ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
ПОЖАРЕВАЦ

КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ

– ПРИМЕР КАЗНЕНО-ПОПРАВНОГ ЗАВОДА ПОЖАРЕВАЦ, ЗАБЕЛА 1918-1945 –

КЊИГА ДРУГА

ПОЖАРЕВАЦ 2020.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
ПОЖАРЕВАЦ

КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ
– ПРИМЕР КАЗНЕНО-ПОПРАВНОГ ЗАВОДА ПОЖАРЕВАЦ, ЗАБЕЛА 1918-1945 – КЊИГА ДРУГА

ИЗДАВАЧ:
Историјски архив Пожаревац
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

Едиција **„Посебна издања“**
Књига 16

ЗА ИЗДАВАЧА:
Др Јасмина Николић, вд.директора

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК:
Др Јасмина Николић

ПАРТНЕР НА ПРОЈЕКТУ:
Криминалистичко-полицијски Универзитет у Београду

ЗА ПАРТНЕРА НА ПРОЈЕКТУ:
Проф. др Дане Субошић, ректор КПУ у Београду

ИДЕЈНИ АУТОР ПРОЈЕКТА:
Др Јасмина Николић

УРЕДНИЦИ ИЗДАЊА:
Др Јасмина Николић
Проф. др Дане Субошић

АУТОРИ:
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Проф. др Радован Радовановић
Др Мартин Матијашевић
Др Невенка Кнежевић Лукић
Др Драгана Милорадовић
Мр Небојша Ђокић
Др Јасмина Живковић
Слободанка Цветковић

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Проф. др Саша Недељковић, Филозофски факултет Универзитета у Београду
Проф. др Александар Растовић, Историјски Институт САНУ у Београду
Др Ивана Добривојевић Томић, Институт за савремену историју у Београду

ПРИПРЕМА И ШТАМПА:
Birograf Zemun

ТИРАЖ: 300

ISBN: 978-86-84969-98-1

2020. © Историјски архив Пожаревац
Сва права задржана
Није дозвољено дељење, умножавање и дистрибуција садржаја у комерцијалне сврхе без изричитог пристанка Историјског архива Пожаревац. Доступне садржаје корисници могу користити искључиво уз поштовање ауторских права и навођење извора података.

РЕАЛИЗАЦИЈУ ПРОЈЕКТА И ШТАМПАЊЕ МОНОГРАФИЈЕ ОМОГУЋИО ЈЕ ГРАД ПОЖАРЕВАЦ.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
ПОЖАРЕВАЦ

У САРАДЊИ СА

КРИМИНАЛИСТИЧКО-ПОЛИЦИЈСКИМ УНИВЕРЗИТЕТОМ
У БЕОГРАДУ

КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ – ПРИМЕР КАЗНЕНО-ПОПРАВНОГ ЗАВОДА ПОЖАРЕВАЦ, ЗАБЕЛА 1918-1945 – КЊИГА ДРУГА

Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Проф. др Радован Радовановић
Др Мартин Матијашевић
Др Невенка Кнежевић Лукић
Др Драгана Милорадовић
Мр Небојша Ђокић
Др Јасмина Живковић
Слободанка Цветковић

Пожаревац,
2020.

Др Јасмина Николић, уредник
Историјски архив Пожаревац

Проф. др Дане Субошић, уредник
Криминалистичко-полицијски универзитет у Београду

РЕЧ УНАПРЕД

Стошездесетседам година трајања Казнено-поправног завода Забела јесте драгоцен податак о стању у области казнене политике у Републици Србији, а још више сведочанство о идентитету и особености Града Пожаревца. Отуда се Историјски архив Пожаревац у сарадњи са Криминалистичко-полицијским универзитетом у Београду подухватио активности на истраживању и проучавању историјата настанка и функционисања ове значајне институције у оквиру казнено-васпитне политике Србије, кроз вишегодишњи научни пројекат који је обухватио објављивање научних резултата добијених истраживањем архивске грађе као примарног историјског извора у посебним издањима и на изложбама. Подршку у реализацији овог пројекта Историјском архиву Пожаревац пружио је Град Пожаревац и Криминалистичко-полицијски универзитет у Београду.

Прва књига „Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918“ и истоимена изложба архивских докумената о историјату ове установе, да подсетимо, стављена је на увид јавности 2016. године. У њој је група аутора из Историјског архива Пожаревац и Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду дала општу слику развоја и уобличавања српске државе, њеног казненог система, оснивања и функционисања казнених завода са посебним нагласком на Пожаревачки казнени завод у периоду од 1865. до 1918. године. Пожаревачки казнени завод обрађен је кроз неколико посебних тема у оквиру којих су анализирани сама установа казненог дома, ред, дисциплина рад, правила понашања, исхрана, медицинска нега и лечење осуђеника, чување малолетних осуђених лица и архитектонско-технички услови у Заводу. У књизи су посебно осветљене жене са друштвених маргина или жртве породичног насиља - њихова етничка и политичка припадност, болести, одећа, њихова деца у затвору и помиловања, као и политички тренутак који је стварао бројне политичке кривце који су издржавали казну у пожаревачком затвору под сталном присмотром затворске управе у најтежим, нехигијенским и несношљивим условима, а који су претходно били писци, министри, председници влада, професори и др.

Друга књига „Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945“, која је пред уваженим читаоцима, садржи осам поглавља у којима се разматрају прилике и положај затвореника у казненим заводима на примеру Пожаревачког казнено-поправног завода Забела. Поглавља су формирана према расположивој архивској грађи, правној и историографској литератури и на посебан начин осветљавају важне теме из правне историје Краљевине СХС / Југославије од 1918. до 1941. године - кривично право, казнену политику и заштиту јавне безбедности. Разматра се и питање организације казнених завода у Краљевини са посебним освртом на квалификованост и наоружаност заводског особља. Са друге стране, на примеру Казнено-поправног завода Забела у периоду од 1918. до 1945. године, обрађени су и просторни, амбијентални и безбедносни услови за издржавање казни лишења слободе, осуђенички живот, случајеви политичких и војних осуда, велеиздаје, малолетних осуђеника и жена осуђеница, као и функционисање институције под окупацијом од 1941. до 1945. године.

Свако од сарадника из Историјског архива Пожаревац, Криминалистичко-полицијског универзитета и Министарства правде Републике Србије – проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић, проф. др Радован Радовановић, др Невенка Кнежевић Лукић, др Мартин Матијашевић, др Драгана Милорадовић, др Јасмина Живковић, мр Небојша Ђокић и Слободанка Цветковић – понудио је део својих истраживачких резултата у оквиру заједничког вишегодишњег пројекта истраживања и проучавања историјских извора о казнено-поправним заводима у Србији на примеру пожаревачког казнено-поправног завода у периоду од 1853. до 1945. године, којима се ствара истинита слика прошлости, што је добра основа за даље научно изучавање ове теме. Износећи на светло дана низ нових, до сада непознатих података, књига је сведочанство о свеукупном стању казнено-поправног система Србије у периоду од 1918. до 1945. године.

На крају, ако монографија која се налази пред нама, осим што представља допринос бољем упознавању пожаревачког краја и његове прошлости, буде и подстицај повећаног интересовања за проучавање његове историје, сматраћемо да је књига испунила своју племениту мисију. Неговањем континуитета прошлости, садашњости и будућности, сачуваћемо истину и трагове нашег постојања, а зарад тог циља дајемо свој допринос неговању српске историје, традиције и културе.

Криминалистичко-полицијски универзитет развија образовну делатност, између осталог, кроз научно-истраживачки рад и међуинституционалну сарадњу. С тим у вези, Универзитет је угледан реализатор научних пројеката и издавач научне и стручне литературе из области сопствене програмске оријентације, у којој преовлађују издања уџбеничког и монографског карактера. У овом, конкретном случају, Криминалистичко-полицијски универзитет је са Историјским архивом Пожаревац реализовао заједнички истраживачки подухват, којим је продуковано ново знање, које ће у потребној мери бити заступљено у образовном процесу који се практикује на Универзитету, као и у трансферу знања на ширем плану.

Срдачну захвалност исказујемо рецензентима монографије др Саши Недељковићу, редовном професору Филозофског факултета Универзитета у Београду, проф. др Александру Растовићу, директору Историјског института САНУ у Београду и др Ивани Добривојевић Томић, вишем научном сараднику Института за савремену историју у Београду, на несебичној стручној помоћи и подршци у коначном обликовању ове књиге.

Неизмерну захвалност исказујемо Граду Пожаревцу на значајној свеукупној подршци у реализацији вишегодишњег пројекта и публиковања ове монографије.

У Пожаревцу и Београду, децембар 2020. године

Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Криминалистичко-полицијски Универзитет у Београду

КРИВИЧНО ПРАВО У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ ОД 1918. ДО 1941. ГОДИНЕ

I ПРАВНА ПОДРУЧЈА У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Прва југословенска држава, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, створена 1. децембра 1918. године и уставно конституисана 28. јуна 1921. године, упркос свом унитарном уређењу представљала је скуп посебних регионалних права, наслеђених из ранијих правних система појединих земаља из њиховог тадашњег државноправног оквира. У погледу државног уређења она је била централистичка, док је спрам правног поретка била федералистичка, односно представљала је „правни мозаик састављен од шест правних подручја“[1] и то:

1. Далмације и Словеније, на чијој су територији као ранијем аустријском делу Двојне монархије важили аустријски правни прописи;

2. Хрватске и Славоније, на чијој територији као угарском делу Двојне монархије од Хрватско-угарске нагодбе из 1868. године није постојало јединствено право, већ су упоредо важили аутономно право Хрватске (закони и други прописи које је доносио Хрватски сабор у оквиру свог аутономног делокруга), хрватско-угарско или заједничко право (закони и други правни прописи које је сагласно Нагодби доносио Заједнички сабор и који су по прописаној процедури проглашавани за законе у Хрватској и Славонији) и аустријско право (закони и други правни прописи уведени у правни живот царским декретима, углавном у раздобљу Баховог апсолутизма 1850-1860);

3. Босне и Херцеговине, на чијој су територији у важности остали закони и други прописи донети пре уједињења 1918. године;

4. Војводине (Бачка, Банат и Барања) и Међумурја, на чијој територији такође није било јединственог правног поретка, већ су примењивани како угарски правни прописи, тако и аустријско право (на подручју Окружног суда у Панчеву, Среског суда у Ковину, Тителу и Жабљу, Белој Цркви и Банатском Карловцу), али и обичајно право (Одељење Б Касационог суда у Новом Саду је сваке године доносио збирку одлука ради уједначавања судске праксе);

5. Србије, на чијој су територији важили закони и други правни прописи предратне Краљевине Србије, и

6. Црне Горе, на чијој су територији важили закони и други правни прописи донети пре уједињења 1918. године.

Од ових шест правних подручја само су српско и црногорско била самостална, национална. Остала правна подручја су била страна: војвођанско је било мађарско, словеначко-далматинско аустријско, хрватско-славонско и босанско-херцеговачко с малим одступањем, аустријско“.[2] У новој држави постојао је правни партикуларизам, односно упоредо се примењивало „југословенско и партикуларно право“,[3] при чему је још у области породичног и наследног права за све грађане муслимане без обзира на правно подрује на ком су се налазили важило шеријатско право.[4]

Проблем успостављања јединственог правног поретка јавио се „од самог момента претварања мале предратне Србије у велику Југославију“.[5] Важност ре-

1 Марко Павловић, *Југословенска држава и право 1914-1941*, Крагујевац 2000, 224.

2 Тома Живановић, „Досадањи рад на изједначењу законодавства у Краљевини С. Х. С.“, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XXXII, бр. 3, 1927, 161.

3 Зоран Мирковић, *Српска правна историја*, Београд 2017, 234.

4 Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић, *Државноправна историја Југославије*, Београд, 1989, 387.

5 Михаило П. Чубински, „Проблем изједначења и реформе закона у нашој

шавања тог проблема била је огромна, што потврђује и чињеница да је већ у првој влади нове државе било образовано засебно Министарство за припрему Уставотворне скупштине и изједначење закона. Пошто је то Министарство свој рад фокусирало на израду нацрта устава и најважнијих управних закона, рад на изједначавању законодавства преузело је Министарство правде, тј. Одељење за израду законских пројеката.[6] Ово Одељење је проучавало законске текстове и давало мишљење министру правде које је законске одредбе потребно исправити и указивало на напредна страна решења у области судства која би требало прихватити. У циљу обезбеђивања непрекидног рада на усавршавању постојећег законодавства, „као и стручне и хармоничне израде законских пројеката основан је у децембру 1919. године Стални законодавни савет“,[7] који је имао 30 чланова и био подељен на приватноправни, кривичноправни и јавноправни одсек. Задужен да израђује пројекте јединственог законодавства, Савет је сарађивао са министарствима и законодавним одбором Народне скупштине. У Савету је постојао ужи (трочлани) одбор, који је одлучивао које законске предлоге треба израдити и упућивао их одговарајућем одсеку. Савет је укинут 6. јануара 1929. године, а уместо њега је 31. јануара исте године Законом о Врховном законодавном савету и комисијама стручњака при Министарству правде основан Врховни законодавни савет.

Видовдански устав (чл. 133) је у циљу што бржег превазилажења проблема правног партикуларизма предвидео скраћени законодавни поступак.[8] Сви законски предлози, било владини било посланички, чији је предмет било изједначавање законодавства, упућивани су законодавном одбору који их је са својим извештајем и предлогом достављао на решавање Народној скупштини. Скупштина је о том предлогу решавала поименичним гласањем једанпут и у целини, изјашњавајући се прима ли га или одбацује без расправе (пре гласања је по један представник сваке парламентарне групе могао дати кратку изјаву).[9] Скраћени законодавни поступак био је предвиђен за рок од пет година, а могућност да се он продужи законом искоришћена је 1926. године доношењем Закона о продужењу скраћеног поступка на још три године.[10] Упркос томе, очекивани резултат је изостао – време је пролазило, а кључни закони нису доношени.[11] И оно што је урађено „рађено је више на дохват“, а због неуважавања чињенице да правни поредак једне државе мора да чини органску целину „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је у назатку, место у прогресу, према Србији, чије се је законодавство складно развијало“.[12] Узрок томе биле су „сложене друштвене прилике, различите у појединим подручјима, али и честе промене влада и политички интереси појединих елемената око двора и владе“.[13] Ситуације у којима је долазило до сукоба закона биле су свакодневне, а стање се погоршавало доношењем нових закона ограниченог обима за целу државу чије су се одредбе различито примењивале сходно важећим правним правилима појединих правних подручја. Једини излаз из тог хаоса било је изједначење закона, „укидање свију покрајинских законодавстава и стварање истих законика за целу државну територију“.[14]

Заокрет је наступио са Шестојануарском диктатуром, која се показала веома плодном наспрам де-

држави“, *Правосуђе*, бр. 1-2, 1938, 47.

6 *Уредба о уређењу Министарства правде, Службене Новине*, бр. 168 од 23. децембра 1919. године.

7 Гордана Дракић, „Формирање правног система у међуратној југословенској држави“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1-2/2008, 647.

8 *Службене Новине*, бр. 142 А од 28. јуна 1921. године.

9 Слободанка Стојичић, Ивана Крстић-Мистрицеловић, *Државноправна историја српског народа*, Београд, 2013, 238.

10 *Закон о продужењу рока за краћи поступак за изједначење законодавства и управе у земљи*, *Службене Новине*, бр. 268 од 24. новембра 1926. Скупштинска опозиција је критиковала ово решење, наводећи да је преношење законодавног рада са Народне скупштине на тело од десетак чланова у супротности са идејом народне суверености. Вид. у: Бранислав Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији (1919-1929)*, Београд, 1979, 228.

11 Данило Ј. Данић, „ Федерализам правосуђа у нашој држави“, *Архив за правне и друштвене науке,* књ. XIII, бр. 1-2, 1926, 80-81.

12 Тома Живановић, „Досадањи рад на изједначењу законодавства у Краљевини С. Х. С.“, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XXXII, бр. 3, 1927, 162. Србија је до уношења своје државности у прву југословенску држжаву , упркос бројним кризама и потресима, успела да изгради такав правни поредак. Детаљније у: Ивана Крстић-Мистрицеловић, *Од представничке до парламентарне владе у Србији*, Београд, 2017.

13 Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад, 2002, 537.

14 Михаило Константиновић, „Изједначење закона“, *Књижевни север*, Суботица, 1925, I, 59.

сетогодишње законодавне инертности парламента. „Манија брзог изједначења закона скоро несхватљивим темпом постизала је квантитативне успехе после 6 јануара 1929г.“.[15] Највише резултата у погледу изједначења права постигнуто је у области јавног права, односно прописа о устројству државне власти (тзв. државно организационо право). Интензивиран је и рад на уједначењу породичног, наследног и задружног права и Врховни законодавни савет је 1934. године израдио Предоснову грађанског законика за Краљевину Југославију. У кривичном законодавству, како материјалном тако и процесном, постигнут је успех већ у првој години Шестојануарске диктатуре. Доношењем јединственог Кривичног законика и Законика о судском кривичном поступку 1929. године, превазиђен је дотадашњи правни партикуларизам у области кривичног права. Њима су замењени затечени кривични законици као главни и други кривичноправни прописи као допунски, споредни и посебни извори кривичног права и кривичнопроцесни законици који су садржали прописе о кривичном поступку.

II КРИВИЧНО ПРАВО У КРАЉЕВИНИ СХС ОД 1918. ДО 1929. ГОДИНЕ

Главни извори материјалног кривичног права пре доношења јединственог Кривичног законика 1929. године били су: у Србији Кривични законик из 1860. године (са каснијим изменама), у Црној Гори Кривични законик из 1906. (рађен по узору на српски), у Војводини угарски Казнени закон из 1878. године новелиран 1908. године, а у Хрватској, Славонији, Далмацији, Словенији, Босни и Херцеговини аустријски Кривични законик из 1852. године. Извори процесног кривичног права до доношења јединственог Законила о судском кривичном поступку 1929. године били су: у Србији Закон о кривичном поступку од 10. априла 1865. године и Полицијска уредба од 18. маја 1850. године, у Црној Гори Закон о кривичном поступку од 30. јануара 1910. године (рађен по узору на српски), у Словенији и Далмацији аустријски Законик о кривичнопроцесном реду од 27. маја 1873. године, у Хрватској и Славонији Закон о кривичном поступку од 17. маја 1875. године, у Босни и Херцеговини Закон о кривичном поступку од 30. јануара 1891. године, а у Војводини (Банат, Бачка, Барања) и Међумурју угарски Закон о кривичном поступку од 4. децембра 1896. године.[16]

На територији Србије главни извор кривичног права био је Кривични законик из 1860. године са свим његовим каснијим изменама и допунама.[17] Међутим, постојали су и други закони, уредбе, правила и расписи, који су као допунски, споредни и специјални кривичноправни прописи скупа са Кривичним закоником чинили кривично правни систем Србије. У реду прописа који су служили као допуна Кривичном законику били су:

1. Устав за Краљевину Србију од 5. јуна 1903,[18]
2. Уредба од 18. маја 1850. године о томе, како ће полицијске власти с полицијским преступницима поступати и како ће их казнити (тзв. Полицијска уредба која је била допуна трећем делу Кривичног законика),[19]

15 Милан Бартош, „Потребне допуне уписа породичне задруге у земљишне књиге“, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. LIV, бр. 4, 1938, 329.

16 Божидар Марковић, *Уџбеник судског кривичног поступка Краљевине Југославије*, Београд, 1930, 68. Тих шест правних подручја су у кривичнопроцесном смислу у суштини чинила три правна подручја, јер су се прописи којима је био регулисан кривични поступак могли у основи сврстати у три скупине прописа: српски Закон о кривичном поступку из 1865. године и Закон о кривичном поступку Црне Горе из 1910. године рађени су према аустријском Законику о кривичнопроцесном реду из 1853. године, аустријски Законик о кривичнопроцесном реду из 1873. године био је на снази у Словенији и Далмацији и по њему су били сачињени закони о кривичном поступку за Хрватску и Славонију из 1875. године и за Босну и Херцеговину из 1891. године, а угарски Закон о кривичном поступку из 1896. године важио је у Војводини и Међумурју. У погледу кривичног поступка практично су у целој земљи, осим у Војводини, на снази била аустријска законодавна решења, било у својој старијој, било у својој модерној варијанти.

17 Важније измене и допуне биле су оне од 17. јуна 1861. године, 20. марта и 15. јуна 1863. године, 17. јануара 1894. године, 6. октобра 1899. године, 13. маја 1902. године, и 17. децембра 1910. године. јануара, а остале су биле 3. августа и 4. новембра 1860. године, 11. јуна 1861. године, 19. јануара и 30. јуна 1862. године, 21. септембра 1866. године, 8. априла и 17. јуна 1868. године, 24. октобра 1870. године, 23. октобра 1871. године, 11. децембра 1873. године, 10. јануара 1876. године, 5. јуна 1884. године, 21. априла 1885. године, 17. априла 1890. године, 19. марта 1891. године, 27. априла 1895. године, 7. фебруара 1896. године и 17. јануара 1900. године.

18 О повратку на снагу Устава од 1888. године након Мајског преврата и изменама учињеним о њему том приликом вид.: Ивана Крстић-Мистрицеловић, *Други живот Устава од 1888. године – Србија од 1903. до 1914. године*, у: Устав Краљевине Србије од 1888 – 125 година од доношења, Београд, 2015, 261-281.

19 Више о томе вид. у: Ивана Крстић-Мистрицеловић, *Доношење и значај Поли-*

3. Закон о јавној безбедности од 31. јануара 1905. године,[20]

4. Закон о условном отпусту криваца из казнителних заведења од 22. маја 1869. године,

5. Упутства за извршење Закона од 22. маја 1869. године по коме се кривци условно отпуштају из казнителних заведења од 3. јуна 1869. године;

6. Правила о притвореницима и осуђеницима код полицијских и општинских власти од 15. маја 1906. године;

7. Правила о домаћем реду у казненим заводима у Пожаревцу, Нишу и Београду од 7. октобра 1868. године;

8. Правила Министарства правде о издржавању затвора изван казнених завода од 17. августа 1883. године и Распис министра унутрашњих дела о тачном вршењу тих Правила од 29. новембра 1891. године,

9. Бројни расписи Министарства унутрашњих дела којима се објашњавају поједине кривичноправне одредбе,[21]

10. Правила о односима слугу и њихових газда прописана 1. априла 1887. године на основу § 356. Кривичног законика,

11. Закон за мерење, опис и идентификовање криваца од 20. децембра 1904. године,

12. Закони о уговорима о издавању криваца закључени између Србије и страних држава: Закон о конвенцији о издавању криваца са Италијом од 1. марта 1880. године, Закон о конвенцији о издавању криваца са Аустроугарском од 25. маја 1911. године, Закон о конвенцији о издавању криваца са Швајцарском од 8. априла 1888. године, Закон о конвенцији о издавању криваца између Србије и Белгије од 10. јануара 1896. године, Закон о уговору о издавању криваца између Србије и Холандије од 25. октобра 1896. године, Закон о уговору о узајамном издавању криваца између Србије и Велике Британије од 25. јануара 1901. године и Закон о конвенцији о издавању криваца закљученој између Краљевине Србије и Уједињених Америчких Држава од 28. новембра 1901. године,

13. Закон о јавним зборовима и удружењима од 6. априла 1891. године и

14. Закон о жандармерији од 11. јуна 1884. године, као и Уредба о формацији, наоружању, спреми, дужности и настави жандармерије од 28. јула 1884. године, Уредба о задатку, попуњавању, формацији, снабдевању, дужностима и настави окружне жандармерије од 14. априла 1899. године и Правила за вршење жандармеријске службе од 20. септембра 1884. године.[22]

У тзв. специјално кривично законодавство Србије спадали су:

1. Војни Казнени Законик од 31. јауара 1901. године (Указом од 19. августа 1919. године проширен на целу Краљевину СХС), коме су као допуна служили Закон о устројству војске од 27. јануара 1901. године и Уредба о војној дисциплини од 20. новембра 1914. године,

2. Закон о штампи од 13. јануара 1904. године и

3. Закон о министарској одговорности од 5. марта 1891. године.[23]

Казнене одредбе биле су садржане и у следећим јавноправним прописима, који су казнене чинили су тзв. споредно кривично законодавство:

1. Закон о изборима народних посланика од 3. септембра 1920. године,

2. Закон о јавним зборовима и удружењима од 7. јуна 1903. године,

3. Железничко-полицијски Закон од 30. јуна 1884. године,

4. Закон о шумама од 30. марта 1891. године,

5. Закон о непосредном порезу од 14. јуна 1884. године,

цијске уредбе из 1850. године, Безбедност, 1-2/2009, 414-432.

20 О доношењу овог закона вид.: Ивана Крстић-Мистрицеловић, *Закон о јавној безбедности из 1905. године – поступак доношења*, Безбедност, 1 /2007, 153–169.

21 Детаљније о томе у: Жарко Браковић, Ивана Крстић-Мистрицеловић, *Развој полицијских власти у Србији у другој половини XIX и почетком XX века*, у: Структура и функционисање полицијске организације – традиција, стање и перспективе, Београд, 2013, том II, 43-59.

22 Тома Живановић, *Општи део основа кривичног права*, Београд, 1922, 6-7. О доношењу Закона о жандармерији вид.: Ивана Крстић, *Закон о жандармерији из 1884. године – поступак доношења*, Безбедност, 4/2006, 647–662.

23 Тома Живановић, *Општи део основа кривичног права*, 8.

6. Закон о пореској управи, пореским одборима и порезницима од 16. децембра 1896. године,[24]

7. Закон о државној трошарини од 1. јула 1912. године,

8. Царинско-поштански Правилник од 26. априла 1908. године,

9. Закон о таксама од 30. марта 1911. године,

10. Закон о акционарским друштвима од 10. децембра 1896. године,

11. Закон о радњама од 29. јуна 1910. године,

12. Закон о лову од 16. јула 1898. године и Упутства за извршење закона о лову од 19. јула 1901. године,

13. Закон о општинским кошевима од 19. децембра 1889. године,

14. Рударски Закон од 15. априла 1866. године,

15. Закон о уређењу државне статистике од 15. јануара 1901. године,

16. Закон о мерама против филоксерне заразе од 1. јануара 1883. године и Правила за извршење тог закона од 21. марта 1883. године,

17. Закон о чувању пољског имања од 21. априла 1885. године,

18. Закон о риболову од 27. јула 1898. године и Правилник за извршење тог закона од 28. децембра 1898. године,

19. Закон о унапређењу воћарства од 7. јула 1898. године и Правилник за извршење тог закона од 6. октобра 1898. године,

20. Закон о унапређењу сточарства од 24. новембра 1898. године и Правилник за извршење тог закона од 23. марта 1899. године,

21. Закон о Српској Државној Класној Лутрији за привредне циљеве од 21. парила 1890. године,

22. Закон о задругама за узајамно помагање од 13. фебруара 1902. године,

23. Закон о сеоским дућанима од 20. фебруара 1891. године,

24. Закон о панађурима и недељним и празничним данима од 1. априла 1902. године,

25. Закон о попису становништва и домаће стоке у Србији од 5. децембра 1890. године,

26. Уредба о механама и кафанама од 31. марта 1861. године,

27. Закон о телеграфу и телефону од 3. децембра 1898. године,

28. Правила о општинским поштама од 16. септембра 1902. године,

29. Закон о контролисању чистоће злата и сребра од 17. јуна 1882. године и Правила за извршење тог закона од 6. марта 1896. године,

30. Закон о мерама од 1. децембра 1873. године,

31. Правила о мерама и мерењу у јавном саобраћају од 1. фебруара 1885. године и Упутство о вођењу надзора над мерама и мерењем у јавном саобраћају од 1. фебруара 1885. године,

32. Правила о регулисању проституције од 31. јула 1900. године,

33. Закон о заштити од сточних зараза у опште од 30. марта 1881. године,

34. Закон о мерама против филоксерне заразе од 1. јануара 1883. године и Правила за извршење тог закона од 21. марта 1883. године,

35. Закон о уређењу санитетске струке и о чувању народног здравља од 30. марта 1881. године,

36. Закон о производњи, увозу и продаји барута, динамита и осталих распрскавајућих материја од 17. априла 1890. године,

37. Правила за страже на пограничном кордону од 21. јула 1841. године и Указ о кажњењу стражара пограничних и њиховој потчињености од 9. фебруара 1840. године,

38. Закон о заштити од говеђе куге и о угушивању те заразе од 30. марта 1881. године,

39. Закон о народним школама од 19. априла 1904. године,

40. Закон о црквеним властима источно-православне цркве од 27. априла 1890. године,

24 Детаљније о томе у: Дејан Вучетић, Зорица Вукашиновић Радојичић, Ивана Крстић-Мистрицеловић, *Развој службеничког законодавства и образовања у Србији – историјске и савремене тенденције*, ТЕМЕ, бр. 1, јануар-март 2019, 109-132.

41. Закон о Народној Библиотеци од 23. јануара 1901. године,

42. Закон о водама и њиховој употреби од 25. децембра 1878. године,

43. Привремени закон (уредба) о порезу на ратне добитке од 6. априла 1920. године,

44. Закон о општинама од 17. јуна 1903. године,

45. Закон о орденима и медаљама од 26. јануара 1883. године.[25]

У циљу изједначавања законодавства у области кривичног права у Краљевини СХС Указом од 25. фебруара 1919. године је на територију целе државе проширено важење општег дела и глава IX („Злочини и преступи против отаџбине, владаоца и устава") и X („Злочини и преступи против закона, власти и јавног поретка") српског Кривичног законика из 1860. године[26], а Указом од 19. августа исте године и важност српског Војног кривичног законика из 1901. године.[27] У појединим подручјима су, сем тога, главни извори кривичног права били следећи кривични закони:

1. Угарски Казнени Законик из 1878. године са новелама из 1908. године на подручју Војводине и Међумурја,

2. Казнени Закон о злочинствима и преступцима за Босну и Херцеговину од 1889. године на подручју Босне и Херцеговине),

3. Кривични Законик за Књажевину Црну Гору из 1906. године на подручју Црне Горе,

4. Каснени Закон о злочинствих, преступцих и прекршајих, тј. аустријски Казнени Законик од 27. маја 1852. године на подручју Хрватске, Славоније, Далмације и Словеније.[28]

Бројне измене и допуне српског Кривичног законика од дана његовог доношења учиниле су га бременитим противречностима и нејасноћама, грешкама у редакцији и систематици, постигавши на плану осавремењавања законских решења врло скромне резултате. Такво стање изискивало је реформу кривичног законодавства, ради чега је 1908. године у Министарству правде била образована Комисија за израду пројекта Кривичног законика у којој су били др Божидар Марковић (за општи део), Марко Ђуричић, др Милутин Миљковић и др Душан Суботић (за посебни део). Комисија је сачинила пројекат Кривичног законика и предала га Кости Тимотијевићу, министру правде, 27. марта 1910. године, који га је објавило као службено издање Министарства правде под насловом „Пројекат и Мотиви Казненог Законика". Наредне године је у Министарству правде формирана Комисија за преглед тог пројекта, у коју су поред чланова уже Комисије ушли Јован Авакумовић, Гргур Миловановић, Тома Живановић, Милан Јовановић-Батут, Михаило Јовановић, Вучко Ђорђевић, Љубомир Симић и Никола Николић.[29] Шира комисија је у пројекат унела знатне измене (увођењем кривца у законски систем са свим консеквенцама и потпуно увођење мера безбедности), али је даљи рад прекинут ратним догађајима.[30]

У Хрватској је др Маријан Деренчин израдио и 1879. године поднео тадашњем бану „Основу новог казненог закона о злочинствима и преступцима за Краљевине Хрватску и Славонију уз образложење". Комисија образована 1882. године за преглед овог пројекта обуставила је свој рад после одржаних осам седница на којима је претресла 33 параграфа.[31]

Стални законодавни савет коме је поверена израда јединственог Кривичног законика за Краљевину СХС, имао је две могућности: или да с обзиром на хитност унификације кривичног законодавства усвоји један од постојећих кривичних законика уз неопходне измене према новим приликама, или да

25 Тома Живановић, *Општи део основа кривичног права*, 8-9.

26 *Службене Новине,* бр. 30 од 10. априла 1919. године.

27 *Службене Новине,* бр. 91 од 6. септембра 1919. године. Југословенски Војни кривични законик биће донет 11. фебруара 1930. године. *Службене новине*, бр. 43 од 24. фебруара 1930. године.

28 Тома Живановић, *Општи део основа кривичног права*, Београд, 9-10.

29 Састав Комисије је касније измењен. У њеном раду нису учествовали Авакумовић, Миловановић и Николић, а у Комисију је позван др Тома Живановић. Михаило П. Чубински, „Проблем изједначења права у Уједињеном Краљевству С. – Х. – С. и основне одредбе Пројекта српског Казненог законика, Београд, 1921, 4.

30 О казни лишења слободе у Србији детаљније вид. у: Krstić-Mistridželović, I., Blagojević, D.: Freedom deprivation punishment in Serbia in the second half of 19th century, in: Archibald Reiss Days, vol. I, Belgrade, 2017, 77-88.

31 Карл Јанка, Јосип Шиловић, *Казнено право*, Загреб, 1893, 13.

изради нови општи Кривични законик на основу Пројекта израђеног за Краљевину Србију 1911. године.[32] Решењем министра правде изабрана је друга могућност, о чему ће више речи бити у даљем излагању.

У погледу кривичног поступка у Краљевини СХС постојала су до доношења јединственог Законика о судском кривичном поступку 1929. године (тј. до његовог ступања на снагу 1930. године) следећа законодавна подручја:

1. У Србији је на снази био Законик о поступку судском у кривичним делима из 1865. године и Полицијска уредба од 18. маја 1850. године,

2. У Црној Гори на снази је био Закон о судском поступку у кривичним дјелима од 30. јануара 1910. године (израђен по угледу на српски),

3. У Словенији и Далмацији важио је аустријски Законик о кривичнопроцесном реду од 27. маја 1873. године,

4. У Хрватској и Славонији важио је Закон о кривичном поступку од 17. маја 1875. године (модернизован и унапређен аустријски Законик из 1873. године чија је начела и решења у великој мери преузео),

5. У Босни и Херцеговини на снази је био Закон о кривичном поступку од 30. јануара 1891. године (такође рађен по узору на аустријски Законик из 1873. године),

6. У Банату, Бачкој, Барањи и Међумурју угарски Закон о кривичном поступку, тј. прописи законског чланка XXXIII од 4. децембра 1896. године (заснован на истим начелима као и аустријски Законик из 1873. године).

Ових шест законодавних подручја су се у основи, с обзиром на разлике између кривичнопроцесних норми, могла свести на два правна подручја: на подручје Србије и Црне Горе на једној страни и на подручје свих осталих покрајина Краљевине СХС.[33]

32 Тома Живановић, *Општи део основа кривичног права*, 49.

33 Божидар Марковић, *Уџбеник судског кривичног поступка Краљевине Југославије*, 68.

III РАД НА УНИФИКАЦИЈИ КАЗНЕНОГ ПРАВА ОД 1921. ДО 1929. ГОДИНЕ

У циљу што бржег превазилажења кривичноправног партикуларизма министар правде је 1. августа 1920. године образовао Комисију за израду пројеката Кривичног законика и Законика о кривичном поступку, у коју је поред чланова кривичноправног одсека Сталног законодавног савета (бивши председник Државног савета Марко Ђуричић, председник Касационог суда у Београду Михаило Јовановић, бивши председник Стола Седморице у Загребу др Стеван Посиловић, врховни надзорник управе казнионица др Никола Огорелица, професор Универзитета у Загребу др Јосип Шиловић, професор Универзитета у Београду др Божидар Марковић, професор Универзитета у Љубљани др Метод Доленц, професор Универзитета у Београду др Тома Живановић, судија Касационог суда у Београду др Душан Суботић и професор Правног факултета у Суботици др Милутин Миљковић) ушао и професор Правног факултета у Суботици др Михаило Чубински.[34] Рад на унификацији кривичног права Краљевине СХС почео је 17. јануара 1921. године, када је одржана прва седница Комисије.[35] Пошто је министар правде одобрио предлог Комисија да се за основу рада на пројектима узму српски Пројект Казненог законика из 1911. године и хрватски Закон о кривичном поступку од 17. маја 1875. године, отпочело се са разматрањима основних начела материјалног и процесног кривичног права. У расправама о овим темељним питањима која су морала бити пречишћена како би се приступило изради законских пројеката, више несугласица било је у области материјалног кривичног права него у области кривичног поступка. Те су несугласице како-тако превазиђене и пројекти су били сачињени – Пројекат Законика о кривичном поступку 1921. године, а Пројекат Кривичног законика 1923. године.

34 Божидар Марковић, *Уџбеник судског кривичног поступка Краљевине Југославије*, 68-69.

35 Тома Живановић, *Општи део основа кривичног права*, 49.

Пројекат јединственог Кривичног законика настао је прерадом српског Пројекта Казненог законика из 1911. године, који је био прилагођен систему трипартиције према коме су основни кривично-правни појмови кривично дело, кривац и казна за разлику од дотад владајуће бипартиције, деобе предмета кривичног права на кривична дела и казне.[36] Живановићева трипартитна теорија[37] наизлазила је на противљење у домаћим научним круговима и у кривичноправној Комисији.[38] Рад Комисије отежавало је и неслагање професора новооснованог Правног факултета у Љубљани Метода Доленца са израдом пројекта јединственог Законика „према српским односима и приликама", који је уносећи политички елемент у кривичноправне расправе сматрао да се тиме „државно-правно дира у пречанске кругове".[39] Предмет дискусије било је и питање да ли да се у новом Кривичном законику задржи двојна деоба кажњивих дела на злочине и преступе какву су познавали српски пројекти из 1910. и 1911. године, или да се усвоји тродеоба кажњивих дела на злочине, преступе и иступе. Комисија је примила ово друго решење, с тим што су у Пројекат Кривичног законика унети само злочини и преступи, док су иступи остављени за посебан закон који би садржао и иступни кривични поступак.[40] Пројекат Кривичног законика завршен је и са кратким мотивима објављен 1923. године, а одмах потом почео је рад на закону о иступима. Израду пројекта кривичноправни одсек Сталног законодавног савета поверио је тројици својих чланова – др Душану Суботићу, др Томи Живановићу и Душану Алимпићу,[41] (начелник у Министарству унутрашњих послова,а од 1924. године велики жупан), који су исте године завршили са радом и предали Пројекат Закона о иступима.

Пројекат Законика о кривичном поступку који су израдили редактори био је већ 16. априла 1921. године поднет Комисији, која га је претресала на својим седницама држаним у Љубљани од 3. до 12. јула 1921. године и усвојила са незнатним изменама. Министар правде је Пројекат упутио правничким удружењима, правним факултетима, вишим судовима и државним тужилаштвима, као и вијенијим правницима, позивајући их да се о њему изјасне до 22. априла 1922. године. Министар правде је затим 15. маја 1922. године образовао једну ужу Комисију, у коју су поред редактора Пројекта ушли професор Правног факултета у Љубљани др Метод Доленц, потпредседник Банског стола у Загребу др Ватрослав Хондл, члан Стола Седморице одељења Б. др Анте Кандијаш, судија Касационог суда у Београду др Душан Суботић и професор Правног факултета у Суботици др Михаило Чубински. Ова Комисија је на седницама држаним у Београду од 15. до 26. јуна 1922. године прегледала приспела мишљења (свих 17 мишљења пристиглих у остављеном року била су повољна) и примедбе (које су се махом односиле на споредна питања). Пошто је усвојила поједине примедбе, Комисија је у том смислу измењен текст Пројекта упутила министру правде.

Пошто је Комисија завршила са израдом пројеката, у жељи да се рад на унификацији кривичног законодавства обједини и убрза и Народној скупштини што пре пошаљу пројекти Кривичног законика, Законика о кривичном поступку и Закона о иступима, министар правде Марко Ђуричић је 12. октобра 1925.

36 Аутор трипартитног система био је професор Правног факултета у Београду др Тома Живановић. Иван Јанковић, „Прилози за биографију Томе Живановића", *Правни записи*, 2016, бр. 1, 79.

37 Темељ своје теорије Живановић је поставио у расправи „De l' element subjectif (moral) dans la notion du delit" *Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht (Revue penale Suisse)* 1909. године.

38 Душан Суботић, судија Касационог суда и владин повереник у законодавном скупштинском одбору, био је мишљења да „И ако истицање учиниоца треба по мишљењу извесних редактора да представи извесну новину, уствари она не значи правно ништа; она је више једна систематска излишност". Душан Суботић, „Нови предлог Казненог законика", *Архив за правне и друштвене науке*, 1926, књ. XXII, бр. 5-6, 336. Професор Живојин Перић је сматрао да кривац улази у појам кривичног дела „из чега излази да се кривац не може схватити као самосталан кривично-правни појам паралелан са кривичним делом и кривичном санкцијом, како га схвата трипартиција на челу са проф. Живановићем. Боривоје Д. Петровић, „Рад Г. проф. Живојина М. Перића на науци кривичног права", *Правосуђе,* 1938, бр. 1-2, 170.

39 Метод Доленц, „Садашњи положај казнен. правног законодавства Краљевине СХС", Белешке, *Архив за правне и друштвене науке,* 1923, књ. XXIII, бр. 1, 77-78.

40 Тома Живановић, *Основи кривичног права Краљевине Југославије. Општи део. I. књига (Увод. – I. Кривично дело),* Београд, 1935, 92.

41 Душан Алимпић је био правник, искусан полицијски службеник и плодоносан писац. Именован је у Комисију као начелник у Министарству унутрашњих послова, а 1924. године постао је велики жупан.

године именовао нову Комисију коју су чинили потпредседник Стола Седморице др Никола Огорелица, председник Касационог суда у Београду др Душан Суботић и професор Правног факултета у Београду др Божидар Марковић), са задатком да прегледа већ израђене пројекте, да их доведе у међусобну везу и да њихов дефинитиван текст. Комисија је у Пројекту Законика о кривичном поступку учинила „поправке само у погледу стила, цитације и нарочито у погледу довођења у склад с пројектом Кривичног Законика".[42] Сва три пројекта су 16. фебруара 1926. године упућена Народној скупштини, где су били претресени у законодавном одбору (и у секцији и у пленуму), али Скупштина није успела да их усвоји услед распуштања. Нови министар правде Душан Суботић је 1. новембра 1927. године поднео исте пројекте новоизабраној Народној скупштини, која је пре распуштања успела да их, у децембру 1928. године, претресе само у секцији законодавног одбора.

IV КАЗНЕНИ СИСТЕМ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ НАКОН 1929. ГОДИНЕ

Распуштањем Народне скупштине и суспендовањем Устава Прокламацијом краља од 6. јануара 1929. године створена је могућност за убрзање законодавног рада. Што се кривичног законодавства тиче, министар правде Милан Сршкић образовао је нову ужу Комисију, са задатком да што пре прегледа пројекте и поднесе дефинитивне пројекте Кривичног законика, Законика о судском кривичном поступку и Закона о извршењу казне лишења слободе и да за ова три законска пројекта изради пројекат Уводног закона. Комисија у саставу др Никола Огорелица, др Божидар Марковић и др Бертолд Ајзнер (председник Сената Врховног суда у Сарајеву) брзо је свршила свој посао, а сва три пројекта убрзо су добила и краљеву санкцију: Кривични законик краљ је потврдио 27. јануара[43], а Закон којим се стављају на снагу и уводе у живот Кривични законик, Законик о судском кривичном поступку и Закон о извршивању казни лишења слободе (у даљем тексту: Уводни Закон)[44] и Законик о судском кривичном поступку,[45] као и Закон о извршивању казни лишења слободе 16. фебруара 1929. године[46].

1. Кривични законик од 27. јануара 1929. године

Кривични законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца донет 27. јануара 1929. године ступио је на снагу 1. јануара 1930. године. Тако дуг *vacatio legis*, време од објављивања до ступања на снагу, требало је да омогући становништву да се упозна са његовом садржином. Наиме, Кривичним закоником били су обухваћени злочини и преступи, док су иступи као „полицијско неправо" имали бити регулисани посебним законом, до чијег су доношења задржани на снази одељци партикуларних казнених законика.[47] Законска прекомпозиција материје преступа и иступа створила је нове тешкоће око тога „шта је иступ у Србији, шта у Хрватској, шта у Словеначкој".[48] Упркос томе, овај Кривични законик је почивао на модерним начелима кривичног права и спадао је у модерне законе, посебно у поређењу са кривичним законима који су били на снази у појединим покраји-

42 Божидар Марковић, *Уџбеник судског кривичног поступка Краљевине Југославије*, 70.

43 Кривични Законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца од 27. јануара 1929. године, *Службене Новине*, бр. 33 од 9. фебруара 1929. године.

44 Закон којим се стављају на снагу и уводе у живот Кривични законик, Законик о судском кривичном поступку и Закон о извршивању казни лишења слободе од 16. фебруара 1929. године, *Службене Новине*, бр. 47 од 26. фебруара 1929. године.

45 Законик о судском кривичном поступку од 16. фебруара 1929. године, *Службене Новине,* бр. 45 од 23. фебруара 1929. године.

46 Закон о извршивању казни лишења слободе од 16. фебруара 1929, *Службене Новине*, бр. 47 од 26. фебруара 1929. године.

47 У § 1. Закона о привременом продужењу важности законских прописа о кажњавању за иступе од 31. децембра 1929. године прописано је: „Док за целу Краљевину не задобије обавезну снагу јединствени Закон о иступима остају на снази прописи досадашњих општих кривичних законика, затим Закона о иступима за подручје Апелационог суда у Новом Саду (XL законски чланак из 1879 год.) као и сви други законски прописи о кривичним делима квалификованим као иступи (прекршаји, преступци, престопки), уколико ова кривична дела нису обухваћена Кривичним закоником од 27. јануара 1929 год." Закон о привременом продужењу важности законских прописа о кажњавању за иступе од 31. децембра 1929. године, *Службене Новине,* бр. 307 од 31. децембра 1929. године. Јединствени Закон о иступима до 1941. године није био донет и на снази су остали ранији партикуларни прописи о иступима.

48 Марко Павловић, *Југословенска држава и право 1918-1941*, 227.

нама до тада. Законик су одликовале „модерне одредбе општег дела“, као и „упрошћене и јасне одредбе посебног дела“ којима је било омогућено „да се постигне боље индивидуалисање казни“.[49] Законик је као плод српске кривичноправне традиције био окарактерисан као круна „двадесетогодишњег научног рада многих правних мислилаца“.[50]

На првом месту то је било начело *Nullum crimen, nulla poena sine lege* – нема дела ни казне ако нису претходно прописани у закону. Доследно је усвојено и начело индивидуалне одговорности учиниоца кривичног дела која је заснована на урачунљивости и виности (појам смањене урачунљивости), а припремне радње по правилу нису биле обухваћене казненом реакцијом. Законик је сва кажњива дела поделио у две категорије према врсти запрећене казне: злочини су били кривична дела за која је била запрећена смртна казна, робија или заточење, а преступи кривична дела за које је била прописана казна строгог затвора, затвора или новчана казна. Законик је прописао три врсте санкција: казне, мере безбедности и васпитне мере (за децу и млађе малолетнике). Законом су биле прописане границе казне (минимум и максимум), у оквиру којих је суд могао применити принцип индивидуализације казне, тј. одмерити казну учиниоцу према степену његове кривичне одговорности узимајући у обзир све субјективне и објективне отежавајуће и олакшавајуће околности.

Законик је познавао главне и споредне казне. Главне казне биле су смртна казна, казна лишења слободе и новчана казна, а споредне казне биле су губитак часних права и губитак службе. Законом је било прописано да се смртна казна извршава вешањем. Казна лишења слободе била је предвиђена у четири облика: робија, заточење, строги затвор и затвор. Робија је могла бити вечита или временски ограничена (у трајању од једне до двадесет година), при чему се уколико у Законику није изречно казано да је робија вечита имало подразумевати да је она „времена“, а издржавала се у нарочитим казненим заводима. Заточење је било временска казна лишења слободе која по слову Законика није могла бити краћа од једне ни дужа од двадесет година и која се такође издржавала у нарочитим казненим заводима. Строги затвор и затвор су били казне лишења слободе прописане у трајању од седам дана до пет година. Строги затвор и затвор од године дана па на више издржавали су се у нарочитим казненим заводима, а краћи по правилу у судским затворима. Временски ограничена робија, заточење, строги затвор и затвор рачунали су се на године и месеце (по календарском времену), а строги затвор и затвор до три месеца и на пуне дане (24 часа). Законик је предвидео да сваки осуђеник на казну лишења слободе мора радити и да се казне лишења слободе извршавају одвојено „према врсти и трајању казне, према полу и добу и према особености осуђеног лица“. Извршење казни лишења слободе у нарочитим казненим заводима, прописује Законик, започиње по правилу у ћелији, продужује се постепено у заједничком затвору при раду уз усамљење ноћу и за време одмора, потом у одељењу за слободњаке и на крају на условном отпусту, а у судским затворима казне лишења слободе извршују се у ћелији или у заједничком затвору. Најзад, Кривични законик је предвидео да се време проведено у притвору или истражном затвору пре изрицања пресуде урачунава у изречену казну и за ближе прописе о извршењу казни лишења слободе упутио на нарочити закон о извршењу казни лишења слободе.

Новчана казна која се могла се изрећи у износу од најмање 25 динара ишла је у Фонд за подизање и поправљање казнених завода, завода за васпитање и поправљање и завода за извршење мера безбедности. Рок за плаћање новчане казне имао се одредити пресудом, с тим да није могао бити краћи од четрнаест дана ни дужи од три месеца рачунајући од дана правоснажности пресуде. Суд је могао сиромашном осуђенику допустити да новчану казну одради радећи какав посао (ако таквог посла има) има у корист поменутог Фонда, а ближе прописе о врсти и обрачуну рада у новчану казну имао је издати министар

49 Душан Суботић, „Нови казнени законик“, *Полиција*, јануар 1930, бр. 1-2, 1-6.

50 Миодраг Аћимовић, „Неколико актуелних кривично-правних питања“, *Архив за правне и друштвене науке*, 1937, књ. LII, бр. 3, 194-196.

правде уредбом. Уколико осуђеник у остављеном року не исплати новчану казну, суд је имао наредити принудно извршење. Новчана казна која се ни на тај начин не би наплатила замењивала се затвором у складу са уредбом коју је имао издати министар правде, с тим да тај затвор не може бити дужи од једне године код злочинства, односно шест месеци код преступа. Суд је био дужан да у пресуди поред новчане казне изрекне и затвор који ће осуђени имати да издржи у случају да се новчана казна ни на који начин не изврши. Пошто је суд могао осуђенику да дозволи исплату новчане казне у делимичним отплатама уз прецизирање износа и времена отплате не дужем од једне године, уколико би осуђеник платио само један део новчане казне остатак му се замењивао затвором по сразмери утврђеној у уредби коју ће донети министар правде. Са друге стране, осуђеник је у свако доба могао прекинути извршење затвора ако би одрадио или исплатио новчану казну по одбитку оног дела који у прописаној сразмери одговара издржаном затвору. У случају смрти осуђеника новчана казна се није извршавала. Ако је неко из користољубља учинио кривично дело за које је законом била прописана робија или строги затвор, суд га је поред робије и строгог затвора могао осудити и на новчану казну у износу до 250.000 динара[51].

Губитак часних права била је споредна казна која се састојала у губитку права: на државну или ма коју другу јавну службу или на јавна звања; на академске степене, одличја и друге јавне почасти; и, на ускраћивање активног или пасивног бирачког права и других политичких права. Лице осуђено на ову казну губило је поменута права од дана правоснажности пресуде, а време трајања казне рачунало се од дана издржане, застареле или опроштене казне уколико се не ради о трајном губитку. Ова казна се изрицала уз смртну и казне лишења слободе. Суд је уз осуду на смрт или робију дужу од пет година осуђенику имао изрећи и трајан губитак часних права, уз осуду на робију до пет година губитак часних права у трајању од једне до пет година и уз осуду на заточење губитак часних права за време издржавања казне. Уз осуду на строги затвор казну губитка часних права суд је изрицао само у случајевима предвиђеним Закоником и то за време од једне до три године. Друга споредна казна била је губитак службе. При свакој осуди најмање на шест месеци строгог затвора или на годину дана затвора суд је изрицао губитак државне или друге јавне службе, а уз осуде на краћи строги затвор суд је могао изрећи и губитак службе уколико се осуђени учињеним кривичним делом показао недостојним службе[52].

Новина унета у Кривични законик под утицајем идеја социолошке школе биле су мере безбедности, чији је циљ био поправак и лечење учинилаца кривичних дела. Закоником је био прописан „читав арсенал“ мера безбедности – од њих девет шест су биле главне, а три споредне.[53] Задржавање осуђеника у казненом заводу по издржаној казни било је главна мера безбедности која се имала изрећи кривцима који су најмање три пута били осуђени за умишљајно злочинство на робију, па су у року од пет година по издржању последње казне опет умишљајно починили злочинство, а под условом да се по учињеним делима (ранијим и последњим) и по његовом животу могао извести закључак да је опасан по јавну безбедност. Мера упућивања у завод за рад се имала изрећи лицу које је у скитничењу, просјачењу или блудничењу учинило ма које дело за које се гони по службеној дужности, ако суд нађе да је оно склоно вршењу кривичних дела, а уз то је способно за рад. Мера упућивања у завод за лечење или чување се као главна мера безбедности изрицала неурачунљивим учиниоцима кривичних дела којима се није могла изрећи казна или учиниоцима кривичних дела смањене урачунљивости када суд нађе да је то у интересу јавне безбедности. Меру упућивања у завод за лечење пијаница суд је могао наредити у трајању до две године по издржаној или опроштеној казни. Забрана посећивања

51 В. §§ 35-45. Кривични Законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца од 27. јануара 1929. године, *Службене Новине*, бр. 33 од 9. фебруара 1929. године.

52 В. §§ 46-49. Кривични Законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца од 27. јануара 1929. године, *Службене Новине*, бр. 33 од 9. фебруара 1929. године.

53 Метод Доленц, *Тумач Кривичног законика Краљевине Југославије*, Загреб, 1930.

крчми изрицала се учиниоцу кривичног дела за време од три месеца до две године. Мера заштитног надзора била је споредна мера безбедности која се изрицала на време до три године да би се лице отпуштено из затвора или завода сачувало од опасности чињења нових кривичних дела, привикло на уредан живот и да би му се олакшао превредни опстанак. Протеривање је као споредну меру безбедности суд могао изрећи у трајању од најдуже три године уз казну робије или строгог затвора, ако би с обзиром на начин извршења или побуде учињеног кривичног дела нашао да би бављење осуђениково у једном месту било опасно по правни поредак.[54] Меру забране вршења извесног позива или заната суд је могао да изрекне у трајању од једне до пет година осуђеном на робију или строги затвор који је намерно или грубом непажњом злоупотребио свој позив или занат, или кад је на исти начин повредио дужности које му налаже његов позив или занат, ако постоји опасност од поновних злоупотреба или повреда.[55] Меру одузимања предмета суд је учиниоцу кривичног дела могао изрећи ако су они били употребљени или намењени за извршење каквог кривичног дела уколико су они његова својина.[56]

Још једна новина у Законику усвојена под утицајем социолошке школе био је институт условне осуде, чији је циљ био замена краткотрајних казни лишења слободе како би се спречило да се осуђени на те казне њиховим издржавањем заједно са окорелим робијашима искваре.[57] Условном осудом се на извесно време одлагала и поништавала новчана казна или казна лишења слободе на строги затвор до шест месеци или на затвор до једне године, под условом да се осуђеник исправно влада за време одлагања, тзв. кушње, које није могло бити краће од једне ни дуже од пет година. Суд је при решавању о условној осуди нарочито имао узеети у обзир „доба, ранији живот и владање осуђеника, незнатност учињеног дела, олакшаване околности, под којима је учињено, као и то, да ли је осуђеник пред судом потпуно искрено признао своје дело и да ли је накнадио повређенику трошкове и учињену штету или се бар озбиљно изјаснио да ће их накнадити“. Условна осуда није се могла изрећи „ономе ко је пре био правоснажно осуђен због злочинства или за последњих десет година на казну строгог затвора или затвора преко месец дана“[58].

У посебном делу Кривичног законика (главе XII-XXVIII, §§ 91-404) били су прописани напади на следећа правна добра, тзв. заштитне објекте:

1) држава, њено уставно уређење, државне власти, правосуђе, јавни мир и поредак;
2) живот и телесни интегритет;
3) општа сигурност људи и имовине;
4) безбедност јавног саобраћаја;
5) исправе и мере;
6) новац;
7) лична слобода и безбедност;
8) тајна;
9) опште здравље;
10) јавни морал;
11) брак и породица;
12) част;
13) имовина; и
14) службена дужност.

54 Према §57. нико се није могао протерати „из своје завичајне општине“, а странац се могао протерати из Краљевине СХС „за извесно време или за свагда“. Кривични Законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца од 27. јануара 1929. године, *Службене Новине*, бр. 33 од 9. фебруара 1929. године.

55 У случају поврата забрана се могла изрећи „и за свагда“. Кривични Законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца од 27. јануара 1929. године, *Службене Новине*, бр. 33 од 9. фебруара 1929. године.

56 Предмети су се одузимали у корист Фонда за подизање и поправљање казнених завода, завода за васпитање и поправљање и завода за извршење мера безбедности. Кривични Законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца од 27. јануара 1929. године, *Службене Новине*, бр. 33 од 9. фебруара 1929. године.

57 Кратковремене казне лишења слободе извршаване у затворском окружењу окорелих криваца доводиле су до кварења безопасних и случајних криваца и поправљивих почетника у кривичним делима. Новчана и кратковременска затворска казна њих није могла да застраши, а постојала је опасност да их „покварі (деморалише) и уништи у њима евентуално находећи се страх од казне“, те „друштвени интерес налаже, да се претпостави индивидуална предохрана генералној (егземпларитету).“ Условно осуђен, налазећи се под претњом казне чије је извршење зависило само од његовог владања, подстицан је на поправку. У исто време, повољност условне осуде била је и та што је она имала „да ослободи казнене заводе од претрпаности осуђеницима“. Метод Доленц, „Божа Марковић – покретач институције условне осуде“, *Архив за правне и друштвене науке*, мај-јуни 1939, 391-394.

58 В. §§ 65-68. Кривични Законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца од 27. јануара 1929. године, *Службене Новине*, бр. 33 од 9. фебруара 1929. године.

Казна лишења слободе биле је прописана за највећи број кривичних дела, те се може рећи да је она у Законику била основна казна. За поједина дела законодавац је прецизирано и врсту казне лишења слободе коју је суд имао изрећи, док је код других дела суду оставио могућност да казну индивидуализује избором између прописаних врста казне лишења слободе.

Кривични законик из 1929. године, за разлику од појединих кривичних законика из друге половине XIX и са почетка XX века, није избегавао дефинисање најважнијих кривичноправних института. Одређивање појмова као што су умишљај и подобност за урачунљивост омогућавало је правилну и једнообразну примену Законика од стране судова, а уједно је представљало добру подлогу за научну обраду кривичног права. За разлику од старијих закона, Законик је посветио дужну пажњу кривцима, код којих разликује следеће категорије: малолетнике, новајлије, повратнике и професионалце. За млађе малолетне учиниоце кривичних дела (од 14 до 17 година) је уместо казне било предвиђено изрицање једне од васпитних мера (укор, отпуштање на прокушавање и упућивање у завод за васпитање и поправку малолетника), а за старије малолетнике (од 17. до 21. године) било је прописано блаже кажњавање од пунолетних учинилаца кривичних дела и издржавање казне у посебним казненим заводима.[59] У ред добрих решења у Законику долазиле су и одредбе о заштити економски и социјално слабијих лица, какве су нпр. биле оне о кажњавању зеленашења, експлоатацији малолетника и жена. Ради потпуног разумевања кривичног дела и одређивања целисходне и праведне казне његовом учиниоцу, Законик је велику пажњу посветио и мотиву (побуди) за извршење кривичног дела. Најзад, у врлине Кривичног законика долазило је и старање о заштити интереса оштећених кривичним делима и накнади штете проузроковане кривичним делом.

Кривични законик из 1929. године, међутим, имао је и своје недостатке. Једна од крупнијих мана било је изостављање иступа из текста Законика којим су обухваћени злочинства и преступи. Изузети из надлежности судова, иступи су и даље остали у надлежности полиције која је снабдевена правом изрицања казни у суштини вршила судску власт. Законске норме о казни лишења слободе и њеном извршивању, којима је по узору на најбоља савремена европска решења уведен прогресивни систем лишења слободе, биле су неусаглашене се стварношћу. Њихова примена изискивала је велика материјална улагања државе, те ће модерне одредбе Законика у поређењу са стањем у казненим заводима остати за Краљевину Југославију недостижан идеал. Временом се показало да је практичан приговор изнет још у време када је Законик био у фази Пројекта – „да спровођење у живот новог законика са новим казненим системом тражи огромних трошкова и јавља се као немогућно, док код нас нису саграђени нови казнени заводи“ био оправдан.[60]

Коначно, главна замерка овом Законику била је да као сувише благ не пружа потребну заштиту од криминалитета. И поред често запрећене смртне казне, што је такође убрајано међу његове недостатке, Законик је не само због веома широке примене условне осуде већ и због система санкција у целини, у јавности био веома критикован. Публици је, наиме, деловало да судови примењују одредбе Законика воде рачуна само о поправци криваца и у потпуности занемарују потребу одмазде, услед чега повређенима преостаје једино да сами себи прибаве задовољење. Бранећи решења усвојена у Кривичном законику под утицајем схватања социолошке школе, професор Правног факултета у Суботици Аћимовић је на жаљење за „старим, добрим“ Казнителним закоником из 1860. године одговорио: „Упоређивати стари и нови кривични законик у погледу њихове вредности за савременог човека значи исто што и правити упоређење петролејске лампе и електричног осветљења... Петролејска лампа служила је

59 Прописи о кривичноправној одговорности малолетника „били су међу најнапреднијим у свету“, али је недостатак средстава потребних за изградњу казнених завода за малолетнике и предузимање других неопходних мера спречио да се те одредбе Кривичног законика, „вредне сваке похвале“, спроведу у живот. Зоран Мирковић, *Српска правна историја*, 248.

60 Михаило П. Чубински, „Проблем изједначења права у Уједињеном Краљевству С. – Х. – С. и основне одредбе Пројекта српског Казненог законика, Београд, 1921, 12.

човеку и може му служити и данас, али му сада електрична светлост боље служи, и ако не мора, он је петролејском лампом неће заменити". Признајући да су за разумевање суштине Кривичног законика потребне судије са већим теоријским знањем, он је закључио: „Свако време има своје право и свако свога судију. Казнене пунктове проте Матеје и параграфе Карађорђевог криминалног законика примењивали су неписмени од ралице отргнути сељаци. Кривични закон од 1860 године могли су да примењују и судије неправници. Данашњи Кривични законик могу да примењују само судије добри правници, који знају да читају не само слово и душу закона, него по закону и човекову душу. Право с временом и судија с правом морају ићи у корак".[61]

Кривични законик од 27. јануара 1929. године био је главни извор општег кривичног права у Краљевини Југославији. Поред њега, постојали су и допунски и споредни извори општег кривичног права и посебна кривична права. Прописи који су долазили у ред допунског главног општег кривичног права били су:

1. Закон којим се стављају на снагу и уводе у живот Кривични законик, Законик о судском кривичном поступку и Закон о извршивању казни лишења слободе од 16. фебруара 1929. године,

2. Закон о извршивању казни лишења слободе од 16. фебруара 1929. године,

3. Уредба о организацији, употреби и наплати осуђеничке радне снаге у казненим и другим сличним заводима од 18. јануара 1930. године,

4. Уредба о одрађивању новчаних казни и замењивању тих казни казнама лишења слободе од 31. децембра 1929. године,

5. Основица о распореду осуђеника на поједине казнене заводе у смислу § 7 Закона о извршивању казни лишења слободе од 21. децембра 1929. године,

6. Уредба о извршењу мера безбедности од 13. јануара 1930. године,

7. Уредба о оснивању и раду државних завода за васпитање и поправљање деце и млађих малолетника од 18. јануара 1930. године,

8. Распоред за упућивање малолетника-ца у заводе за васпитање и поправљање од 31. децембра 1930. године;

9. Уредба о начину васпитања у заводима за васпитање деце и млађих малолетника од 24. априла 1930. године,

10. Законик о судском кривичном поступку од 16. фебруара 1929. године (прописи о извршењу пресуда, о амнестији и помиловању, о извршењу мера наређених против млађих малолетника, о рехабилитацији и о екстрадицији),

11. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави од 6. јануара 1929. године са изменама и допунама од 1. марта 1929. године,

12. Закон о штампи од 6. августа 1925. године са изменама и допунама од 6. јануара 1929. године,

13. Бројни закони о међународним уговорима које је југословенска држава закључила са појединим страним државама о узајамној помоћи у кривичним стварима.[62]

Споредни извори општег кривичног права били су разни административни закони, какви су били нпр. Закон о меници и чеку од 29. новембра 1928. године, Закон о шумама од 21. децембра 1929. године, Закон о унапређењу сточарства од 21. децембра 1929. године, Закон о контроли лекова биолошког порекла од 31. јануара 1930. године, Закон о сузбијању заразних болести од 10. јануара 1930. године, Закон о надзору над намирницама за живот од 8. фебруара 1930. године, Закон о уређењу бујица од 20. фебруара 1930. године, Закон о удруживању, збору и договору од 18. септембра 1931. године, Закон о државним монополима од 5. децембра 1931. године, Закон о установљењу и уређењу Државне Класне Лутрије од 5. децембра 1931. године, Закон о лову од 5. децембра 1931. године, итд.

Извори посебног кривичног права, најзад, били су Војни кривични законик од 11. фебруара 1930. године и уставне одредбе којима је регулисано питање министарске одговорности.

61 Миодраг Аћимовић, „Неколико актуелних кривично-правних питања", *Архив за правне и друштвене науке*, 1937, књ. LII, бр. 3, 193, 201, 209.

62 Тома Живановић, *Општи део основа кривичног права*, 13-15.

2. Законик о судском кривичном поступку од 16. фебруара 1929. године

Законик о судском кривичном поступку донет 16. фебруара 1929. године није у исто време ступио на снагу у целој држави, јер је Уводним законом било предвиђено „постепено добијање обавезне снаге“ новог кривичног поступка.[63] Наиме, Законик је 1. јануара 1930. године заменио дотадашње законе у свим покрајинама, осим у Србији и у Црној Гори, у којима су до његовог увођења у живот на снази остали стари закони о кривичном поступку. Нови Законик о судском кривичном поступку је, према пропису Уводног закона, имао у Србији и Црној Гори добити обавезну снагу 1. јануара 1931. године на подручју београдског Апелационог суда, односно 1. јануара 1932. године на подручјима скопљанског Апелационог суда и подгоричког Великог суда. Тај је *vacatio legis* за подручје београдског Апелационог суда накнадно био продужен до 1. априла 1931. године.[64] У исто време са доношењем Законика о судском кривичном поступку извршена је реорганизација судова и уведена институција државног тужиоца у оним покрајинама у којима до тада није постојала[65].

Судску власт за кривична дела су, према § 8. Законика имали вршити сресски судови, окружни судови, апелациони судови и Касациони суд. Сресски судови били су инокосни судови првог степена, односно судску власт вршио је један судија (извиђајни судија, судија за млађе малолетнике или судија појединац). Окружни судови били су инокосни или зборни судови првог степена или зборни судови другог степена, односно судску власт вршио је један судија (извиђајни судија, судија за млађе малолетнике или судија појединац) или судско веће. Апелациони судови и Касациони суд били су зборни судови вишег степена и вршили су судску власт у већима.

Сресски судови били су надлежни за цео првостепени поступак против преступа млађих малолетника, као и за цео првостепени поступак о преступима старијих малолетника и пунолетних лица запрећеним казном затвора или строгог затвора до једне године или новчаном казном.[66]

Окружни судови су као инокосни били су надлежни за припремни поступак за кривична дела за чије је суђење био надлежан судија појединац окружног суда или окружни суд као зборни (ради тога је председник окружног суда сваке године одређивао једног или више истражних судија из реда чланова окружног суда), за цео првостепени поступак против за сва злочинства млађих малолетника и за суђење у првом степену о свим преступима старијих малолетника и пунолетних лица за које нису били надлежни судије појединци сресских судова. Као зборни, окружни судови су били надлежни: 1. за решавање „несугласица“ између истражних судија и странака или других правно заинтересованих лица, за решавање жалби против одуговлачења, наредаба и решења истражних судија и за доношење свих других одлука у току целог поступка ван главног претреса; 2. за суђење у првом степену о свим кривичним делима за која је Кривични законик прописао смртну казну или казну робије или заточења, као и за она дела за која је суду била остављена могућност избора између робије и строгог затвора или између заточења и затвора, ако за то нису биле надлежне судије окружног суда за млађе малолетнике; 3. за решавање у другом степену о призиву против пресуда и жалби против наредаба и решења сресских судова, и 4. за вршење других судских задатака законом нарочито им поверених у кривичним стварима.

63 Божидар Марковић, *Уџбеник судског кривичног поступка Краљевине Југославије*, 70.

64 Закон о измени Закона, којим се стављају на снагу и уводе у живот Кривични законик, Законик о судском кривичном поступку и Закон о извршивању казни лишења слободе од 17. децембра 1930. године, *Службене Новине*, бр. 295 од 24. децембра 1930. године.

65 Закон о уређењу редовних судова за Краљевину Југославију од 18. јануара 1929. године, *Службене Новине*, бр. 20 од 25. јануара 1929. године. Законом је проширен модел пречанске судске организације на подручје Србије и Црне Горе. Главна новина били су сресски судови, који су се на овим подручјима тек имали основати. То ће довести до другог таласа оскудице у судијама (првим је Србија била запљуснута непосредно после Великог рата), која се покушала превазићи спуштањем критеријума за среске судије, односно могућношћу постављања судијских приправника за судије сресских судова одмах по положеном судијском испиту.

66 Док је стварна надлежност сресских судова била тако одређена Закоником, одређивање њихове месне надлежности је препуштено је нарочитој уредби.

Апелациони судови били су надлежни за решавање о жалбама против наредаба и решења окружних судова као судова за млађе малолетнике и као већа за поступак ван главног претреса, о приговору против оптужнице, о призиву против пресуда окружних судова као судова за млађе малолетнике, судија појединаца и зборних судова, у стварима надзора над радом првостепених кривичних судова, као и у другим кривичним стварима које им закон поверава.

Касациони суд био је надлежан да решава о ревизијама против пресуда окружних судова као зборних судова и о призивима који су у вези са ревизијама, о жалбама против решења окружних и апелационих судова када је законом то нарочито наређено, о захтевима врховног државног тужиоца за заштиту закона, као и у другим кривичним стварима законом нарочито њему упућеним.

Југословенски Законик о судском кривичном поступку из 1929. године израђен је на основу Закона о казненом поступку за Хрватску и Славонију из 1875. године, уз преузимање појединих решења из мађарског кривичног поступка који је после Великог рата уживао углед једног од најмодернијих кривичних поступака у свету. Из хрватско-славонског изворника преузета су начела кривичног поступка: начело официјелности, оптужно (акузаторско) начело, начело законитости (легалитета), начело материјалне истине и начело слободне оцене доказа, начело јавности, начело усмености и начело непосредности.

Начело официјелности подразумевало је овлашћење државе да одреди ко ће и када започети гоњење кривичних дела и како ће се водити и окончати кривични поступак. Законик у погледу субјекта који је започињао кривично гоњење разликовао две врсте кривичних дела: кривична дела која гони државни тужилац (дела која се гоне по службеној дужности) и кривична дела која се гоне искључиво од стране приватно заинтересованог лица (дела која се гоне по приватној тужби, тзв. приватна кривична дела).

Оптужно начело значило је да се кривични поступак започиње искључиво на захтев тужиоца (било државног било приватног), тј. да су за сваку од три процесне функције (оптуживања, одбране и суђења) одређени посебни субјекти – када тужилац захтевом започне кривични поступак настаје кривични спорни предмет између њега и оптуженог, који има расправити кривични суд.

Начело законитости уведено је у циљу спречавања самовоље државног тужиоца у гоњењу кривичних дела по службеној дужности. Државни тужилац био је обавезан да покрене кривично поступање у сваком случају када је учињено кривично дело, односно он је морао да покреће истрагу за сва кривична дела за која се гони по службеној дужности, да се стара о прикупљању доказног материјала потребног за продужење или обустављање кривичног поступка, да подиже оптужбу и да је заступа на главном претресу.[67]

Начело материјалне истине је значило да суд треба да тражи и нађе истину, која мора бити стварна, а не формална, у чему није био ограничен предлозима странака ни роком за подношење доказа. Управо је начело слободне оцене доказа (судија слободно просуђује доказе по својој савести и знању) било предуслов за изналажење материјалне истине у кривичном поступку, те је судија у образложењу пресуде морао изнети које је чињенице и из којих разлога узео за доказане или недоказане. Према начелу слободног судијског уверења, тј. слободне оцене доказа, судија је по сопственом знању и савести оцењивао истинитост сваког исказа и тврђења понаособ и у целини. Слободно судијско уверење било је негација законске теорије доказа, по којој је судија морао да узме као доказану чињеницу за коју се стекао одређени број доказних средстава прописаног квалитета.

Начело јавности подразумевало је страначку јавност, односно право странака да присуствују свим процесним радњама које се изводе у кривичном поступку, као и општу јавност, односно право сваког

67 Према слову Законика, дакле, државни тужилац није могао поступати једнострано и прикупљати само оне доказе који терете окривљеног, већ и оне који му служе за одбрану. Пошто је оптужна улога прешла на државног тужиоца, а иследна на истражне судије редовних судова, промењена је улога полиције на српском правном подручју – она се свела „на претходне извиђаје, којима је циљ да се трагови кривичног дела сачувају и да се учинилац ухвати и сачува за истрагу и суђење“. Душан Суботић, „Полицијска власт и нови кривични судски поступак“, *Полиција*, јуни-јули 1931, бр. 11-14, 501-505.

лица са навршених 18 година да присуствује главној расправи и објављивању пресуде, изузев у поступку против малолетника. Изузетно, општа јавност је према § 223. Законика могла бити искључена из целог или једног дела главног претреса уколико то захтевају разлози морала, јавног поретка или државне безбедности.

Начело усмености обавезивало је судију да пресуду донесе само на основу грађе која је изнета и претресана на главном претресу. Начело непосредности је значило да судија мора лично присуствовати главном претресу, на коме су се морали извести сви важни докази и по чијем се окончању по правилу одмах морала донети и објавити пресуда.

Првостепени кривични поступак имао је две главне фазе, припремни поступак и главни претрес. У приремном поступку вршили су се извиђај (у коме се утврђивало да ли је кривично дело заиста извршено и ко је његов извршилац) и истрага, која се отварала против лица за које се претпостављало да је извршило кривично дело и на основу које се одлучивало хоће ли кривични поступак бити обустављен или ће против окривљеног бити поднета оптужница (подизањем оптужнице окривљени је добијао статус оптуженог). На главном претресу извођени су сви докази и утврђиване све чињенице на основу којих се имала донети пресуда. Поступак пред вишим судовима је почињао улагањем правних лекова на пресуду. Редовни правни лекови били су жалба (могла се уложити против решења и наредаба), призив (улагао се против пресуде окружног суда и о њему је одлучивао Апелациони суд) и ревизија (изјављивала се Касационом суду против пресуде окружног суда због повреде процесних одредаба или материјалног закона). Ванредни правни лекови предвиђени Закоником били су понављање кривичног поступка (побијање пресуде услед појаве нових чињеница) и захтев за заштиту закона (побијање пресуде услед неправилне примене закона).

Посматран у целини, Законик о судском кривичном поступку из 1929. године био је модеран и долазио у ред најбољих оновремених европских закона о кривичном поступку, али за разлику од кривичног поступка прописаног српским Закоником из 1865. године, кривични поступак прописан Закоником из 1929. године за Србијанце није више био „тако прост као што је био“. Усвајањем нових принципа и установа у југословенском Законику, који је несумњиво испуњавао „све захтеве модерне науке“, кривични поступак за њих је постао „прилично компликован“.[68]

Поред Законика о судском кривичном поступку од 16. фебруара 1929. године као основног извора права за кривични поступак, извор кривичнопроцесних норми били су и следећи прописи:

1. Закон којим се стављају на снагу и уводе у живот Кривични законик, Законик о судском кривичном поступку и Закон о извршивању казни лишења слободе од 16. фебруара 1929. године,
2. Закон о извршивању казни лишења слободе од 16. фебруара 1929. године,
3. Закон о судијама редовних судова од 8. јануара 1929. године,
4. Закон о уређењу редовних судова од 18. јануара 1929. године,
5. Закон о укидању надлежности Касационог суда у поступку војних судова и о решавању сукоба надлежности између војних власти или војних судова и грађанских власти или грађанских судова од 6. фебруара 1929. године,
6. Закон о државном тужиоштву од 21. марта 1929. године,
7. Закон о адвокатима од 17. марта 1929. године,
8. Закон о краљевској власти и врховној државној управи од 6. јануара 1929. године,
9. Закон о уређењу врховне државне управе од 31. марта 1929. године,
10. Закон о штампи од 6. августа 1925. године са изменама и допунама од 6. јануара 1929. године,
11. Кривични законик за Краљевину Југославију од 27. јануара 1929. године,

68 Доказна теорија усвојена у српском Законику из 1865. године од судије је чинила „једног обичног занатлију“, коме његова правна спрема није много користила „код стеге законских правила“. Виктор Александер, Лав Хенигсберг, „Основна начела новог кривичног поступка“, *Полиција*, август-септембар 1931, бр. 15-16, 800-801.

12. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави од 6. јануара 1929. године са изменама и допунама од 1. марта 1929. године,

13. Закон о Државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. године и од 31. децембра 1929. године (први закон замењен је другим изузев § 1 који је остао у снази) и Уредба о извршењу Закона о Државном суду за заштиту државе од 4. јануара 1930. године,

14. Закон о сузбијању злоупотреба у службеној дужности од 30. марта 1929. године са изменама и допунама од 15. августа 1929. године,

15. Закон о ваздушној пловидби од 22. фебруара 1928. године,

16. Закон о писмоносним голубовима од 12. маја 1928. године,

17. Закон о држању и ношењу оружја од 14. јула 1928. године,

18. Закон о накнади штете држави због дела велеиздаје од 14. септембра 1929. године,

19. Закон о заштити ауторског права од 26. децембра 1929. године,

20. Закон о привременом продужењу важности законских прописа о кажњавању иступа од 1. јануара 1930. године,

21. Уредба о пословном реду за редовне кривичне судове од 21. новембра 1929. године,

22. Уредба о пословном реду за државна тужиоштва од 21. новембра 1929. године,

23. Уредба о извршивању мера безбедности од 13. јануара 1930. године,

24. Уредба о уређењу Министарства правде од 20. маја 1929. године,

25. Уредба о оснивању и раду државних завода за васпитање и поправљање деце и млађих малолетника од 18. јануара 1930. године,

26. Уредба о васпитању и поправљању старијих малолетника, осуђених на казну лишења слободе од 18. јануара 1930. године,

27. Уредба о организацији, употреби и наплати осуђеничке радне снаге у казненим и сличним заводима од 18. јануара 1930. године,

28. Распис министра правде о распореду за упућивање лица у заводе за извршивање мера безбедности од 29. децембра 1929. године,

29. Распис министра правде о распореду за упућивање малолетника у заводе за васпитање и поправљање од 31. децембра 1929. године,

30. Бројни закони о међународним уговорима које је југословенска држава закључила са појединим страним државама о узајамној помоћи у кривичним стварима.[69]

V ИЗВРШЕЊЕ КАЗНЕ

1. Кривично законодавство из 1929. године

Уз задржавање заштите друштва од криминалитета као основног циља кривичне санкције, југословенски Кривични законик усвојио је током XIX века промењено схватање циља казне: од одмазде и застрашења циљ је померен ка поправци и лечењу. Закоником су биле усвојене идеје социолошке кривичноправне школе, која је одбацила индетерминизам класичне школе заснован на идеалистичкој филозофији. Социолошка школа је у кривичном делу видела друштвену појаву која се јавља као последица учиниочевих карактерних особина и спољашњих околности, те је питање слободне воље за њу било без значаја. Франц фон Лист, берлински професор и оснивач ове школе, разликовао је две основне категорије криваца: случајне кривце, код којих су преовладавали спољашњи фактори (за пример је узео оца који убија заводника своје ћерке јер не може поднети срамоту), и кривце по стању, код којих претежу лични фактори: „Њихова је „индивидуалност кривична, и она се открива свирепошћу, ограниченим фанатизмом, лакомисленошћу, несавладљивом одвратношћу ка раду, порочним полним животом, што све води у многобројним ступљима до несумњивог психопатичког стања“. Кривци по стању делили су се на две подгрупе на поправљиве и на непоправљиве кривце. У непоправљиве кривце, најопасније по без-

69 Божидар Марковић, *Уџбеник судског кривичног поступка Краљевине Југославије*, 71-72.

бедност јер се на њих није могло поправно утицати никаквим средствима, убрајали су се повратници, професионални кривци и кривци по навици.[70] Кривични законик из 1929. године био је знатно ослоњен на ову категоризацију криваца и судија је требало да индивидуализује казну тако да „случајног кривца застраши, поправљивог поправи, а непоправљивог потпуно из друштва да уклони“.[71]

Законик о судском кривичном поступку је прописао да се правоснажна пресуда има одмах извршити ако не постоје сметње (§ 414), односно за извршење осуђујуће пресуде је захтевао и извршност. Пресуда је по правилу постајала извршна у истом тренутку у ком је добијала и правну снагу, али то није увек био случај. Законом су биле предвиђене околности које су биле сметње извршењу правоснажне пресуде, а које су биле двојаке: законске и судске.

Законске сметње су биле такве околности које по изречном наређењу закона нису допуштале да започне извршење казне иако је наступила правоснажност пресуде. Према Законику о судском кривичном поступку такве су сметње биле: помиловање осуђеника (према § 415); смрт осуђеника; душевна или јача телесна болест – док трају спречавају да се почне са извршењем смртне казне и казне лишења слободе) и трудноћа – извршењу смртне казне сметња је свака трудноћа, док је извршењу казне лишења слободе трудноћа сметња само ако је у тако високом степену да би се порођај имао догодити за време трајања казне (§ 415 – те околности нису биле разлог за прекид извршења казне, тј. ако је нека од њих констатована када је издржавање казне лишења слободе почело, оно се није прекидало); допуштење повраћаја у пређашње стање због пропуштања рока за изјаву призива или ревизије (§ 326); одобрење понављања кривичног поступка (ако је правоснажно решено да има места понављању, према § 368, не само да извршење није могло започети, већ се и започето извршење морало одмах обуставити); ако је у пресуди изреченој по § 266 ст. 3 и § 284 ст. 1 задржано право тужиоца да засебно гони осуђеника за неко друго кривично дело за које је прописана смртна казна (§ 285).

Судске сметње су биле оне околности које су спречавале извршење казне услед судске одлуке, а која се имала донети у сваком посебном случају. Те сметње су се у ствари састојале у одлагању извршења казне, које је према Законику могло наступити из два разлога:

1. Када стање ствари није довољно рашчишћено, те се не зна да ли треба или не треба започети односно наставити са извршењем изречене казне. Суд је према Законику могао наредити одлагање извршења казне у следећим случајевима:

а) одлагање извршења пресуде изречене по ранијој оптужби до изрицања пресуде по новој оптужници (§ 285),

б) одлагање извршења пресуде уколико је поднета молба за повраћај у пређашње стање и за накнадну употребу правног лека (§ 326), и

в) одлагање извршења пресуде ако сматра да ће понављање поступка које је захтевано у корист осуђеног резултирати поништењем раније пресуде (§ 368).

2. Из разлога правичности и целисходности одлагање извршења било је допуштено код казне лишења слободе до годину дана (§ 418) и код новчане казне (§ 424). Окружни суд је по саслушању државног тужиоца могао осуђеном одгодити почетак извршења казне лишења слободе једном најдаље на три месеца од дана правоснажности пресуде, ако би осуђенику кад би се одмах затворио пропали пољски радови или друга зарада или би се угрозила исхрана невине породице или из других важних привредних или породичних разлога, при чему не би било сумње да ће побећи или би дао јемство (§ 418). Дуже одгађање (највише на шест месеци) могао је из особито важних разлога допустити само апелациони суд на предлог првостепеног суда. О томе је код окружног суда решавало судијско веће (против тог решења није био допуштен правни лек), при чему решење већа није било потребно ако су председник већа и државни тужилац били сагласни да се допусти тражено одгађање или да се молба са препоруком поднесе апелационом суду. Одлагање

70 Наведено према: Марко Павловић, *Југословенска држава и право 1918-1941*, 227.

71 Душан Суботић, „Нови казнени законик“, *Полиција*, јануар 1930, бр. 1-2, 1-6.

извршења могло се изузетно допустити и код дужих казни лишења слободе. Министар правде је код казне лишења слободе до две године могао више пута и на дуже време (по потреби уз јемство) допустити одлагање, ако се појаве опасне заразне болести или ако за то постоје други особити важни разлози (§ 418). Одлагање извршења је било допуштено и код казне лишења слободе до годину дана изречене војном обвезнику, на захтев војне власти ако би осуђеник био позван на војну дужност, док се она не сврши (§ 419).

Започето извршивање казне се по правилу није прекидало. Закон о извршивању казни лишења слободе је из обзира човечности ипак предвидео изузетак. Према чл. 14. Закона, могао се допустити прекид извршивања казне лишења слободе која није већа од пет година најдуже до 14 дана, ако би случај смрти родитеља, брачног друга или деце изискивао присуство осуђеног лица у породици, уколико нема повода сумњи да ће побећи или ако да јемство. Одлуку о прекиду извршења доносио је суд који је судио у првом степену уколико се казна лишења слободе издржавала у судском затвору, односно управник казненог завода по саслушању саветодавног одбора ако се казна издржавала у казненим заводима. О сваком прекиду извршења казне лишења слободе подносио се извештај министру правде, а време прекида није се рачунало у казну (чл. 15).

Извршење казне је наступало по службеној дужности. Ако није било другачије наређено Законом о судском кривичном поступку или Законом о извршивању казни лишења слободе, извршење правоснажне пресуде било је у надлежности старешине суда који је изрекао првостепену пресуду.[72] Прописима о извршењу пресуда у Глави XXII (§§. 412-428) Законика о судском кривичном поступку биле су обухваћене све казне, изузев казни лишења слободе и мера безбедности које су подразумевале лишење слободе за које је важио Закон о извршивању казни лишења слободе од 16. фебруара 1929. године, тј. Уредба о извршивању мера безбедности од 13. јануара 1930. године.

Извршна власт за извршење смртне казне био је суд. Ова се казна извршавала у затвореном простору, неприступачном широј публици, сутрадан ујутро по саопштењу осуђеном лицу да ће казна бити извршена. Смртна казна није се извршавала недељом и празником. Поступак извршења смртне казне обухватао је припреме осуђеника за смрт и само погубљење. Суд који је судио у првом степену је у присуству државног тужиоца саопштавао осуђеном да ће се казна извршити и упућивао га да се припреми за смрт, ако жели уз помоћ свога свештеника. Осим позваних службених лица, осуђеног су могли посетити његови рођаци и друга лица са којима би он желео да разговара или да их само види (§ 416). О тачном времену и месту извршења смртне казне обавештавани су председник општине на чијем се подручју казна имала извршити и бранилац, који су могу присуствовати извршењу. Присуство је било допуштено још и чиновницима суда, државног тужилаштва, полицијске власти и најближим рођацима. Смртна казна се извршавала у присуству једног судије, записничара, државног тужиоца, судског лекара и надлежног духовног лица. Извршење над више лица вршило се редом утврђеним у пресуди, али тако да ниједан осуђеник не види погубљење другог. Леш осуђеника се одмах по погубљењу укопавао на за то одређеном месту, а на захтев рођака могао се и њима предати ради просте сахране „без свечаности“ уколико за то не би било особитих сметњи. О погубљењу се сачињавао записник (§ 417).

Новчана казна извршавала се плаћањем досуђеног износа, што је осуђени по правилу имао учинити одмах по објављивању правоснажне пресуде. Уколико то не би учинио, суд га је позивао да казну плати у року одређеном у пресуди јер ће се иначе принудно наплатити. На молбу осуђеника суд му је могао и продужити рок за плаћање казне најдаље за једну годину од дана правоснажности пресуде, а могао је допустити и да се новчана казна у истом року исплати у делимичним отплатама чију је величину он одређивао. Код окружног суда је о таквој молби осуђеника

72 Примера ради, код извршења казне протеривања из државе по § 423 Законика о судском кривичном поступку државни тужилац је према § 412 истог Законика био дужан да извести министра унутрашњих дела (од 1929. године бана бановине на чијем је подручју седиште суда), ради даљег наређења.

решавало судско веће, а ако би се председник и државни тужилац сагласили да уваже молбу решење судског већа није било потребно (§ 424). Ако осуђени не би исплатио новчану казну или делимичну отплату у року, приступало се принудној наплати. Законик о судском кривичном поступку предвидео је да суд сиромашном осуђенику на његову молбу може допустити да одради новчану казну радећи какав посао у корист Фонда за подизање казнених завода и завода за васпитавање и поправљање.[73] Суд је то могао допустити само ако би наплата новчане казне угрозила опстанак осуђеног или ако би он тиме био онемогућен да издржава породицу или да накнади штету оштећеном и ако у време молбе има за њега каквог посла који у својој режији изводи сам Фонд, држава или неко самоуправно тело (§ 424).

Ближе одредбе о одређивању новчаних казни садржала је Уредба о одређивању новчаних казни и о замењивању тих казни казнама лишења слободе од 31. децембра 1929. године.[74] Према чл. 2 те Уредбе суд је био дужан да у сваком конкретном случају пре него што дозволи одређивање новчане казне осигура осуђеном рад који је одговарао његовој стручној спреми и његовим способностима и да у споразуму са послодавцем (Фонд, држава, самоуправно тело) одреди награду за осуђеников рад, а која није могла бити већа од 100 ни мања од 25 динара. Уколико послодавац није био Фонд, суд је на основу обавештења добијеног од послодавца саопштавао управи (односно месном органу) Фонда колико је дана и код које власти осуђеник провео на раду и колики је износ тим радом одрадио, а управа Фонда имала се постарати да тај износ за свој рачун наплати код дотичне власти (чл. 5). Одређивање новчане казне није било допуштено уколико је новчана казна изречена поред робије или строгог затвора за кривична дела из користољубља и ако би осуђеник изјавио да неће да прими рад који му је суд нашао, или који тај рад уопште не би урадио или би га напустио или својом кривицом био отпуштен са посла (чл. 1 и чл. 6). Уколико се новчана казна није могла ни наплатити ни одрадити, суд је доносио решење да се због ненаплатљивости има извршити казна којом се по пресуди замењује новчана казна. Ако је суд пропустио да у пресуди одреди ту казну, доносио је накнадно решење о замени (§ 424). Замена се према Уредби вршила тако да је на место шест динара новчане казне долазио један дан затвора. Тај затвор није могао бити дужи од једне године код злочинстава, од 6 месеци код преступа и од 14 дана код новчаних казних изречених по Законику о судском кривичном поступку (чл. 7 Уредбе). Ако је новчана казна била изречена поред робије или строгог затвора за кривично дело из користољубља, уместо сто динара новчане казне долазио је један дан робије односно строгог затвора, с тим да та робија није могла бити дужа од једне године, а затвор дужи од шест месеци (чл. 8 Уредбе). На исти начин се вршило израчунавање одређивања или замењивања после делимичне отплате новчане казне, као и плаћање остатка новчане казне после делимичног издржања казне лишења слободе или после делимичног одређивања новчане казне (чл. 10 Уредбе). Пошто су Уводним законом у важности остављени прописи о кривичном поступку по Закону о штампи из 1925. године,[75] Уредбом о пословном реду за редовне кривичне судове прописано је (чл. 157) да је суд, уколико осуђени по закону о штампи у року од три дана по правоснажној пресуди не плати досуђену му новчану казну, дужан о томе одмах известити државног тужиоца.[76]

73 Прописе о управи, приходима и руковођењу Централним фондом за казнене и сличне заводе, у који су утицале све наплаћене новчане казне садржали су чл. 158-176 Уредбе министра правде о пословном реду за редовне кривичне судове од 21. новембра 1929. године. *Службене Новине*, бр. 286 од 5. децембра 1929. године.

74 *Службене новине,* бр. 5-I од 9. јануара 1930. године.

75 Закон о штампи од 6. августа 1925. године са изменама и допунама од 6. јануара 1929. године, *Службене Новине,* бр. 179 од 8. августа 1925. године и бр. 6 од 6. јануара 1929. године. На снази је остао и Закон о Државном Суду за заштиту Државе од 8. јануара 1929. године (*Службене Новине*, бр. 307 од 31. децембра 1929. године), с тим што су за поступање по том закону од дана када Законик о судском кривичном поступку добије обавезну снагу важили његови прописи уколико Законом о Државном Суду за заштиту Државе или Уредбом издатом на основу чл. 3 тог Закона није било другачије наређено. Уводни Закон од 16. фебруара 1929. године, *Службене Новине*, бр. 47 од 26. фебруара 1929. године.

76 Уредба о пословном реду за редовне кривичне судове и Уредба о пословном реду за државна тужиоштва, обе од 21. новембра 1929. године, *Службене Новине*, бр. 286 од 5. децембра 1929. године.

2. Закон о извршивању казни лишења слободе од 16. фебруара 1929. године

Закон о судском кривичном поступку из 1929. године није садржао прописе о извршавању казни лишења слободе, већ су се оне извршавати по прописима Закона о извршивању казни лишења слободе од 16. фебруара 1929. године као *lex specialis-a* и на основу њега издатих уреби, правила, расписа и наредби којима су поједине законске одредбе биле разрађиване. Законом о извршивању казни лишења слободе регулисана су у 81 параграфу у шест глава сва важна питања у вези са извршењем казни лишења слободе.

У глави првој која је носила наслов „Опште одредбе“ била су садржана општа начела, прописи о управама казнених завода и судских затвора, о упућивању осуђеника на издржавање казне, као и о прекиду извршавања казни.

Законодавац је на почетку истакао основна начела Закона. У складу са начелом индивидуализације казне, казне лишења слободе изречене извршним пресудама судова извршавале су се „одвојено према врсти и трајању казне, према полу и узрасту, као и према особеностима осуђеног лица“ (§ 1).

Казне лишења слободе извршавале су се или у судским затворима или у нарочитим казненим заводима. Казне робије, заточења, строгог затвора или затвора дуже од једне године извршавале су се у казненим заводима, уређеним према врсти казне „и то одвојено за женске, за малолетнике, као и за повратнике који су већ раније у којем казненом заводу изржали две по врсти најтеже казне лишења слободе због злочинства“. За „телесно кржљаве“ и осуђенике са смањеном урачунљивошћу, као и за душевно оболеле имала су се у казненим заводима уредити посебна одељења ако за њих нису постојали нарочити заводи (§ 2).

Казне лишења слободе краће од једне године извршавале су се у затворима оних судова који су као првостепени изрекли пресуду и то одвојено од лица која су у притвору или истражном затвору. Из важних разлога, „а нарочито ради олакшања исхране“, министар правде могао је одредити за више судова један средишни затвор код оног суда који је за то најподеснији, а могао је наредити и да лица осуђена на казну лишења слободе дужу од три месеца издржавају ту казну у казненим заводима, према врсти казне, полу и доби (§ 3).

Извршавање казне је у казненим заводима по правилу започињало у ћелији, продужавало се постепено у заједничком затвору при раду уз усамљење ноћу и за време одмора, затим у одељењу за слободњаке и напослетку на условном отпусту. Повратници и странци осуђени на протеривање из државе по издржању казне били су изузети од овог правила тако да се нису могли смештати у одељење за слободњаке нити условно пуштати. Одељење за слободњаке имало је да буде смештено „ван оградног зида, нешто удаљено од главног завода“, али је законодавац предвидео и могућност да више казнених завода исте врсте оснује нарочити заједнички завод за слободњаке. Извршавање казни лишења слободе над малолетницима имало се уредити посебном Уредбом која је требало да садржи нарочито прописе о њиховом васпитању (§ 4).

За казне лишења слободе у судским затворима било је предвиђено ово: казне до три месеца су се по правилу извршавале у ћелији; казне преко три месеца по правилу су се извршавале прва два месеца у ћелији, а остатак у заједничком затвору уз одвајање према пропису § 1, а по могућству и уз усамљење ноћу и за време док се не ради. Повратници и осуђеници „који су беспосличари или су иначе морално покварени“ су због могућности рђавог утицаја на друге осуђенике све време извршења казне остајали у ћелији, а старији малолетници одвајали су се „тако да се онемогући сваки саобраћај са пунолетним осуђеницима“ (§5).

У погледу управе казнених завода и судских затвора, Закон је надлежност за врховну управу и врховни надзор над свим казненим заводима и судским затворима, као и за распоређивање осуђеника у заводе поверио министру правде. Надзор се вршио повременим прегледима завода, које су по налогу министра вршили службеници Министарства

правде. Према потреби, министар правде могао је више државне тужиоце слати ради прегледа у заводе или им поверити вршење извесних административно-надзорних функција, о чему су му они подносили писане извештаје. Потпуни преглед сваког казненог завода и већег средишног судског затвора морао се извршити бар сваке друге године уз помоћ финансијског стручњака, док је ради увида у спровођење здравствених мера и обучавање у школама у заводима министар правде слао стручњаке. Министар правде био је овлашћен да за сваки казнени завод и судски затвор пропише „кућни ред“, у коме ће бити изложени дневни и радни ред и начин поступања са осуђеницима, као и да изда потребна наређења ради вођења једнообразне статистике о извршавању казни лишења слободе. О свим важнијим питањима која се тичу извршавања казни лишења слободе министар правде имао је саслушати мишљење Саветодавног Одбора за казнене заводе, који је имао образовати од пет теоријских и практичних стручњака (§ 6).

Министар правде је по саслушању Саветодавног одбора сачињавао основицу за распоређивање осуђеника у поједине казнене заводе,[77] водећи нарочито рачуна о томе да сваки осуђеник буде смештен у завод „који по своме уређењу пружа највише јемства да ће се извршењем постићи циљ казне и да смештање у тај завод неће штетно утицати на здравље осуђениково“. Од утврђене основице могло се одступити само из „особито важних разлога“ (§ 7).

Извршавањем казни у казненим заводима руководио је управник казненог завода, а у судским затворима старешина оног суда код кога се налази судски затвор или судија кога он за то одреди. За веће судске затворе, посебно за средишне, министар правде је могао поставити и нарочите управнике (§ 8).

Управници (управнице) казнених завода и средишних судских затвора (код већих завода и њихови заменици) морали су имати судијску квалификацију. Код сваког казненог завода и већег средишног судског затвора постојао је Саветодавни одбор, у који су поред управника као председника улазили: заменик управника, заводски лекар, учитељи, свештеници, заповедник чувара и једно поуздано лице из дотичног места које поставља министар правде, а „које показује интересовање за завод и моралну поправку осуђеника“. Управник је био дужан саслушати мишљење Саветодавног одбора у свим важнијим питањима о извршивању казни, као и у питањима о којима министар правде затражи извештај. О свакој седници Саветодавног одбора састављао се записник (§ 9).

Извршење казни лишења слободе подразумевало је извесно одвајање осуђеника, односно ограничавање њихових контаката са спољним светом. Приступ затворима био је забрањен неовлашћеним лицима, а само је научницима и стручњацима који се баве питањима извршења казне могао министар правде (изузетно и управник завода или старешина судског затвора) допустити „разгледање“ казнених завода и судских затвора (§ 10).

Општим законским одредбама било је обухваћено и упућивање осуђеника на издржавање казне. На који се начин осуђеник упућивао на издржавање казне зависило је од тога да ли је он у истражном затвору или је на слободи. Уколико се осуђеник већ налазио у истражном затвору, старешина првостепеног суда који је судио га је под стражом имао упутити у казнени завод или у средишни судски затвор, ако није имао остати у судском затвору истог суда. Осуђеника који се налазио на слободи старешина првостепеног суда који је изрекао пресуду имао је чим она постане извршна позвати да одређеног дана дође на назначено место ради издржавања казне. Уколико је осуђеник имао да издржи казну у казненом заводу или средишном судском затвору, старешина суда је обавештавао управника завода или затвора и слао им потребне списе тако да они стигну „бар три дана пре дана кад се извршење казне има да започне“. Не дође ли осуђеник на позив ради издржавања казне или ако постоји сумња да ће побећи, старешина суда

77 Основицом за све казнене заводе коју је министар правде издао 21. децембра 1929. године одређено је за сваки казнени завод од којих ће судова и које осуђенике примати. *Службене Новине*, бр. 307 од 31. децембра 1929. године.

ће наредити да се доведе или притвори, а ако је осуђеник побегао или се крије могла се издати потерница према прописима Законика о судском кривичном поступку. Закон је предвидео и изузетак од правила да се извршењу казне приступа тек када пресуда постане извршна, прописавши да се у казнене заводе ради издржавања казне могу слати и они осуђеници за које је против пресуде изјављен призив само због одмерења казне (§ 11).

Старешина суда је за сваког осуђеника који се имао упутити у средишни затвор или казнени завод овима био дужан послати оверени препис пресуде првостепеног суда и суда вишег степена са образложењем, као и казнени лист са личним подацима осуђеника. Казнени лист имао је садржати ове податке: име и презиме осуђеника (и надимак ако га има), име и презиме родитеља (и девојачко презиме мајке), годину и место рођења осуђеника, место завичаја и живљења, које је вере, да ли је ожењен, колико има деце, раније казне, стање здравља, имовинско стање, војна обавеза, тачан опис осуђеника и евентуални знаци распознавања, датум и број пресуде суда првог степена и вишег суда, кривично дело за које је осуђен, побуда (мотив) дела, казна на коју је осуђен, евентуално изјављен призив против одмерене му казне, дан од ког му се рачуна казна (нарочито с обзиром на урачунавање истражног затвора и на делимично издржану казну код суда)[78] и дан и час када се казна свршава. Ако осуђеник има да започне издржавање казне непосредно у средишном судском затвору или у казненом заводу, старешина суда ће у казненом листу назначити дан и час почетка и свршетка казне и о томе ће известити суд који је судио у првом степену (§ 12).

78 За урачунавања истражног затвора у казну при изрицању пресуде имали су се применити прописи § 420 Законика о кривичном судском поступку. Време које је осуђено лице провело у затвору код суда по објављивању првостепене пресуде урачунавало се у казну ако је почетак извршења казне био задржан околностима независним од осуђеникове воље, а нарочито када су правни лек против пресуде изјавила лица која су и против његове воље на то овлашћена. То се време урачунавало у казну и у случају да је правни лек употребљен у корист осуђеника имао макар и делимичан успех у питању о кривици, казни и споредној казни, као и у случају да се пресуда поводом изванредне ревизије по §§ 354 и 355 Законика о кривичном судском поступку поништи и изрекне нова пресуда.

Ако би осуђеник имао издржати више различитих казни лишења слободе, по правилу се најпре извршавала најтежа врста казне (§ 13).

У ред општих одредби законодавац је уврстио и правила о прекиду извршавања казни лишења слободе. Започето извршавање казне се по правилу није прекидало, али је законодавац из обзира човечности, као што је већ речено, предвидео један изузетак од тог правила: могао се допустити прекид извршења казне која није већа од пет година, најдаље до 14 дана, ако би случај смрти родитеља, брачног друга или детета изискивала присуство осуђеника у породици, под условом да нема повода сумњи да ће он побећи, односно да на захтев власти која о томе одлучује да јемство (§ 14).

Решење о прекиду извршивања казне је код казни лишења слободе које су се извршавале у судским затворима доносио суд који је судио у првом степену. Ако је то био окружни суд решење је доносило судско веће по обавезном саслушању државног тужиоца. Уколико би председник већа и државни тужилац били сагласни да се прекид допусти, није било потребно решење суда. Решење о прекиду извршивања казне је код казни које су се издржавале у казненим заводима доносио управник по саслушању Саветодавног одбора. Против решења о прекиду извршења казне није био допуштен правни лек. О сваком прекиду извршивања казне лишења слободе морао се министру правде поднети извештај. Време прекида није се рачунало у казну (§ 15)

Време које би осуђеник који је започео издржавање казне провео у било којој болници рачунало се у казну. Насупрот томе, време које је осуђеник провео у бекству није се рачунало у казну. Потерницу за одбеглим осуђеником био је овлашћен издати и старешина затвора, тј. завода из кога је осуђени побегао, према прописима Законика о судском кривичном поступку (§ 16).

У оквиру друге главе Закона била су регулисана сва најважнија питања у вези са издржавањем казни лишења слободе у казненим заводима. Управо су §§ 17-66 у којима су били садржани прописи о прије-

му осуђеника у завод, о степенима извшења казне, о поступању са осуђеницима, о дисциплини и дисциплинским казнама, о отпуштању осуђеника, о осигурању осуђеника у несрећним случајевима и о старању о отпуштеним осуђеницима, чинили срж Закона о извршивању казни лишења слободе.

У казнене заводе ће се на основу списа достављених од стране суда примати осуђеници који буду спроведени у завод или који се сами јаве на издржавање казне, пошто се „њихова истоветност тачно утврди". Осуђенике је завод примао управник или његов заменик и том приликом их је упознавао са прописима кућног реда којима су се имали покоравати и последицама њиховог непоштовања, са свим њиховим правима и дужностима, као и о томе како им се рачуна трајање казне. Уколико би осуђеник увече стигао у завод, био би претресен и смештен у ћелију или другу собу за примање, а сутрадан ујутро имао се пријавити управнику завода ради пријема. Сваки примљени осуђеник уписиван је у главну (матичну) књигу осуђеника, у коју су се уносили сви подаци о њему из казненог листа. На основу матичне књиге сваки осуђеник добијао је свој број, под којим је осниван и његов лични спис са прилепљеном фотографијом осуђеника. У лични спис осуђеника улагало се све што се односило на њега (нарочито оно што је било важно за његово познавање) и у њему су бележене све промене код осуђеника за време трајања казне, као и дисциплинске казне (§ 17).

Одмах по пријему вршен је претрес осуђеника и његових ствари. Потом би осуђеник био ошишан и обријан, окупан и обучен у „државно одело" ако га је морао носити и подвргнут мерењу тежине и висине. Следили су фотографисање и лекарски преглед, а по могућству су прибављани и други подаци (нпр. дактилоскопијом) ради упознавања осуђеника. При пријему у завод осуђенику су уз пописивање и процену одузимани његова одећа (после дезинфикације) и друге ствари (нарочито новац и драгоцености које му нису биле потребне или које је могао злоупотребити), које су се чувале до свршетка издржавања казне. Претрес и надзор при купању осуђеница имале су вршити „жене које су у заводима за женскиње постављене за чуваре" (§ 18).

Уколико би се приликом пријема утврдило да је осуђеник болестан, он је одмах упућиван заводском лекару, од чијих је упутстава зависио даљи ток поступања са тим осуђеником. Ако би осуђеница имала „дете на сиси које се још не може одбити", а није имала никог коме би га могла поверити са њом се примало и дете. Оно је остајало са мајком у заводу док се општина или нека друга власт задужена за старање о деци или неко хуманитарно удружење не би постарали за „уредан смештај детета" (§ 19).

Правилима за пријем у завод следовали су прописи о садржају појединих врста казне, тј. појединих степена извршавања казне (ћелија, заједнички затвор, одељење за слободњаке и условни отпуст). Осуђени на робију је по правилу прва три месеца од пријема у казнени завод казну издржавао уз потпуно усмљење у ћелији уз подесан рад, осим ако би по мишљењу заводског лекара његово телесно и душевно стање захтевало да буде заједно са другим осуђеницима. Код осуђених на блаже врсте казне лишења слободе (заточење, строги затвор и затвор), као и код осуђених на мање од једне године робије ово почетно усамљење могло је трајати и краће од три месеца. Са друге стране, осуђени је по одлуци управника завода могао у ћелији остати и дуже, али непрекидно не дуже од једне године. Изузетно, ако би осуђеник по свом владању био опасан по сигурност или морал других осуђеника или по ред и дисциплину у заводу, управник би уз одобрење министра правде могао ово непрекидно усамљење продужити и више од годину дана, али никако дуже од три године. Ова правила о трајању усамљеног затвора важила су и за осуђеног на робију који за време издржавања казне учини злочинство или преступ за који је закон прописао казну строгог затвора или затвора преко годину дана, у ком случају му је суд уместо прописане казне лишења слободе изрицао пооштрење остатка казне.[79] Усамљење је могло трајати дуже од прописаног по молби осуђеног (§ 20). За време док траје ћелијски затвор, осуђеник је био одвојен од осталих и при шетњи

79 В. § 69 од. 3 Кривичног законика од 27. јануара 1929. године.

и при божјој служби и у школи. У периоду потпуног усамљења осуђеника су у ћелији морали бар два пута недељно обилазити управник завода и његов заменик, заводски лекар, учитељ, свештеник његове вере и старешина чувара и своја запажања су имали забележити у нарочите за то установљене књиге (§ 21).

По издржању ћелијског затвора почињао је други степен издржавања казне – заједнички затвор. У овој фази су лица осуђена на робију или заточење издржавала казну заједно са другим осуђеницима под строгим надзором и уз заједнички рад и уз издвајање по могућству у ћелије ноћу и за време одмора. Ако је њихово телесно или душевно стање изискивало да буду заједно и ноћу и за време одмора или су се морали ослободити ћелије због протека рока прописаног у § 20, имале су се уредити мање собе за смештај 5-10 лица уз вођење рачуна о њиховој индивидуалности. Осуђеници су у заједничком затвору могли међусобно комуницирати само онолико колико је захтевао заједнички рад и колико је допуштао кућни ред. Законом је била предвиђена могућност заједничког боравка мањег броја лица осуђених на строги затвор или затвор и за време одмора и ноћу према индивидуалности (§ 22). Осуђеници у заједничком затвору који су били способни за тежачки рад могли су се под стражом и надзором употребљавати и на пословима изван казненог завода, под условом да су „поуздани да неће побећи ни чинити неред“. Уколико би остајали ван завода и ноћу, могли су се сместити и у бараке уз потребне мере опреза (§ 23).

Наредни степен у извршењу казни лишења слободе био је издржавање казне у одељењу за слободњаке. У одељење за слободњаке могли су се сместити осуђеници који су својим ранијим животом, својим владањем и радом у ћелији и у заједничком затвору давали јемство да неће злоупотребити већу слободу и да неће побећи, и то:

1) осуђеници који су први пут у казненом заводу, а раније нису били кажњени за злочинство, по издржању 2/5 казне;

2) осуђеници који су по други пут у казненом заводу, по издржању ½ казне;

3) осуђени на казну вечите робије – ако су први пут у казненом заводу по издржању 12 година казне, а ако су други пут у заводу или су били осуђени на смртну казну која им је краљевом милошћу опроштена и замењена вечитом робијом по издржању 14 година казне.

Лица која су уопште први пут осуђена на казну строгог затвора или затвора до две године или на казну робије или заточења до једне године, могла су се по истеку прописаног времена казне директно из ћелије преместити у одељење за слободњаке ако би се чиновници који су их посећивали у ћелији уверили да нису покварени, те да ради моралног очувања заслужују особиту пажњу.

Прелаз осуђеника у одељење за слободњаке наређивао је управник завода по саслушању Саветодавног одбора (§ 25). И у одељењу за слободњаке осуђеници су били под надзором, али су се могли уз слободнији саобраћај слободније кретати и без чувара. Осуђеници су се у овој фази имали бавити углавном ратарством, сточарством и другим гранама пољопривреде, по могућности и занатима нужним земљораднику, а према приликама и другим радом (§ 24). У одељењу за слободњаке нису се извршавала пооштрења казне наређена пресудом ни дисциплинске казне предвиђене у § 53 Закона. У случају незнатног нарушавања реда слободњак би био опоменут и упозорен да за казну може бити враћен у завод и дисциплински кажњен. Ако то не би деловало, слободњак се по наређењу управника враћао у завод и био дисциплински кажњен примерно тежини учињеног нарушавања реда. Слободњак једном враћен у завод могао се у случајевима вредним особите пажње изузетно још једанпут вратити у одељење за слободњаке, ако примерним радом и владањем то заслужи (§ 26).

Наредни степен у извршавању казни лишења слободе био је условни отпуст. По правилу, условно су се могли отпустити осуђеници из одељења за слободњаке, ако се основано могло претпоставити да ће се на слободи добро владати и ако су према својим могућностима накнадили штету коју су нанели својим кривичним делом, и то:

1) они који су први пут у казненом заводу ако раније нису били кажњени за злочинство по издржању ½ казне,

2) они коју су по други пут у казненом заводу по издржању 2/3 казне, и

3) осуђени на казну вечите робије ако су први пут у казненом заводу по издржању 15 година казне, осуђени на казну вечите робије који су други пут у заводу по издржању 18 година казне, они којима је смртна казна краљевом милошћу опроштена и замењена казном лишења слободе по издржању 20 година казне.

Под овим условима су се „у случајевима вредним особите пажње“ условно могли отпустити и поједини осуђеници који су по својој молби остали у ћелији, а изузетно и осуђеници који су остали у заједничком затвору. Условни отпуст није био допуштен код осуда на казне лишења слободе краће од годину дана. Условни отпуст трајао је до свршетка остатка времена казне, а код вечите робије седам година, односно десет година ако је ова казна изречена уместо опроштене смртне казне (§ 27).

Предлог за условни отпуст подносио је управник казненог завода по саслушању заводског Саветодавног одбора министру правде, који је о њему одлучивао по предлогу комисије састављене од начелника Одељења за казнене заводе, бар једног члана Саветодавног одбора за казнене заводе при Министарству правде и једног вишег чиновника Министарства правде са судијским квалификацијама. Предлози за условни отпуст имали су се редовно подносити министру правде на крају сваког тромесечја.

Условно отпуштеном осуђенику морало се одредити место живљења из ког се он, уколико би то захтевао његов опстанак, могао преселити у друго место под условом да му решењем о условном отпусту није забрањено живљење у том месту. Сваку промену пребивалишта условно отпуштени је био дужан пријавити власти јавне безбедности у месту свог последњег живљења. Осуђенику „који нагиње пијанчењу“ и у пијанству је склон изгредима, па је и кривично дело учинио у таквом стању, при давању условног отпуста забрањивано је похађање крчми и појављивање у јавности у пијаном стању за време трајања условног отпуста. Осуђеник који није навршио 21 годину могао се по потреби ставити под заштитни надзор (прописан у § 56 Кривичног законика) старатељске власти или удружења за заштиту малолетника, који ће одредити поуздана лица у месту његовог становања задужена за старање о његовом уредном животу и запослењу за време трајања условног отпуста (§ 28).

О условном отпусту имало се решавати „хитно и првенствено“. Сваки казнени завод био је дужан водити евиденцију о условно пуштеним осуђеницима за своје осуђенике, док је евиденцију о свим условно пуштеним осуђеницима имало водити Министарство правде уз помоћ Друштва за старање о отпуштеним осуђеницима или Друштва за заштиту малолетника, односно у њиховом недостатку уз помоћ управних власти (§ 29).

Условни отпуст се поништавао и осуђеник се враћао у казнени завод (исти или други) ради издржавања остатка казне у ћелији или у заједничком затвору, ако у време за које је условно отпуштен буде осуђен за какво ново кривично дело због кога би се пољуљала вера у његов даљи честити живот или ако прекрши неки од услова под којима је пуштен. Време које протекне од дана условног пуштања до дана када је због поништења условног отпуста осуђеник притворен не рачуна се у казну (§ 30). Решење о поништењу условног отпуста доносио је министар правде на предлог исте комисије по чијем предлогу је решено условно отпуштање (§ 33).

О притварању условно отпуштеног осуђеника свака власт је без одлагања имала известити министра правде, па ако у таквом случају условни отпуст буде поништен сматраће се да је поништен оног дана када је осуђеник притворен (§ 31).

Истеком времена за које је осуђеник условно отпуштен, ако током тог времена он својим владањем или делом због кога би се губила вера у његов даљи честити живот није дао повода поништењу условног отпуста, казна се сматрала потпуно издржаном. До поништења је могло доћи и у року од два месеца од дана истека условног отпуста, ако је за време усло-

вног отпуста учинио дело због кога се сумња у његов даљи честити живот. Ако за време трајања условног отпуста против условно отпуштеног осуђеника буде покренут кривични поступак због дела које изазива сумњу у његов будући честит живот, условни отпуст може се поништити још у року од шест недеља од потпуног свршетка кривичног поступка (§ 32).

Законом су била прописана и правила о поступању са осуђеницима, којима су осим општих правила посебно били регулисани посете и преписка, рад, исхрана и одећа, заштита здравља,[80] образовање и богослужење, као и дисциплина осуђеника.

За сваки казнени завод имао се издати кућни ред, у коме ће бити изложени дневни радни ред за осуђенике, њихова права и дужности и начин поступања са њима. На сваком степену извршења казне у казненом заводу настојаће се да се осуђеници привикну раду и реду, да се морално и духовно уздижу и да им се очувају здравље и радна способност. Да би се то спровело, са осуђенима се имало поступати строго али праведно и човечно, имајући при том у виду поред дела и побуде нарочито још и индивидуалност, ранији живот, телесни и умни развитак осуђеника и врсту казне. На осуђенике у заводу могла су се примењивати само она пооштрења или ублажења казне која су била допуштена или наређена постојећим прописима или судском пресудом. Код старијих малолетника се током издржавања казне посебна пажња имала посветити васпитању и образовању духа и тела. Најзад, са повратницама се имало поступати увек строже, а са осуђенима на блаже врсте казне блаже, како при одржавању дисциплине, избору рада и одређивању награде за рад, тако и у погледу посета, преписке и давања других „побољшица“ (§ 34).

У случају да осуђеник затражи савет, он ће му се дати ако не изискује нарочито стручно лице. Зато ће се осуђеницима по могућству олакшавати „усмени и писмени саобраћај“ у њиховим правним и другим пословима, а посебно у оним који се тичу њиховог будућег живота у слободи. Нарочито су се осуђеницима имали давати правни савети и помоћ при употреби правних лекова којима желе да докажу своју невиност или да ублаже казну, те се списи које би желели послати суду или државном тужиоцу нису обустављали, а списи другим властима могли су бити обустављени само ако би им садржина била увредљива или имала обележја неког кривичног дела. Режим посета родбине осуђенику и његова преписка са родбином и другим лицима имали су бити прописани кућним редом казненог завода и то према врсти казне. Писма осуђеника или њима упућена су се прегледала. Недопуштена писма су се задржавала уз саопштавање осуђеницима да су задржана и зашто су задржана, као и уз саопштавање допуштеног дела писма (§ 35).

Осуђенички рад у казненим заводима Законом је регулисан у §§ 36-38. Управа казненог завода била је дужна нарочито се старати о раду осуђеника и надзору над њиховим радом. Сваки осуђеник био је обавезан да ради, изузев оног за кога лекар нађе да није способан за рад. Рад је могао бити у заводу и ван њега, при чему су осуђеници на раду изван казненог завода морали бити одвојени како од слободних радника тако и међусобно према подели на посебна одељења у заводу. Осуђеници су у заводу имали обављати све кућне послове, а поред тога имали су се упослити у оним гранама рада које су установљене у заводу, при чему су се по могућству имали узети у обзир раније занимање осуђеника, његова способност, здравље и будући живот у слободи. Старијим малолетницима је у казненом заводу требало омогућити да изуче какав користан занат или неку техничку вештину или да се, ако за то има могућности, усаврше у послу који су раније радили. У циљу спречавања нелојалне конкуренције слободним радницима, радна снага осуђеника се по могућству имала расподелити на што више различитих индустријских и пољопривредних послова. Стога се осуђеничка радна снага имала користити првенствено на државним општекорисним радовима, за израду ствари за потребе државних

80 Више о здравственој заштити осуђеника у казненим заводима у Србији вид. у: Nevenka Knežević-Lukić, , Ivana Krstić-Mistridželović and Radovan Radovanović, *Health care of Convicts in Penal Institutions in the Principality and the Kingdom of Serbia*, Vojnosanitetski Pregled 2021; May Vol. 78 (No. 05): pp online first October 2019, dostupan na strani http://doiserbia.nb.rs/issue.aspx?issueid=3315

завода и надлештава и државих службеника, док су код приватних лица осуђеници могли радити по наређењу управника само изузетно, под условом да у заводу није било рада, а ван завода је постојала доказана оскудица у радницима.

Осуђеничка зарада је припадала држави. Осуђеник није имао право на награду за рад, али му се према врсти и квалитету посла имала за његов рад одобрити награда у новцу по протеку извесног времена извршења казне и то: повратницима након шест месеци, а осталим осуђеницима после три месеца. Награда је у почетку била мања, па се постепено повећавала према осуђениковој вредноћи и квалитету његовог рада. Та се награда није могла узаптити, нити се од њеног износа могла извршити било каква наплата, изузев накнаде штете нанете држави намерно или грубим нехатом осуђеника или наплате трошкова хватања и враћања одбеглог осуђеника у завод.

Кућним редом завода имала је бити одређена висина дела награде којом ће за време трајања казне осуђеник моћи да располаже ради помагања ближих сиромашних рођака, накнаде штете оштећеном, побољшања хране или других корисних трошкова. Непотрошени део накнаде имао се чувати за прво време живота осуђеника у слободи.

И обавезно радно време осуђеника имало се прописати кућним редом, а закон је у погледу радног времена наредио само да су осуђеници ослобођени рада недељом и празником (сваки на свој празник, које је за поједине крајеве према верама одређивао министар правде), изузимајући кућне и друге хитне и нужне послове који се нису могли ни прекинути ни одложити.

Законодавац је у погледу осуђеничке хране наредао да се она има састојати од таквих састојака који су, својом количини и квалитетом, према резултатима науке и искуства потребни за одржање здравља и радне снаге средњег радника. Хлеб се за осуђенике правио од сразмерно помешаног пшеничног, ражаног и кукурузног брашна, према обичајима краја у коме је био казнени завод. Уважавајући разлику у потреби за храном здравих и болесних осуђеника, Закон је прописао да се за болесне осуђенике по налогу лекара припрема болесничка храна и да се болешљивим, слабим и осуђеницима који више нису могли поднети храну за здраве осуђенике, повремено може допустити „средња храна“, тј. мања количина јаче хране. Министар правде био је овлашћен да сачини једнообразне јеловнике за све три врсте исхране за све казнене заводе и одреди саставне делове и меру састојака за поједина јела (по једном осуђенику дневно), водећи нарочито рачуна о томе да осуђеничка храна буде разноврсна. По тим се јеловницима имала припремати храна за казнени завод на начин уобичајен за крај у коме се он налазио. Храну која се давала осуђеницима су сваки дан морали пробати управник завода или његов заменик и лекар, бележећи своја запажања у посебну за то установљену књигу. Евиденција о издашности хране имала се водити и повременим мерењем тежине осуђеника (§ 39). Законом је била предвиђена могућност да се кућним редом осуђеницима који су се за три месеца од доласка у завод добро владали допусти побољшање хране на терет одобрене им награде, тако да побољшање хране повратницима буде ограничено на што мању меру, а осуђенима на блажу врсту казне и слободњацима проширено (§ 40).

Закон је прописао да одело и постеља осуђеника треба да буду удешени према климатским приликама, водећи рачуна нарочито о хигијени и здрављу. Осуђеници су се имали пресвлачити у чисто рубље сваке недеље, а постељина (чаршави и јастуци) су се морали мењати бар сваког месеца. У циљу одржавања чистоће тела, осуђеници су се морали стално шишати и бријати, осим ако би здравствени разлози захтевали друкчије. Осуђеничко одело се код пунолетних разликовало у боји према врсти казне, а код старијих малолетника и по боји и по крају. Осуђеницима који су премештани у други завод или спровођени суду или некој другој власти могло се дозволити да за време бављења ван завода носе своје сопствено одело (§ 41).

Сви службеници казненог завода били су дужни старати се да се у заводу одржи највећа чистоћа и спроводити опште здравствене мере. Рад опасан по

здравље није се смео допустити (§ 42). Осуђеници који нису обављали пословима напољу, морали су се бар један сат дневно ван радног времена изводити у шетњу или боравити на чистом ваздуху (§ 43). У казненом заводу било је забрањено конзумирање алкохолних пића, пушење, жвакање дувана и шмркање бурмута, осим ако би то из здравствених разлога наредио лекар. Изузетно, могло се допустити осуђеницима пушење о њиховом трошку – слободњацима у било које време, а осталим осуђеницима само када су радили тешке послове ван завода (§ 44).

У случају болести осуђеника одмах се позивао заводски лекар, који је након прегледа решавао да ли ће се осуђеник сместити у заводску болницу или ће се лечити тамо где издржава казну. На предлог заводског лекара или на захтев осуђеника и о његовом трошку могао се позвати и неки други лекар, по потреби специјалиста (§ 45). У заводску болницу имали су се упућивати само они осуђеници којима је заиста била потребна болничка нега. За душевно оболеле осуђенике, као и за осуђенике оболеле од болести која се није могла лечити у заводу, лекар је одређивао куда је најбоље послати их или препоручивао да се предложе за условни отпуст или помиловање.

О смрти осуђеника, као и о болести опасне по живот осуђеника, имала се одмах обавестити ближа позната родбина, а на захтев осуђеника и друга лица. О смрти осуђеника управа казненог завода извештавала је и власт надлежну за расправу о његовом наслеђу. У случају самоубиства осуђеника, преглед је вршио лекар најближе управне власти и о томе састављао записник, који се прилагао у лични спис осуђеника. У смртном листу није се смео означити казнени завод као место смрти (§ 46).

Лешеви осуђеника умрлих у заводу могли су се ради научне употребе предати јавним заводима о трошку тих завода, уколико ближа родбина за 24 сата од тренутка када је извештена не затражи леш ради сахране о свом трошку, а лешеве који не буду предати научним заводима могао је „секцирати и заводски лекар“ (§ 47).

Трудна осуђеница примљена на извршење казне у казнени завод, ако није било нарочитих разлога да остане у заводу, пред порођај се могла послати у завод за порађање ако не би било упутније да се условно отпусти или помилује. У случају да се осуђеница породи у казненом заводу, он се није смео означити као место рођења детета у изводу крштених (§ 48).

У казненим заводима или у њиховим одељењима за старије малолетнике имале су се основати школе ради образовања у елементарним наукама и науци о вери, а за одрасле неписмене осуђенике течајеви за описмењавање. У сваком казненом заводу се имала основати и библиотека са делима религиозног сарджаја, из које су осуђеници према свом образовању добијали књиге на читање у време одмора (§ 49). За осуђенике признатих вероисповести, ако би их у заводу било у већем броју, редовно богослужење имали су вршити заводски свештениц, а за остале осуђенике имао се ради богослужења омогућити повремени долазак свештеника њихове вере. Осуђеницима се морала дати прилика за исповест, али се на то нису смели приморавати (§50).

Закон о извршивању казни лишења слободе садржао је и прописе о дисциплини и дисциплинском кажњавању осуђеника, као и о превентивним мерама за одржавање дисциплине, реда и безбедности у заводима. Дисциплина осуђеника подразумевала је како поштовање законских прописа, правила кућног реда и других правила, тако и поштовање правила морала и пристојности. Осуђеници су се морали покоравати налозима заводских чиновника и чувара и истинито одговарати на службена питања. За свако огрешење о прописана правила осуђеници су се имали дисциплински казнити, без обзира на то да ли су за то огрешење и кривично узети на одговор. Осуђеник који би за време издржавања казне у заводу учинио преступ за који је законом прописана казна лишења слободе мања од годину дана, кажњавао се само дисциплински, док се осуђеник који учини злочинство или тежи преступ имао пријавити надлежној власти (§ 51). Осуђенике који су се истицали примерним владањем и радом могао је управник завода јавно похвалити,

новчано наградити или одредити на такав рад за који се тражи особито поверење (§ 52).

Законом предвиђене дисциплинске казне биле су ове:

1) укор;

2) тежи рад;

3) одузимање појединих или свих побољшица или олакшица, као и награде, за одређено време или трајно;

4) тврда постеља до осам дана;

5) ограничење хране у појединим или свим оброцима сваког другог дана за време од 14 дана, с тим да се хлеб и вода нису смели одузети;

6) затвор у ћелији до шест недеља уз одузимање свих побољшица и олакшица; и

7) везивање до четири недеље (могло се састојати у везивању само руку „лисичинама“ или само ногу „негвама“, или и једним и другим, али тако да се осуђенику не спречава кретање).

Према старијим малолетницима и женама није се смело применити везивање као дисциплинска казна, а труднице и дојиље нису се смеле дисциплински кажњавати ни тврдом постељом ни ограничењем хране(§ 53).

Казне наведене под бр. 1-5 могле су се изрећи појединачно или неке од њих, па и све заједно. Ћелијски затвор до шест недеља могао се пооштрити тврдом постељом, ограничењем хране или помрачењем ћелије за дуже или краће време затвора. Сва ова пооштрења била су забрањена над трудницама и дојиљама, а помрачење ћелије није се смело применити над старијим малолетницима. За време издржавања дисциплинске казне осуђенику је било забрањено и похађање школе и богослужења. Осуђенику који би се на крају издржавања казне грубо огрешио о дисциплину могао се дисциплински затвор продужити и после свршетка казне, али не дуже од осам дана (§ 54).

Дисциплинска казна коју је изрекао управник казненог завода након саслушања осуђеника и извршеног извиђаја се по правилу одмах извршавала. Извршење те казне могло се одложити под условом да се осуђеник добро влада за одређено време, а казна се накнадно могла и ублажити и опростити. Дисциплинску казну могао је изрећи и орган врховне власти изаслан ради прегледа завода за дело које осуђеник пред њим учини. О изреченим казнама наведеним под бр. 4-7 имао се одмах известити заводски лекар, који је био овлашћен да са здравственог становишта учини своје приговоре извршењу казне. Управник казненог завода одлучивао је о тим приговорима „по својој увиђавности“. Уколико би осуђеник био премештен у други казнени завод пре него што је дисциплинска казна извршена, та се казна имала извршити у заводу у који је премештен (§ 55).

Управник завода је у свако доба могао предузимати све мере предохране ради одржавања дисциплине, реда и безбедности у заводу. У том циљу могао је као посебну меру наредити и претрес свих осуђеника и свих просторија. Ако би блажа средства остала без резултата, управник је могао наредити и везивање оковима у ћелији до три месеца оних осуђеника који покушају да побегну или да нападну службеника завода или неко друго лице, или који покушају да наведу друге осуђенике да то учине, или их драже на насиље. Изузетно, за стављање под контролу осуђеника или сламање његовог тренутног насилног отпора могла се употребити и ћелија са гвозденим решеткама, а у њеном недостатку и утега, али не дуже од шест сати. Најзад, управник је у ванредним случајевима нарушавања реда и безбедности могао наредити и да се употреби оружје и да се позове у помоћ и жандармерија и војска (§57).

О свим дисциплинским казнама, другим мерама и жалбама осуђеника се, према наређењу Закона, морала водити евиденција. Свака дисциплинска казна уписивала се у књигу коју је о дисциплинским казнама водио старешина чувара, уз назначење дела, дана почетка и свршетка казне, као и условног одлагања, опроштаја или ублажења дисциплинске казне. У лични спис осуђеника бележене су како дисциплинске казне, тако и мере прописане у § 57 Закона. Осуђеници су имали право да сваку своју жалбу изнесу непосредно поверенику министра правде изасланом ради прегледа казненог завода. Неће се, међутим, примити жалба осуђеника на нешто што се десило пре више

од осам дана пре доласка повереника, а на шта се он није жалио управнику завода, изузев жалбе на самог управника (§ 58).

Отпуштање осуђеника из казненог завода било је уређено у §§ 59-62 Закона о извршивању казни лишења слободе. Осуђеник се по правилу није могао задржати у казненом заводу дуже од часа када му је истицала казна и о свршетку казне морало се строго водити рачуна. Дан пре свршетка казне осуђеник се по могућству смештао у ћелију, да се припреми за одлазак и да му се „онемогући додир с другим осуђеницима ради кријумчарења". Том приликом предавало му се његово одело и закључивао рачун о његовој награди за рад, која му се имала предати непосредно пред одлазак заједно са одузетим му стварима на признаницу. При крају издржавања казне осуђенику се могло допустити да пусти косу и браду какву је имао раније, док је био на слободи, а при отпуштању ће се обући према обичају и годишњем добу. Пре отпуста осуђеника је прегледао заводски лекар и податке о његовом здрављу и телесну тежину уносио у његов лични спис. Уколико би у време када треба да буде отпуштен из завода осуђеник био болестан, могао је на своју молбу остати у заводској болници док лекар не утврди да се може отпустити без опасности по живот. У случају да се радило о опасној или заразној болести или таквој болести да би путовање могло проузроковати његову смрт, а није постојала ни могућност да се лако и без опасности смести у неку болницу ван завода, осуђеник се имао и против своје воље задржати у заводској болници онолико колико буде било преко потребно.

Осуђенике је из казненог завода отпуштао управник. Приликом отпуста по издржаној казни управник је осуђеника који се отпушта имао поучити и опоменути да се чувају „поврата у зло", осуђеника који се условно отпушта имао је скренути пажњу да се строго придржавају услова под којима се отпушта јер ће иначе бити враћен у завод ради издржавања остатка казне, а помилованог осуђеника имао је упутити да се покаже достојним милости. Условно пуштеном осуђенику управник је предавао објаву о условном отпусту, а осталим осуђеницима је на њихов захтев издавао уверење о издржаној казни.

Осуђенику који се отпуштао из завода имала се дати карта за бесплатну вожњу до куће (железницом или лађом), као и потребна храна ако не би имао средстава да је сам набави. Постојала је и могућност да се осуђеник због саобраћајних прилика и веза пусти из казненог завода и пре истека часа свршетка казне, односно „последњих дана казне". Уколико се казна свршавала између 18 часова увече и 7 часова ујутро, осуђеник се могао отпустити већ у 18 часова (на молбу је могао преноћити у заводу), а ако је казна истицала дању између 12 и 18 часова, отпуштање се могло извршити већ пре подне.

Најзад, ако се према пресуди осуђеник по издржаној казни имао протерати из државе или сместити у нарочити завод за рад, лечење или чување, или задржати у неком другом заводу (мере безбедности прописане у § 51 Кривичног законика), као и ако је због осуђениковог ранијег живота или владања у заводу постојала бојазан да ће на путу до куће учинити неко кривично дело, управник казненог завода имао је благовремено наредити да осуђеника прими најближа полицијска власт ради извршења мере наређене у циљу спровођења до куће.

Посебним законским одредбама (§§ 63-66) предвиђено је осигурање осуђеника у случају несреће на раду и регулисано старање о отпуштеним осуђеницима. Уколико би осуђеника задесила несрећа на раду, штета настала због смрти или онеспособљења за рад се накнађивала. Министар правде имао је донети Уредбу о осигурању осуђеника радника за случај несреће и руководити посебним фондом који се у том циљу имао основати, а у који се за сваког појединог осуђеника радника месечно имао плаћати известан проценат од зараде према врсти рада и према опасности од несрећног случаја.

За потпомагање сиромашних осуђеника који у казненом заводу нису могли ништа привредити, а својим владањем заслужују помоћ, у казненим заводима имале су се основати „припомоћне благајнице" из којих ће се таквим осуђеницима приликом отпус-

та за прво време живота у слободи давати новчана помоћ. У ту благајну су се предавали ови приходи:

1) месечне награде оних осуђеника којима се према § 37 за извесно време од почетка казне не одобрава награда, као и оних осуђеника дисциплински кажњених губитком награде према § 53;

2) полугодишња камата од осуђеничких награда које се заједнички улажу на камату;

3) половина чисте добити од продаје побољшица хране из § 40, ако се врши у режији завода;

4) узапћени новац који су кришом у казнени завод унели осуђеници, њихова родбина или неко други, ако он није остао од неког кривичног дела и ако на њега нема право неко други;

5) принос из државног буџета, и

6) дарови добротвора.

Помоћ је одређивао управник завода, бележећи је у личном спису осуђеника и у благајничкој књизи казненог завода.

Уколико осуђеник који је способан за рад али нема средстава за издржавање у својој кући или у кући своје родбине, не би могао ни посредовањем родбине наћи посао, управник завода имао се благовремено постарати, сам или уз помоћ Друштва за старање о отпуштеним осуђеницима, да му се нађе подесно место где ће радити и да може почети са радом чим буде пуштен из завода. Нарочито се такво старање имало предузети спрам старијих малолетника којима буду потребне помоћ и заштита.

Друштвима основаним ради старања и заштите отпуштених осуђеника која ту своју циљ остварују имала се дати помоћ из државног буџета, коју је министар правде био дужан осигурати за сваку годину. Уколико државна средства буду допуштала, министар правде могао је основати и државне установе за посредовање у запошљавању осуђеника који су вољни да раде али не могу наћи посао (не својом кривицом).

У трећој глави Закона (§§ 67-74) било је регулисано извршавање казне лишења слобде у судским затворима. Осуђеника је у судски затвор примао судија кога је председник окружног суда одредио за надзорника затвора, односно сресни судија или управник затвора и то по утврђивању његове истоветности. Он ће наредити да се осуђеник претресе, очисти и преобуче у осуђеничко одело ако га мора носити или ако његово одело није чисто и довољно. Заповедник чувара или служитељ код среског суда коме је поверено старање о затвору нису смели никога примити ни сместити у затвор без наредбе надлежног судије или управника, већ су у случају да им се неко непосредно јави ради издржавања казне о томе имали одмах известити надлежног судију или управника и до њихове наредбе чувати лице на подесном месту. У случају спречености надлежног среског судије, осуђеника је могао примити и служитељ среског суда уз обавезу да извести среског судију чим престане узрок спречености. Заповедник чувара, односно сресни служитељ, били су дужни водити регистар у који су бележени подаци о сваком примљеном осуђенику (исти подаци као и приликом пријема у казнени завод, прописани у § 17 Закона) и о сваком примљеном и отпуштеном осуђенику подносити извештај старешини суда ако нема управника затвора. О томе да ли ће се у затвор са осуђеном мајком примити и одојче, одлучивао је по свом нахођењу старешина суда, односно управник затвора. Новац и драгоцености су се приликом пријема одузимале од осуђеника и уз евиденцију чувале до његовог отпуштања из затвора.

За поступање са осуђеницима у судским затворима важили су прописи о кућном реду и третману осуђеника у казненим заводима, садржани у §§ 34 и 35 Закона. Сваки радно способан осуђеник морао је радити, и то пре свега кућне послове, рачунајући ту и рад у башти (ако је затвор има). Поред тога, осуђеници су се имали бавити пословима и занатима којима су се бавили у слободи, при чему су се по могућству имале уважити њихове жеље. Осуђеници за које није постојала сумња да ће побећи могли су се употребити и на рад изван затвора, одвојено од других радника, али никако се нису смели користити као послуга службеника или приватних лица. Старији малолетници су се по могућству имали употребљавати за послове на свежем ваздуху, нарочито за рад у башти. У погледу награда за рад и рада не-

дељом и празником важила су правила као и у казненим заводима из §§ 37 и 38.

Министар правде био је овлашћен да пропише јеловник за исхрану осуђеника у судским затворима, а исхрана о сопственом трошку се допуштала осуђеницима само из посебних разлога. Осуђеници који нису били лишени часних права могли су користити своју одећу и постељу, ако су били чисти и уредни.

За здравствену заштиту осуђеника у судским затворима важила су прописи §§ 42-46 и 48 Закона, а пушење им се могло дозволити приликом шетње напољу. Ако није било могуће уредити посебне болнице, у сваком затвору окружног суда и у средишном судском затвору имале су се уредити посебне просторије за смештај лакше оболелих осуђеника. Теже болесни осуђеници могли су се, уколико у самом затвору није било уређене болнице, упутити у болницу ван затвора или у болницу оближњег казненог завода.

У већим судским затворима имали су се организовати течајеви за неписмене осуђенике, а писменим осуђеницима могло се допустити читање корисних књига, било њихових било библиотечких ако је постојала у затвору. Ако би у затвору био већи број осуђеника, имао се омогућити долазак свештеника ради богослужења у подесној просторији.

Ради одржавања кућног реда и дисциплине у затвору могле су се применити дисциплинске казне предвиђене у тачкама 1-5 § 53 и § 54, изречене од стране судије надзорника, односно среског судије или управника затвора. Против осуђеника који су били насртљиви према службеницима или чуварима, или су ове нападали, против оних који су се припремали за бекство или покушали да побегну, као и против одбеглих осуђеника повраћених у затвор, могао се као дисциплинска казна наредити затвор до три недеље и везивање до 14 дана, односно само затвор ако се радило о старијем малолетнику или жени.

У погледу заштитних мера, евиденције дисциплнинских казни и других мера и жалби, важили су прописи §§ 57 и 58 Закона, а виша надзорна власт био је председник окружног суда. Службеници задужени за старање о затвору били су дужни да га сваког дана изврше преглед. Нарочито су имали прегледати врата, прозоре, зидове, подове и пећи и ако запазе каква оштећења морали су одмах известити старешину суда или управника затвора ради поправке. Председник окружног суда и старешина среског суда били су обавезни бар једном недељно ненајављено прегледати затворе свог суда, ради увида у стање сигурности, поштовање реда и чистоће у затвору, у исхрану, начин поступања са осуђеницима и уопште у поштовање законских прописа. У случају да примете било какве недостатке и неуредности, имали су предузети потребне мере да се то сместа уклони и кривци дисциплински казне. О сваком таквом прегледу затвора и издатим наредбама сачињавао се записник, који су потписивали председник, односно сресни судија и запписничар. О бекству осуђеника из среског судског затвора имао је у року од 24 сата старешина среског суда поднети председнику окружног суда извештај, у коме је поред описа стања ствари и узрока бекства морао назначити има ли и до кога какве кривице због тог бекства.

Осуђеника је из судског затвора отпуштао надзорник затвора, сресни судија, односно служитељ ако би судија био спречен, или управник затвора према прописима за отпуштање осуђеника из казнених завода.

У глави четвртој били су садржани прописи о олакшицама при извршавању казни лишења слободе. Осуђеници којима су особеним законским прописима или пресудом првостепеног или вишег суда биле признате олакшице при извршавању казни лишења слободе, односно политички осуђеници, имали су те казне издржавати у посебним заводима, а док они не буду уређени у посебним одељењима казнених завода или судских затвора. Ти су осуђеници по правилу имали издржавати казну лишења слободе у заједничком затвору. У ћелију су могли бити смештени само по свом пристанку, а у одељење за слободњаке се нису могли упућивати. Собе у којима су они издржавали казну имале су бити удобније од оних одређених за остале осуђенике. Министар правде био је овлашћен да уредбом пропише у којим казненим заводима односно затворима ће се извршавати казне лишења

слободе над овим осуђеницима и које ће се упућивати у казнене заводе, а који у судске затворе. Лешеви таквих осуђеника могли су се предати јавним заводима само на основу њиховог тестамента.

Према § 76 ови осуђеници могли су:

1) примати чешће посете и писма рођака и пријатеља;

2) набављати књиге и новине и ван заводске библиотеке;

3) бирати себи рад (ако би се њим нарушавали ред и дисциплина у заводу, уместо изабраног рада управник завода односно старешина суда одређивао им је рад адекватан њиховом образовању);

4) носити своју одећу и обућу и користити своју постељину, под условом да су довољно чисти и уредни;

5) набављати храну о свом трошку ван завода, ако им се храна није могла засебно припремати у самом заводу;

6) трошити на побољшање хране већи део одобрене им награде за рад;

7) пуштати косу и браду;

8) излазити на чист ваздух најмање по два сата на дан и вежбати гимнастику; и

9) пушити дуван о свом трошку.

Дисциплинске казне предвиђене за ове осуђенике биле су:

1) укор;

2) одузимање (на извесно време или трајно) појединих или свих побољшица и олакшица, датих на основу општих прописа или на основу прописа § 76;

3) затвор у ћелији до шест недеља због тежих дисциплинских преступа, нарочито због отпора према службеном особљу или покушаног или извршеног бекства); и

4) тврда постеља до осам дана, ограничење хране сваког другог дана у трајању од 14 дана и ћелијски затвор до шест недеља за преступе учињене у заводу који се кажњавају према одредбама Кривичног законика.

У погледу поступка са молбама осуђеника, Закон је у глави петој наредио да ће се кућним редом прописати пријем молби осуђеника за помиловање и начин њиховог упућивања министру правде, с тим што су молбе болесних осуђеника за помиловање казнени заводи могли упућивати административним путем и без посредовања суда министру правде. Предлози за помиловање могли су се чинити административним путем и у случајевима које нарочито одреди министар правде.

Према завршном наређењу, Закон о извршивању казни лишења слободе имао је ступити у живот објављивањем у „Службеним Новинама“, док се дан када ће добити обавезну снагу имао одредити посебним законом. Већ поменутим Уводним законом било је наређено да Закон о извршивању казни лишења слободе од 16. фебруара 1929. године добија за целу државу обавезну снагу дана 1. јануара 1930. године, а прописи о условном отпусту (Глава друга, одсек други, бр. 4, §§ 27-33), од дана обнародовања Закона у Службеним Новинама.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Александер, В, Хенигсберг, Л.: „Основна начела новог кривичног поступка“, *Полиција*, август-септембар 1931, бр. 15-16.
2. Аћимовић, М.: „Неколико актуелних кривично-правних питања“, *Архив за правне и друштвене науке*, 1937, књ. LII, бр. 3.
3. Бартош, М.: „Потребне допуне уписа породичне задруге у земљишне књиге“, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. LIV, бр. 4, 1938.
4. Браковић, Ж. и Крстић-Мистриџеловић, И.: *Развој полицијских власти у Србији у другој половини XIX и почетком XX века*, у: Структура и функционисање полицијске организације – традиција, стање и перспективе, Београд, 2013, том II, 43-59.
5. Вучетић, Д., Вукашиновић Радојичић, З., Крстић-Мистриџеловић, И.: *Развој службеничког законодавства и образовања у Србији – историјске и савремене тенденције*, ТЕМЕ, бр. 1, јануар-март 2019, 109-132.
6. Глигоријевић, Б.: *Парламент и политичке странке у Југославији (1919-1929)*, Београд, 1979.

7. Данић, Данило Ј.: „ Федерализам правосуђа у нашој држави“, *Архив за правне и друштвене науке,* књ. XIII, бр. 1-2, 1926.

8. Дракић, Г.: „Формирање правног система у међуратној југословенској држави“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1-2/2008.

9. Доленц, М.: „Божа Марковић – покретач институције условне осуде“, *Архив за правне и друштвене науке*, мај-јуни 1939, 391-394.

10. Доленц, М.: „Садашњи положај казнен. правног законодавства Краљевине СХС“, Белешке, *Архив за правне и друштвене науке,* 1923, књ. XXIII, бр. 1.

11. Доленц, М.: *Тумач Кривичног законика Краљевине Југославије*, Загреб, 1930.

12. Живановић, Т.: „Досадањи рад на изједначењу законодавства у Краљевини С. Х. С.“, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XXXII, бр. 3, 1927.

13. Живановић, Т.: *Општи део основа кривичног права*, Београд, 1922.

14. Живановић, Т.: *Основи кривичног права Краљевине Југославије. Општи део. I. књига (Увод. – I. Кривично дело)*, Београд, 1935.

15. Закон којим се стављају на снагу и уводе у живот Кривични законик, Законик о судском кривичном поступку и Закон о извршивању казни лишења слободе од 16. фебруара 1929. године, *Службене Новине*, бр. 47 од 26. фебруара 1929. године.

16. Закон о Државном Суду за заштиту Државе од 8. јануара 1929. године, *Службене Новине*, бр. 307 од 31. децембра 1929. године.

17. Закон о извршивању казни лишења слободе од 16. фебруара 1929, *Службене Новине*, бр. 47 од 26. фебруара 1929. године.

18. Закон о измени Закона, којим се стављају на снагу и уводе у живот Кривични законик, Законик о судском кривичном поступку и Закон о извршивању казни лишења слободе од 17. децембра 1930. године, *Службене Новине*, бр. 295 од 24. децембра 1930. године.

19. Закон о продужењу рока за краћи поступак за изједначење законодавства и управе у земљи, *Службене Новине*, бр. 268 од 24. новембра 1926.

20. Закон о уређењу редовних судова за Краљевину Југославију од 18. јануара 1929. године, *Службене Новине*, бр. 20 од 25. јануара 1929. године.

21. Закон о штампи од 6. августа 1925. године са изменама и допунама од 6. јануара 1929. године, *Службене Новине,* бр. 179 од 8. августа 1925. године и бр. 6 од 6. јануара 1929. године.

22. Законик о судском кривичном поступку од 16. фебруара 1929. године, *Службене Новине,* бр. 45 од 23. фебруара 1929. године.

23. Јанка, К. и Шиловић, Ј.: *Казнено право*, Загреб, 1893.

24. Јанковић, Д. и Мирковић, М.: *Државноправна историја Југославије*, Београд, 1989.

25. Јанковић, И.: „Прилози за биографију Томе Живановића“, *Правни записи*, 2016, бр. 1.

26. Knežević-Lukić, N , Krstić-Mistridželović I. and Radovanović, R.: *Health care of Convicts in Penal Institutions in the Principality and the Kingdom of Serbia*, Vojnosanitetski Pregled 2021; May Vol. 78 (No. 05): pp online first October 2019, dostupan na strani http://doiserbia.nb.rs/issue.aspx?issueid=3315

27. Константиновић, М.: „Изједначење закона“, *Књижевни север*, Суботица, I, 1925.

28. Кривични Законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца од 27. јануара 1929. године, Београд, 1929.

29. Кркљуш, Љ.: *Правна историја српског народа*, Нови Сад, 2002.

30. Крстић, И.: *Закон о жандармерији из 1884. године – поступак доношења*, Безбедност, 4/2006, 647–662.

31. Крстић-Мистрицеловић, И.: *Закон о јавној безбедности из 1905. године – поступак доношења*, Безбедност, 1 /2007, 153–169.

32. Крстић-Мистрицеловић, И.: *Доношење и значај Полицијске уредбе из 1850. године*, Безбедност, 1-2/2009, 414-432.

33. Крстић-Мистрицеловић, И.: *Други живот Устава од 1888. године – Србија од 1903. до 1914. године*, у: Устав Краљевине Србије од 1888 – 125 година од доношења, Београд, 2015, 261-281.

34. Крстић-Мистрицеловић, И.: „Пожаревачки казнени завод“, у: *Казнено-поправни заводи у Србији – пример пожаревачког казненог завода 1853-1918, књига прва,* Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

35. Крстић-Мистрицеловић, И.: *Од представничке до парламентарне владе у Србији*, Београд, 2017.

36. Krstić-Mistridželović, I., Blagojević, D.: Freedom deprivation punishment in Serbia in the second half of 19th century, in: Archibald Reiss Days, vol. I, Belgrade, 2017, 77-88.

37. Марковић, Б.: *Уџбеник судског кривичног поступка Краљевине Југославије*, Београд, 1930.

38. Мирковић, З.: *Српска правна историја*, Београд, 2017.

39. Основица за распоред осуђеника у казнене заводе од 21. децембра 1929. године, *Службене Новине*, бр. 307 од 31. децембра 1929. године.

40. Павловић, М.: *Југословенска држава и право 1914-1941*, Крагујевац, 2000.

41. Петровић, Б. Д.: „Рад Г. проф. Живојина М. Перића на науци кривичног права“, *Правосуђе,* 1938, бр. 1-2,

42. Стојичић, С. и Крстић-Мистрицеловић, И.: *Државноправна историја српског народа*, Београд, 2013.

43. Суботић, Д.: „Нови казнени законик“, *Полиција*, јануар 1930, бр. 1-2.

44. Суботић, Д.: „Нови предлог Казненог законика“, *Архив за правне и друштвене науке*, 1926, књ. XXII, бр. 5-6.

45. Суботић, Д.: „Полицијска власт и нови кривични судски поступак“, *Полиција*, јуни-јули 1931, бр. 11-14.

46. Уредба о пословном реду за државна тужиоштва од 21. новембра 1929. године, *Службене Новине*, бр. 286 од 5. децембра 1929. године.

47. Уредба о пословном реду за редовне кривичне судове од 21. новембра 1929. године, *Службене Новине*, бр. 286 од 5. децембра 1929. године.

48. Уредба о уређењу Министарства правде, *Службене Новине*, бр. 168 од 23. децембра 1919. године.

49. Чубински, М. П.: „Проблем изједначења и реформе закона у нашој држави“, *Правосуђе*, бр. 1-2, 1938.

50. Чубински, М. П.: „Проблем изједначења права у Уједињеном Краљевству С. – Х. – С. и основне одредбе Пројекта српског Казненог законика, Београд, 1921.

Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Криминалистичко-полицијски Универзитет у Београду

ОРГАНИЗАЦИЈА КАЗНЕНИХ ЗАВОДА У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ 1918-1941

1. Надлежност над казненим заводима

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно од 1929. године Краљевини Југославији, постојало је укупно дванаест казнених завода. Казнени заводи били су у: Београду (до 1930. године)[1], Пожаревцу, Нишу, Скопљу, Подгорици, Сремској Митровици, Загребу, Зеници, Лепоглави, Марибору, Старој Градишки и Бегуњу.[2] Казнени заводи у Бегуњу и Загребу били су женски затвори, у Пожаревцу су казне лишења слободе издржавали и мушкарци и жене, док су сви остали заводи били искључиво мушки.[3] Све до 1929. године казне лишења слободе су се у Краљевини СХС извршавале према прописима затечених покрајинских законодавстава. Иако би се могло очекивати да услови живота буду приближно исти у свим или бар у већини казнених завода у држави, јер су сва важнија питања у вези са њима већ 1919. године била поверена Одељењу за казнене заводе у Министарству правде, у пракси су међу казненим заводима постојале крупне разлике у погледу живота осуђеника. По доношењу јединственог закона о извршавању казни лишења слободе 1929. године направљен је известан помак ка уједначавању услова издржавања казне у казненим заводима у Краљевини Југославији.

Уопштено посматрано, казнионе на простору бивше Аустроугарске монархије, нарочито оне у Лепоглави, Сремској Митровици и Старој Градишки које су сматране модерним, више су одговарале захтеву хуманости од казнених завода у предратној Србији који су због недостатка новца остали нереформисани. Главна бољка од које су патили казнени заводи у доратној Краљевини Србији, пренатрпаност, која је објективно отежавала или и онемогућавала спровођење ресоцијализације,[4] од увођења монарходиктатуре 1929. године постала је својствена и казненим заводима у бившим аустроугарским земљама. Одлучност режима да се што ефикасније обрачуна са свим политичким противницима, међу којима је највећи број долазио из редова забрањене Комунистичке партије, резултирао је препуњеношћу казнених завода осуђеним комунистима. Иако су се постојећи затворски капацитети у држави показали недовољним за све противнике режима, режим није показивао интересовање за побољшање услова живота осуђеника у казненим заводима и стање у њима је остало готово непромењено све до војног слома Краљевиине Југославије у априлском рату 1941. године.

Извори норми за извршавање казни лишења слободе у казненим заводима до 1929. године били су прописи који су пре уједињења важили у појединим покрајинама, а након тога је главни извор био Закон о извршивању казни лишења слободе. Поред

1 Закон о укидању Београдског казненог завода од 30. априла 1930. године, *Службене Новине*, бр. 105 од 10. маја 1930. године.

2 Према Правилнику о удаљености грађевина у градовима и варошицама од особених зграда других постројења од 27. децембра 1932. године казнени и слични заводи „због своје особене природе и циља коме служе“ морали су бити удаљени од грађевина (зграда) у градовима и варошицама „најмање 5 до 7 километара, без обзира на месне, теренске, климатске и друге меродавне прилике краја“ у коме се такве установе већ налазе, јер је то „у интересу како ових установа тако и становника – житеља оваквих места“ (чл. 25). Пошто до 1941. године нису грађени нови казнени заводи, овај пропис није никада примењен. *Службене Новине*, бр. 11 од 16. јануара 1933. године.

3 Уп. Ивана Добривојевић, *Државна репресија у доба диктатуре Краља Александра, 1929-1935,* Београд, 2006, 202. Ауторка наводи да је у Краљевини Југославији било једанаест казнених завода, вероватно имајући у виду да је Београдски казнени завод постојао до 1930. године. Према Закону о укидању Београдског казненог завода од 30. априла 1930. године, завод је имао престати са радом најкасније до 15. јуна исте године. *Службене Новине*, бр. 105 од 10. маја 1930. године.

4 Више о томе вид. у: Ivana Krstic-Mistridzelovic, Dusan Blagojevic, „Freedom deprivation punishment in Serbia in the second half of 19th century“, *Archibald Reiss Days*, Vol. 1, Belgrade 2017, 75-86. Препуњеност казнених завода, приметна и раније, отежавала је и бригу о њиховом здрављу. Детаљније о томе вид. у: Nevenka Knežević-Lukić, , Ivana Krstić-Mistridželović and Radovan Radovanović, *Health care of Convicts in Penal Institutions in the Principality and the Kingdom of Serbia*, Vojnosanitetski Pregled 2021; May Vol. 78 (No. 05): pp online first October 2019, dostupan na strani http://doiserbia.nb.rs/issue.aspx?issueid=3315

њега, поједина питања у вези са казненим заводима и извршењем казни лишења слободе у њима била су регулисана подзаконским актима – уредбама, правилима и расписима, као и бројним објашњењима и тумачењима министра правде, који су представљали допунски извор норми како за извршавање казни лишења слободе, тако и за организацију и функционисање казнених завода.

Казнени заводи су у предратној Краљевини Србији потпадали под надлежност Министарства правде.[5] Први пропис који се у новоствореном Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца тицао и казнених завода била је Уредба о уређењу Министарства правде од 14. децембра 1919. године.[6] Према Уредби је Министарство правде, између осталог, било надлежно „да прописује правила по којима ће Управе казнених завода, саобразно закону, што боље одговарати циљу казнених завода, као и да води што је могуће јачи надзор да се та правила врше“, да проучава сва економска питања која се тичу казнених завода и у складу са законом предузима све што је потребно у погледу њихових рачунских послова. Министарство правде подељено је на ова одељења:

1. Одељење административно,
2. Одељење за израду законских пројеката,
3. Одељење за казнене заводе и рачуноводство, и
4. Одељење за накнаду штете причињене ратом.

Свако од тих одељења се по потреби могло наредбом министра правде поделити у одсеке . Одељење за казнене заводе и рачуноводство имало је задатак:

1) Да води врховни надзор над управама свих казнених завода у земљи, како би они у пуној мери одговарали свом циљу;

2) Да се стара о подизању зграда потребних за казнене заводе и то посебно за казне робије, заточења и затвора за мушке, женске и малолетне осуђенике и да ти заводи буду уређени „у свем како је науком и искуством осведочено да је најбоље, као и да уз завод има и потребан простор земљишта за обделавање“, а тамо где су зграде казнених завода већ постојале „да се стара о потребним оправкама и доправкама као и о намештају како заводских канцеларија тако и осуђеничких просторија“;

3) Да настоји да се осуђеници посвећују раду који одговара њиховим способностима и који ће им у животу бити од користи, нарочито да се васпитно утиче на осуђенике „тако како би пут ка моралном поправљању био што поузданији“;

4) Да се стара о пуштању на условни отпуст осуђеника према закону и правилима о условном птпусту;

5) Да прегледа и поступа по свим молбама којима се тражи помиловање, а у случају изречене смртне казне да по службеној дужности сачини реферат о делу и кривици и да га заједно са актима осуде преда министру правде, који ће са својим мишљењем одлуку о изреченој смртној казни оснажену од стране Касационог суда поднети краљу на решење;

6) Да се стара да судске власти имају подесне зграде, као и да за судске притворенике имају добро затворене просторе „којима би се довољно спречавало бегство притвореника“;

7) Да се стара о снабдевању судских власти, казнених завода и осталих власти у ресору Министарства правде о свим њиховим потребама;

8) Да на основу чиновничког службеног листа, чију је тачност увек дужно проверити, издаје прописна уверења о годинама указне службе; и

9) Да врши све рачунске послове Министарства правде, саставља буџет и тражи и распоређује потребне кредите.

На челу Одељења за казнене заводе и рачуноводство био је начелник. Одељење је имало и потребно ниже особље, у чији ред су долазила и „најмање два инспектора, који ће вршити преглед казнених завода и уверавати се о целокупном раду и ппоступању у њима, па за нађене неуредности предузимати потребне мере“. Уз ово Одељење постојао је и Одбор за све казнене заводе у земљи састављен од пет лица именованих од стране министра правде, који је давао своје мишљење о свим питањима изнета му од министра.

5 Детаљније о томе вид. у: Ивана Крстић-Мистрицеловић, „Пожаревачки казнени завод“, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример пожаревачког казненог завода 1853-1918 - књига прва*, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

6 *Службене Новине*, бр. 168 од 23. децембра 1919. године.

И након увођења монарходиктатуре краљевом Прокламацијом 6. јануара 1929. године, старање о казненим заводима остало је у надлежности Министарства правде. Према Уредби о подели председништва Министарског савета и министарстава на одељења од 19. априла 1929. године,[7] Министарство правде било је подељено на пет одељења:

1. Опште (Судско-управно) одељење,
2. Правно одељење,
3. Одељење законодавно и за увођење закона,
4. Одељење за казнене заводе и сличне заводе и економско-рачунско, и
5. Верско Одељење.

У надлежност Одељења за казнене и сличне заводе и економско-рачунског је у погледу казнених и сличних завода спадало: сви административни послови казнених завода, завода за васпитање и поправљање, завода за извршење мера безбедности и судских затвора; надзор над вршењем задатака тих завода; персонални и дисциплински предмети чиновника и осталих службеника тих завода; условни отпусти; помиловања; економија, рачуноводство, буџет и распоред кредита казнених и њима сличних завода; подизање, одржавање и оправљање зграда за казнене и њима сличне заводе, као и послови закупљивања зграда или земљишта за поменуте заводе; набавка намештаја и канцеларијског материјала за те заводе; надзор над економским радом свих казнених и сличних завода.

Уредбом о уређењу Министарства правде од 20. маја 1929. године Одељење за казнене и сличне заводе и економско-рачунско било је подељено на три одсека: Одсек за казнене заводе, Одсек за казненим заводима сличне заводе и Економско-рачунски одсек. Одсек за казнене заводе био је надлежан да: врши све административне и економске послове који се односе на казнене заводе и судске затворе, врши надзор над радом казнених завода и судских затвора и по потреби их прегледа; води персоналне и дисциплинске послове у погледу особља казнених завода и судских затвора; стара се о стручном образовању особља казнених завода и судских затвора путем предавања и сл., као и да припрема решења о условном отпусту и помиловањима. Одсек за казненим заводима сличне заводе обављао је исте те послове у погледу завода за васпитање и поправљање и завода за извршивање мера безбедности. Сви начелници, инспектори и секретари Министарства правде (изузев оних у Одељењу за вере, који су морали имати свршен било који факултет), морали су имати положен судијски испит, док су писари морали бити дипломирани правници (писари у Одељењу за вере морали су имати диплому било ког факултета). Остали службеници (помоћни секретари и помоћни писари, шефови рачуноводства, књиговође, архивски чиновници, економи, званичници, дневничари и служитељи) су морали имати положен било судијски испит, било државни стручни испит Министарства унутрашњих послова или Министарства правде.[8]

2. Издржавање казнених завода

На самом почетку заједничког државног живота финансијска ситуација била је веома сложена, јер су државне потребе премашивале постојеће реалне изворе њиховог финансирања. Први нацрт буџета поднет Народној скупштини у мају 1919. године био је потпуно неуравнотежен – предвиђао је готово двоструко веће расходе у односу на приходе. Иако тај буџетски предлог није био усвојен, влада га је почела реализовати уз задуживање код Народне банке, а одобрење за финансирање буџетским дванаестинама влада је користила и у првој половини 1920. године.[9] Наредни буџет предвидео је расходе у износу од 3.994.356.543,00 динара, а приходе у износу од 3.884.177.798,00 динара, али је и он примењиван без

7 *Службене Новине*, бр. 94 од 22. априла 1929. године.

8 Чиновници Министарства правде затечени у служби у време ступања Уредбе на снагу, имали су по пропису Уредбе, остати на својим положајима иако за њих немају квалификације прописане Уредбом. Уредба је ступила на снагу објављивањем у Службеним новинама, чиме је престали да важи Уредба о уређењу Министарства правде од 14. децембра 1919. године. *Службене Новине*, бр. 122 од 27. маја 1929. године.

9 Очекивани буџетски дефицит за 1919. годину од 1.307.000,00 је крајем маја 1920. године износио преко 2.207.000,00 динара. Славко Шећеров, *Наше финансије, 1918-1925*, Београд 1926, 13-14.

усвајања у Скупштини и резултирао је дефицитом већим од предвиђеног.[10] Привременим законом из јуна 1921. године тај је буџет био продужен за 7/12, односно до краја 1921. године. Пошто је задуженост државе порасла на 6.145.000.000,00 динара, влада је формирала Финансијски одбор. Одбор је нашао да су главни узроци таквог стања велики војни издаци, огроман чиновнички апарат и нерационално државно газдовање без вођења рачуна о основном финансијском начелу штедње и предложио влади што хитније потписивање свих мировних уговора, ревизију броја државних чиновника и реорганизацију свих сектора државне управе у циљу рационализације. На основу тога је свим министарствима наложено да постављења нових чиновника сведу на најмању могућу меру, као и да приступе смањењу њихових плата.[11]

Ванредно финансирање је, међутим, продужено све до 1. августа 1922. године, када је Скупштина најзад усвојила редовни буџет за 1922/23. годину који је предвидео приходе у износу од 6.265.577.704 динара и расходе у износу од 6.257.577.804 динара. Антиципирани приходи остали су неостварени јер су буџетским дванаестинама за период јануар-јул 1922. године били смањени, а расходи су амандманима били увећани за 1.016.000.000,00 динара, те је буџетски дефицит износио близу 2,2 милијарде динара.

Трошкови скопчани са казненим заводима били су финансирани највећим делом из редовног буџета Министарства правде, док су се непланирани трошкови покривали средствима одобрених ванредних и накнадних кредита. Пракса својствена на подручју свих покрајина које су се ујединиле 1. децембра 1918. године, заснована на идеји да се осуђеници у казненим заводима издржавају сопственим радом, продужена је и у новој држави. У буџетима Краљевине СХС/Југославије највећи део планираних прихода долазио је управо од коришћења осуђеничке радне снаге. У буџету за 1922/23. годину предвиђени расходи Министарства правде износили су 185.677.576,90 динара. Министар правде био је овлашћен да из Фонда за подизање и оправљање казнених завода захтева суме до 1.500.000 динара „ради подизања потребних зграда и ограда за казнене заводе“ и да кредите на личне и материјалне личне издатке одоборене за поједине казнене заводе и домове за васпитање малолетника може трошити у исте сврхе за установе исте врсте ако дотичне установе за које су суме одобрене буду у целини или делимично премештене на друго место, па ма то било и у другој покрајини.[12]

Пошто предлог буџета за 1923/24. годину услед распуштања Скупштине није на време усвојен, настављено је финансирање буџетским дванаестинама и тај је предлог у ствари постао предлог буџета за 1924/25. годину уз померање буџетске године са 1. јула на 1. април. У планираним буџетским расходима који су због увећања плата цивилних и војних службеника усвојеним законима[13] износили 10.405.000.000,00 динара, Министарство правде учествовало је са 231.429.142,40 динара. Буџетским дванаестинама из тог буџета финансирала се и 1925/26. буџетска година, јер због честих прекида у раду Скупштине њој предлог буџета није ни био подношен.

Како су се приходи најзад усталили и заустављен раст расхода, нарочито оних који су се односили на личне расходе, буџет за 1926/27. годину превидео је приходе и расходе у истом износу од 12.504.000.000,00 динара. У расходима планираним за Министарство правде је у буџету учествовало са 311,657.432.00 динара (2,49%), а било му је одобрено и задуживање у износу од 808,332.725,70 динара на име редовних и у износу од 3,324.706.30 динара на име ванредних кредита. Министар правде био је овлашћен да све фондове за подизање казнених завода постојеће у појединим крајевима на основу специјалних закона

10 Борис Н. Кршев, „Буџетски проблеми Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1928.“, *Civitas*, 9/2015, 183.

11 Проблем гломазног чиновничког апарата био је присутан и у државној администрацији Србије и пре 1918. годиине. Детаљније о томе у: Дејан Вучетић, Зорица Вукашиновић Радојичић, Ивана Крстић-Мистрицеловић, *Развој службеничког законодавства и образовања у Србији – историјске и савремене тенденције*, ТЕМЕ, бр. 1, јануар-март 2019, 109-132.

12 Финансијски закон за 1922./23. годину, *Службене Новине*, бр. 167 од 31. јула 1922. године.

13 Закон о устројству војске и морнарице од 19. јула 1923. године, Београд, 1923; Закон о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда од 31. јула 1923. године, *Службене Новине*, бр. 199 од 1. септембра 1923. године.

пренесе у један фонд код Државне хипотекарне банке у Београду или код њених филијала. Средства из тог фонда могла су се користити у целој држави, осим у сврхе којима су фондови били намењени по важећим прописима, а нарочито:

а) за куповину земљишта, подизање и обнављање заводских зграда и ограда и службеничких станова код казнених завода, завода за принудни рад и домова за васпитавање малолетника;

б) за набавку намештаја, алата, машина за занате, индустрију и пољопривреду код поменутих завода; и

в) за униформисање и наоружање правосудне страже, ако буџетом предвиђен кредит не би за то био довољан.

Вишкове чистих прихода и обртне капитале продуктивних грана (индустрије и економије) поменутих завода министар је, осим у наведене сврхе, могао употребити и за огрев, осветљење, одевање и исхрану осуђеника, ако за то буџетом предвиђени редовни кредити не би били довољни, као и за плате и остале принадлежности хонорарних заводских настојника радионица и економских службеника упослених у продуктивним гранама.[14]

Буџет за 1927/28. годину био је штедљивији – предвиђао је расходе у износу од 11.447.570.000,00 динара, али га је опозиција критиковала налазећи да су финансијске рестрикције учињене тамо где није требало штедети (позиције намењене подизању основних школа и установа за инвалиде су смањене, а од изградње социјалних станова се одустало). Министарство правде је у буџету учествовало са 291,494.375,00 динара. Министар правде био је овлашћен да средства троши у исте сврхе предвиђене претходним Законом о буџету по прописима закона о државном рачуноводству, с тим што је могао још и да из Фонда за подизање казнених завода врши исплате у износу до 1,500.000 динара ради подизања потребних зграда за казнене и сличне заводе.[15] Буџет за 1928/29. годину био је верна копија претходног буџета, а разлика је била само у одвојеном приказу расхода и прихода опште администрације и привредних државних предузећа. Министарство правде је у буџету учествовало са 271,671.235,00 динара, а министар правде могао је та средства употребљавати у исте сврхе као и раније.[16]

Упркос променама извршеним у државној администрацији након увођења монарходиктатуре, буџет за 1929/30. годину разликовао се од претходног само по томе што упоредни преглед државних расхода и прихода није био саставни део буџета. У укупним буџетским расходима од 12,464.474.912 динара за Министарство правде била је опредељена сума од 324.581.250 динара.[17] Након доношења јединственог кривичног законодавства влада је наглашавала потребу да се обезбеде средства за подизање нових и осавремењавање постојећих казнених завода, планирајући да се у ту сврху употребе износи од наплаћених новчаних казни и буџетска средства.[18] Економска криза услед које је наложена општа државна штедња, међутим, осујетила је реализацију те намере. Са финансијским рестрикцијама је настављено па су и будући буџети за Министарство правде резервисали износе који су једва омогућавали одржавање постојећег стања и идеја о реформисању казнених завода није до 1941. године могла бити остварена.[19]

Да су буџетска средства опредељена за трошкове извршења казне лишења слободе била недовољна, потврђује и Распис министра правде из 1932. го-

14 Финансијски закон за 1926/27. годину, *Службене Новине*, бр. 72 од 31. марта 1926. године.

15 Финансијски закон за 1927/28. годину, *Службене Новине*, бр. 73 од 1. априла 1927. године.

16 Финансијски закон за 1928/29. годину, *Службене Новине*, бр. 72 од 29. марта 1928. године

17 Финансијски закон за 1929/30. годину,*Службене Новине*, бр. 75 од 30. марта 1929. године

18 В. Записник са VI седнице Министарског савета одржане 12. 3. 1929. године. Љ. Димић, Н. Жутић, Б. Исаиловић, *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931*, Београд, 2002, 38.

19 Да су предвиђена редовна буџетска средства намењена казненим заводима била недовољна потврђује и пракса одобравања накнадних и ванредних кредита, који су Министарству правде одобравани управо по позицији трошкова за издржавање осуђеника и особља казнених завода. Тако је нпр. уз буџет за 1932/33. годину 23. децембра 1932. године Министарству правде одобрен накнадни кредит од 1.400.000 динара, од чега 800.000 динара за казнене заводе. Закон о накнадним и ванредним кредитима уз буџет државних расхода и прихода за 1932/33. годину, *Службене Новине*, бр. 300 од 26. децембра 1932. године.

дине о накнади трошкова за издржавање казне лишења слободе војно-судских осуђеника у казненим заводима. Кредити буџета Министарства правде за трошкове извршења казне лишења слободе, каже министар, предвиђени су само за трошкове који настају по одлукама редовних кривичних судова и да се по прописима Закона о државном рачуноводству могу трошити само за њих, а не и за трошкове који настају по одлукама војних судова, финансијских и других власти. Пошто су пак ти кредити, а посебно кредити за издржавање осуђеника у казненим заводима били „у тој мери редуцирани, да ће једва достајати за законом одређени циљ“, министар је наредио окружним и среским судовима и управама казнених завода да у сваком конкретном случају по молбама војних судова којима се тражи да извесно војно лице издржава казну у казненом заводу поступе аналогно прописима садржаним у Распису о лицима осуђеним по монополским, царинским и сличним кривицама из 1928. године.[20] Дакле, трошкови издржавања казне за војно-судске осуђенике уносили су се засебно и за њих су тражене исплате од надлежних војних судова, а уколико је управа казненог завода оскудевала у расположивим кредитима имала је „да се одмах обрати на надлежни војни суд са молбом за предујам“. Најзад министар правде скренуо је пажњу управама казнених завода да се у погледу трошкова издржавања осуђеника по монополским и сличним кривицама стриктно придржавају поменутог расписа из 1928. године.[21]

Буџетом за 1934/35. годину (у укупним расходима државне администрације планираним у износу од 6.914.354.340 динара Министарство правде је учествовало са 357,188.922 динара) министару правде је било дозвољено да део новца из Централног фонда за подизање казнених завода искористи за подизање Палате правде у Београду. Министар правде је имао закључити дугорочни зајам код Државне хипотекарне банке за изградњу Палате правде намењену за смештај свих судова у Београду, а ануитети зајма би се плаћали од дотадашњих годишњих закупнина и годишњег приноса коју је Дунавска бановина имала давати на име накнаде за зграду у којој су били Окружни београдски суд, Државно тужилаштво при том суду и Сремски суд за срез врачарски. Уколико та средства не би била довољна за одуживање закљученог зајма, министар правде могао је за то употребити новчана средства Фонда за подизање казнених завода.[22]

Централни фонд за казнене и сличне заводе, установљен на основу прописа чл. 20 Закона од 16. фебруара 1929. године,[23] којим се стављају на снагу и уводе у живот Кривични законик, Законик о судском кривичном поступку и Закон о извршивању казни лишења слободе, регулисан је Уредбом о пословном реду за редовне кривичне судове коју је министар правде прописао у новембру 1929. године. Централни фонд за казнене и сличне заводе био је под управом Министарства правде, које је вршило и администрацију и књиговодство и контролу прихода Фонда. Имовина Фонда имала се улагати на камате код Државне хипотекарне банке у Београду. Средства Централног фонда за казнене и сличне заводе су уз износ обезбеђен буџетом имала служити за покриће трошкова за подизање и оправку казнених завода, завода за васпитање и поправљање, завода за извршење мера безбедности и судских затвора. Приходи тог Фонда су према § 161 Уредбе били:

20 Расписом министра правде бр. 29855 од 26. маја 1928. године о упућивању осуђеника (притвореника) по монополским, царинским и сличним кривицама на издржавање казне у апсане грађанских судова ван Србије и Црне Горе, као и о поступку гледе накнаде трошкова оврхе казне за такве осуђенике, било је прописано да ти осуђеници на молбу царинске односно монополске власти могу издржавати казну затвора до три месеца у апсанама котарских (среских судова), а преко три месеца у затворима окружних судова (судбених столова, државних тужилаштава), уз надокнаду трошкова од стране финансијских власти. Конкретно, ови трошкови су се имали исплаћивати из средстава Кријумчарског одсека Управе државних монопола, од кога је дотични суд у случају оскудности средстава имао тражити предујам за издржавање осуђеника. *Службене Новине*, бр. 126 од 5. јуна 1928. године.

21 Распис министра правде од 7. марта 1932. бр. 147247 о накнади трошкова за издржавање казне лишења слободе војно-судских осуђеника (притвореника) у апсанама грађанских судова (казненим заводима), *Службене Новине*, бр. 63 од 18. марта 1932. године.

22 Финансијски закон за 1934/35. годину, *Службене Новине*, бр. 73 од 29. марта 1934. године.

23 Фонд за подизање казнених завода био је својевремено формиран и у Србији, али су средства из њега преусмерена у војне сврхе. Детаљније у: Ивана Крстић-Мистрицеловић, „Пожаревачки казнени завод“, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример пожаревачког казненог завода 1853-1918, књига прва,* Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

1) све новчане казне изречене од редовних кривичних судова;

2) готов новац добијен од предмета одузетих по прописима Кривичног законика, остатак „пропалом проглашене јамчевине“, као и новац добијен за сумњиве ствари продате „на јавној дражби“ у смислу §§ 305 и 308 Законика о судском кривичном поступку ако се нема предати окривљенику; и

3) камате од прихода под 1) и 2).

Судови су крајем сваког месеца имали да прикупљени новац са спроводним писмом пошаљу путем поштанске штедионице у корист Централног фонда за подизање казнених и сличних завода Државној хипотекарној банци у Београду или њеној најближој филијали, која је пријем новца потврђивала признаницом. У исто време са месечним отпремањем новца судови су извештавали и Министарство правде о примљеном износу. Захтеви за одобравање издатака из Фонда достављали су се Министарству правде. Исплате је вршила централа Државне хипотекарне банке у Београду по налогу министра правде, а на основу докумената приложених од стране надлежне месне контроле. У налогу Министарства правде за исплату из Фонда морали су бити наведени документи на основу којих се издаје налог за исплату и који су се имали приложити уз налог (нпр. рачуна о набављању). Важнији документи чували су се у препису у архиви Министарства правде. Државна хипотекарна банка је крајем сваког месеца достављала Министарству правде извод свота које су у току месеца биле прикупљене, као и свота учињених издатака у току месеца, како би Министарство правде могло контролисати своје фондовне књиге и рачуне. Књиговодство Фонда водила је Државна хипотекарна банка по својим прописима о руковању фондовима, а Министарство правде водило је контролно књиговодство по начелима простог рачуноводства. Рачунска година била је календарска година. Са 31. децембром сваке године Министарство правде закључивало је контролне књиге Фонда, а до 31. јануара наредне године састављало је и годишњи завршни рачун (биланс) који је морао садржати рачун губитка и добитка и рачун имовног стања („изравнања“). Рачун губитка и добитка морао је садржати сваку ставку прихода и расхода, а рачун имовног стања представљао је детаљан приказ стања Фонда на дан 31. децембра. За преглед фондовних књига и завршног рачуна министар правде одређивао је чиновника рачунске струке, који је својим потписом на завршном рачуну потврђивао исправност нађеног стања. Изворник завршног рачуна са извештајем испитивача рачуна задржаван је у Министарству правде, а његов дупликат достављао се Министарству финансија.[24]

Кривични законик из 1929. године прописао је да се новчана казна у случају неизвршивости има заменити затвором (§ 44). Уредбом о одрађивању новчаних казни и о замењивању тих казни казнама лишења слободе коју је министар правде издао 31. децембра 1929. године било је прописано да осуђени на новчане казне могу по дозволи суда те казне одрадити у корист Фонда за подизање казнених и сличних завода, а у случају да то није могуће новчана казна замењивала се казном лишења слободе и то тако „да на место 60 динара новчане казне ступа казна затвора од једног дана“. Код кривичних дела извршених из користољубља 100 динара новчане казне замењивао је један дан робије односно строгог затвора. Затвор није могао трајати дуже од једне године код злочинстава, шест месеци код преступа и четрнаест дана код новчаних казни изречених по Закону о кривичном судском поступку.[25]

3. Извршавање мера безбедности и казни лишења слободе над малолетницима

У казненим заводима су се од доношења Кривичног законика 1929. године до оснивања нарочитих завода предвиђених тим Законом, поред казни лишења слободе извршавале и мере безбедности скопчане са

24 Уредба о пословном реду за редовне кривичне судове од 21. новембра 1929. године, *Службене Новине*, бр. 286 од 5. децембра 1929. године

25 Уредба о одрађивању новчаних казни и о замењивању тих казни казнама лишења слободе, *Службене Новине*, бр. 5 од 9. јануара 1930. године.

лишењем слободе. Уредба о извршивању мера безбедности донета почетком 1930. године,[26] прописала је да се мере безбедности имају извршавати у нарочитим заводима и то како према врсти мера, тако и с обзиром на пол, узраст и друге индивидуалне особености лица према којима се примењују. Циљ мера безбедности скопчаних са лишењем слободе била је заштита интереса јавне безбедности смештањем у заводе по правилу општеопасних лица и старањем да се спречи бекство тих лица, да се таква лица одврате од вршења нових кривичних дела, као и да се строгошћу, редом, сталним надзором, а по правилу и привикавањем на рад поправе, чувају или излече, односно оспособе за самосталан и уредан живот у слободи (чл. 2 Уредбе).

Нарочити заводи за извршавање мера безбедности били су: заводи за задржавање по издржаној казни, заводи за принудан рад,[27] заводи за лечење и чување неурачунљивих лица и лица са смањеном урачунљивошћу и заводи за лечење пијаница. Они су имали бити одвојени од казнених завода, а по правилу и један од другог. Заводи прве две врсте могли су бити само државни, док су заводи друге две врсте могли бити и општински и самоуправни. О подизању завода за извршавање мера безбедности одлучивао је министар правде по саслушању Саветодавног одбора, а према указаној потреби и расположивим средствима. Министар правде имао је за сваки такав завод прописати кућни ред, а у његовим рукама била је и врховна управа над њима, као и постављање управника и осталог заводског особља.

До подизања тих нарочитих завода, према чл. 71 Уредбе, мере безбедности су се имале извршавати у нарочитим одељењима постојећихих казнених завода и то:

1) задржавање по издржаној новој казни имао се извршавати у појединим одељењима казнених завода одређених за осуђенике-повратнике;

2) упућивање у завод за рад имало се извршавати над мушким лицима у заводу за принудан рад у Старој Градишки, а над женским лицима у заводу за принудан рад у Бегуњу;

3) упућивање у завод за лечење или за чување неурачунљивих лица или оних са смањеном урачунљивошћу имало се извршавати над мушким лицима у болници нове зграде казненог завода у Лепоглави, а над женским лицима у болницама женских казнених завода у Бегуњу и Пожаревцу; и

4) упућивање у завод за лечење пијаница имало се извршавати над мушким лицима у засебном одељењу болнице нове зграде казненог завода у Лепоглави, а над женским лицима у засебним одељењима болница женских казнених завода у Бегуњу и Пожаревцу.

Завод за принудан рад у Старој Градишки основан 1924. године био је смештен у засебним зградама поред мушког казненог завода, под чијом се управом налазио и почев од 1. октобра 1924. године. У њему су мушка лица из целе државе осуђена извршном пресудом на меру безбедности упућивања у завод за принудан рад ту осуду издржавала по Кућном реду бившег завода за принудан рад у Љубљани, а у недостатку прописа тог Кућног реда аналогно одредбама Кућног реда (Напутка) за казнене заводе у Хрватској и Славонији Бр. 1609 од 28. фебруара 1878. године. Завод за принудан рад у Бегуњу основан је у засебним одељењима крај постојећег женског казненог завода 1923. године и у њега су слате жене из целе Краљевине осуђене извршном пресудом на меру безбедности упућивања у завод за принудан рад, а од 1. априла 1925. године и малолетнице из целе државе осуђене на упућивање у завод за васпитање и поправљање.[28]

26 Уредба о извршивању мера безбедности од 13. јануара 1930. године, *Службене Новине*, бр. 17 од 23. јануара 1930. године.

27 В. Уредбу министра правде о поступању за случајеве упућења лица у заводе за принудан рад од 26. јуна 1923. године, донету на основу чл. 6 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави од 2. августа 1921. године. *Службене Новине*, бр. 149 од 4. јула 1923. године.

28 Завод за принудан рад у Старој Градишки основан је Расписом министра правде Бр. 21032 од 4. августа 1924. године на основу чл. 6 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави од 2. августа 1921. године и § 1 Уредбе о поступању за случајеве упућења у завод за принудан рад од 26. јуна 1923. године, *Службене Новине*, бр. 200 од 3. септембра 1924. године. Завод за принудан рад у Бегуњу основан је Расписом министра правде Бр. 34744 од 26. јуна 1923. године на основу чл. 6 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави од 2. августа 1921. године, *Службене Новине*, бр. 149 од 4. јула 1923. године. Распис министра правде Бр. 26086 од 1. априла 1925. године, *Службене Новине*, бр. 111 од 21. маја 1925. године.

До 1929. године кажњавање малолетних учинилаца кривичних дела није било уређено јединственим законом. Док су у Србији на малолетнике примењиване одредбе Крививичног законика из 1860. године,[29] за подручје Хрватске, Славоније и Далмације важила је Банска наредба од 13. децембра 1918. године, која је одлуком законодавног одбора Народне скупштине на основу чл. 130 Видовданског устава 28. децембра 1921. године постала Закон о кажњавању и заштићавању младежи. Потврђен од стране краља у јуну 1922. године, Закон је ступио на снагу објављивањем у Службеним новинама почетком 1924. године, али се његови прописи у случајевима кажњивим по Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави од 2. августа 1921. године уколико су му били противни нису примењивали.

Према Закону о кажњавању и заштићавању младежи малолетницима је судио судија за малолетнике установљен код сваког судбеног стола (уз могућност да се наредбом министра правде такав судија одреди и код већих котарских судова), док је за заступника оптужбе веће судбеног стола имало одредити једног члана државног одвјетништва као државног одвјетника за младеж. Казне предвиђене за малолетне учиниоце кривичног дела биле су укор, отпуштање на прокушавање, присилни узгој и лишење слободе. Казна лишења слободе се као најстрожа мера могла изрећи малолетнику до шеснаесте године само у најтежим случајевима, а лицу које је у време извршења дела навршило 16 година та се казна изрицала у трајању највише до десет година за злочинство запрећено смртном казном или тешком тамницом преко 10 година, до пет година за остала злочинства и до шест месеци за преступе и прекршаје. Казна лишења слободе до 6 месеци извршавала се у „посебном одруженом чувалишту“, а казне лишења слободе због злочинства без обзира на трајање извршавале су се у државним заводима за поправљање младежи које за то одреди министар правде.[30]

Након доношења јединственог Кривичног законика 1929. године, казне лишења слободе дуже од годину дана изречене према старијим малолетницима по чл. 30 и према млађим малолетницима по чл. 28 тог законика, имале су се извршавати у нарочитим казненим заводима, односно у нарочитим одељењима средишних или судских затвора ако су биле краће од годину дана. Почетком 1930. године донете су две уредбе којима је регулисано извршење казне над малолетним лицима. За извршење казне над децом и млађим малолетницима важили су прописи Уредбе о оснивању и раду државних завода за васпитање и поправљање деце и млађих малолетника, док су за старије малолетнике важили прописи Уредбе о васпитању и поправљању старијих малолетника осуђених на казну лишења слободе.

Заводи за принудно васпитање и поправљање деце и млађих малолетника могли су бити државни, јавни (општински, обласни) или приватни. До њиховог оснивања деца и млађи малолетници упућивали су се у постојеће заводе и то:

1) у завод у Пахинском мушка деца до навршене 14 године по наређењу старатељског суда;

2) у заводе за васпитање малолетника у Београду и Глини мушки млађи малолетници;

3) у завод у Славонској Пожеги малолетнице до 17 година.

Уколико би се показало да су капацитети тих завода недовољни да приме сву децу и млађе малолетнике министар правде имао је наредити „њихово смештање у друге погодне заводе или у нарочито удешена одељења других завода“.[31]

Године 1930. била је донета и Уредба о раду и начину васпитања у државним заводима за поправљање млађих малолетника, којом је прописано да ће се у заводе за поправљање упућивати они млађи малолетници који су толико покварени да не могу бити упућени у завод за васпитање и да ће у заводу ос-

29 О прописима о извршивању казни лишења слободе над малолетницима детаљније вид. у: Ивана Крстић-Мистрицеловић, „Пожаревачки казнени завод“, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример пожаревачког казненог завода 1853-1918, књига прва*, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

30 Закон о кажњавању и заштићавању младежи од 23. јуна 1922. године, *Службене Новине*, бр. 12 од 17. јануара 1924. године.

31 Уредба о оснивању и раду државних завода за васпитање и поправљање деце и млађих малолетника од 18. јануара 1930. године, *Службене Новине*, бр. 23 од 31. јануара 1930. године.

тати најмање три, а најдуже десет година. Циљ завода за поправљање био је да „путем васпитних сретстава, наставе и стручног образовања поправи своје васпитанике и оспособи их за самосталан рад и частан начин живота по изласку из завода“. То се поправљање одвијало кроз неколико фаза, односно васпитаник је на основу остављеног напретка прелазио из првог у други и у трећи одељак, из кога се на основу одличног успеха у васпитању могао превести у завод за васпитање млађих малолетниха. У заводу за поправљање млађи малолетник је имао добити образовање, како опште тако и професионално, а васпитање се вршило како непосредно тако и наставом и радом „непрекидно преко целе године“.[32]

Циљ извршења казне лишења слободе над старијим малолетницима био је „васпитање и поправљање малолетника и њихово оспособљавање за самосталан рад и часан начин живота по изласку у слободу“. Малолетници осуђени на казне лишења слободе дуже од једне године имали су те казне издржавати у посебним заводима, организованим у форми државних или приватних пољопривредних и занатских колонија. У њима су старији малолетници имали добити опште васпитање (религиозно, морално, интелектуално и физичко) и индивидуално професионално васпитање које је морало бити прилагођено способностима сваког васпитаника и могућности да од тог занимања у слободи живи самостално. Старији малолетници осуђени на казну лишења слободе су се према § 24. Уредбе док не буду установљени заводи намењени њиховом васпитању и поправљању имали упућивати „у нарочито удешена одељења садашњих завода“, а према Основици за распоређивање осуђеника прописану од стране министра правде 21. децембра 1929. године.[33]

32 Уредба о раду и начину васпитања у државним заводима за поправљање млађих малолетника од 7. новембра 1930. године, *Службене Новине*, бр. 271 од 25. новембра 1930. године.

33 Уредба о васпитању и поправљању старијих малолетника осуђених на казну лишења слободе од 18. јануара 1930. године, *Службене Новине*, бр. 23 од 31. јануара 1930. године.

4. Квалификације особља казнених завода

Законом о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда из јула 1923. године[34] уређена су најважнија питања положаја државних службеника у целој држави, на основу кога су се имала регулисати поједина питања службеничког односа. На основу чл. 11 тог Закона је у октобру исте године била донета Уредба о разврставању и распоређивању чиновника и осталих државних службеника грађанског реда, којом су све струке државне службе разврстане по категоријама у оквиру којих су звања распоређена по групама. У свакој групи број службеника је био процентуално ограничен.

У Министарству правде постојале су три категорије државних службеника, од којих је у првој било девет, у другој пет и у трећој четири групе звања. У оквиру њих су била распоређена и звања особља казнених завода. У I-ој категорији управници казнених завода долазили су у пету или шесту групу, заменици управника казнених завода у шесту или седму групу, лекари казнених завода у пету или шесту групу, а свештеници у шесту или седму групу. У II-ој категорији управници казнених завода су, као и управници домова за васпитање малолетних и управници принудних радионица долазили у прву или другу групу, њихови заменици у другу групу, рачуноводствено и књиговодствено особље казнених завода у трећу или четврту групу, имам казненог завода у Зеници у трећу групу, а писари казнених завода у четврту групу. У III-ој категорији пословође казнених завода, надзорници (командири) страже и архивски чиновници долазили су у прву, другу или трећу групу, док су машинисте, стројари, електротехничари, занатски наставници и квалификоване стручне пословође долазиле у другу или трећу групу. Ако су звања једне струке била разврстана у две различите категорије, постављање се вршило према школским квалификацијама службеника (чл. 7). У последње групе свих категорија су долазили приправници.

Званичници казнених завода су били разврстани

34 Закон о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда од 31. јула 1923. године, *Службене Новине*, бр. 199 од 1. септембра 1923. године.

у три групе: подофицири, стражари, апсанџије, чувари, затварачи, кључари, надзорници и надзорнице, стројари, мајстори, виноградари, економи, баштовани, млинари, официјанти, манипуланти, подчиновници, канцеларијски помоћници, систематизовани стални дневничари, преписивачи и пословође долазили су у прву или другу групу, а приправници у трећу групу.

У служитеље прве или друге групе Уредбом су уврштени ложачи, помоћни стражари (десетари, чувари) и служитељи казнених завода.

За звања која нису била обухваћена Уредбом ресорни министри су споразумно са министрима правде и финансија имали одредити у коју ће групу ући „аналогно према звањима која су побројана у групама, а која се имају сматрати као звања која обележавају важност функције у дотичној групи". Превођење државних службеника имало се извршити према стању на дан 1. септембра 1923. године решењима ресорних министара. Најзад, министар правде био је овлашћен да издаје сва упутства и објашњења потребна за правилну примену Уредбе.[35]

У циљу једнообразног поступања са службеницима у целој држави министар правде је Расписом из новембра 1925. године ради издао упутства о увођењу и вођењу службеничких листова за све ресоре. Сваки државни службеник био је дужан да одмах прибави по два примерка службеничког листа, попуни их на основу оригиналних докумената и потписане преда свом непосредном старешини заједно са тим документима. Старешина је по провери и овери исправности и тачности података у службеничком листу, један примерак означавао као „подручни" и улагао га у подручни досије службеника, а други је означавао као „Централни" и достављао га врховном централном надлештву ради чувања у централном службеничком досијеу.[36] У случају премештаја службеника у оквиру истог ресора примерак службеничког листа из подручног досијеа слао се заједно са досијеом старешини новог надлештва, а у случају промене ресора новом врховном централном надлештву слао се и примерак из централног досијеа. Службенички лист у два истоветна примерка пратио је службеника све време његовог службовања, а по престанку службе његов подручни службенички лист се заједно са његовим досијеом достављао врховном централном надлештву које га је архивирало заједно са централним досијеом. У случају да се службеник поново врати у службу, примерци службеничког листа достављали су се новим надлештвима и уписивање се настављало.

Упис у службенички лист вршио је сам службеник, водећи рачуна да због малог простора у рубрикама пише ситно али читко. Службенички лист садржао је: име и презиме, место рођења, положај у служби (категорија, група и место службе), потписане и датиране оверене фотографије (за сваку деценију у служби), податке о супружнику (Муслимани који су имали више жена уписивали су име, раније презиме и евентуално занимање свих жена, а код римокатолика се под термином „надлежно разведен" подразумевала тзв. растава од стола и постеље), о деци (само оној за коју према чл. 42 Закона о чиновницима постоји право на додатак) и о члановима породице (који живе у задрузи са службеником и он их издржава), податке о војној обавези, податке о војној или грађанској служби у прошлим ратовима и одликовањима, податке о школској спреми, о знању страних језика и „другим нарочитим знањима и вештинама" (нпр. знање стенографије, дактилографије), податке о ванредним радовима у струци (објављени радови, учешће у изради законских пројеката, рад у специјалним комисијама, саветима, делегацијама, организовање струке и сл.), податке о стручном раду у приватној професији, самоуправној служби и служби за коју не важи Закон о чиновницима (нпр. активна официрска и подофи-

35 Уредба о разврставању и распоређивању чиновника и осталих државних службеника грађанског реда од 31. октобра 1923. године, *Службене Новине*, бр. 251 од 1. новембра 1923. године.

36 Службенику који није имао оригинална документа остављао се рок од месец дана да их прибави, а ако би изјавио да их не може набавити старешина је предмет подносио непосредно врховном централном надлештву ради одлуке о упису података за које службеник нема оригинална документа. Када се касније укаже потреба за новим уписом, надлештво које га иницира било је дужно известити друго надлештво наводећи тачан текст уписа ради његове забележбе у паритетном примерку.

цирска служба), опис целокупног кретања у државној служби, податке о редовном одмору и одсуству и боловању дужим од три дана почев од 1. јануара 1924. године, годишње оцене почев од 1924. године, као и податке о евентуалним дисциплинским и кривичним казнама службеника. Ови су службенички листови у целој земљи морали бити уведени најкасније до 31. децембра 1925. године.[37]

Годину дана пре доношења Уредбе којом су 1926. године прописане стручне квалификације службеника Министарства правде, донета је одлука о квалификацијама настојника радионица у казненим и сличним заводима. Наиме, имајући у виду да су мајстори при казненим и сличним заводима били разврстани у категорију званичника, за коју су тражена најмање два разреда средње или њој сродне школе, а да се од њих тражила и нарочита вештина која се стицала „само стручном вежбом", Министарски савет је на предлог министра правде и по саслушању Стручног савета Министарства правде одлучио да испитани мајстор, који је стекао мајсторско право и добио мајсторско писмо као доказ да је признат за мајстора у неком занату, може бити постављен за настојника радионице (обртног пословођу, мајстора) у својству званичника у казненим или сличним заводима, иако нема свршена два разреда средње или њој сродне школе.[38]

Уредба о полагању стручног испита за чиновнике Министарства правде је била донета у августу 1926. године на основу чл. 54 Закона о чиновницима. Положен државни стручни испит прописан је као неопходан услов за прелазак из приправних група у звања свих струка у Министарству правде, па и оних у казненим заводима. Без тог испита који се имао положити у року од три године од дана ступања у службу, нико се убудуће није могао постављати у звања. За чиновнике који су према ранијим прописима у појединим покрајинама положили судијски или правозаступнички испит, као и за оне који су Законом о чиновницима преведени у звање за које је услов био положен државни стручни испит I. категорије, тај се услов сматрао испуњеним. Уредба је прописала и да у казненим заводима на подручју Србије и Црне Горе више не може бити писара приправника II. категорије, да се за писаре II. категорије убудуће могу постављати само они који су положили „помоћно-административни испит" установљен у Министарству правде као државни стручни испит, а у звање економа и рачуновође у казненом заводу само они који су положили државни стручни испит прописан за службенике Министарства финансија, односно за рачуноиспитаче Главне контроле.[39]

Државни стручни испит службеници Министарства правде полагали су пред трочланом Испитном комисијом, коју је почетком сваке године образовао министар правде у саставу: један начелник Министарства правде (председник), један инспектор и један чиновник Одсека рачуноводства истог Министарства (чланови). Деловођу је узимао председник из реда писара или архивских чиновника Министарства правде. Испит се полагао писмено и усмено „у два дана узастопце". Најпре се полагао писмени испит, који је почињао у 8 часова и трајао најкасније до 14 часова, а који се састојао „из три клаузурне радње, о задацима из предмета усменог испита". При оцењивању израђених задатака нарочиту пажњу Комисија је имала обратити „на правилност језика, лепоту стила и на логичност и прецизност концепта". Главни предмети усменог испита, који је започињао разматрањем писменог задатка, били су: Устав и основни прописи о организацији целокупне државне управе, главна начела законских прописа и уредаба, расписа и правилника о организацији правосуђа у целој држави, прописи о Главној контроли и њеним подручним органима, као и о Државном савету и управним судовима, закон о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда и остали прописи којима су регулисани лични и службени од-

37 Распис министра правде упутствима за оснивање и вођење службеничких листова Бр. 72069 од 11. новембра 1925. године, *Службене Новине*, бр. 265 од 18. новембра 1925. године.

38 Одлука Министарског савета о квалификацији настојника радионица код казнених и сличних завода Бр. 25414/25 од 9. јула 1925. године. *Службене Новине*, бр. 172 од 31. јула 1925. године.

39 Уредба о полагању стручног испита за чиновнике Министарства Правде од 3. августа 1926. године, *Службене Новине*, бр. 177 од 7. августа 1926. године.

носи државних службеника, посебно Министарства правде, и најзад, главна начела поступка међународног правног саобраћаја у грађанским и кривичним предметима. Уредбом је било прописано и да ће одмах по њеном ступању на снагу бити постављена и Комисија за полагање помоћно-административног испита за 1926. годину.[40]

Почетком 1930. године била је донета посебна Уредба о специјалним додацима у новцу и натури за државне службенике казнених завода, који су им се признавали почев од 1. јануара 1930. године. Одређене принадлежности следовале су чиновницима и сужбеницима казнених завода зависно од тога да ли су били стални или хонорарни службеници или дневничари и према њиховој категорији.

Стални чиновници и службеници казнених завода имали су право на:

1) бесплатан стан у натури;

2) бесплатан огрев и то: управник завода до 36м^3 годишње, чиновници I. категорије до 24м^3 годишње, чиновници II. категорије до 18м^3 годишње, чиновници III. категорије до 16м^3 годишње, а сви остали (заменик заповедника чувара, стручни службеници као машинисте и ложачи, настојници радионица, економи, баштовани и други стални намештеници) до 12м^3 годишње;

3) бесплатно осветљење – ако електрично осветљење није било спроведено у целом заводу, службеници су добијали потребну количину гаса („петролеума“), коју је према предлогу посебне комисије одобравао министар правде за сваку годину и то онима I. категорије до 80 литара, онима II. категорије до 60 литара, онима III. категорије до 50 литара, а осталим службеницима до 40 литара годишње;

4) бесплатне кућне баште, поврће, свеже воће, млеко и млечне производе – уколико би постојала могућност, право на бесплатне кућне баште одређене површине имали су: управник завода до 1000м^2, заменик управника до 600м^2, остали чиновници до 400м^2 и стручне пословође до 300м^2; сви чиновници и службеници завода уживали су попуст од 50% од пијачне цене на велико у најближој околини за поврће, свеже воће, млеко и све млечне производе завода у количини нужној за личну и породичну употребу;

5) све животне намирнице какве су нпр. брашно, месо, пиринач итд. које је производио сам завод, чиновници и службеници добијали су уз 10% попуста од пијачних цена на велико;

6) бесплатна храна – чувари надзорници у болници, кујни и пекари завода добијали су бесплатно храну прописану за болесне осуђенике; чувари на стражарској служби на пољским радовима удаљеним од заводима више од два километра добијали су бесплатну храну која се давала осуђеницима на раду; сви чувари добијали су дневно један хлеб прописан јеловником за казнене заводе;

7) бесплатна вожња – право на бесплатан подвоз заводским колима имали су сви чиновници за службене потребе и деца службеника за похађање школе, а за њихове приватне послове по нахођењу управника:

8) бесплатан лекарски преглед – сви заводски чиновници и службеници имали су право на бесплатан лекарски преглед од стране заводског лекара било у амбуланти, било у свом стану, као и право на лекове из заводске апотеке по цени коштања;

9) бесплатна осуђеничка радна снага – право на бесплатну радну снагу од по једног осуђеника за своје личне кућне послове имали су само чиновници завода (и они су били дужни платити онај део који је осуђенику припадао као награда према Уредби о организацији, употреби и наплати осуђеничке радне снаге од 18. јануара 1930. године), а сви чиновници и службеници завода имали су попуст од 50% од осуђеничке наднице или укупне зараде за израду свих производа у обућарским и кројачким радионицама, односно попуст од 25% за израду свих осталих индустријских производа; и

10) новчана награда – чуварско особље добијало је по један динар за сваки сат ноћне службе (време од 20 до 6 часова, као и време проведено на смени у стражарници), а службеници који су уложили „изванредно много труда“ око запошљавања осуђеника

40 Уредба о државним стручним испитима у ресору Министарства Правде од 3. августа 1926. године, *Службене Новине*, бр. 177 од 7. августа 1926. године.

и настојали да се у заводској економији и индустрији остваре што већи приходи за државну касу, као и они који су савесно и уз разумну штедњу руководили кредитом и материјалом за исхрану осуђеника, добијали су сваке године годишњу награду, чију је висину и индивидуалну поделу одређивао министар правде на предлог старешине завода, а с обзиром на чисту добит показану у билансу на крају календарске године.

Хонорарни службеници завода (као нпр. свештеници, учитељи, лекари, марвени лекари итд.) су, поред хонорара који им се исплаћивао у готовом новцу по буџету, имали право и на ове повластице:

1) попуст од 50% од пијачне цене приликом куповине поврћа, воћа, млека и млечне производа;

2) попуст од 50% од осуђеничке наднице или укупне зараде за израду свих производа у обућарским и кројачким радионицама, односно попуст од 25% за израду свих осталих индустријских производа; и

3) бесплатан лични подвоз заводским колима при вршењу службеног посла у заводу ако су становали више од једног километра удаљено од завода.

Дневничари-чувари су према Уредби имали исте повластице као и чувари, док су остали дневничари уживали повластице предвиђене за све званичнике, односно служитеље.

Трошкови за набавку дрва и гаса, као и бесплатне хране и лекова имали су се подмиривати из кредита по партији одређеној за издржавање осуђеника сваког завода, а новчане награде имале су се исплаћивати из чистог прихода заводских продуктивних грана, економије и индустрије. Све остале награде и издаци, уколико се не би могли исплатити из буџетом одређеног кредита за поједине заводе, имали су се исплаћивати из Централног фонда за подизање казнених завода.

Уредба је садржала и одредбе о дисциплинском кажњавању чиновника и службеника који би злоупотребили признате им повластице. Намирнице које су се бесплатно добијале и куповале по повлашћеној цени по прописима Уредбе су, уколико их службеник не утроши на себе и своју породицу, остајале својина завода и нису се смеле отуђивати ни продајом ни поклоном. Заводски службеник који би отуђио те намирнице лишаван је права на повластицу и одговарао је дисциплински. Заводским чиновницима и службеницима било је забрањено да на заводском и имању у близини завода држе стоку (овце, краве, свиње итд.), сем пернате живине коју су могли држати о свом трошку у својим зградама искључиво за личну и породичну употребу, а кршење забрана је поред губитка повластице повлачило и дисциплинску одговорност. Гајење воћа и поврћа на заводском и земљишту у близини завода и заводских имања, осим оног које се гајило у кућним баштама за личну и породичну употребу, такође је било забрањено под претњом губитка повластице и дисциплинске одговорности.[41]

На основу Закона о чиновницима из 1931. године министар правде је наредне године прописао нова Правила о полагању државног стручног испита службеника Министарства правде. Државни стручни испит био је услов да чиновнички приправник буде постављен „на чиновничко службено место“. Испитом се имало проверити да ли кандидат поред довољног теоријског знања има и довољно практичне спреме за све службене радње из своје струке, те се састојао из теоријског и практичног испита. Он се могао полагати највише два пута, са размаком између првог и другог полагања од најмање шест месеци и морао се положити најдаље до истека пете године приправне службе. Испит се полагао пред трочланом Комисијом коју је на период од две године постављао министар правде по саслушању председника Апелационог суда. За звања за која се тражила факултетска спрема положен судијски или адвокатски испит важио је као стручни испит, а у звање рачуновође казненог завода примао се само службеник који је положио државни стручни испит прописан за службенике рачуноводства Главне контроле.[42]

Уредбом о уређењу казнених завода из 1931. године било је прописано да управник и заменик уп-

41 Уредба о специјалним додатцима у новцу и натури за државне службенике казнених и сличних завода од 18. јануара 1930. године, *Службене Новине*, бр. 23 од 31. јануара 1930. године.

42 Правила о полагању државног стручног испита чиновничких приправника у ресору Министарства Правде од 18. јула 1932. године, *Службене Новине*, бр. 191 од 20. августа 1932. године.

равника морају имати положен судијски испит, а да писари морају бити дипломирани правници. Благајник, књиговођа, економ и месни рачуноиспитач морали су имати државну трговачку школу (за даље напредовање и положен државни стручни испит који је прописивало Министарство финансија за своје чиновнике истог звања). Свештеници и вероучитељи морали су испуњавати услове прописане законом о верској заједници дотичне вероисповести. Званичници и служитељи дневничари, као и сви други службеници морали су испуњавати услове по закону о чиновницима и по законима своје струке.[43] Од стручних занатских пословођа тражила се завршена виша занатска школа, односно према измени и допуни чл. 3 Уредбе из 1932. године: „Стручне занатске пословође могу бити квалификовани мајстори, мајстори који већ врше ту дужност и они који имају вишу занатску школу".[44] Заповедник чувара морао је имати најмање четири разреда гимназије или какву другу стручну школу равну тој спреми по закону о чиновницима и бити резервни официр, док су чувари морали испуњавати услове прописане Уредбом о службеницима казнених и сличних завода.

Према тој Уредби, под чуварским особљем у казненим заводима, судским затворима и заводима за извршавање мера безбедности подразумевали су се „они службеници који оружано стражаре над лицима која су судском пресудом или решењем надлежне власти лишена слободе". Надзорно-васпитачку службу у заводима за васпитање и поправљање малолетника вршило је васпитачко особље. Ранг се у чуварској струци одређивао према чину, а чинови су били ови:

а) чуварски (чувар) – могао га је дати управник завода после двогодишње привремене службе и положеног чуварског испита;

б) десетарски (десетар) – могао га је дати управник завода после две године непрекидне и ваљане чуварске службе у звању чувара

в) поднареднички (поднаредник) – могао га је дати управник завода после три године непрекидне и ваљане чуварске службе у звању десетара;

г) наредднички (наредник) – могао га је дати управник завода после пет година непрекидне и ваљане чуварске службе у звању поднаредника;

д) заповеднички (заповедник) – могао га је дати министар правде према показаној способности за чуварску службу без обзира на године службовања.

Број чуварских часника одређивао се према броју чувара, тј. на сваких 10 чувара је долазио по један десетар, на сваких 25 чувара по један поднаредник и на сваких 50 чувара по један наредник. Чувари казнених завода су се разврставали и напредовали у служби као званичници Министарства правде без обзира на школску спрему коју је захтевао чл. 10 Закона о чиновницима, а чувар који би имао већу школску спрему се разврставао и напредовао у служби по општим прописима чиновничког закона.

Осим услова прописаних чиновничким законом, кандидат за чуварску службу у казненим заводима морао је имати свршену основну школу, бити нежењен (или удовац без деце или разведен без деце) и при ступању у службу бити старости између 23 и 30 година. Пријем у чуварску службу вршио се „стечајем" на основу писмене молбе уз коју је кандидат прилагао: уверење о поданству; крштеница; школско сведочанство; уверење о регулисаној војној обавези; уверење о владању у коме ће бити назначено да ли је кажњаван и осуђиван за безчастећа дела; лекарско уверење да је телесно и душевно потпуно здрав и да је способан за чуварску службу; уверење да није жењен, или да је удовац без деце, или да је судом разведен од жене и без деце и писмену обавезу оверену од надлежне власти да ће служити у чуварској служби најмање три године. Првенство у пријему имала су лица која уз испуњене наведене услове служе у полицији, жандармерији или војсци, а при „једнаким условима увек имају првенство трезвењаци и соколци". Лица склона пићу, као и страсни пушачи, нису се могли примати у чуварску службу, а већ примљени имали су се одмах уклонити. Службеник чуварске струке казнених и

43 Уредба о уређењу казнених завода од 18. новембра 1931. године, *Службене Новине*, бр. 276 од 25. новембра 1931. године.

44 Уредба о измени и допуни Уредбе о уређењу казнених завода донета 20. септембра 1932. године, ступила је на снагу објављивањем у Службеним новинама. *Службене Новине*, бр. 225 од 29. септембра 1932. године.

сличних завода морао се пензионисати или превести у другу струку кад наврши 55 година живота.

Дисциплинску власт над чуварским особљем казнених и сличних завода вршили су управник завода као првостепена дисциплинска власт, начелник Одељења за казнене заводе као другостепена дисциплинска власт и министар правде као врховна дисциплинска власт. Као дисциплински преступи су се, сем дисциплинских кривица предвиђених чиновничким законом, према Уредби имали сматрати:

1) неодважно вршење чуварске службе;

2) пропуштање службене дужности „ма и за време од једнога сата“;

3) и најмања непослушност према свим претпостављеним;

4) и најмање оштећење државне имовине „па ма то било и из обичне непажње“;

5) неовлашћено ускраћење или одузимање хране од осуђеника;

6) злостављање осуђеника које не прелази у теже дело кажњиво по Кривичном законику;

7) примање награде или поклона од осуђеника или од њихових рођака или других лица;

8) допуштење од стране службеника да чланови његове породице приме какву награду или поклон од осуђеника или његових рођака;

9) свако трговање, односно размењивање робе са осуђеницима;

10) уношење у завод или изношење из њега забрањених ствари за рачун осуђеника, као и помагање или омогућавање таквих радњи;

11) примање поклона од закупника исхране или њихових службеника без обзира да ли је из такве радње произашла штета или не за државну касу или за осуђенике;

12) свако договарање са осуђеницима ради осујећења кривичне истраге или ради помагања бекства осуђеника ако не прелази у те теже дело кажњиво по Кривичном законику;

13) непријављивање „откривене или сазнате завере осуђеника“ која се тиче побуне или бекства или прављења каквог другог нереда;

14) свако неодважно или неенергично држање према осуђенику;

15) уношење и употреба алкохолних пића у заводским просторијама;

16) пушење у присуству осуђеника; и

17) спавање на стражарском месту за време вршења чуварске службе.

Казне за мање неправилности (неуредности) чуварског особља биле су опомена и прекор, које је одмах и на лицу места изрицао непосредни старешина без права на жалбу и које се нису уносиле у службенички лист. Дисциплинске казне биле су:

1) писмени укор на рапорту;

2) усмени укор у присуству свих другова који нису на служби;

3) прекоредна дневна служба;

4) прекоредна ноћна служба;

5) прекоредна ноћна служба без права на новчану награду;

6) обавеза на тежу или дужу службу која не сме бити краћа од 24 сата ни дужа од осам дана;

7) затвор у касарни до месец дана уз редовно вршење службе;

8) затвор у самици до десет дана са вршењем службе или без ње;

9) новчана казна која у појединoм случају не може бити већа од 20% службеникових целокупних личних принадлежности ни дужа од једне године;

10) пензионисање без умањења пензијских принадлежности ако службеник има већ 30 година ефективне службе која му се рачуна за пензију или 55 година живота;

11) пензионисање са умањењем целокупних личних принадлежности највише до 20% и најдуже до 10 година; и

12) отпуштање из службе са губитком или без губитка права на личну пензију.

Казне под бр. 1-9 изрицао је управник завода, а остале начелник Одељења за казнене заводе, по окончаном дисциплинском поступку. Поступак је био сумаран, без усменог претреса, али се окривљени морао записнички саслушати и пресуда особено саставити

и образложити. У случајевима изречених казни под бр. 7-12 морала се узети и изјава окривљеног службеника о самој казни. Казне предвиђене под бр. 1-7 су за последицу имале заустављање напредовања и у групама и у периодским повишицама за годину дана, а казне под бр. 8 и 9 за најмање једну и најдуже три године. Пресуде првостепене дисциплинске власти постајале су извршне када их одобри другостепена власт, а пресуде другостепене дисциплинске власти по одобрењу министра правде.[45]

Министар правде је 1935. године прописао и Правила о полагању државног стручног испита заповедника чувара и стручних занатских пословођа при казненим и другим сличним заводима. Нагласивши да је услов да би се приправник поставио за службеника државни стручни испит, којим се цени има ли кандидат поред теоријске и довољно практичне спреме за службене радње из струке за коју приправник има законску квалификацију и стручну спрему, министар је управнику казненог завода поверио одлучивање о молбама за полагање државног стручног испита. Приправници заповедника чувара и стручних занатских пословођа су тај испит полагали пред комисијом образованом при дотичном казненом заводу, а коју су чинили управник завода или његов заменик (као председник комисије), један заводски чиновник кога одреди управник и један судија у седишту дотичног завода или из његове најближе околине. Испит је био теоријски и практични.

Теоријски испит полагао се из следећих предмета:

1) познавање основних одредаба Кривичног законика;

2) познавање основних одредаба Законика о судском кривичном поступку;

3) познавање основних одредаба Закона о извршивању казни лишења слободе;

4) познавање основних одредаба Устава, државног уређења, организације појединих грана државне управе и организације правосуђа;

5) познавање Уредбе о уређењу казнених завода од 18. новембра 1931. године;

6) познавање Уредбе о службеницима казнених и других сличних завода од 6. јуна 1931. године;

7) познавање основних одредаба Закона о чиновницима;

8) познавање основних одредаба Закона о државном рачуноводству;

9) познавање основних одредаба Закона о таксама у мери у којој се примењују у раду у дотичном заводу;

10) познавање основних одредаба рачуноводствених прописа у мери у којој се примењују у раду у дотичном заводу и рачунско-економских књига које се у њему воде;

11) познавање и свих осталих уредаба, правилника, кућног реда дотичног завода и других наређења која се односе на рад, ред и уређење казнених и сличних завода; и

12) за заповедника чувара посебно још и савршено познавање правила о руковању и употреби оружја и уопште поступању са осуђеницима.

На практичном испиту кандидат је имао да покаже:

1) завођење и развођење акта у деловодном протоколу;

2) регистровање и фасцикулисање аката;

3) здруживање аката и њихово распоређивање надлежним службеницима;

4) вођење експедиције;

5) састављање постојећих реферата, рачуна, комисијских извештаја, нота, извештаја о раду завода уопште, као и осталих писмених састава који долазе у његову надлежност;

6) стручни пословођа је још морао знати да води рачунско-економске књиге.[46]

45 Уредба о службеницима казнених и других сличних завода Бр. 67150-У-536 од 6. јуна 1931. године. *Службене Новине*, бр. 132 од 15. јуна 1931. године.

46 Правила о полагању државног стручног испита заповедника чувара и стручних занатских пословођа при казненим и другим сличним заводима Бр. 29820 од 16. марта 1935. године, *Службене Новине*, бр. 69 од 22. марта 1935. године.

5. Организација казнених завода

Организација и функционисање казнених завода који су се првог децембра 1918. године нашли у оквиру једне државе, одвијали су се на основу прописа који су и раније важили у појединим покрајинама. Правни партикуларизам у погледу казнених завода могао се превазићи тек након што је у условима монарходиктатуре усвојено јединствено кривично законодавство.

Основни општи пропис за све казнене заводе била је Уредба о уређењу казнених завода, донета од стране министра правде 1931. године на основу чл. 25 Закона којим се уводе у живот Кривични законик, Законик о судском кривичном поступку и Закон о извршивању казни лишења слободе из 1929. године, која је садржла организационе норме за казнене заводе.[47] Та је Уредба представљала основ за даље регулисање извесних питања у вези са казненим заводима.[48]

Сваки казнени завод морао је, према чл. 1 Уредбе, имати следеће особље:

1) једног управника,
2) једног заменика,
3) једног хонорарног учитеља,
4) једног хонорарног лекара,
5) по једног хонорарног свештеника источно-православне и римокатоличке вероисповести, а по потреби и по једног хонорарног вероучитеља других вероисповести,
6) једног благајника,
7) једног књиговођу,
8) једног економа,
9) једног месног рачуноиспитача,
10) једног писара,
11) осам стручних занатских пословођа,
12) једног заповедника чувара,
13) једног десетара на сваких десет чувара,
14) једног поднаредника на сваких 25 чувара,
15) једног наредника на сваких 50 чувара,
16) једног чувара на сваких десет осуђеника,
17) три званичника дневничара, и
18) три служитеља дневничара.[49]

О прописаним квалификацијама особља казнених завода је већ било речи. Уредба је предвиђала и да службеници затечени у служби на дан ступања на Уредбе на снагу задржавају своје положаје иако немају прописане квалификације (чл. 5).

Осим службеника наведених у чл. 1 Уредбе, за све казнене заводе постојали су још и:

1) један грађевински инжењер са факултетском спремом и положеним државним испитом „који ће бити на терету буџета Министарства грађевина“,
2) један рачунски инспектор са рангом и спремом рачунских инспектора Главне контроле, који ће бити додељен на службу у Министарству правде као делегат Главне контроле,
3) један извршилац смртне казне (џелат), и
4) два помоћника извршиоца смртне казне (чл. 3).

Извршилац смртне казне и његови помоћници имали су становати при једном казненом заводу који одреди министар правде, а службу су имали вршити у свим казненим и сличним заводима. Рачунски инспектор у сталној служби Министарства правде имао је вршити службу по казненим и сличним заводима према законским прописима и наредбама министра правде (чл. 4).

Привремена служба за чуварско особље казнених завода, судских затвора и завода за извршење мера безбедности трајала је две године. Након тога је приправник-чувар стицао право на полагање стручног чуварског испита, који је био дужан положити најкасније у року од три месеца од дана стицања права на полагање (чл. 6). Уколико приправник-чувар не би положио испит у прописаном року, могло му се допустити да испит понови још једанпут после шест

47 Уредба о уређењу казнених завода од 18. новембра 1931. године, *Службене Новине*, бр. 276 од 25. новембра 1931. године.

48 Уредба о уређењу казнених завода је, сходно чл. 20, ступила на снагу објављивањем у Службеним новинама 25. новембра 1931. године.

49 Слична организација казнених завода у Србији била је предвиђена и прописима из времена пре уједињења, али се она у пракси није могла увек спровести. Детаљније о томе вид. у: Ивана Крстић-Мистрицеловић, „Пожаревачки казнени завод“, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример пожаревачког казненог завода 1853-1918, књига прва*, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

месеци од дана првог полагања, а ако је пак кандидат одустао од испита или се за његово полагање није пријавио из других разлога, могло му се допустити полагање испита у року од три месеца од дана када је стекао право на његово полагање. Прописани рокови били су преклузивни, односно њиховим истеком приправник-чувар губио је право на полагање стручног испита (чл. 7). Приправник-чувар који би у року положио стручни чуварски испит остајао је у том звању још годину дана, а потом је постајао чувар стални службеник и разврставао се у категорију према чл. 5 Уредбе о службеницима казнених и сличних завода. Приправник-чувар који не би положио стручни испит у прописаном року се отпуштао из државне службе (чл. 8) и више се није могао примити у чуварску службу (чл. 9).

Стручни чуварски испит састојао се из теоријског и практичног испита. На теоријском испиту кандидат је имао показати стручно знање из службених прописа чуварске струке, односно морао је показати да познаје основна начела Закона о извршивању казни лишења слободе, Кривичног законика и Законика о судском кривичном поступку, све прописе уредаба, правилника, кућног реда и других наређења која се тичу рада, реда и уређења казнених и сличних завода, као и да „савршено познаје“ правила о руковању и употреби оружја и поступању са осуђеницима. На практичном испиту кандидат је имао показати да ли је у чуварској служби стекао довољно спреме и способности да може успешно водити књиге, попуњавати прописане формуларе, писати реферате и вршити друге административне послове који су у вези са чуварском службом (чл. 10).

Чуварски стручни испит се полагао пред комисијом, коју су у казненим заводима и у заводима за извршивање мера безбедности сачињавали управник, његов заменик или други чиновник кога управник одреди и заповедник чувара, а у судским затворима државни тужилац или његов заменик, иследни судија и заповедник чувара (чл. 11). Сви чланови комисије били су дужни присуствовати теоријском и практичном испиту. Комисија која се имала састати на позив управника завода, односно председника суда радила је у „канцеларско време“ и њени чланови нису имали права ни на какав хонорар за свој рад приликом полагања испита (чл. 12). Комисија је у првом и последњем степену била надлежна за доношење свих одлука које су се односиле на одобрење и полагање испита, као и на продужење рокова (чл. 13). По завршеном испиту комисија је већином гласова одлучивала да ли је кандидат положио испит или није, оцењујући да је кандидат: положио са врло добрим успехом, положио са добрим успехом или није положио (чл. 14). Комисија је о обављеном испиту сачињавала записник, који су потписивали сви чланови комисије и на основу кога је председник комисије издавао кандидату уверење о (не)положеном испиту (чл. 15). Оверени препис записника комисија је била дужна доставити Одељењу за казнене заводе Министарства правде у року од десет дана од дана обављеног испита (чл. 16).

Чувари који су у време ступања на снагу Уредбе већ били преведени за сталне службенике, а нису полагали стручни чуварски испит, били су Уредбом ослобођени тог испита. Чувари-приправници који нису били преведени за сталне службенике, а имали су више од две године службе, били су дужни положити чуварски стручни испит у року од годину дана од дана ступања на снагу Уредбе, а уколико то не учине имали су се отпустити из државне службе (чл. 17). Управник завода, односно председник суда, морали су строго водити рачуна о томе да ли приправници чувари полажу испит у прописаном року или не и о томе благовремено извештавати Одељење за казнене заводе Министарства правде (чл. 18). Чувару који је положио стручни чуварски испит и који је преведен за сталног службеника, Одељење за казнене заводе Министарства правде могло је дати одобрење за ступање у брак под условом да је након превођења провео у служби најмање годину дана (чл. 19).

Униформа и наоружање чуварског особља у казненим заводима били су уређени прописима из 1930. године, Уредбом о униформисању и наоружању правосудне страже и Правилником о службеном оделу и оружју правосудне страже. Правосудну стражу су,

према Уредби, чинили виши чувари и чувари казнених и сличних завода и судских затвора, а непосредни старешина чуварског особља био је заповедник чувара. Сви службеници правосудне страже носили су прописано службено одело – униформу, коју су бесплатно добијали од државе. Заповедник чувара је ван службе могао носити и своје грађанско одело, а остали службеници су и ван службе морали носити униформу. Заповедник чувара добијао је: сваке године по једно комплетно зимско одело од сукна (блузу, прслук, чакшире и шајкачу), по једно летње одело од платна (блузу, чакшире и шајкачу) и по један пар ципела; на три године „први шињел (кабаницу)", по један пар кожних камашни и по један пар сукнених увијача, а на четири године по један плашт против кише (пелерину). Службеници правосудне страже добијали су: сваке године по једну зимску сукнену блузу, чакшире и шајкачу, по једне летње платнене чакшире и шајкачу, један пар ципела и по једну гарнитуру рубља (2 кошуље, 2 пара гаћа, 4 обојка за ноге и 2 пешкира); на две године по зимски сукнени прслук и једну летњу платнену блузу; на три године први шињел (кабаницу), по један пар кожних камашни и по један пар сукнених увијача; на четири године шињел, а на пет година по један плашт против кише. Женско особље правосудне страже добијало је: сваке године по једну зимску вунену хаљину и једну летњу ланену хаљину, по једну капу матроску и једну летњу, по један пар ципела, 4 кошуље, 2 пешкира и један вунени огртач (плед), а на три године по један кратак зимски вунени капут (јакну). Чуварско особље је за спољну службу на стражи зими добијало зимске кабанице и зимске чизме које су остајале у државној својини. Службеници униформисани по ранијим прописима могли су носити старе униформе док не постану неупотребљиве, а „шајкаче и дистинкције" имале су се одмах прилагодити новим прописима. Заповедник чувара, његов заменик и виши чувари казнених завода били су наоружани револвером и сабљом, а чувари карабином, пушком и кратким ножем (бајонетом), с тим што на служби у просторијама завода нису носили пушку, него по потреби револвер. Службеници правосудне страже били су дужни „добро чувати и одржавати предато им оружје у исправном стању". Оружје, потребну муницију и прибор набављала је држава и оно је остајало у њеној својини.[50]

Правилником о службеном оделу и оружју правосудне страже прописано је ово службено одело свог чуварског особља. Униформу заповедника чувара чинили су:

1. шапка – зимска шапка била је од тамноплаве фине чоје, официрског облика и кроја са испуском од љубичасто-плаве чоје око горње ивице и ширитићем љубичасто-плаве боје од кадифе или сомота ширине 10 милиметара испод испуске, са црним лакованим кожним сунцобраном повијеним на ниже и кокардом у државној тробојци са метално-белим двоглавим орлом на средњем плаво емајлираном пољу изнад сунцобрана; летња шапка у облику полицијских капа била је од белог платна са сомотном љубичасто-плавом испуском ширине 45-50 милиметара, сунцобраном од беле лаковане коже или белог платна и кокардом истом као на зимској шапки;

2. шињел официрског кроја од тамноплавог сукна са „паспоалом и егализирунгом од љубичасто-плавог сомота", два реда од по шест жутих кованих дугмади са утиснутим државним грбом и по два мала жута кована дугмета са утиснутим државним грбом ушивена позади на рукавима;

3. зимска блуза са лежећом огрлицом од тамно плаве чоје официрског кроја са егализирунгом од љубичасто-плавог сомота, плетеницама од по два гајтана споља од позлаћеног предива уредно ушивена на раменима и сребрним звездицама (официрске) ушивеним на јаци са обе стране и то: у трећој групи III категорије по 1, у другој групи III категорије по 2 и у првој групи III категорије по 3 звездице;

4. зимске чакшире од истог сукна као и блузе, дуге или јахаће „(кроја „breeches")";

5. прслук од истог сукна обичног кроја;

6. летња блуза (са плетеницама као на зимској) и летње чакшире од белог ланеног платна;

50 Уредба о униформисању и наоружању правосудне страже од 18. јануара 1930. године, *Службене Новине*, бр. 23 од 31. јануара 1930. године.

7. црне ципеле од бокс-коже, високе на шнирање;
8. црне кожне камашне;
9. увијачи од сукна тамно плаве боје; и
10. кратка пелерина од увоштеног платна са капуљачом до појаса „црно-блистава, постављена белим платном“.

Униформу чуварског особља чинили су:

1. шапка – зимска од финог светло сивог сукна, летња од жутог платна, обе опшивене на ивицама љубичасто-плавом чојом и са кокардом као код заповедника;
2. шињел од тамно сивог сукна војничког кроја са егализирунгом и паспоалом од љубичасто-плавог сукна и глатким белим кованим дугметима;
3. зимска блуза војничког кроја од светло сивог сукна са лежећом огрлицом, егализирунгом од љубичасто-плавог сукна и знаком распознавања (кошчане звездице) на јаци: служитељи друге групе без звездица, служитељи прве групе по 1, званичници треће групе по 2. званичници друге групе по 3, а званичници прве групе и заменик заповедника по 3 звездице и сребрни ширит;
4. зимски прслук и блуза обичног кроја од сукна;
5. зимске чакшире од истог сукна дуге или јахаће „(кроја „breeches“)“;
6. летња блуза (са наведеним знацима распознавањ) и летње чакшире од жутог ланеног платна;
7. рубље – 2 кошуље, 2 пара гаћа, 4 обојка за ноге и 2 пешкира;
8. црне ципеле од кравље коже на шнирање „дерби крој, уковане са дрвеним клинцима, са потковицама и ексерима“;
9. црне кожне камашне;
10. увијачи од сивог сукна;
11. кратка пелерина од увошталог платна са капуљачом до појаса „црно блистава, постављена белим платном“;
12. зимска кабаница (за ноћну службу бунда) од вуненог лодна са капуљачом, широког кроја, дуга 120-140 сантиметара, постављена јагњећом кожом, са два дугуљаста џепа са стране и кожом око врата и око рукава; и
13. зимске чизме за спољну стражу од дуплог лодна, опшивене кожом.

Униформа надзорница и чуварки била је ова:

1. зимска вунена хаљина тамно плаве боје до врата затворена „са лежећом крагном“, дугим рукавима, са појасом од истог материјала и са по два џепа спреда са стране;
2. летња ланена хаљина тамно плаве боје истог кроја;
3. зимска вунена матроска капа плаве боје;
4. летња ланена матроска капа плаве боје;
5. један пар високих ципела на шнирање;
6. рубље – 4 кошуље и 2 пешкира;
7. вунени огртач тамно плаве боје; и
8. кратки зимски вунени капут од тамно плаве чоје, ватиран и постављен фланелом.

Знаци распознавања код женског чуварског особља били су: служитељке друге групе без ознаке, служитељке прве групе трака од љубичасто-плавог сукна на десном рукаву широка 5 милиметара и дуга 5 сантиметара, званичнице треће групе две, друге групе три, а прве групе четири такве траке, а надзорница на десном рукаву капута односно хаљине и на предњем делу капе златан ширит.

Правилник је прописао и оружје за чуварско особље. Заповедник чувара био је наоружан „револвером и дугачком официрском сабљом, са сребрним темњаком, протканим свиленим жицама државне тробојке“, виши чувари носили су револвер и полудугачку сабљу чије су корице биле превучене црном кожом, а остало чуварско особље било је наоружано кратким ножем (бајонетом) и карабином. Оружани прибор израђен „по државном моделу“ био је исти за сво чуварско особље и чинили су га: пушчани каиш (ремњак), ремен за кабаницу, опасач, висак (каиш за нож-бајонет), фишеклија („набојњача“), торба (футрола) за револвер. Припадници правосудне страже су у служби изван завода и на стражи носили цело оружје, а при вршењу остале службе и у одељењу за слободњаке само хладно оружје (бајонет, односно сабљу).[51] Почетком 1931. године донет је и Правил-

51 Правилник о службеном оделу и оружју правосудне страже од 18. јануара

ник о употреби оружја правосудне страже казнених и других сличних завода. Правосудну стражу казненог завода чинило је чуварско особље коме је било поверено одржавање реда и дисциплине и старање за безбедност у заводу. На челу правосудне страже био је заповедник чувара, који је подређене му чуваре имао поучавати у служби, давати им потребна упутства, подучавати их и упућивати их у дужности њихове службе, а нарочито у односу са осуђеницима приликом њиховог примања у завод, одржавања дневног и радног реда, вршења надзора и ноћне инспекције, бројања осуђеника, прегледања и претреса заводских просторија, као и у распоређивању у служби, вежбању у руковању оружјем итд. Чувар – „шиљбок“ имао је право употребити оружје:

1) када да га неко нападне или покуша разоружати;

2) када се непознато сумњиво лице не одазове његовом позиву „стој, пуцаћу!“, већ почне бежати;

3) када се било које лице не заустави ни на његов трећи позив „стој, убићу те!“;

4) када не може дозвати стражу на други начин осим пуцањем из пушке у вис; и

5) када се даје знак за општу узбуну приликом пожара, побуне осуђеника или какве друге изненадне опште опасности.

У случају побуне осуђеника која би „имала за циљ бегство осуђеника и ремећења постојећег стања којим би се доводила у опасност лична сигурност и имовна безбедност“, оружје се имало употребити као превентивна мера на начин и у мери како нареди управник, односно његов заменик или у њиховом одсуству заповедник чувара. Уколико би, међутим, побуна „узела шире размере“ и ако би правосудна стража била недовољна за њено угушење, управник завода (његов заменик, односно заповедник чувара) имао је у помоћ позвати жандармерију или војску да угуши буну и отклони њене последице. Особље правосудне страже било је овлашћено да употреби оружје, пазећи да под претњом дисциплинске и кривичне одговорности не прекорачи прописане границе о употреби оружја, и у овим случајевима:

1) ако би један или више осуђеника физички напали чувара, он је, ако се не би могао на други начин одбранити, био овлашћен да ради своје одбране и савладавања нападача употреби оружје „пазећи при томе да се употреба сведе на онеспособљење нападача“;

2) ако би један или више осуђеника предатих чувару на чување на радовима изван завода договорно покушали бекстви у разним правцима преко таквог терена да се њихово бекство не би могло другим начином спречити, чувар је могао употребити оружје и без позива осуђеницима да стану, пазећи при том да употребу оружја ако је то могуће „сведе на лакше осакаћење које би било довољно да онемогући извођење покушаног бекства“;

3) ако би при спроводу или обављању радова ван завода један или највише два осуђеника покушали да беже, чувар је, ако не би могао спречити њихово бекство на други начин, био овлашћен да употреби оружје и то на овај начин: „Прво ће гласно „стој, пуцаћу!“, позвати осуђенике да стану, па ако би његов позив остао без успеха, позваће их истим речима по други пу да стану и пуцаће преко њих у вис. У случају да и тада не стану, чувар је дужан пуцати у правцу бегунаца, али тако да метак прође поред њих и да их његов звук заплаши. Ако би се и овај начин спречавање бекства показао као узалудан, чувар ће тек тада пуцати у њих пазећи при томе, у колико је то могуће, да им у првом реду нанесе лакше осакаћење и да на тај начин бекство осујети“;

4) ако би један или више осуђеника физички насрнули на чувара или ма ког чиновника или службеника завода доводећи у опасност живот нападнутог, ако се нападач не би могао на други начин савладати, чувар је био дужан употребити оружје тако да нападача онеспособи; и

5) ако би један или више осуђеника дању или ноћу успели да пробијањем зидова затвореничких одељења или оградних зидова завода изведе бекство, па се у томе не би могли омести на други начин, чувар је био овлашћен да употреби оружје на начин описан под тачком 3).[52]

1930. године, *Службене Новине*, бр. 23 од 31. јануара 1930. године.

52 Правилник о употреби оружја правосудне страже казнених и других слич-

До значајније промене у погледу организације казнених завода у Краљевини Југославији доћи ће након формирања бановине Хрватске 1939. године, пошто је на основу чл. 15 Уредбе о бановини Хрватској[53] била у септембру исте године донета Уредба о пословима правде. Уредбом су сви послови правде, укључујући и управне и економско-рачунске послове у вези са казненим заводима на подручју бановине Хрватске, били почев од 30. септембра исте године били изузети из надлежности Одељења за казнене заводе Министарства правде и поверени бановини Хрватској. Уколико је у казненим заводима који су се налазили на подручју бановине Хрватске било осуђеника које су осудили судови изван подручја бановине Хрватске, казнени заводи су према чл. 37 Уредбе имали те осуђенике у року од месец дана предати оним казненим заводима које у том року одреди министар правде. У истом року су казнени заводи из осталих делова државе имали казненим заводима у бановини Хрватској предати оне осуђенике који су се налазили на извршењу казне у њима, а које је осудио који од судова са подручја бановине Хрватске. У који казнени завод ће ови осуђеници бити упућени, одређивао је Бан бановине Хрватске. Исти пропис имао се применити и на остале заводе сличне казненим заводима, с тим што ако је на подручју бановине Хрватске постојао завод за васпитање или завод за поправљање млађих малолетника какав није постојао „на осталом подручју државе“, могли су се и по ступању Уредбе на снагу у тај завод привремено упућивати малолетници на васпитање, односно поправак до изградње таквог завода изван бановине Хрватске (чл. 39).[54]

6. Распоређивање осуђеника у казнене заводе

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца осуђеници су упућивани на извршење казне лишења слободе у постојеће казнене заводе по прописима покрајинских закона и расписа министра правде издатим о појединим категоријама осуђеника или појединим подручјима све до 1929. године, када је донета општа Основица за распоред осуђеника. Као што је већ речено, казнени заводи у Бегуњу и Загребу били су женски затвори, у казненом заводу у Пожаревцу казну су издржавали и осуђеници и осуђенице,[55] док су у казнене заводе у Београду, Нишу, Скопљу, Подгорици, Сремској Митровици, Зеници, Лепоглави, Марибору и Старој Градишки упућивани искључиво мушки осуђеници.

У казнене заводе у предратној Краљевини Србији осуђеници су распоређивани према врсти досуђене казне лишења слободе. Пожаревачки казнени завод првобитно је био намењен смештају осуђених на затвор, у казненим заводима у Београду и Нишу су се издржавали робија и заточење, а у казненом заводу у Скопљу све казне лишења слободе. Од 1898. године у пожаревачки казнени завод су се упућивали и осуђени на заточење, а од 1902. године и малолетници осуђени на казну затвора коју су до тада издржавали у београдском казненом заводу. Од тада су се пожаревачком казненом заводу имали слати пунолетни осуђеници на затвор и заточење и малолетни осуђени на затвор, у београдском казненом заводу казну су издржавали малолетни и пунолетни робијаши, а у нишком само пунолетни робијаши. Намера подизања једног модерног казненог завода за 500-600 осуђеника у коме би се казна лишења слободе издржавала „на начелима ирског система“, ради чега је у комисију за реформу казнених завода образовану половином 80-их година био укључен и дугогодишњи управник казнионе у Лепоглави др Емил Тауфер, није остварена услед оскудице финансијских средстава и у постојећим казненим заводима опстао је систем заједничког затвора.[56]

них завода од 12. јануара 1931. године, *Службене Новине*, бр. 43 од 25. фебруара 1931. године.

53 Уредба о бановини Хрватској донета је на основу чл. 116 Устава од 1931. године, „да би се обезбедило учешће Хрвата у животу државе и тиме очували јавни интереси“. *Службене Новине*, бр. 194 од 26. августа 1939. године.

54 Уредба о пословима правде од 27. септембра 1939. године, *Службене Новине*, бр. 227 од 5. октобра 1939. године.

55 Више о распореду осуђеника у казненим заводима у Кнежевини и Краљевини Србији вид. у: Ивана Крстић-Мистрицеловић, „Пожаревачки казнени завод“, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример пожаревачког казненог завода 1853-1918, књига прва,* Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

56 Детаљније в. код: Ивана Крстић-Мистрицеловић, „Пожаревачки казнени за-

У првим годинама по стварању нове државе било је спрам распореда осуђеника у поједине казнене заводе извесних недоумица и лутања. Министарство правде трагало је за најбољим решењем, односно таквим распоређивањем осуђеника којим би се уз уважавање постојећих прилика могао постићи основни циљ кажњавања. Фактори који су битно утицали на доношење одлука у погледу упућивања осуђеника на издржавање казне лишења слободе у казнене заводе били су објективне природе и у основи би се могли свести на два кључна чиниоца: ограничена финансијска средства која је држава одвајала за казнене заводе и дато стање самих казнених завода (њихов број, положај и смештајни капацитети).

Министарство правде је и током раздобља провизоријума (од уједињења 1. децембра 1918. године до усвајања Устава 28. јуна 1921. године) тражило податке од управа казнених завода о броју осуђеника, њиховом полу, узрасту и врсти и величини досуђене казне. Из сачуване преписке Министарства правде са управама казнених завода с пролећа 1921. године чини се да је намера надлежних у Одељењу за казнене заводе била да се постојећи казнени заводи одреде као заводи за смештај само мушких или женских, односно само пунолетних или малолетних осуђеника.[57] Пошто та намера није могла бити остварена на територији целе државе због правног партикуларизма, чињени су покушаји да се распоређивање осуђеника у казнене заводе реорганизује бар у оквиру покрајина. Решењем министра правде од 4. априла 1922. године наложено је да се сви малолетни осуђеници упућују Београдском казненом заводу у Топчидер, а све осуђенице Пожаревачком казненом заводу. Сутрадан је издата наредба о премештају осуђеника из Топчидера и то: у Нишки завод до 200 осуђеника са тежим осудама, а у Скопски завод до 150 здравих и за пољске радове способних осуђеника са лакшим осудама, првенствено оних из јужних крајева Србије који нису муслиманске вероисповести,[58] 6. априла наређено је да се почев од 20. априла осуђенице упућују у Пожаревачки казнени завод,[59] а 7. априла издата су управама казнених завода у Нишу и Пожаревцу детаљна упутства о премештају осуђеница.[60]

Управа Пожаревачког казненог завода је 26. априла министру правде доставила извод из главне осуђеничке књиге из кога се видело који су осуђеници у њега дошли из других казнених завода,[61] а 29. априла известила га је да се осуђенице које имају бити премештене из Ниша „очекују свакога дана“, да ће се оне привремено сместити у Забелу „јер је сада не могуће преместити мушке осуђенике из овога завода у Забелу све дотле, док се не подигне оградни зид или бар не повећа број чувара“ и предложила да се у Забели подигне болница. Обавештен од стране Министарства народног здравља колико би поди-

вод“, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример пожаревачког казненог завода 1853-1918, књига прва,* 79-80.

57 Министарство правде је 19. марта 1921. године од управе казненог завода у Топчидеру, Нишу и Скопљу тражило податке о броју малолетника, врсти казне и преосталом времену издржавања казне. Из одговора достављених Министарству правде (Управа Топчидерског завода је тражене податке доставила 21. марта, управа Нишког завода 23. марта и управа Скопског завода 16. априла) види се да се у то време у ова три завода казну издржавало 317 малолетника, од којих 138 затвор. Архив Југославије (=АЈ), Министарство правде (=МП), Фонд бр. 63, 26-46/1921.

58 Решење министра правде Бр. 17256 од 4. априла 1922. године и Наредба Министарства Правде Бр. 17355 од 5. априла 1922. године. АЈ, МП, Фонд бр. 63, 26-46/1922. Управа Скопског казненог завода је 10. маја 1922. године известила министра правде да је тога дана примила 150 осуђеника из Топчидерског казненог завода. АЈ, МП, Фонд 63, 26-29-225/1922.

59 Наредба Министарства Правде Бр. 17256 од 6. априла 1922. године. АЈ, МП, Фонд 63, 26-29-225/1922.

60 Пошто буде донето решење о помиловању и условном отпусту, управа Нишког казненог завода имала је предузети све што треба да се остале осуђенице стражарно спроведу у Пожаревачки казнени завод, а са њима се у Пожаревац имала преселити и надзорница Босиљка Константиновић. У Нишу су имале остати само осуђенице „које су тешко болесне, леже у болници и нису за транспорт способне, дотле док не оздраве“, као и оне којима је остало да издрже казну краћу од три месеца (имале су се упутити на издржавање казне у притвор окружног начелства у Нишу, а о њиховој исхрани, одећи и обући имала се старати управа завода). Управа Пожаревачког казненог завода имала је спремити све што је потребно за смештај осуђеница „око 200-220 на броју“ у Пожаревачки женски казнени завод, а ако то није могуће јер у њему морају остати мушкарци могла је осуђенице привремено сместити у Забели „тако да буду са свим одвојене од мушкараца“. Пресељење осуђеница требало је извршити „најдуже у другој половини месеца априла (по новом календару), а управа Пожаревачког казненог завода је ради обезбеђивања посла за осуђенице имала закључити „контракт са управом Народног женског савета у Београду, одакле ће добити потребне инструкције у погледу женских радова“. Упутства управама казнених завода у Нишу и Пожаревцу о премештају женских осуђеница из Ниша у Пожаревац Бр. 17256 од 7. априла 1922. године. АЈ, МП, Фонд 63, 26-29-225/1922.

61 Управа Пожаревачког Казненог Завода Господину Министру Правде Бр. 1538 од 26. априла 1922. године. АЈ, МП, Фонд 63, 26-46/1922. [Поменути прилог није у предмету]

зање болнице коштало, министар је одобрио да се подигне болница и уреди „како то заводски лекар пронађе, да је најбоље“, а да до тада осуђенике прегледа и лечи хонорарни заводски лекар др Бесарабић за 900 динара месечно.[62]

Планирани премештај није извршен јер је новим Решењем министра правде од 26. априла исте године распоред осуђеника промењен – одлучено је да се сва осуђена мушка малолетна лица са целе територије Србије упућују на издржавање казне „у казнени завод за малолетне осуђенике на Забели код Пожаревца“, а да се „женски казнени завод у Пожаревцу разрешава и оснива нови женски казнени завод у Топчидеру“, који је имао примати осуђенице од 1. августа 1922. године.[63] Начелник Одељења за казнене заводе Милан Костић је почетком јула препоручио свим надлештвима у Србији „да одмах и у будуће све малолетне осуђенике упућују у казнени завод за малолетнике на Забели, а да иза 1. августа 1922. год. све осуђенице, које треба да издржавају казне у казненом заводу упућују у женски казнени завод у Топчидер“.[64] Управа Београдског казнени завод известила је министра правде да је по његовој наредби од 27. јуна „откомандовала из овога Завода пожаревачком Казненом Заводу у Пожаревац 80 (осамдесет) осуђеника-малолетника“ и да је транспорт обављен 11. јула,[65] а управа Пожаревачког казненог завода је 12. јула известила министра о њиховом пријему.[66]

Одлука о упућивању свих осуђеница из Србије у Пожаревачки женски казнени завод је у пролеће 1924. године промењена. Усвојивши молбу управе Загребачке женске казнионе да се жене осуђене од стране Судбеног стола у Сремској Митровици на казне дуже од 6 месеци уместо у Пожаревац упућују у Загреб „као што је то и прије било“, а нарочито јер „Стање у овом заводу је сада врло мало (свега 137 осуђеница) тако да су режијски трошкови размјерно велики“, министар правде је Решењем од 7. априла наредио да се у Пожаревачки женски казнени завод шаљу осуђенице са казнама преко 12 месеци осуђене од стране краљевских окружних судова у Великом Бечкереку, Великој Кикинди, Панчеву и Белој Цркви, а у Загребачки женски казнени завод осуђенице са казнама преко 12 месеци осуђене од стране краљевских окружних судова у Новом Саду, Сомбору и Суботици, као и осуђенице са казнама преко шест месеци осуђене од стране краљевског Судбеног стола у Сремској Митровици.[67]

Почетком 1925. године управама свих мушких казнених завода, краљевском Судбеном столу у Загребу и Окружном суду у Сарајеву министар правде упутио је Распис о распореду војних осуђеника у казненим заводима. Осуђени од стране војних судова на казну затвора до годину дана имали су се упућивати на издржавање казне у војне казнене заводе, док су се осуђени на казне лишења слободе дуже од једне године имали упућивати у грађанске казнене заводе. Пошто су, међутим, војни судови често упућивали осуђена војна лица на издржавање казне у казнене заводе који по својој територијалној надлежности нису били надлежни за њихов пријем, министар правде је издао наређење о томе који ће грађански казнени заводи примати на издржавање казне војне осуђенике:

62 Акт Управе Пожаревачког Казненог Завода Министарству Правде – за Казнене Заводе Бр. 1420 од 29. априла 1922. године. Према процени окружне пожаревачке болнице којој се управа казненог завода обратила, трошкови подизања и опремања болнице од 50 кревета (25 за мушке и 25 за женске осуђенике) износили би до 50.000 динара. Месечни хонорар за лекара по мишљењу управе завода није био велики за оновремене прилике. Одговор министра правде од 25. августа 1922. године, АЈ, МП, Фонд бр. 63, 26-29-225/1922.

63 Решење министра правде Бр. 34448 од 26. априла 1922. године. АЈ, МП, Фонд 63, 26-46/1922.

64 Акт Министарства Правде Бр. 34450 од 6. јула 1922. године, АЈ, МП, Фонд 63, 26-46/1922.

65 Извештај Управе Београдског казненог завода министру правде од 14. јула 1922. године. АЈ, МП, Фонд 63, 26-46/1922.

66 Извештај Управе Пожаревачког казненог завода министру правде од 12. јула 1922. године. АЈ, МП, Фонд 63, 26-46/1922.

67 Молба Управитељства краљевске земаљске женске казнионе у Загребу Министарству Правде у Београду од 31. марта 1924. године и Решење министра правде од 7. априла 1924. године. На полеђини недатираног акта у истом предмету забележено је: „Загреб: Митровица – 6 месеци, Н. Сад, Сомбор, Суботица – 12 месеци/ Пожаревац: Вел. Бечкерек, Вел. Кикинда, Панчево, Бела Црква – 12 месеци. Сплит–Шибеник/Марибор, Бањалука–Пожега у Ст. Градишку, Осек у Митровицу. Војводина–делови Србије у Митровицу, нешто Ниш – Пожаревац. Жене: Словенија, Далмација – Бегуње. Босна, Хрв. Слав. – Загреб. Срем – Војводина – Србија – Топчидер. Мушки: Котор – Дубровник у Зеницу. АЈ, МП, Фонд бр. 63, 26-46/1924.

1. У Пожаревачки казнени завод имали су се упућивати са целе територије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца сви официри и војни указни чиновници осуђени од стране Војног суда за официре у Београду на казну заточења и казну затвора дуже од годину дана, као и редови, подофицири и неуказна војна лица осуђена на казну затвора преко једне године са територије дунавског, шумадијског и вардарског војног суда (Београд, Крагујевац, Скопље);

2. У Нишки казнени завод имали су се упућивати редови, подофицири и неуказна војна лица осуђена на казну робије од стране војног суда надлежног за Пету армијску област (Ниш);

3. У Скопски казнени завод имали су се упућивати редови, подофицири и неуказна војна лица осуђена на казну робије од стране вардарског дивизијског војног суда у Скопљу;

4. У казнени завод у Сремској Митровици имали су се упућивати редови, подофицири и неуказна војна лица осуђена на робију од стране дунавског и шумадијског војног суда (Београд, Крагујевац);

5. У казнени завод у Лепоглави имали су се упућивати редови, подофицири и неуказна војна лица осуђена на робију од стране савског дивизијског војног суда (Загреб); и

6. У казнени завод у Зеници имали су се упућивати редови, подофицири и неуказна војна лица осуђена на робију од стране босанског дивизијског војног суда (Сарајево).

Редови, подофицири и неуказна војна лица осуђена на казну затвора у трајању од једне до пет година од стране босанског дивизијског војног суда у Сарајеву и савског дивизијског војног суда у Загребу имали су се упућивати на издржавање казне у затвор Окружног суда у Сарајеву, односно у затвор краљевског Судбеног стола у Загребу.[68]

Пошто је Расписом питање издржавања казне лица осуђених од стране војних судова на казне лишења слободе мање од годину дана остало нерешено, он је почетком 1926. године био допуњен. Полазећи од § 17 српског Војног казненог законика из 1901. године,[69] према коме су официри осуђени на затвор дужи од једне године, као и они који су иступили из војске али су од стране војних судова ипак били осуђени на казну лишења слободе ма ког трајања имали издржавати казну у грађанским казненим заводима, и од § 19 истог Закона који је наредио да у грађанским заводима казну издржавају и подофицири и редови осуђени на казну затвора дужу од годину дана и губитак војничке части, војни осуђеници осуђени на било коју величину казне затвора уколико војних казнених завода нема и сва остала војна лица осуђена на затвор, министар правде је нагласио да за одређивање места за издржавање затворских казни војних осуђеника „није релевантно само то да су их осудили војни судови на казну од више од једне године, него и њихово садање својство у односу према војсци“, односно да бивши официри, подофицири и војници у сваком случају имају издржавати казну затвора „па ма како она била кратка код грађанских власти“. Дакле, бивши официри, бивши подофицири, редови и сва остала војна лица осуђена од стране војних судова на казну затвора до годину дана имали су издржавати казну према следећем наређењу министра правде:

1) На територији Србије и Црне Горе у полицијским затворима у казненим заводима према важећим прописима;

2) На осталој територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у судским затворима првостепених (окружних) грађанских судова територијалне надлежности дотичног осуђеника.[70]

Министар правде је 1928. године издао и Распис о размештају осуђеника по казненим заводима у Хр-

68 Распис министра правде свима управама мушких казнених завода, Краљевском Судбеном Столу у Загребу и Окружном Суду у Сарајеву од 3. фебруара 1925. године, *Службене Новине*, бр. 105 од 14. маја 1925. године.

69 На подручје целе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца била је проширена важност војних кривичних закона (материјалних и процесних) предратне Краљевине Србије из 1901. године – Закона о устројству војних судова, Законика о поступку војних судова у кривичним делима и Војног казненог законика. Нови јединствени Војни кривични законик Краљевине Југославије биће донет тек 11. фебруара 1930. године. *Службене Новине*, бр. 43 од 24. фебруара 1930. године.

70 Распис министра правде о упућивању лица, осуђених од стране војних судова на издржавање казни у затворе грађанских судова од 18. јануара 1926. године, *Службене Новине*, бр. 25 од 4. фебруара 1926. године.

ватској и Славонији, којим је извршена промена у погледу завода за принудан рад у Старој Градишки. Наиме, према тачки 3 Расписа министра правде од 4. августа 1924. године у тај су се Завод почев од 1. октобра 1924. године упућивали мушка лица са подручја целе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца осуђена од стране надлежних судова по чл. 6 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави изод 2. августа 1921. године или по другим законским прописима за које је извршним решењем наређено њихово упућивање у завод за принудан рад. Након измене из 1928. године, у казнени завод у Старој Градишки имали су се упућивати сва мушка лица осуђена од стране Судбеног стола у Петрињи и Осијеку (и они са казнама преко 10 година лишења слободе), мушка лица са казнама тежим од шест месеци од осуђена од стране Судбеног стола у Пожеги лишења слободе и осуђени од окружног суда у Бањалуци.[71]

Након усвајања јединственог кривичног законодавства за подручје целе државе, министар правде је на основу § 7 Закона о извршивању казни лишења слободе 1929. године донео Основицу за распоред осуђеника у казненим заводима у Краљевини Југославији. У делу насловљеном „Опште одредбе“ били су садржани прописи о издржавању свих видова казни лишења слободе – робије, заточења, строгог затвора и затвора.

У казнене заводе су се имали упућивати сви осуђеници/це којима је у часу упућивања од стране пресудног суда остало да издрже бар још једну годину досуђене им казне лишења слободе, а у противном случају имали су остати на издржавању казне у затвору односног пресудног суда ако за поједине случајеве није посебним одредбама било другачије прописано.

Казну робије (вечите и временски ограничене) имали су издржавати у казненим заводима:

1) пунолетни мушкарци у Зеници, Марибору, Нишу, Лепоглави, Сремској Митровици, Старој Градишки, Подгорици и Пожаревцу (Забела);

2) старији малолетници у Зеници, Марибору, Сремској Митровици, Подгорици и Пожаревцу (Забела);

3) жене и старије малолетнице у Бегуњу, Загребу и Пожаревцу.

Казну заточења имали су издржавати у казненим заводима:

1) пунолетни мушкарци у Београду, Зеници, Марибору, Нишу, Лепоглави, Скопљу, Сремској Митровици, Старој Градишки, Подгорици и Пожаревцу (Забела);

2) старији малолетници у Зеници, Марибору, Сремској Митровици, Подгорици и Пожаревцу (Забела);

3) жене и старије малолетнице у Бегуњу, Загребу и Пожаревцу.

Казне строгог затвора и затвора од једне до пет година имали су издржавати у казненим заводима:

1) пунолетни мушкарци у Београду, Зеници, Марибору, Лепоглави, Сремској Митровици, Старој Градишки, Подгорици и Пожаревцу (Забела);

2) старији малолетници у Зеници, Марибору, Сремској Митровици, Подгорици и Пожаревцу (Забела);

3) жене и старије малолетнице у Бегуњу, Загребу и Пожаревцу.

4) строги затвор и затвор од 7 дана до једне године имао се издржавати код надлежних првостепених (пресудних) судова, а на територији Апелационог суда у Београду, Апелационог суда у Скопљу и Великог суда у Подгорици изузетно и код полицијских власти док се не изграде посебни судски затвори.

У делу насловљеном „Посебне одредбе“ прописана су правила о размештају у казнене заводе лица осуђених од стране грађанских и од стране војних судова.

Распоред у казненим заводима осуђених пресудама грађанских судова био је учињен према подручју суда[72] и врсти казне, уз таксативно навођење у који су

71 Распис министра правде о размештају осуђеника по казненим заводима у Хрватској и Славонији Бр. 17674 од 30. марта 1928. године, *Службене Новине*, бр. 80 од 9. априла 1928. године

72 Док је у погледу врсте казне лишења слободе основ за распоред био Закон о извршивању казни лишења слободе, за одређивање подручја судова који су упућивали осуђенике у поједине казнене заводе темељ су представљали: Закон о уређењу редовних судова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 24. септембра 1928. године (*Службене Новине*, бр. 237 од 12. октобра 1928. године), Уредба

се казнени завод имали упутити осуђени од стране којих судова и на коју казну:

1) У Београдски казнени завод имали су се упутити:

а) пунолетни осуђеници, осуђени на казну заточења од стране првостепеног суда за град Београд и првостепеног суда за округ београдски, аранђеловачког, ваљевског, горњо-милановачког, крагујевачког, лозничког, шабачког и ужичког првостепеног суда, као и од стране окружних судова у Новом Саду, Сомбору и Суботици; и

б) пунолетни осуђеници, осуђени на казну строгог затвора и затвора од једне до пет година од стране судова на територији Апелационог суда у Београду.

2) У Женски казнени завод у Бегуње имале су се упутити пунолетне и старије малолетне осуђенице, осуђене на робију, заточење или строги затвор и затвор од 1-5 година од стране судова на територији Апелационог суда у Љубљани и Великог суда у Подгорици, као и од стране окружних судова у Мостару, Сарајеву, Травнику и Тузли.

3) У Женски казнени завод у Загребу имале су се упућивати све пунолетне и старије малолетне осуђенице, осуђене на робију, заточење или строги затвор и затвор од 1-5 година од стране судова на територији Апелационог суда у Загребу и од стране окружних судова у Сплиту, Шибенику, Котору, Дубровнику, Бања Луци и Бихаћу.

4) У Казнени завод у Зеници имали су се упутити:

а) пунолетни осуђеници осуђени на казну робије, заточења или строгог затвора и затвора од 1-5 година, од стране судова на територији Врховног суда у Сарајеву (сем бањалучког окружног суда) и од стране окружних судова у Дубровнику и Котору;

б) пунолетни повратници осуђени на казну робије и заточења од стране судова на територији Врховног суда у Сарајеву (сем бањалучког окружног суда) и од стране судова на подручју Великог суда у Подгорици; и

в) старији малолетници осуђени на казну робије, заточења или строгог затвора и затвора од 1-5 година од стране судова на територији Врховног суда у Сарајеву (сем бањалучког окружног суда).

5) У Казнени завод у Марибору имали су се упућивати:

а) пунолетни осуђеници осуђени на робију, заточење, строги затвор или затвор од 1-5 година од стране судова на целој територији Апелационог суда у Љубљани;

б) пунолетни повратници осуђени на робију, заточење, строги затвор или затвор од 1-5 година од стране судова на целој територији Апелационог суда у Љубљани; и

в) сви старији малолетници осуђени на робију, заточење, строги затвор или затвор од 1-5 година од стране судова на целој територији Апелационог суда у Љубљани.

6) У Нишки казнени завод имали су се упутити:

а) пунолетни осуђеници осуђени на казну робије од стране првостепених судова алексиначког, аранђеловачког, горњо-милановачког, зајечарског, књажевачког, крагујевачког, крушевачког, неготинског, нишког, пиротског, пљеваљског, пријепољског и прокупачког; и

б) пунолетни осуђеници осуђени на казну заточења од стране првостепених судова алексиначког, зајечарског, књажевачког, крушевачког, неготинског, нишког, пиротског, пљеваљског, пријепољског и прокупачког.

7) У Казнени завод у Лепоглави имали су се упућивати:

а) пунолетни осуђеници осуђени на робију и заточење од стране окружних судова у Беловару, Госпићу, Огулину, Сплиту, Шибенику, Вараждину и Загребу;

б) пунолетни повратници осуђени на робију и заточење од стране окружних судова у Бања Луци, Белој Цркви, Беловару, Госпићу, Сплиту, Шибенику, Огулину, Великој Кикинди, Великом Бечкереку, Вараждину и Загребу; и

в) пунолетни осуђеници осуђени на казну строгог затвора и затвора од 1-5 година од стране окружних судова у Беловару, Вараждину и Загребу.

о пословном реду за редовне кривичне судове и Уредба о пословном реду за државна тужиоштва, обе од 21. новембра 1929. године (*Службене Новине*, бр. 286 од 5. децембра 1929. године).

8) У Скопски казнени завод имали су бити упућени сви пунолетни мушки осуђеници, осуђени на робију и заточење од стране битољског, велешког, врањског, гиљанског, кичевског, косовско-митровичког, кумановског, кавадарског, лесковачког, ново-пазарског, охридског, пећког, прилепског, приштинског, призренског, скопског, струмичког, тетовског и штипског првостепеног суда.

9) У Казнени завод у Сремској Митровици имали су се упућивати:

а) пунолетни осуђеници осуђени на казну робије од стране окружних судова у Сремској Митровици, Новом Саду, Сомбору и Суботици;

б) пунолетни осуђеници осуђени на казну заточења од стране окружног суда у Сремској Митровици;

в) пунолетни осуђеници осуђени на казну робије од стране београдског првостепеног суда за град Београд и првостепеног суда за округ београдски и од стране ваљевског, лозничког и шабачког првостепеног суда;

г) старији малолетници осуђени на казну робије, заточења, строгог затвора и затвора од 1-5 година од стране свих судова на територији апелационих судова у Загребу и у Новом Саду и од стране окружног суда у Бања Луци; и

д) пунолетни осуђеници и по правилу старији малолетници осуђени на казну робије од стране Државног суда за заштиту државе са територије целе државе.

10) У Казнени завод у Старој Градишки имали су се упућивати сви пунолетни осуђеници осуђени на казну робије, заточења, строгог затвора и затвора од 1-5 година од стране окружних судова у Петрињи, Славонској Пожеги, Осијеку и Бања Луци.

11) У Казнени завод у Подгорици имали су бити упућени сви пунолетни и старији малолетни осуђеници, осуђени на казну робије, заточења, строгог затвора и затвора од 1-5 година од стране судова на територији Великог суда у Подгорици.

12) У Казнени завод у Пожаревцу (Забели) имали су се упућивати:

а) пунолетни осуђеници осуђени на казну робије и заточења од стране велико-градиштанског, јагодинског, краљевског, паланачког, петровачког, пожаревачког, смедеревског, ћупријског и чачанског првостепеног суда и од стране окружних судова у Белој Цркви, великом Бечкереку, Великој Кикинди и Панчеву;

б) пунолетни осуђеници осуђени на строги затвор и затвор од 1-5 година од стране првостепених судова на територији Апелационог суда у Скопљу и од стране окружних судова у Белој Цркви, Великом Бечкереку, Великој Кикинди и Панчеву;

в) сви пунолетни осуђеници осуђени од стране Државног суда за заштиту државе на казну заточења или строгог затвора и затвора од 1-5 година;

г) старији малолетници осуђени на казну робије, заточења, строгог затвора или затвора од 1-5 година од стране првостепених судова на територији апелационих судова у Београду и у Скопљу;

д) по правилу старији малолетници осуђени од стране Државног суда за заштиту државе на казну заточења, строгог затвора или затвора од 1-5 година са територије целе државе;

ђ) пунолетне и старије малолетне осуђенице осуђене на казну робије, заточења, строгог затвора или затвора од 1-5 година од стране првостепених судова на територији апелационих судова у Скопљу, Београду и Новом Саду; и

е) пунолетне и по правилу старије малолетне осуђенице осуђене на казну робије, заточења, строгог затвора или затвора од 1-5 година од стране Државног суда за заштиту државе.

И распоред војно-судских осуђеника у казненим заводима био је извршен према подручју суда и врсти изречене казне лишења слободе:

1) у Казнени завод у Зеници имали су се упутити редови, каплари, подофицири и особље грађанског реда у служби у војсци и морнарици, осуђени на робију, строги затвор и затвор од 1-5 година од стране Босанског дивизијског Војног суда у Сарајеву;

2) у Нишки казнени завод упућиваће се иста лица осуђена на робију, строги затвор или затвор од стране Воног суда надлежног за V. Армијску област Ниш;

3) у Казнени завод у Лепоглави имала су бити упућена иста лица осуђена на робију, строги затвор или затвор од 1-5 година од стране Савског дивизијског Војног суда у Загребу;

4) у Казнени завод у Скопљу упућивала су се иста лица осуђена на робију, строги затвор или затвор од 1-5 година од стране Вардарског дивизијског суда у Скопљу;

5) у Казнени завод у Сремској Митровици имала су се упућивати иста лица осуђена на робију, строги затвор или затвор од 1-5 година од стране Дунавског дивизијског Војног суда у Београду; и

6) у Казнени завод у Пожаревцу имали су се упућивати сви официри и војни чиновници са целе територије Краљевине Југославије, осуђени од стране Војног суда за официре у Београду на казну заточења, строгог затвора или затвора од 1-5 година.

Трећи део садржао је посебне одредбе у смислу § 3 Закона о извршивању казни лишења слободе, а којим је министар правде овлашћен да нареди да и лица осуђена на казне лишења слободе краће од годину дана а дуже од три месеца издржавају те казне у казненим заводима (према врсти казне, полу и доби) уместо у судским затворима. Министар правде је у том смислу прописао следеће:

1) Пунолетни осуђеници и пунолетни повратници осуђени било који вид казне лишења слободе имали су се упућивати:

а) у Казнени завод у Лепоглави осуђени на казну лишења слободе преко шест месеци од стране окружних судова у Вараждину и Загребу;

б) у Казнени завод у Сремској Митровици осуђени на казну лишења слободе преко три месеца од стране окружног суда у Сремској Митровици; и

в) у Казнени завод у Старој Градишки осуђени на казну лишења слободе преко шест месеци од стране окружних судова у Осијеку, Славонској Пожеги и Петрињи.

2) Пунолетни осуђеници осуђени на строги затвор и затвор преко шест месеци од стране првостепеног суда за град Београд и првостепеног суда за округ београдски имали су се упућивати у Београдски казнени завод.

У четвртом делу садржани су прописи о издржавању казне лишења слободе у судском затвору окружног суда у Госпићу, који је раније био казнени завод. У бившем казненом заводу у Госпићу имали су до нове наредбе и даље издржавати казне како пунолетни тако и старији малолетни мушки осуђеници (одвојено) осуђени на строги затвор и затвор од 1-5 година од стране окружних судова у Госпићу, Огулину, Сплиту и Шибенику. У засебно одељење тог затвора упућиваће се и даље и млађи малолетници осуђени на упућивање у завод за поправљање од стране окружних судова у Госпићу и Огулину, а од стране окружних судова у Сплиту и Шибенику само у случају ако код тих судова не би било довољно места.

У петом делу садржана су посебна правила за Кустодију Хонесту код окружног суда у Сремској Митровици. Ова је Кустодија Хонеста имала служити за смештај осуђеника осуђених од стране свих судова у земљи на казну лишења слободе дужу од годину дана којима су биле признате олакшице при извршењу казне у смислу § 76 Закона о извршивању казни лишења слободе. За смештај осуђеника осуђених на казну лишења слободе до једне године којима су биле признате исте олакшице Министарство правде имало је одредити засебне просторије код појединих окружних судова, а окружни судови који не би имали такве просторије су такве осуђенике по нарочитом одобрењу Министарства правде имали упутити у оближњи окружни суд или у Кустодију Хонесту у Сремској Митровици.

Најзад, у последњем делу биле су садржане особене одредбе за војно-судске осуђенике. Бивши официри, као и бивши редови, каплари, подофицири и особље грађанског реда у служби у војсци и морнарици осуђени на казну затвора испод једне године од стране војних судова имали су се упућивати: на територији апелационих судова у Београду и Скопљу и Великог суда у Подгорици у полицијске затворе према одредбама које су важиле и за распоред војних осуђеника у казнене заводе, а на осталој територији у судске затворе првостепених грађанских судова по територијалној надлежности дотичних осуђеника.[73]

73 Основица о распореду осуђеника на поједине казнене заводе у смислу § 7

7. Кућни ред за казнене заводе

Детаљни прописи о животу осуђеника на издржавању казне лишења слободе били су садржани у Правилима о кућном реду. Сваки казнени завод је до 1931. године имао свој Кућни ред, чији је нацрт израђивала управа дотичног завода, а потврђивао министар правде. У казненим заводима на подручју предратне Краљевине Србије се осуђенички живот одвијао у оквиру *Правила о домаћем реду апсанског заведња у Пожаревцу*, која је још 7. октобра 1868. године прописао министар правде Ђорђе Ценић и чија је важност касније проширена и на казнене заводе у Београду и Нишу.[74] Она су уз одређене измене и и допуне од 12. јуна 1902. године преименована у *Правила о домаћем реду у казненим заводима у Београду, Нишу и Пожаревцу*, која ће након проширења државне територије Србије новим крајевима ослобођеним у балканским ратовима бити примењивана и у казненом заводу у Скопљу.[75] Поред Кућног реда као основног општег прописа о најважнијим питањима третмана осуђеника на издржавању казне лишења слободе у казненим заводима, уређивање појединих права и обавеза осуђеника (нпр. исхрана, одело, рад) вршено је посебним уредбама, правилницима и расписима.

Након унификације кривичног законодавства 1929. године министар правде је у септембру 1929. године наредио управама свих казнених завода и судских затвора да у складу са §§ 6, 34, 35, 37, 40 и 80 Закона о извршивању казни лишења слободе сачине предлоге Кућног реда и доставе их Министарству правде на потврду. Нацрти су били поднети и уз извесне измене и допуне и потврђени крајем 1929. године,[76] након чега се приступило изради јединственог Кућног реда у циљу уједначавања услова у казненим заводима у Краљевини. Општи Кућни ред за казнене заводе прописан је 26. децембра 1931. године, а по његовом ступања на снагу 4. јануара 1932. године Правила кућног реда појединих казнених завода могла су бити супсидијарно примењивана само ако му нису била противна. Кућни ред за казнене заводе је у 100 чланова распоређених у четири главе уредио: дневни и радни ред; права и дужности осуђеника, посветивши нарочито пажњу владању, раду, хигијени, редарској служби, богослужењу и школовању осуђеника и поступање са осуђеницима, у оквиру кога су прописане побољшице и олакшице, поступак са молбама, жалбама и пријавама, поступак са молбама за помиловање. Лечење осуђеника имало се регулисати посебним Кућним редом за заводске болнице, који је имао прописати лекар завода у споразуму са управником и ступити на снагу пошто га одобри министар правде.

У погледу дневног и радног реда, Кућним редом било је прописано најпре да осуђеници иду на спавање, устају, полазе на рад и обустављају рад и друге послове, полазе на обед или одмор, у шетњу, у школу или у цркву „само у одређено време и на одређени знак звона или нарочите звечке“. Сваки осуђеник је ујутро на дати знак имао одмах устати, умити се, очешљати се, спремити постељу, уредити све своје ствари, примити доручак и поћи на одређени посао. Од 15. априла до 15. октобра осуђеници су радним данима устајали у 5 часова, а недељом и празником у 6 часова, док су од 16. октобра до 14. априла увек устајали у 6 часова. Управник завода је могао одредити и друго време за устајање осуђеника „обзиром на месне прилике и временске појаве“, а време када ће осуђеници који иду на спољни рад устајати и одмарати имао је одредити „по своме нахођењу и према стварним потребама“.

Доручак се издавао осуђеницима пола сата након устајања. Осуђеници у заједничком затвору запосле-

Закона о извршивању казни лишења слободе Бр. 104562 од 21. децембра 1929. године. *Службене Новине*, бр. 307 од 31. децембра 1929. године.

74 О извреању казни лишења слободе након доношења ових Правила вид. у: Ivana Krstic-Mistridzelovic, Dusan Blagojevic, „Freedom deprivation punishment in Serbia in the second half of 19th century“, *Archibald Reiss Days*, Vol. 1, Belgrade 2017, 75-86, а о Правилима у: Ивана Крстић-Мистрицеловић, „Пожаревачки казнени завод“, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример пожаревачког казненог завода 1853-1918,* књига прва, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

75 Више о томе ви. у: Ивана Крстић-Мистрицеловић, „Пожаревачки казнени завод“, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918, књига прва*, 46.

76 АЈ, МП, Фонд 63, 211.

ни у радионицама и затвореним просторијама имали су се сваког дана изводити у једночасовну шетњу и то у летњим месецима (од 15. априла до 15. октобра) од 5,30 до 6,30 часова тако да у 6,30 сви буду на местима одређеним за рад, а у зимским месецима (од 16. октобра до 14. априла) од 6,30 до 7,30 часова. Обавезно радно време трајало је 11 сати дневно лети, односно 9 сати дневно зими. Рад се имао обуставити у 11,30 часова и пошто одложе свој алат, осуђеницима је у 12 часова издаван ручак. Осуђеници који су се налазили у заједничком затвору добијали су храну „сами на казану", онима који су били у ћелији храна се доносила сваком понаособ у ћелију, а осуђеницима који су били дисциплински кажњени умањењем хране ручак и вечера су се издавали одвојено „у одељењима нарочито за то одређеним". Одмор после ручка који је трајао један и по сат осуђеници су проводили на свежем ваздуху.

Време у које ће осуђеници бити извођени у шетњу одређивао је управник завода „према стварним потребама реда и рада у заводу", с тим што се шетња није смела „допустити док не сване, нити продужити кад мрак настане". Осуђеницима у ћелијама се имао допустити боравак на свежем ваздуху „ради шетње" два пута дневно по један сат, у време које одреди управник завода. Осуђеници су нерадним данима могли боравити и дуже време на свежем ваздуху у дворишту ако то управник нађе за сходно, али не дуже од три часа дневно. Болесни осуђеници изводили су се у шетњу и на свеж ваздух према препоруци лекара уз одобрење управника завода. Ћелијски осуђеници су током шетње ишли један за другим „у размаку од три корака", а осуђеници из заједничког затвора „по један или по двојица у размаку од два корака". Време одређено за шетњу могло се према препоруци лекара и одобрењу управника завода употребити и за „гимнастичке вежбе на слободном ваздуху" и то ћелијским осуђеницима највише три пута, а осталим осуђеницима највише два пута недељно.

Поподневно радно време је по правилу трајало од 13 до 19 часова лети, а од 13 до 18 часова зими. На одређени знак рад се обустављао и осуђеници су ишли на вечеру и спавање. Суботом и даном пред празник поподневни рад се обустављао један сат раније и то се време имало искористити за чишћење одела, обуће и сличне послове. Време после вечере осуђеници су могли проводити „у тихом разговору или читању књига, израђивању школских задатака и свршавању сличних послова".

На знак звона или звечке у 21 час сви осуђеници морали су ићи на спавање и од тог часа је морао „владати потпуни мир у свима просторијама завода". Осуђеници су спавали у кошуљама, „а ко хоће може задржати још и гаће, иначе се мора скинути све друго одело и рубље". Све просторије у заводу морале су бити осветљене током целе ноћи, а „величину осветљења" одређивао је управник завода „по своме нахођењу и према стварним потребама".

Управник завода одређивао је и време у које ће осуђеници ићи у цркву, школу, на течај за неписмене, на лекарски преглед, време у које ће им се делити побољшица хране, време у које ће примати посете и писати писма, као и време у које ће осуђеници излазити на молбене рапорте. Сваке недеље и празника осуђеници су имали ићи на богослужење. Ручак им се у те дане издавао у 12 часова, а сва заводска одељења и све заводске просторије затварале су се у 14 часова. Време од 14 до 19 часова осуђеници су могли провести у одмору, у писању писама, читању књига и свршавању других личних послова. У 19 часова „престаје свако занимање и осуђеници иду на спавање".

Сваки осуђеник је приликом пријема у казнени завод морао бити упознат са свим прописима кућног реда о дневном и радном распореду, а извод из тих прописа имао је бити одштампан и истакнут на видном месту у свакој ћелији и свакој соби за спавање.

Права осуђеника била су прописана у посебном одељку друге главе (чл. 22-24). Сваки осуђеник имао је право да усмено на рапорту, а у хитним случајевима и ван њега свом старешини поднесе молбу, жалбу или пријаву, као и да од њега затражи да се спис који жели пошаље суду или државном тужиоцу. Осим тога, сваки осуђеник имао је право да у границама закона и Кућног реда: прима посете својих сродника,

да пише писма својим сродницима, да прима пакете са храном и оделом од својих сродника, да купује намирнице за побољшање своје хране, да се служи књигама и часописима из заводске библиотеке, да о свом трошку набавља стручне књиге и изван заводске библиотеке, као и „да тражи да му се додели подесан рад или уопште макакво запослење које би одговарало његовом здравственом стању, ранијем занимању, моралним особинама и интелектуалном развоју“. За осуђенике којима су законом или судском пресудом била призната нарочита права, имали су важити прописи тих закона, односно наређења судских пресуда.

Дужности осуђеника биле су прописане у другом одељку друге главе (чл. 25-61). Велики број одредби о владању, раду, хигијени, дисциплини и другим дужностима осуђеника јасно указује да су управо те обавезе чиниле суштину издржавања казне. Са прописима о владању морао је сваког осуђеника при пријему у казнени завод упознати заповедник чувара или његов заменик, а кратак извод из тих прописа имао је бити истакнут на видном месту у свакој ћелији, соби за спавање и радионици.

У погледу владања, Кућним редом је најпре прописана општа обавеза осуђеника да се добро владају свуда и на сваком послу, да увек буду пристојни и уљудни, као и да избегавају све оно што би се противило како законским прописима, тако и захтевима морала и лепог понашања. Све заводске чиновнике и службенике осуђеници су имали „с поштовањем сусретати, њихова наређења тачно и савесно испуњавати, њиховим се заповестима безусловно покоравати“, ословљавајући их са „Ви“ и са „Господин“. Све своје претпостављене службенике осуђеници су при сваком сусрету имали „без речи поздравити скидањем капе или поклоном и гледати у њих док ови не прођу“, а када би неки од претпостављених службеника ушао у ћелију, радионицу, спаваоницу или било коју другу заводску просторију осуђеници су били дужни поздравити га устајањем.

Осуђеници су се међусобно имали „лепо опходити, пријатељски сусретати, пазити, узајамно поштовати и у миру живети“. Свађе, препирке и самовласно прибављање задовољења у случају спора међу осуђеницима били су забрањени, а све спорове међу осуђеницима имао је решавати надлежни старешина. Ниједан осуђеник није код себе смео имати ништа недопуштено, као нпр. „оружје, новац, жижице, дуван, карте, оштро оруђе или какве друге ствари које нису потребне за рад, за одржавање чистоће тела и одела, или за учење школских предмета“. Најстроже је била забрањена свака размена – „примање, позаимање, давање на послугу, замењивање, даривање, куповање или продавање“ свих ствари како између осуђеника, тако и између осуђеника и слободних лица, а све ствари прибављене ма којим поменутим начином које се нађу ма код ког осуђеника имале су се одмах одузети, уништити или продати у корист дотичног завода. Осуђеник који би нашао туђу ствар није је смео задржати „ниједног часа“, већ је морао одмах предати чувару, показати му место где је нашао и објаснити како ју је нашао.

Осуђеницима је било забрањено „разговарати, огледати се, јести или занимати се каквим другим послом који нема везе са одређеним службеним радом“, а могли су „сасвим полако“ разговарати у време одмора у заједничком затвору. Осуђеници се нису смели „међусобно дописивати, гласно разговарати, викати, певати, звиждати, задиркивати се, гурати се, играти карте, коцкати се, пети се на зидове или прозоре, гледати кроз прозоре или давати било какве знакове“. Свако „задиркивање у туђу вероисповест, племе или народност“ било је недопуштено и ниједан осуђеник није смео узнемиравати друге осуђенике „кад ови обављају верске прописе приликом устајања, обеда и поласка на спавање“. Строго забрањено било је свако исмевање, ругање, пребацивање, међусобно задиркивање, клетве, псовке, разговор о вршењу кривичних дела и „сви други срамни и неморални разговори“.

Покушај бекства, договор и припремање за бекство и побуну, одбијање рада и хране, отпор или насиље против претпостављених старешина били су најстроже забрањени. Осуђеник који би се огрешио о овај пропис имао је бити најстроже кажњен, а у

случају бекства, побуне и насиља против службеника завода могао је и бити убијен ватреним оружјем. Осуђеник који би сазнао за договор, припремање или покушај бекства, побуне, напада или насиља над заводским службеницима био је дужан одмах то јавити свом првом претпостављеном старешини, а уколико то не учини одговарао је и кривично и дисциплински.

Кућним редом била је предвиђена општа радна обавеза за све здраве осуђенике и они су одређени им посао морали обављати савесно и марљиво, док су се болесним и слабим осуђеницима према препоруци лекара имали додељивати послови „који нису убитачни за њихово здравље". У одласку на рад и повратку са рада осуђеници су имали ићи „мирно, пристојно и по двојица у реду". За време рада осуђеници се нису смели бавити никаквим другим послом осим оног који им је додељен, нити су се са одређеног посла или места смели „ни часа удаљавати" без допуштења. Осуђеници су били дужни „најбрижљивије чувати поверени им материјал, алат, справе и целокупно друго оруђе" и строго водити рачуна о уштеди материјала, а свако „расипно трошење и кварење материјала" имало се надокнадити из одобрене им награде. Недељом и празником се по правилу није радило, а изузетак су били кућни послови и други радови који се без штете нису могли прекинути ни одложити.[77]

Кућни ред је у погледу осуђеничког рада упућивао на Уредбу о организацији, употреби и наплати осуђеничке радне снаге у казненим и сличним заводима од 18. јануара 1930. године. Према тој Уредби, циљ рада у казненим и другим сличним заводима био је:

1) да казну учини ефикаснијом, нарочито код лица „код којих је видно обелодањена одвратност ка раду и сваком часном занимању и која врше кривична дела у скитању, просјачењу, блудничењу и другим неморалним и по друштво штетним радњама", а за која ће рад представљати известан терет;

2) да морално поправи преступнике и остала морално посрнула лица и изведе их на прави пут „стављајући им у изглед лепшу и бољу будућност чим се поправе и какву корисну струку изуче";

3) да сваком осуђенику „да стручно знање и практично умење" потребно за самосталан живот од часног рада у слободи;

4) да омогући осуђенику да заради и својом зарадом поправи штету проузроковану извршеним кривичним делом (накнада штете повређеним лицима, судски трошкови, новчане казне и сл.);

5) да привикава на рад и одржава потребан ред и поредак у заводу „јер су нерад и беспослица мати свих порока, па и саме непокорности осуђеника";

6) да олакша и ублажи последице усамљеничког живота у ћелији, „јер је рад једино у стању да отклони чамотињу и досаду код осуђеника па се због тога у овом случају јавља као права благодет за сваког осуђеника"; и

7) да „одржи неповредност социјалног начела, по коме нико не може живети на туђ рачун, већ мора свој хлеб зарађивати трудом својих руку и у зноју свога лица све донде докле може обављати ма какав посао".

Рад у казненим заводима и другим сличним морао је бити хигијенски и здравствено погодан, васпитан и морализаторски, користан и продуктиван, плаћен макар у најмањој мери и прилагодљив особинама и склоностима осуђеника. Сваки осуђеник морао је радити ма какав посао и управа завода била је дужна да и оне за рад неспособне „ма чиме запосли тако, да у заводу ни један осуђеник не буде ни једног часа беспослен". У казненим и сличним заводима рад је могао бити организован:

1) у систему генералног закупа (завод се са свим осуђеницима на извесно време даје у закуп каквом предузимачу или удружењу на управу, који ће водити бригу и сносе све трошкове одржавања завода уместо државе, а заузврат ће примати уговорену суму за издржавање осуђеника, располагати свим производима

77 Као нерадни и празнични дани били су одређени: недеља и верски празници, државни празници (1. децембар, дан проглашења уједињења Срба, Хрвата и Словенаца и 17. децембар, дан краљевог рођења, 24. мај, дан Ћирила и Методија, 28. јун, Видовдан и дан црквене славе заводске (кућне) капеле за припаднике дотичне вероисповести). Распис министра правде о светковању празника у казненим заводима, заводима за принудан рад, државним узгајалиштима (домовима за васпитање малолетника) и судским затворима од 24. јануара 1926. године, *Службене Новине*, бр. 27 од 6. фебруара 1926. године.

осуђеничког рада и задржавати део осуђеничке награде који припада држави);

2) у систему режије (управа завода сама организује експлоатацију осуђеничког рада и стара се о свим потребама завода, а сав приход од осуђеничког рада припада државној каси);

3) у мешовитом систему (управа се стара о свим потребама завода, а извесне локале и радну снагу осуђеника као вишак даје под закуп предузимачу да организује занате и индустријске послове које осуђеници треба да изуче);

4) у систему рада на парче (управа завода задржава експлоатацију осуђеничког рада, а предузимач набавља сировине и по потреби индустријске алате и по утврђеној цени прима све израђене производе); и

5) у систему специјалног најма (осуђеници раде под најам приватним лицима ван завода под условима одређеним посебним уговором за сваки конкретан случај), који ће се користити само ако нема рада у заводу, а ван завода постоји доказана „оскудица у слободним радницима“. Издавање осуђеничке радне снаге се у овом систему вршило без икаквих формалности, за разлику од осталих за које је прописано јавно усмено надметање или подношење писмених понуда.

Како осуђенички рад не би чинио нелојалну конкуренцију раду слободних лица, Уредбом су биле предвиђене мере „за сузбијање утакмице слободним радницима“ и то у броју и у цени. Мере за сузбијање квантитативне конкуренције биле су ове:

1) расподела радника – осуђеници су се имали извести у што мање радне групе, тако да број осуђеника запослених у једној индустријској грани по могућству не прелази број слободних радника истог занимања у том крају;

2) организација што више разноврсних индустријских и занатских радова;

3) употреба што већег броја осуђеника на јавним радовима;

4) ограничавање у што већој мери на производњу намирница потребних за државу, њене установе и чиновнике;

5) производња у што већој мери оних намирница које се извозе;

6) производња и примање наруџбина од приватних лица само за оне намирнице које се у том месту не производе;

7) производња полу-намирница за индустријска предузећа;

8) организација занатских радова да би осуђеници „што више практичног знања и умења из завода изнели“; и

9) организација радова тако да по могућству осуђеник у заводу ради за истог газду и исти посао као пре доласка у завод.

Мере за сузбијање конкуренције путем цена зависиле су од тога да ли се осуђенички рад користи у режији завода или приватних лица. У првом случају било је потребно одржавати цене појединих заводских намирница у сразмери са слободним продајним ценама, заводске производе извозити и продавати на већим јавним тржиштима или само у заводским продавницама, а у другом случају требало је изједначити цене заводских производа са ценама коштања слободног рада и у што више изједначити надницу осуђеника са надницом слободних радника.

Уредбом је прописана како класификација осуђеника-радника, тако и заводских послова. Осуђеници-радници су према својој ранијој способности и стручној спреми били подељени у три категорије: квалификовани, неквалификовани и умни радници. Квалификовани осуђеници-радници били су они са потребном стручном спремом за обављање појединих заната и занатских послова и према њој су се делили у три класе: мајстори, помоћници (калфе) и ученици (шегрти). Неквалификовани осуђеници-радници – они без посебне стручне спреме од којих се тражила само обична физичка снага, били су подељени у две класе: индустријски и пољопривредни радници. Умни радници-осуђеници били су интелектуалци који су у слободи живели од умног рада (нпр. књижевници, научници и сл.) или од слободних занимања (нпр. адвокати, лекари, инжењери и сл.). Заводски послови су ради што бољег и потпунијег упошљавања и раз-

врставања осуђеника-радника подељени у ове главне групе: занатску, индустријску, пољопривредну, сточарску, обичну и канцеларијску.

Распоред осуђеника по радним групама и пословима, као и њихово премештање на њихову молбу или према потреби, вршила је управа завода према способностима и наклоностима осуђеника, а с обзиром на дужину и врсту казне, морално васпитање, умну развијеност, физичке способности, раније занимање, њихов будући живот у слободи и остварење циља казне.

Нико није имао право на бесплатну осуђеничку радну снагу, с тим што су државна надлештва, хумане установе и државни службеници имали попуст при употреби осуђеничке радне снаге (30% у занатској, а 40% у свим другим групама послова). Наплата осуђеничке радне снаге вршила се у корист Фонда за подизање казнених завода и у корист осуђеника који су обављали посао. Висину осуђеничке наднице одређивала је управа завода, при чему она није смела бити мања од 1/3 наднице слободног радника исте врсте и исте стручне спреме. Чист приход добијен по одбитку осуђеничке награде управа завода слала је Државној хипотекарној банци за рачун поменутог Фонда. Сва осуђеничка зарада припадала је држави, а осуђенику се одобравала награда према врсти и квалитету посла после три месеца, а повратницима након шест месеци издржане казне. Висину награде одређивао је управник завода на предлог старешина појединих радних група у границама прописаног минимума и максимума. Почетна награда била је 1/10, па се постепено повећавала према вредноћи осуђеника и ваљаности рада до максималних 3/10 за осуђене на робију, 4/10 за осуђене на заточење, односно 5/10 за осуђене на строги затвор и затвор. Осуђеничка награда се није могла узаптити, нити се из ње могла вршити каква наплата, осим да се подмири штета нанета државној својини намерно или грубим нехатом или да се наплате трошкови настали поводом хватања и повратка у завод одбеглог осуђеника. Делом осуђеничке награде који је осуђеник могао употребити „да помогне сиромашне рођаке, да накнади штету оштећенику, да побољша себи храну или да учини трошак на друге корисне ствари“ одређивао се кућним редом завода, а непотрошени део награде имао је послужити осуђенику „за прве дане живљења у слободи“.[78]

У погледу хигијене осуђеника, Кућни ред за казнене заводе прописао је да је сваки осуђеник дужан „одржавати чистоћу свога тела, одела, рубља, обуће, прибора за јело и пиће, постељних ствари и свих просторија у којима живи“. Сваког јутра осуђеник је морао опрати лице, врат и уста, док је руке морао прати више пута у току дана, а нарочито пре сваког обеда и спавања. Прибор за јело и посуде за воду морали су се одржавати „у нарочитој чистоћи и беспрекорном реду“, а повремено и по потреби су се те ствари имале прокувати у цеђу или у чистој води. Сваки осуђеник је најмање једном недељно морао опрати ноге и то „лети у хладној а зими у топлој води“ и окупати се „лети бар једанпут у две недеље а зими бар једанпут у месец дана“. Осуђеници упошљени на прљавим радовима имали су се купати „према стварној потреби“, односно уколико је то могуће после сваког обављеног посла. Осуђеници су морали бријати браду и кратко шишати косу, сем оних којима је нарочитим законом, судском пресудом или лекарском наредбом било допуштено да носе браду и дугу косу. Одело и обућу осуђеници су били дужни држати чистим и уредним, те су одело повремено имали истрести, упрљано одмах очистити и обућу мазати. Правилником о униформисању осуђеника из 1932. године било је прописано одевање осуђеника о државном трошку, а одступања од овог правила била су могућа код осуђеника којима су законским прописима или пресудом суда биле признате олакшице при издржавању казне лишења слободе. Осуђеничко одело разликовало се и по крају и по боји, а према полу, узрасту и врсти казне.

78 Уредба о организацији, употреби и наплати осуђеничке радне снаге у казненим и другим сличним заводима од 18. јануара 1930. године, *Службене Новине*, бр. 23 од 31. јануара 1930. године. Наредне године измењен је чл. 26 Уредбе тако да је управа казненог завода попуст на осуђеничку радну снагу годишње могла дати највише до 20 осуђеничких дневница, а преко тога само по одобрењу министра правде. Уредба о изменама у Уредби о организацији, употреби и наплати осуђеничке радне снаге у казненим и другим сличним заводима од 18. јануара 1930. г. бр. 5295 , *Службене Новине*, бр. 74 од 2. априла 1931. године.

По крају су осуђеници у казненом заводу имали носити:

1) пунолетни осуђеници на робију и строги затвор „одело особеног кроја без оковратника на капуту и са чакширама које су испод колена уске“;

2) пунолетни осуђеници на заточење и затвор „одело различитог кроја од одела пунолетних осуђеника на робију и строги затвор са широким чакширама и оковратником на капуту“; и

3) старији малолетници „одело кроја сличног грађанском оделу са широким чакширама“.

По боји су осуђеници у казненим заводима носили:

1) осуђени на робију зимско и летње одело сиве боје, сиве капе и сиве летње шешире, а осуђенице на робију лети и зими хаљине модре боје и модре мараме на глави;

2) осуђеници на заточење зими одело угасито жућкасте боје а лети отворено жућкасте боје са капама и шеширима исте боје, а осуђенице на заточење лети и зими одело сиве боје са сивим марамама на глави;

3) осуђеници на строги затвор зими капуте сиве боје и чакшире црне боје, лети капуте сиве и чакшире жућкасте боје и капе или шешире црне боје, а осуђенице на строги затвор лети и зими одело модре боје и на глави мараме црне боје;

4) осуђеници на затвор зими капуте црне и чакшире угасито жућкасте боје, лети капуте црне и чакшире светле боје и капе и шешире црне боје, а осуђенице на затвор хаљине црне боје и мараме сиве боје;

5) старији малолетници без обзира на врсту казне зими и лети одело зеленкасте боје са капама и шеширима исте боје кројених другачије од капа пунолетних осуђеника, а старије малолетнице лети и зими одело сиве боје различитог кроја од кроја одела пунолетница и капице црне боје; и

6) пунолетни слободњаци без обзира на врсту казне зими одело црне боје, а лети одело светле боје са оковратницима на капутима, капама или шеширима црне боје, а пунолетне осуђенице у одељењу за слободњаке одело црне боје и на глави мараме црне боје.

Сваки осуђеник-ца је на капуту, односно блузи имао-ла носити свој матични број и то: пунолетни на десној страни прса, а старији малолетници на средини доње трећине десног рукава. Исечак на коме се носио матични број имао је прописане димензије: „за пунолетне дугачак 12 и широк 8 сантиметара, а за старије малолетнике(-це) дугачак 10 и широк 5 сантиметара“ и различите боје: за осуђенике и осуђенице на робију отворено зелене, а ако су повратници отворено црвене боје; за осуђенике и осуђенице на заточење отворено ружичасте боје; за осуђенике и осуђенице на строги затвор отворено модре, а ако су повратници отворени црвене боје; за осуђенике и осуђенице на затвор отворено жуте боје и за све старије малолетнике и малолетнице без обзира на врсту казне беле боје.

Рачунско-санитетски одсек Министарства правде имао је израдити узорке униформи за осуђенике и доставити их појединим заводима као модел по коме ће се израђивати осуђеничке униформе. Трошкови набавке одела, рубља и обуће имали су се исплаћивати из кредита по партији одређеној за издржавање осуђеника сваког завода, а ако то не буде могуће исплата ће се вршити из Централног фонда за казнене и сличне заводе. „Трајање“ одела, рубља и обуће одређивала је управа казненог завода. Уколико би на дан ступања на снагу Правилника било старог одела, оно се имало користити „докле не дотраје“ и постепено замењивати оделом новог кроја.[79]

Кућним редом осуђеницима је било забрањено још и „пљувати по поду нити правити макакву нечистоћу у заводским просторијама“.

У одељку насловљеном „Дужност бити собни редар“ било је прописано да се сваки осуђеник морао примити дужности собног редара, чије су наредбе сви осуђеници имали извршавати. Дужности собног редара биле су:

1) да се стара о чистоћи, реду, миру и добром владању осуђеника у свом одељењу;

79 Правилник о униформисању осуђеника казнених завода и судских затвора од 5. фебруара 1932. године, *Службене Новине*, бр. 37 од 17. фебруара 1932. године.

2) да пази да се у одељење не уносе ствари чије је држање забрањено осуђеницима;

3) да пази да се осуђеници владају по прописима кућног реда и да сваки његов прекршај одмах достави свом старешини;

4) да чува државне ствари које су му поверене и да свако њихово оштећење одмах пријави надлежном старешини; и

5) да чим сазна за договарање или припремање осуђеника на побуну, бекство, напад на службенике, одбијање рада или хране одмах извести претпостављеног старешину.

Коначно, прописана је и обавеза присуства осуђеника на богослужењу, током кога су морали бити „пажљиви, мирни и пристојни". Осуђеницима једне вероисповести било је забрањено да посећују „службу Божју друге вероисповести". Малолетници који су били уписани у школу и пунолетни осуђеници уписани на течај за неписмене имали су уредно похађати наставу, „на часовима пажљиви бити, предмете марљиво учити, школске и домаће задатке савесно и брижљиво израђивати, и на постављена питања уљудно одговарати".

У трећој глави Кућног реда (чл. 62-97) биле су садржане одредбе о поступању са осуђеницима. Најпре су биле прописане „побољшице и олакшице" при извршавању казни, а које су се односиле на рад, побољшање хране, писање писама, примање посета од рођака и познаника, на набавку књига и других корисних и потребних ствари. По правилу су побољшице и олакшице у већој мери припадале осуђенима на затвор и заточење него осуђенима на строги затвор или робију, а најмање повратницима и осуђенима због дела извршених из нечасних, користољубивих побуда. Међутим, управник завода могао је осуђене на строги затвор или робију изједначити са осуђенима на затвор и заточење ако су дело извршили у афекту, прекорачењу нужне одбране, одбрани части или породице или ако су дело извршили из политичких мотива. Осуђеници који су по одобрењу управника завода или Министарства правде „драговољно" издржавали казну у ћелији, уживали су све побољшице и олакшице као да казну издржавају у заједничком затвору.

Сваки осуђеник коме је било одобрено побољшање хране из одобрене му награде морао је о свом трошку набавити једну књижицу са обележеним бројем страница у коју је слубеник задужен за набавку хране имао уписивати датум куповине, врсту и износ купљених ствари. Свака три месеца обрачунавала се потрошена свота, а обрачун су својим потписима закључивали сам осуђеник и чиновник који је водио књижицу (неписмене осуђенике потписивали су управник и два сведока – осуђеника). Кућни ред није садржао правила храни осуђеника јер су она већ била прописана Правилником о исхрани осуђеника казнених и других сличних завода из 1930. године. Према том Правилнику осуђеници казнених и других сличних завода имали су храну о државном трошку, а држава није имала право ни од једног осуђеника тражити накнаду трошкова учињених око његовог издржавања. Осуђеници су храну добијали у натури, а у случају да путују давао им се уместо хране адекватан новчани износ. Осуђеничку храну чинили су хлеб, месо, вариво или поврће и зачини, а по потреби и друге намирнице као нпр. млеко, јаја итд. Осуђеничка храна морала је садржати „такве и толике састојке колики су према резултатима науке и искуства потребни за одржавање здравља и радне снаге „средњег осуђеника" и бити разноврсна „да једноликост исхране не би додијала осуђеницима". Количина и врста састојака, као и начин припреме јела били су прописани у таблици јеловника, а одступања су била могућа само у изузетним случајевима и по наредби лекара.

Управник завода или његов заменик и лекар су сваког дана прегледали и пробали осуђеничку храну, а издашност хране проверавала се и повременим мерењем тежине осуђеника. Храна се осуђеницима давала у три оброка (доручак, ручак, вечера), а одступања су била могућа само у изузетним случајевима или када лекар нареди или у празничне дане. Осуђеници су у мрсне дане добијали мрсну, а у посне дане посну храну. Осим среде и петка, у посне дане спада-

ли су и прва и последња недеља ускршњег и божићног поста, а у мрсне дане сви државни празници и дани храмовне славе православне и римокатоличке капеле. Ако је у заводу било више осуђеника који су желели да посте сва четири поста (ускршњи, петровски, госпојински и божићни), као и у друге дане које је црква одредила као посане, управа завода давала им је посну храну. За осуђенике исламске вероисповести имала су се припремати јела адекватна прописима њихове вероисповести.

Осуђеничка храна је с обзиром на стање здравља осуђеника могла бити:

1) храна за здраве осуђенике;

2) храна за болешљиве, слабе и оне осуђенике који више не подносе храну за здраве; и

3) храна за болесне осуђенике.

Здрави осуђеници добијали су недељом, уторком и четвртком, као и у дане државних празника, у прва два дана Ускрса, Божића и Духова и у дане храмовне славе заводских капела по 30 центилитара црне кафе, а осталим данима по 50 центилитара запржене чорбе. Уз то, сваки осуђеник добијао је по 70 грама хлеба у кришкама. За ручак и вечеру осуђеници су по правилу добијали:

1) недељом: 50 центилитара говеђе супе са месом и као друго јело запржени кромпир сам или помешан са пиринчем или купусом, или кромпир паприкаш, или пиринач са белим пасуљем запржен машћу или какву салату;

2) понедељком: 50 центилитара запржене чорбе од кромпира и као друго јело тесто;

3) уторком: 50 центилитара говеђе супе са месом и као друго јело кашу од пшеничне крупице или пиринча;

4) средом: 50 центилитара запржене чорбе и као друго јело пасуљ с јечмом, или пасуљем, купусом, репом, кромпиром или мрквом;

5) четвртком: 50 центилитара говеђе супе са месом и као друго јело сладак или кисео купус или какво вариво; уместо супе могао се осуђеницима дати паприкаш или купус или вариво са месом, а као друго јело салата од кромпира, купуса или чега другог;

6) петком: 50 центилитара запржене чорбе од пасуља или сочива и као друго јело какво тесто као нпр. ваљушке; и

7) суботом: 50 центилитара запржене чорбе са јечменом кашом или пиринчем или тестом и као друго јело пасуљ са запршком или грашак сам или помешан са којим другим варивом.

Уз то, сваки осуђеник добијао је дневно по један хлеб од 750 грама стар најмање један а највише три дана, начињен од крупно млевеног пшеничног брашна бр. 7 са примесом ражаног или кукурузног брашна у сразмери 4:1. Осуђеницима упосленим на заводској економији, тешким спољним пословима (сеча шуме, крчење земљишта, копање канала и сл.), као и онима за које заводски лекар нађе да им је потребан увећан оброк хлеба, давало се дневно још 250 грама хлеба. Прописана тежина меса по оброку износила је 175 грама у сировом стању, а кувано без кости и жила 87½, а најмање 75 грама.

Болешљиви и слаби осуђеници, као и они који више нису подносили храну за здраве осуђенике, добијали су по 70 грама хлеба у кришкама дневно и уз то: недељом и четвртком по 35 центилитара млека, уторком, средом и петком по 30 центилитара црне кафе, а суботом по 50 центилитара запржене чорбе. За ручак и вечеру имали су добити:

1) недељом, уторком и четвртком по 35 центилитара говеђе супе уз прописан оброк говедине; понедељком, средом, петком и суботом по 50 центилитара чорбе прописане за здраве и по 75 грама куваног а потом на масти и води испрженог меса, а петком по 50 центилитара чорбе за здраве осуђенике;

2) по 35 грама варива или теста и то данима када се они издају здравим осуђеницима; у пролеће, лети и у јесен им се уместо варива имало по могућству давати што више зеља и салата, а уместо говеђе супе и говедине по 100 центилитара говеђег, свињског или овчијег паприкаша у оне дане када се он даје здравим осуђеницима; и

3) сваког дана по 450 грама хлеба од крупно млевеног пшеничног брашна бр. 6.

Болничку храну добијали су осуђеници на лечењу у заводској болници, као и болничари и чувари који су вршили надзор у болници, кухињи и пекари. Болничка храна могла се према одлуци заводског лекара дати „као *празан оброк*, или као *четврт оброка*, или као *трећина оброка*, или као *пола оброка*, или као *цео оброк*“, а величина оброка била је одређена таблицом јеловника. Сви болесни осуђеници, без обзира на оброк, сваког дана добијали су:

1) за доручак 30 центилитара млека без шећера или чаја од липе са 10 грама шећера;

2) за ручак 35 центилитара говеђе супе са тестом, пиринчем, гризом и сл.;

3) за вечеру 35 центилитара запржене чорбе са тестом, пиринчем, гризом и сл.; и

4) дневно 150-750 грама хлеба од чистог пшеничног брашна бр. 6.

Они који су имали цео оброк су за ручак и вечеру добијали још по једно јело од варива или поврћа по јеловнику, а остали болесници су по наређењу лекара могли добити као додатак: 1) слатко или кисело млеко до једног литра дневно, 2) по 300 центилитара јогурта или сутлијаша (130 центилитара млека, 15 грама пиринча и 15 грама шећера); 3) 20 центилитара беле кафе (20 центилитара млека, 15 грама шећера и 10 грама франкове кафе), 4) два комада јаја или 100 грама обичног сира или 30 грама умућеног масла (бутера), 5) телећи, јагњећи или говеђи „умокац“ (150 грама меса, 20 грама масти, 10 грама брашна), 6) 200 грама телећег, јагњећег, говеђег, свињског печења или шницлу (10 грама масти); 7) ћулбастију од 200 грама меса; 8) пире од грашка или кромпира (250 грама кромпира/200 грама грашка и 20 грама масти), 9) тесто (100 грама брашна, 20 грама масти, ¼ јајета, 5 грама шећера, 50 грама воћа или 25 грама сира) или које тесто из јеловника за здраве осуђенике у количини одређеној за болесничку храну, и 10) кувано воће (150 грама воћа и 10 грама шећера).

Најзад, било је прописано и да се у свакој заводској болници имао установити одсек за лечење и поправљање зуба осуђеника. Лечење, вађење и поправљање зуба са обичним пломбама вршили су се бесплатно о државном трошку. Осуђеници су могли да о свом трошку пломбирају зубе племенитим металима и намештају крунице и мостове, ради чега се на захтев и о трошку осуђеника имао позвати специјалиста ако заводски лекар не би могао сам извршити такве интервенције.[80]

Таблица јеловника је као прилог чинила саставни део Правилника о исхрани осуђеника казнених и других сличних завода.

Према правилима Кућног реда осуђеници су имали право да део награде која им је припадала за рад троше на своје потребе и у друге допуштене сврхе у мери коју им одреди управник завода. При одређивању дела награде којим ће осуђеник моћи да располаже, управник се имао руководити: „врстом и величином осуде, моралним владањем и поправком осуђеника, њиховим здравственим стањем, стварним потребама осуђеника и њиховим имовним приликама“.

По допуштењу управника завода осуђеници су могли за свој новац набављати храну и друге потребне ствари, као „сапун, четкице за зубе, прашак за зубе, књиге, часописе, папир за писање и томе слично“. Количину и врсту намирница, као и начин куповине и њихове расподеле осуђеницима одређивао је управник по свом нахођењу. Осуђеници су могли примати животне намирнице у циљу побољшања хране само од своје родбине. Количину тих намирница одређивао је управник завода, који их је због рђавог владања осуђеника могао смањити или потпуно забранити за извесно време. Алкохолна пића могла су се допустити осуђеницима само по наредби лекара као лек, а никако као ужитак или као побољшање хране. Уношење у завод дувана, цигарета, папира за прављење цигарета и шибица било је најстроже забрањено. Осуђеници којима би управник завода на основу § 44 Закона о извршивању казни лишења слободе допустио пушење дувана могли су о свом трошку набавити недељно највише: слободњаци 40 грама дувана или одговарајућу количину цигарета, а радници који раде тешке послове ван завода 20 грама

80 Правилник о исхрани осуђеника казнених и других сличних завода од 25. априла 1930. године, *Службене Новине*, бр. 120 од 30. маја 1930. године.

дувана или одговарајућу количину цигарета. Осуђеници на спољним радовима којима је пушење било допуштено имали су при повратку са рада на улазу у завод предавати одређеном чувару дуван и прибор, који им се имао вратити на њихов захтев приликом одласка на спољни рад. Осуђеници којима је по § 76 Закона о извршивању казни лишења слободе или по лекарској наредби било допуштено пушење дувана у заводу, то су могли радити само у време и на месту које „на слободном ваздуху“ одреди управник завода и морали су се за време пушења одвојити од других осуђеника којима пушење није допуштено. Ниједан осуђеник коме је допуштено пушење у заводу није смео држати код себе дуван и прибор, већ их је морао предати на чување за то одређеном лицу. У случају кршења прописа о пушењу осуђеницима се забрањивало пушење дувана „сасвим или за извесно време“, а уз то су имали бити и најстроже дисциплински кажњени.

Писање писама родбини и познаницима се по правилу допуштало осуђеницима тек у другом степену извршења казне и то:

1) слободњацима једном у две недеље;

2) осуђенима који су први пут осуђени због злочина или преступа и онима који су раније били осуђивани али нису повратници једном у четири недеље;

3) осуђенима који су по други пут у казненом заводу или су први пут у поврату једном у шест недеља; а

4) осуђенима који су три или више пута били у казненом заводу или су два или више пута у поврату једном у осам недеља.

Писма су се писала недељом и празником, односно оним данима које одреди управник завода. Осуђеник који је желео да пише писмо пријављивао се чувару одељења, а овај је ту молбу саопштавао заповеднику страже, који је осуђеника упућивао на молбени рапорт и даље поступао по наредби старешине за молбене рапорте.

Што се посета тиче, осуђенике је у заводу по правилу могла посећивати само родбина, а само изузетно и присни пријатељи. Право на пријем посете стицало се у другом степену извршења казне и признавало се појединим категоријама осуђеника на исти начин као и право на писање писама. Посете су се по правилу примале недељом и празником и то у нарочито за то одређеној просторији и у присуству службеника кога управник завода одреди. Управник завода је у изузетним случајевима уколико су то захтевали важни породични и имовински послови могао дозволити „вредним и ваљаним осуђеницима да и прекоредно пишу писма и примају посете“. Осуђеници у првом степену издржавања казне нису могли примати посете, али им је управник изузетно могао дозволити писање писама у важним породичним и имовинским пословима.

Малолетним и пунолетним осуђеницима који су били доброг владања и који су се у раду истицали марљивошћу, управник завода је, без обзира на врсту казне, могао допустити:

1) да код себе држе слике своје најближе родбине;

2) да на прозору своје ћелије или заједничког затвора држе и негују цвеће;

3) да за време одмора играју шах или неку другу поучну игру;

4) да набаве и код себе држе календар;

5) да се на слободном ваздуху баве вежбама и играма;

6) да могу „свирати у инструменте који не проузрокују велику ларму“;

7) да „учествују у певачком збору и оркестру“; и

8) да могу присуствовати музичким приредбама и приказивању поучних и васпитних филмова.

Кућним редом био је прописан и поступак са молбама, жалбама и пријавама осуђеника. Сваки осуђеник који је имао поднети молбу, жалбу или пријаву, морао се по правилу јавити чувару одељења, који је даље поступао по прописима и наређењима важећим за такве случајеве. Рапорти за пријем молби, жалби и пријава осуђеника имали су се држати најмање два пута месечно, у време (дан и час) и на месту које за то одреди управник завода. Само у „особито важним и хитним случајевима“ могла се молба, жалба или пријава поднети непосредно управнику или било ком чиновнику завода који је имао одмах доставити

управнику. Сваки осуђеник могао је непосредно поднети молбу, жалбу или пријаву и изасланику Министарства правде приликом његовог обиласка и прегледа завода. За сваку лажну пријаву или неоправдану жалбу дотични је осуђеник имао бити дисциплински кажњен уколико његов поступак не би прелазио у које теже дело кажњиво по Кривичном законику.

Посебне одредбе односиле су се на поступак за молбама за помиловање. Молбу за помиловање осуђеник је по правилу могао поднети тек по издржању једне трећине досуђене му казне, а само изузетно „и из особито важних разлога који према стању списа нису били дотле познати“ могло се осуђенику допустити раније подношење молбе. Молба за помиловање подносила се усмено на рапорту управнику завода, који је имао саслушати разлоге молиоца и уколико их уважи наредити да се о томе сачини записник који ће поред њега потписати и деловођа и осуђеник – молилац (неписменог осуђеника потписивао је онај кога молилац за ту сврху овласти). У случају да разлози које осуђеник наведе као оправдање своје молбе противрече чињеницама утврђеним судском пресудом или ако су ти разлози сасвим безначајни, управник завода могао је одбити молбу и то забележити у рапортну књигу и лични спис осуђеника. Осуђеник се за подношење молбе за помиловање по правилу могао управнику јавити највише два пута у години. Управник завода је сваку примљену молбу имао упутити оном суду који је изрекао пресуду у првом степену ако се радило о грађанском осуђенику, односно Министарству војске и морнарице (преко Министарства правде) ако је молилац пре осуде био војно лице. Молбе болесних осуђеника за помиловање примале су се на начин прописан за молбе здравих осуђеника и са њима се поступало на исти начин, а само у случају када заводски лекар утврди да молилац болује од тешке, по живот опасне или неизлечиве болести, молба се имала послати непосредно Министарству правде. Све молбе за помиловање управник завода је заједно са својим образложеним предлогом упућивао надлежној власти по саслушању Саветодавног одбора.

Завршном одредбом било је прописано да Кућни ред „ступа у живот и добија обавезну снагу од дана кад се обнародује у „Службеним новинама“ ког дана престају важити сви прописи који би били њему противни“.[81]

8. Осуђеници отпуштени из казнених завода

Осуђени на лишење слободе су са издржавања казне у казненом заводу бивали по правилу отпуштени по издржаној казни, али су казнени завод могли напустити и раније и то на основу амнестије или помиловања и условног отпуста.[82] Поменути начини отпуштања осуђеника пре издржане казне били су познати и практиковани у свим државама на чије се пеналне системе угледала и прва југословенска држава, али су они у условима пренатрпаности казнених завода у Краљевини СХС/Југославији свакако били и механизам њиховог растерећивања.

Укази о амнестији и помиловању су као акти владаочеве милости у периоду од 1918. до 1941. године уобичајено издавани више пута у току године, са или без одређеног повода. Указом од 22. марта 1919. године су од даљег издржавања казне била ослобођена „сва лица осуђена извршним пресудама грађанских или војничких судова до 29. октобра 1918. год.“ за политичке и штампарске кривице.[83] Указом од 29. марта исте године смањена је казна робије осуђеницима београдског, пожаревачког, нишког и скопског казненог завода и то: осуђенима на више од 15 година за четири године, осуђенима од 10-15 година за три године, осуђенима од 5-10 година за две године и осуђенима

81 Кућни ред за казнене заводе од 26. децембра 1931. године, *Службене Новине*, бр. 3 од 4. јануара 1932. године.

82 Условни отпуст био је у Србији уведен Законом из 1869. године. Више о томе вид. у: Ивана Крстић-Мистрицеловић, „Пожаревачки казнени завод“, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример пожаревачког казненог завода 1853-1918, књига прва*, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

83 Указ Бр. 3208 од 22. марта 1919. године, *Службене Новине*, бр. 27 од 3. априла.

до 5 година за једну годину.[84] Са праксом помиловања било је настављено и у наредним годинама.[85]

Законске одредбе о условном отпусту појашњене су Расписом министра правде од 7. марта 1929. године, којим су била прописана правила поступања за условно отпуштање. Осуђеник се за условни отпуст усменом молбом (на рапорту) обраћао старешини казненог завода, наводећи место у коме намерава да борави и начин на који ће се издржавати за време условног отпуста. Управе казнених завода биле су дужне узимати молбе осуђеника за условни отпуст било да су поднете од самих осуђеника или од стране њихове родбине или браниоца. Управник завода је по саслушању Саветодавног одбора Министарству правде предлагао осуђенике за условни отпуст. Молбе осуђеника који су по законским прописима стекли право на условни отпуст подосиле су се на свака три месеца и то „почетком јануара, априла, јула и октобра". Како би се предлози за уставни отпуст на време достављали Министарству правде, седнице Саветодавних одбора имале су се држати редовно крајем сваког тромесечја и то „крајем месеца марта, јуна, септембра и децембра". При разматрању молби за условни отпуст морало се посебно водити рачуна да се, у случају да је ком осуђенику досуђена казна умањена помиловањем, у обзир има узети само она величина казне коју је по извршеном указу о помиловању имао издржати, а не она на коју је био пресудом осуђен.

Осуђенике којима је условни отпуст одобрен, управе казнених завода имале су упозорити да се из завода морају упутити непосредно у одређено место живљења, да се не смеју задржавати у месту где им је боравак нарочито забрањен, да се из одређеног места живљења могу преселити у друго место у границама Краљевине само ако за то постоје особито важни разлози и уз пријаву надлежној власти јавне безбедности у месту последњег живљења, као и да увек имају на уму „да се они сматрају осуђеницима и за време условног отпуста, па стога имају нарочито удесити своје владање у и ван куће клонећи се рђава друштва, пијанчења, изгреда и кривичних дела, јер ће им се, ако се огреше о своје дужности, условни отпуст опозвати и биће повраћени у завод на издржавање остатка казне за који им је условни отпуст подељен". Малолетне осуђенике је, поред тога, требало још упозорити да се морају покоравати наређењима старатељских власти или удружења за заштиту малолетних издатих ради заштитног надзора. Условно отпуштеном осуђенику издавало се уверење о условном отпусту, које му је током условног отпуста служило као легитимација (морао је увек носити) и које је по истеку времена условног отпуста предавао надлежној власти јавне безбедности у месту његовог живљења да га врати казненом заводу, а њему изда редовне исправе. Управе казнених завода биле су дужне водити евиденцију о условно отпуштеним осуђеницима.[86]

Закоником о кривичном судском поступку из 1929. године било је предвиђено оснивање Фонда за помагање сиромашних отпуштених осуђеника, како би се спречило да они због материјалних неприлика поново учине какво кажњиво дело. Фонд је био установљен 1935. године Правилником донетим на основу Уредбе о простијем и бржем поступку код кривичних судова из исте године.[87] Фонд је служио

84 Помиловањем нису били обухваћени: осуђени на смрт којима је смртна казна помиловањем била замењена робијом, који издржавају другу осуду или су у повратку, осуђени за шпијунажу и за дела из користољубља и они који су у бекству. Указ Бр. 3211 од 29. марта 1919. године, *Службене Новине*, бр. 27 од 3. априла.

85 В. нпр. Указ Бр. 51601 од 6. септембра 1923. године, *Службене Новине*, бр. 206 од 10. септембра 1923. године; Указ о општем помиловању од 19. јануара 1928. године поводом рођења сина краља Александра (*Службене Новине*, бр. 17 од 24. јануара 1928. године) и Распис министра правде о тумачењу тог Указа од 13. фебруара 1928. године (*Службене Новине*, бр. 40 од 21. фебруара 1928. године); Указ Бр. 9600 о општој амнестији и помиловању од 6. фебруара 1929. године (*Службене Новине*, бр. 33 од 9. фебруара 1929. године), Распис министра правде о тумачењу тог Указа од 22. фебруара 1929. године (*Службене Новине*, бр. 51 од 2. марта 1929. године) и Распис од 7. априла 1929. године којим се допуњује претходни Распис (*Службене Новине*, бр. 107 од 9. маја 1929. године); Указ о општој амнестији и помиловању од 10. августа 1929. године (*Службене Новине*, бр. 189 од 15. августа 1929. године) и Објашњење Указа од 12. септембра 1929. године (*Службене Новине*, бр. 228 од 30. септембра 1929. године); Указ Краљевских намесника о амнестији и помиловању од 6. јануара 1935. године (*Службене Новине*, бр. 8 од 11. јануара 1935. године) и Објашњење Указа од 23. фебруара 1935. године (*Службене Новине*, бр. 54 од 7. марта 1935. године) и Указ о амнестији и помиловању од 20. марта 1936. године (*Службене Новине*, бр. 69 од 25. марта од 1936. године).

86 Распис министра правде о условном отпусту од 7. марта 1929. године, *Службене Новине*, бр. 84 од 10. априла 1929. године.

87 Уредба о простијем и бржем поступку код кривичних судова од 20. марта

за покриће трошкова које је држава имала исплаћивати унапред за помагање сиромашних отпуштених осуђеника и за награду сиромашним поузданицима. Управу, књиговодство и контролу прихода Фонда вршило је Министарство правде. Приходи Фонда били су сви паушални износи изречени од стране редовних судова по § 314 (трошкови судског поступка) Законика о кривичном судском поступку и камате од тих прихода. Имовина Фонда улагала се „на приплод“ код Државне хипотекарне банке у Београду, те су судови крајем сваког месеца уз спроводно писмо прикупљени новац путем Поштанске штедионице у корист Фонда достављали Државној хипотекарној банци, односно њеној најближој филијали. Пријем новца Банка, односно филијала је потврђивала признаницом. Суд је уједно са месечним отпремањем новца извештавао Министарство правде о примљеном износу. Представке ради одобрења издатака из Фонда достављале су се Министарству правде, а исплате из Фонда вршила је централа Државне хипотекарне банке у Београду по налогу министра правде и то само на основу докумената видираних од надлежне месне контроле. У налогу министра правде за исплату из Фонда морали су бити наведени документи на основу којих се издаје налог за исплату и који су се прилагали уз налог. Банка је крајем сваког месеца имала Министарству правде достављати извод свота прикупљених за Фонд у току месеца и свота учињених издатака у току месеца, како би Министарство правде могло контролисати своје фондовне књиге и рачуне. Са 31. децембром сваке године књиге Фонда у Министарству правде су се закључивале, а до 31. јануара наредне године имао је бити састављен годишњи завршни рачун који је морао садржати рачун губитка и добитка и рачун имовног стања (детаљан приказ стања Фонда на дан 31. децембра).[88] Тај Правилник који је одржавао идеју државе социјалне правде, био је последњи општи пропис о осуђеницима казнених завода који је југословенска Краљевина донела пре него што је доживела војнички слом у Априлском рату 1941. године.

1935. године, *Службене Новине*, бр. 71 од 25. марта од 1935. године.

88 Правилник о оснивању фонда за покриће трошкова, које је држава дужна да исплаћује унапред за помагање сиромашних отпуштених осуђеника и за награду сиромашним поузданицима од 11. октобра 1935. године, *Службене Новине*, бр. 247 од 25. октобра 1935. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Акт Министарства Правде Бр. 34450 од 6. јула 1922. године, АЈ, МП, Фонд 63, 26-46/1922.
2. Акт управе пожаревачког казненог завода Министарству правде – Одеску за Казнене Заводе Бр. 1420 од 29. априла 1922. године о подизању болнице казненог завода и одговор министра правде од 25. августа 1922. године, АЈ, МП, Фонд бр. 63, 26-29-225/1922.
3. Војни кривични законик Краљевине Југославије од 11. фебруара 1930. године. *Службене Новине*, бр. 43 од 24. фебруара 1930. године.
4. Вучетић, Д., Вукашиновић Радојичић, З. и Крстић-Мистриџеловић, И.: *Развој службеничког законодавства и образовања у Србији – историјске и савремене тенденције*, ТЕМЕ, бр. 1, јануар-март 2019, 109-132.
5. Димић, Љ, Жутић, Н. и Исаиловић, Б.: *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931*, Београд, 2002.
6. Добривојевић, И.: *Државна репресија у доба диктатуре Краља Александра, 1929-1935,* Београд, 2006.
7. Закон о кажњавању и заштићавању младежи од 23. јуна 1922. године, *Службене Новине*, бр. 12 од 17. јануара 1924. године.
8. Закон о укидању Београдског казненог завода од 30. априла 1930. године, *Службене Новине*, бр. 105 од 10. маја 1930. године.
9. Закон о уређењу редовних судова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 24. септембра 1928. године, *Службене Новине*, бр. 237 од 12. октобра 1928. године.
10. Закон о устројству војске и морнарице од 19. јула 1923. године, Београд, 1923.
11. Извештај Управе Београдског казненог завода министру правде од 14. јула 1922. године. АЈ, МП, Фонд 63, 26-46/1922.

12. Извештај Управе Пожаревачког казненог завода министру правде од 12. јула 1922. године. АЈ, МП, Фонд 63, 26-46/1922.

13. Закон о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда од 31. јула 1923. године, *Службене Новине*, бр. 199 од 1. септембра 1923. године.

14. Knežević-Lukić, N , Krstić-Mistridželović I. and Radovanović, R.: *Health care of Convicts in Penal Institutions in the Principality and the Kingdom of Serbia*, Vojnosanitetski Pregled 2021; May Vol. 78 (No. 05): pp online first October 2019, dostupan na strani http://doiserbia.nb.rs/issue.aspx?issueid=3315

15. Крстић-Мистрицеловић, И.: „Пожаревачки казнени завод", у: *Казнено-поправни заводи у Србији – пример пожаревачког казненог завода 1853-1918, књига прва*, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

16. Krstić-Mistridželović, I., Blagojević, D.: Freedom deprivation punishment in Serbia in the second half of 19th century, in: Archibald Reiss Days, vol. I, Belgrade, 2017, 77-88.

17. Кршев, Б. Н.: „Буџетски проблеми Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1928.", *Civitas*, 9/2015.

18. Кућни ред за казнене заводе од 26. децембра 1931. године, *Службене Новине*, бр. 3 од 4. јануара 1932. године.

19. Министарство правде актом од 19. марта 1921. године тражи од управа казнених завода у Топчидеру, Нишу и Скопљу податке о броју малолетника, врсти казне и преосталом времену издржавања казне и одговори управа ових казнених завода, Архив Југославије (=АЈ), Министарство правде (=МП), Фонд бр. 63, 26-46/1921.

20. Молба Управитељства краљевске земаљске женске казнионе у Загребу Министарству Правде у Београду од 31. марта 1924. године и Решење министра правде од 7. априла 1924. године. АЈ, МП, Фонд бр. 63, 26-46/1924.

21. Наредба Министарства Правде Бр. 17355 од 5. априла 1922. године о премештају осуђеника из Топчидер у Ниш и Скопље, . АЈ, МП, Фонд бр. 63, 26-46/1922.

22. Наредба Министарства Правде Бр. 17256 од 6. априла 1922. године о упућивању осуђеница у пожаревачки казнени завод, АЈ, МП, Фонд 63, 26-29-225/1922.

23. Одлука Министарског савета о квалификацији настојника радионица код казнених и сличних завода Бр. 25414/25 од 9. јула 1925. године. *Службене Новине*, бр. 172 од 31. јула 1925. године.

24. Основица о распореду осуђеника на поједине казнене заводе у смислу § 7 Закона о извршивању казни лишења слободе Бр. 104562 од 21. децембра 1929. године. *Службене Новине*, бр. 307 од 31. децембра 1929. године.

25. Правилник о исхрани осуђеника казнених и других сличних завода од 25. априла 1930. године, *Службене Новине*, бр. 120 од 30. маја 1930. године.

26. Правила о полагању државног стручног испита заповедника чувара и стручних занатских пословођа при казненим и другим сличним заводима Бр. 29820 од 16. марта 1935. године, *Службене Новине*, бр. 69 од 22. марта 1935. године.

27. Правила о полагању државног стручног испита чиновничких приправника у ресору Министарства Правде од 18. јула 1932. године, *Службене Новине*, бр. 191 од 20. августа 1932. године.

28. Правилник о оснивању фонда за покриће трошкова, које је држава дужна да исплаћује унапред за помагање сиромашних отпуштених осуђеника и за награду сиромашним поузданицима од 11. октобра 1935. године, *Службене Новине*, бр. 247 од 25. октобра 1935. године.

29. Правилник о службеном оделу и оружју правосудне страже од 18. јануара 1930. године, *Службене Новине*, бр. 23 од 31. јануара 1930. године.

30. Правилник о удаљености грађевина у градовима и варошицама од особених зграда других постројења од 27. децембра 1932. године, *Службене Новине*, бр. 11 од 16. јануара 1933. године.

31. Правилник о употреби оружја правосудне страже казнених и других сличних завода од 12. јануара 1931. године, *Службене Новине*, бр. 43 од 25. фебруара 1931. године.

32. Правилник о униформисању осуђеника казнених завода и судских затвора од 5. фебруара 1932. године, *Службене Новине*, бр. 37 од 17. фебруара 1932. године.

33. Распис министра правде о условном отпусту од 7. марта 1929. године, *Службене Новине*, бр. 84 од 10. априла 1929. године.

34. Распис министра правде Бр. 34744 од 26. јуна 1923. године, *Службене Новине*, бр. 149 од 4. јула 1923. године. Распис министра правде Бр. 21032 од 4. августа 1924. године, *Службене Новине*, бр. 200 од 3. септембра 1924. године.

35. Распис министра правде Бр. 26086 од 1. априла 1925. године, *Службене Новине*, бр. 111 од 21. маја 1925. године.

36. Распис министра правде упутствима за оснивање и вођење службеничких листова Бр. 72069 од 11. новембра 1925. године, *Службене Новине*, бр. 265 од 18. новембра 1925. године.

37. Распис министра правде свима управама мушких казнених завода, Краљевском Судбеном Столу у Загребу и Окружном Суду у Сарајеву од 3. фебруара 1925. године, *Службене Новине*, бр. 105 од 14. маја 1925. године.

38. Распис министра правде о упућивању лица, осуђених од стране војних судова на издржавање казни у затворе грађанских судова од 18. јануара 1926. године, *Службене Новине*, бр. 25 од 4. фебруара 1926. године.

39. Распис министра правде о светковању празника у казненим заводима, заводима за принудан рад, државним узгајалиштима (домовима за васпитање малолетника) и судским затворима од 24. јануара 1926. године, *Службене Новине*, бр. 27 од 6. фебруара 1926. године.

40. Распис министра правде бр. 29855 од 26. маја 1928. године, *Службене Новине*, бр. 126 од 5. јуна 1928. године.

41. Распис министра правде о размештају осуђеника по казненим заводима у Хрватској и Славонији Бр. 17674 од 30. марта 1928. године, *Службене Новине*, бр. 80 од 9. априла 1928. године.

42. Распис министра правде од 7. марта 1932. бр. 147247, *Службене Новине*, бр. 63 од 18. марта 1932. године.

43. Решење министра правд Бр. 17256 од 4. априла 1922. године о упућивању малолетних осуђеника у Топчидер, . АЈ, МП, Фонд бр. 63, 26-46/1922.

44. Решење министра правде Бр. 34448 од 26. априла 1922. године. АЈ, МП, Фонд 63, 26-46/1922.

45. Управа пожаревачког казненог завода доставља извод из главне осуђеничке књиге министру правде под Бр. 1538 од 26. априла 1922. године. АЈ, МП, Фонд 63, 26-46/1922.

46. Управа скопског казненог завода 10. маја 1922. године извештава министра правде о пријему осуђеника из топчидерског казненог завода, АЈ, МП, Фонд 63, 26-29-225/1922.

47. Упутства управама казнених завода у Нишу и Пожаревцу о премештају женских осуђеница из Ниша у Пожаревац Бр. 17256 од 7. априла 1922. године. АЈ, МП, Фонд 63, 26-29-225/1922.

48. Уредба министра правде о поступању за случајеве упућења лица у заводе за принудан рад од 26. јуна 1923. године, *Службене Новине*, бр. 149 од 4. јула 1923. године.

49. Уредба о бановини Хрватској од 26. августа 1939. године, *Службене Новине*, бр. 194 од 26. августа 1939. године.

50. Уредба о васпитању и поправљању старијих малолетника осуђених на казну лишења слободе од 18. јануара 1930. године, *Службене Новине*, бр. 23 од 31. јануара 1930. године.

51. Уредба о државним стручним испитима у ресору Министарства Правде од 3. августа 1926. године, *Службене Новине*, бр. 177 од 7. августа 1926. године.

52. Уредба о извршивању мера безбедности од 13. јануара 1930. године, *Службене Новине*, бр. 17 од 23. јануара 1930. године.

53. Уредба о изменама у Уредби о организацији, употреби и наплати осуђеничке радне снаге у казненим и другим сличним заводима од 18. јануара 1930. г. бр. 5295 , *Службене Новине*, бр. 74 од 2. априла 1931. године.

54. Уредба о измени и допуни Уредбе о уређењу казнених завода од 20. септембра 1932. године, *Службене Новине*, бр. 225 од 29. септембра 1932. године.

55. Уредба о одрађивању новчаних казни и о замењивању тих казни казнама лишења слободе, *Службене Новине*, бр. 5 од 9. јануара 1930. године.

56. Уредба о оснивању и раду државних завода за васпитање и поправљање деце и млађих малолетника од 18. јануара 1930. године, *Службене Новине*, бр. 23 од 31. јануара 1930. године.

57. Уредба о организацији, употреби и наплати осуђеничке радне снаге у казненим и другим сличним заводима од 18. јануара 1930. године, *Службене Новине*, бр. 23 од 31. јануара 1930. године.

58. Уредба о подели председништва Министарског савета и министарстава на одељења од 19. априла 1929. године, *Службене Новине*, бр. 94 од 22. априла 1929. године.

59. Уредба о полагању стручног испита за чиновнике Министарства Правде од 3. августа 1926. године, *Службене Новине*, бр. 177 од 7. августа 1926. године.

60. Уредба о пословима правде у бановини Хрватској од 27. септембра 1939. године, *Службене Новине*, бр. 227 од 5. октобра 1939. године.

61. Уредба о пословном реду за државна тужиоштва од 21. новембра 1929. године *Службене Новине*, бр. 286 од 5. децембра 1929. године.

62. Уредба о пословном реду за редовне кривичне судове од 21. новембра 1929. године, *Службене Новине*, бр. 286 од 5. децембра 1929. године.

63. Уредба о простијем и бржем поступку код кривичних судова од 20. марта 1935. године, *Службене Новине*, бр. 71 од 25. марта од 1935. године.

64. Уредба о раду и начину васпитања у државним заводима за поправљање млађих малолетника од 7. новембра 1930. године, *Службене Новине*, бр. 271 од 25. новембра 1930. године.

65. Уредба о разврставању и распоређивању чиновника и осталих државних службеника грађанског реда од 31. октобра 1923. године, *Службене Новине*, бр. 251 од 1. новембра 1923. године.

66. Уредба о службеницима казнених и других сличних завода Бр. 67150-У-536 од 6. јуна 1931. године. *Службене Новине*, бр. 132 од 15. јуна 1931. године.

67. Уредба о специјалним додатцима у новцу и натури за државне службенике казнених и сличних завода од 18. јануара 1930. године, *Службене Новине*, бр. 23 од 31. јануара 1930. године.

68. Уредба о униформисању и наоружању правосудне страже од 18. јануара 1930. године, *Службене Новине*, бр. 23 од 31. јануара 1930. године.

69. Уредба о уређењу казнених завода од 18. новембра 1931. године, *Службене Новине*, бр. 276 од 25. новембра 1931. године.

70. Уредба о уређењу Министарства правде од 14. децембра 1919. године, *Службене Новине*, бр. 168 од 23. децембра 1919. године.

71. Уредба о уређењу Министарства правде од 20. маја 1929. године, *Службене Новине*, бр. 122 од 27. маја 1929. године.

72. Финансијски закон за 1922./23. годину, *Службене Новине*, бр. 167 од 31. јула 1922. године.

73. Финансијски закон за 1926/27. годину, *Службене Новине*, бр. 72 од 31. марта 1926. године.

74. Финансијски закон за 1927/28. годину, *Службене Новине*, бр. 73 од 1. априла 1927. године.

75. Финансијски закон за 1928/29. годину, *Службене Новине*, бр. 72 од 29. марта 1928. године.

76. Финансијски закон за 1929/30. годину,*Службене Новине*, бр. 75 од 30. марта 1929. године.

77. Финансијски закон за 1934/35. годину, *Службене Новине*, бр. 73 од 29. марта 1934. године.

78. Шећеров, С.: *Наше финансије, 1918-1925*, Београд, 1926.

Др Мартин Матијашевић
Министарство правде Републике Србије

КАЗНЕНА ПОЛИТИКА И ЗАШТИТА ЈАВНЕ БЕЗБЕДНОСТИ У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ

Безбедносни изазови, ризици и претње Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца као индикатор нове казнене политике

Стварање Краљевине СХС, касније Југославије и укључење у њен састав територија на којима су живели народи који нису одобравали уједињење под Карађорђевићима били су индикатор нових безбедносних искушења. Јужна Србија (данашње Косово и Метохија, Македонија) постаје немирна зона у коју су са истока, из Бугарске, упадале комитске групе или у којој су деловале терористичке групе Унутрашње македонске револуционарне организације (ВМРО). На том терену је настављен рад оружаних група, карактеристичан за последње две деценије турске окупације (1890–1910), само што су фокус терористичких напада бугарско-македонских група сада били представници нове југословенске власти, углавном атентатима. [1]

На нашим просторима посебно је значајно истраживање Дмитра Тасића које даје ново научно светло на историографију и безбедносне проблеме функционисања Краљевине СХС/Југославије, монографија истоименог аутора: „Рат после рата – Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920," расветљава фрагменте нама до сада мало познатих догађаја на југу Србије.[2] Дмитар Тасић у раду: „Војно-политичка акција „македонствујушчих" у Краљевини СХС/Југославији" указује на неколико значајних проблема са којима су се сусретале власти прве Југославије. У безбедносном смислу највећи изазов било је деловање Унутрашње македонске револуционарне организације ВМРО[3] основане у Солуну давне 1893. године, чији је прокламовани циљ био добијање политичке аутономије за македонску и једренску област. Између 1919. и 1934. године, биланс терористичких напада ВМРО износи 467 комитских упада, атентата, заседа, отмица, подметнутих бомби и других облика терористичких застрашивања. Број жртава међу органима реда, припадницима војске и жандармерије износио је 185, број цивилних жртава 253 и 268 терористичких активиста ВМРО.[4]

Димитрије Богдановић у својој монографији „Књига о Косову" даје важан преглед сепаратистичких и екстремистичких тежњи Албанаца на југу Србије. Богдановић наводи да је важну улогу у одржавању несређеног стања, нарочито на Косову, имала политичка и диверзантска активност италијанско-албанске иреденте из саме Албаније и емигрантских центара. Акција косовске емиграције уклапала се у општу борбу против Југославије, коју су водили, на једној страни, усташе, а на другој „македонствујушчи". Богдановић даље запажа да је Италијанска влада била главни ослонац ових покрета. Истиче да је она успела да придобије и руководиоце тзв. „Косовског комитета", чије је седиште било у Бечу, на челу са Бедри Пејаном и Ибрахимом Ђаковом. [5] У служби албанске иреденте налазиле су се и све легалне политичке организације Албанаца у Југославији. „Мус-

1 Мартин Матијашевић и Жељко Лазић, Кривично дело тероризма у српском законодавству, Култура полиса бр. 31, (Београд, 2016), 345-356.

2 Видети опширније: Дмитар Тасић, Рат после рата – Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920, (Београд: Институт за стратегијска истраживања, 2008).

3 Првих година организација се звала Бугаро-Македоно-одрински револуционарни комитет, Војна енциклопедија 10, (Београд, 1973), 273.

4 Дмитар Тасић Војно-политичка акција „македонствујушчих" у Краљевини СХС/Југославији, Часопис Архива Југославије, год. 3, бр. 3, (Београд, 2002), 93-103. (АЈ) 37-22-326.

5 Димитрије Богдановић, Књига о Косову, (Београд: Српска академија наука и уметности, посебна издања, Књига DLXVI, 1986),152-153.

лиманска јужна организација“ (Џемијет), формирана 1923. године, била је коришћена и за спровођење иредентистичке пропаганде, нарочито после погоршања југословенско-албанских односа 1924. године.[6]

Област у којој су јачале и касније постојале активне терористичке групе била је Хрватска, Хрватски усташки покрет настао је у емиграцији, углавном после увођења диктатуре у Југославији 1929. године. Главна база за обуку ових група била је Италија, центар за обуку у Бовењу и касније у Мађарској, центри Јанка Пусти и Надкањижи.[7] Међутим, деловање усташа у првим фазама конституисања било је покривено и везано за редовни политички живот Краљевине СХС/Југославије оличено у раду Хрватске странке права у којој је заступана потреба уједињења хрватских земаља (укључујући у њих и Босну и Херцеговину) „на темељу хрватског државног права у једну самосталну независну хрватску државу“.[8]

Сваки политички фактор из редова националних скупина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца имао је своја виђења националног, политичког и економског положаја свог народа.[9] У тим виђењима јављало се и питање Немаца и Мађара у Краљевини, који су своје деловање озваничили кроз постојање културног покрета званог „Културбунд“. Од оснивања 1921. до априла 1924. године настале су 123 локалне групе Културбунда, а од тог броја чак 109 локалних организација формирано је у Банату и Бачкој, 13 у Срему и једна у Словенији. [10] Културбунд је непрекидно разгранавао своју делатност. Ангажовао је сталне путујуће учитеље (Вандерлехрер) и развијао свим погодним средствима своју делатност у два основна правца. Прво, радио је на буђењу и јачању немачке националне свести у немачкој мањини која је, добрим делом, била национално прилично индиферентна и интересовала се само за своје локалне проблеме и своје сељачко газдинство. Друго, радио је на организовању оних чија је национална свест већ била пробуђена, а шовинизам довољно распирен, у циљу културно-просветног рада, али исто тако и политичког. Упоредо са тим ишла је и економска делатност, која се формално одвијала ван Културбунда, али којом је, углавном, руководио исти круг људи.[11]

Најзад, била је ту и Комунистичка партија Југославије која је своје (њиховим речником револуционарне) активности спроводили екстериторијално и искључиво према носиоцима власти.[12] Од самог оснивања, најпре Социјалистичке радничке партије Југославије 1919. године, потом завршетка стварања комунистичког покрета на Вуковарском конгресу 1920. године и промене имена партије у Комунистичка партија Југославије, постојао је сукоб са државним властима нове краљевине.[13] Оличен у драстичним идеолошким неслагањима око уређења државе, као и облицима и начинима нелегалне политичке борбе и својим програмом и поступцима КПЈ је себе сврстала у „антидржавне елементе“ на које је држава морала „реаговати“. Комунистичка партија Југославије је од свог настанка 1919. године била носилац радикалног отпора режиму класне владавине. Као катализатор незадовољства нижих слојева, новооснована партија је остварила огроман успех на првим послератним

6 Димитрије Богдановић, Књига о Косову, (Београд: Српска академија наука и уметности, посебна издања, Књига DLXVI, 1986),152-153.

7 Мартин Матијашевић и Жељко Лазић, Кривично дело тероризма у српском законодавству, Култура полиса бр. 31, (Београд, 2016), 345-356.

8 Фикрета Јелић Букић, Усташе и Независна Држава Хрватска 1941-1945, (Загреб: Свеучилишна наклада Либер Загреб, Издавачко предузеће школска књига Загреб), 1977, 10-15.

9 Мартин Матијашевић, Закон о заштити јавне безбедности и поретка у Краљевини Југославији 1929. године – правни, политички и безбедносни аспекти, докторска дисертација, Правни факултет, Универзитет у Нишу, (Ниш, 2020), 102.

10 Владимир Брајовић, Питање настанка и рада Културбунда и других Немачких организација у Краљевини СХС/Југославији, Војно дело 3/2016, (Београд, 2016), 322-331.

11 Жељко Лазић и Мартин Матијашевић, Друштвени контекст и јачање антисемитизма у Краљевини Југославији, Култура полиса год. XIV, бр. 32, (Београд, 2017), 42.

12 Мартин Матијашевић и Жељко Лазић, Кривично дело тероризма у српском законодавству, Култура полиса бр. 31, (Београд, 2016), 345-356.

13 Срђан Цветковић, О Вуковарском програму Комунистичке партије Југославије, Други конгрес Ко- мунистичке партије Југославије, материјали са симпозија одржаног 22. и 23. VI 1970. поводом 50-годишњице другог (Вуковарског) конгреса КПЈ 1920, (Славонски, Брод), 1972, 37–38; видети више у: Коста Николић, Комунисти у Краљевини Југославији, (Чачак: Светлост, 2000; Нада Енгелсфелд, Делатност клуба комунистичких посланика у Уставотворној скупштини 1920–1921. године, Други конгрес Комунистичке партије Југославије, материјали са симпозија одржаног 22. и 23. VI 1970. пово- дом 50-годишњице другог (Вуковарског) конгреса КПЈ 1920, (Славонски Брод, 1972).

изборима у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. На локалним изборима у августу 1920. године партија је победила у многим великим градовима краљевине. После успеха који је Комунистичка партија постигла на изборима за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године и освојила 12,4% од укупног броја бирача (198.736 гласова) и 58 посланичких мандата, поставља се питање јачања комунистичких тенденција у краљевини.[14]

Захваљујући добрим изборним резултатима који су им обезбедили чак 58 посланичких мандата, комунисти су постали релативно значајан политички фактор у Краљевини СХС. Због неприхватљивих политичких идеја и поприлично активне политике на терену, првенствено међу радницима и омладином, привремене државне власти имале су изразито негативан став о деловању Комунистичке партије. Заједно са Октобарском револуцијом 1917. године у Царској Русији у читавој Европи се осетио револуционарни дух комунизма и анархизма. Због организовања штрајкова радника, који су натерали државу да интервенише и силом, а бојећи се „руског сценарија“ који је једну велику монархију претворио у бољшевичку републику, и имајући у виду сложени политички тренутак у коме још увек траје уставотворни процес, влада Краљевине СХС 29. децембра 1920. године доноси тзв. „Обзнану“. Ова Наредба владе усмерена је на ограничење деловања Комунистичке партије, забрану пропаганде и организовања штрајкова и протеста,[15] њен потписник био је Председник Министарског Савета и Министар иностраних послова Миленко Р. Веснић. Иако није имала карактер закона, као декларативна наредба имала је правну снагу и утицала је на забрану сваке комунистичке и друге разорне пропаганде. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1921. године први пут обухвата комунистичке активности у један законских пропис са антикомунистичким правним конструкцијама. Пројекат овог закона израђен је по угледу на већ донете законе против комуниста у Швајцарској и у Сједињеним државама Северне Америке.[16]

Наредба - Обзнана као репресивни акт из 1920. године

Обзнана и Закон о заштити државе из 1921. године донети су као одговор креатора политичког и безбедносног система Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на револуционарне духове покренуте у Октобарској револуцији у Русији 1910. године који су посредством комунистичке интернационале дошли и на границе краљевине и посебно кулминирали 1920. године. У Полицијском гласнику службеном органу одељења јавне безбедности и министарства унутрашњих послова Краљевине СХС могу се видети дела која су била санкционисана као дела против јавног поретка. У Полицијском гласнику од 24. децембра 1920. године бројни су случајеви хапшења појединих лица због увреде величанству, рецимо: „Шистек Драган, радник на мајдану Врдник, починио је увреду Његовог Величанства, али је прије ухапшења успео побећи непознато куда, те га стога треба наћи и притворити. Вероватно је да се исти налази запослен код којег предузећа, напосве рудног или сличног.[17][18] У следећем случају тражио се: „Хусњак Петар, родом из села Беднье, котар Иванец, месар, оптужен као плаћени страни агитатор због вршења противдржавне пропаганде, те га треба пронаћи и притворити.[19][20] У једном од случајева тражи се: „Ефимијев Михајло,[21] по народности Рус, бивши геометар Аграрне реформе, одговара за пропаги-

14 Дамјан Павлица, Рана историја, Комунистичке партије Југославије, датум приступа: 19.01.2018. https://damjanpavlica.wordpress.com/2015/01/19/rana-istorija-kpj/

15 Политика, бр.4559, 30. децембар 1920. Београд.

16 Политика, бр. 4759, 25. јул 1921. Београд.

17 О личном опису ништа није послато.“ У потпису (Кр. Которска област, Ириг, 8729, 7-12-20).

18 Полицијски гласник службени орган одељења јавне безбедности и министарства унутрашњих послова Краљевине СХС, број 6, Београд, 24. децембар 1920.

19 Опис: коса жута, лице бело-црвено, без бркова, напред има два златна зуба, обучен у војничко одело, блузу и капут, хлаче цивилне од жутог сукна. Одељење јавне безбедности, 23583, 19-10-20.

20 Полицијски гласник службени орган одељења јавне безбедности и министарства унутрашњих послова Краљевине СХС, број 3, Београд, 27. новембар 1920.

21 Опис: коса кестенаста, у лицу плав, бркове и браду брије, носи плаво одело. Начелство округа скопског, 26592, 12-12-20.

рање бољшевичких идеја, али је, када је био позван у начелство ради саслушања побегао из Скопља са легитимацијом инжењера Аграрне реформе у Скопљу, те га треба пронаћи и притворити.[22]

Општа, политичка и безбедносна ситуација у краљевини у децембру 1920. године није била на задовољавајућем нивоу. У прегледу чланака дневног листа „Политика“ током децембра месеца, може се видети велики број безбедносних инцидената изазваних спољним или унутрашњим факторима. Политика у броју од 2. децембра 1920. године објављује чланак: „Анархија око Тетова – разбојничке чете иду пљачкајући слободно од села до села – нису више сигурни ни железнички мостови.“[23] Политика у броју од 18. децембра 1920. године доноси чланак: „Качаци на Косову.“ (Извештај Политици). Скопље 17. децембра.[24] У истом броју приказују су штрајкачки догађаји. Штрајк у Трбовљу. (Извештај Политици). Љубљана, 17. децембар. Јуче је започео генерални штрајк рудара у Трбовљу. Све потребне мере предострожности да се задржи ред предузете су. Кафане су затворене. Нема никаквих немира. Преговори између делегата владе, рударског друштва и радника отпочеће сутра.[25] Политика преноси серију текстова о штрајковима. У Политикиним бројевима могу се видети велики проблеми са штајковима. Серија чланака обрађује проблем рударских штрајкова.[26]

Политика на насловној страни броја од 30. децембра објављује чланак: „У памет се! Од синоћ су предузете најодлучније мере против комуниста. Обустава Радничких новина и отпуштање чиновника комуниста“. У чланку се даље каже: „Радни народ Југославије, онај прави радни народ Југославије на чији рачун господа из „Радничких новина“ и „Народног дома“ воде најциничнију борбу за извођење својих превратничких циљева, стављен је у највеће искушење. Тражи се његова крв, а траже је његове вође из Народног дома хушкајући га у грађански рат. Последњих дана добијена су са разних страна несумњива документа о акција која се припрема. Држање комунистичких вођа, наредбе које су они ових дана издали, догађаји у Босни и Словеначкој и открића која су учињена у Загребу потпуно се поклапају са оним што се из тих докумената сазнало. Јуче поподне пронела се вест да се стоји пред генералним штрајком, а синоћ су „Радничке новине“, изашле наређујући општу обуставу рада за цео данашњи дан и позивајући на збор на коме ће се, као и на прексиноћном збору клицати: „У акцију“! А већ на томе прексиноћном збору комунистички народни посланик и председник централног већа комунистичке партије Павле Павловић, отворено је позивао: „Сутра или прекосутра, безусловно у акцију! Пропагирајте ту акцију још вечерас, припремите другове, припремите све пролетере, да би сви били спремни за борбу оног момента кад буде затребало!“ [27]

Политика даље наводи: „У таквој ситуацији влада је морала да дела брзо и одлучно. Она је морала да према разорној комунистичкој акцији заузме став који је давно већ заузет у свим земљама и на који се чак председник Чехословачке републике, др Масарик, у интересу спасавања државе, решио пре нас. Влада је синоћ држала седницу на којој је донела врло важне одлуке. Ноћас је поседнут војском комунистички Народни дом, а јутрос је Београд освануо излепљен на свим странама овом владином наредбом која носи потписе свих министара.“[28]

Влада је објавила наредбу, Обзнану 29. децембра 1920.[29] У Обзнани се наводи: „Са више страна и из више поузданих извора, државне власти имају сазнање, да растројни и реакционарни елементи спремају ових дана напад на државу, њено устројство и друштвени ред са задатком да по руском бољшевичком примеру, све сруше што данас постоји од закона, установа и добара јавних и приватних, а на ме-

22 Полицијски гласник службени орган одељења јавне безбедности и министарства унутрашњих послова Краљевине СХС, број 6, Београд, 24. децембар 1920, 2.

23 Политика, Београд, четвртак 2. децембар 1920. године број 4531.

24 Политика, Београд, субота 18. децембар 1920. године број 4547.

25 Политика, Београд, субота 18. децембар 1920. године број 4547.

26 Политика, Београд, 22. децембар 1920. године број 4551.

27 Политика, 30. децембар 1920, бр. 4559, 1

28 Политика, 30. децембар 1920, бр. 4559, 1

29 О утицају Обзнане на рад КПЈ видети више у: Иван Рибар, Стара Југославија и комунизам. Закони, судови, затвори и логори у старој Југославији против комуниста, (Загреб: Стварност, 1967), 21–22.

сто свега заведу као у Русији, власт, неколико људи који ће располагати животом, слободом и имањем грађана, а државу нашу отворити инвазији странаца. То они зову диктатуром пролетеријата. И пошто сматрају нашу државу само као један сектор на фронту у борби коју бољшевици воде против осталог света - то ће они на том сектору повести војну против светског капитализма, како би се срушило све и свуда у свету, што су до данас створили дух, снага и рад човечанства. Наша земља би имала, по њиховим замислима, да поново потоне у крв, да поново уђемо као опет у Русији у унутарње грађанске борбе, међународне ратове и пљачку хране и стоке по селима, и другог имања по варошима. Комунистичком покрету су се придружли притворно и подмукло многи јавни и тајни непријатељи наше земље и народа. Побеђени у рату, гледају да се после рата освете, овој земљи замећући у њој нереде и подржавајући их и споља и изнутра. Једни се, иако ратни богаташи, уписују у комунистичку странку, други дају новац за новине које пишу неистине и драже народ на незадовољство, трећи одржавају везу са иностранством и новчаним фондовима из иностранства набављају бомбе, експлозиве и оружје, четврти свим и свачим спречавају сваки рад у земљи и на рђав глас без доказа, износе све јавне раднике и сав њихов рад. Све то да би се земља збунила, грађани постали равнодушни и огорчени на државу. Неколико стотина људи плаћених из тајних фондова иду из места у место, са збора на збор, из воза у воз, из кафане у кафану, ништа друго не радећи но мутећи јавни мир и убијајући код грађана поверење у државу и њену будућност. Данас то чини један, сутра други, на исти начин прекосутра трећи и т.д. једни за другим да би изазвали уверење да је одиста готов смак овог друштва и државе. Најнапреднији међу смутљивцима и агентима те пропаганде су странци који се под именом радника увлаче у радничке организације да их драже и ометају. Своје агенте увлаче и у државну службу, шпијунаже ради. Многи иначе добри грађани и чиновници, већ су постали жртве њихове пропаганде, млађи и са мање школе и искуства, међу учитељима на пример, помели су се и несвесни свих последица пристају уз овај растројни рад, називајући се комунистима и друге увлачећи у зло. Покушавају да шире своју отровну стрелу пропагандом међу војском и жандармеријом, како би као у Русији срушили поред осталих и те стубове реда, и завели место њих тзв. црвену војску и црвену гарду које продужују и данас, кад се цео свет смирује ратове грађанске и међународне. Ова болест бољшевика која се зове комунизам, оборила је само Русију. За неколико недеља савладала је била Мађарску, али је тамо прошла остављајући пустош и погибију баш оних који су хтели диктатуру. Иначе, Америка, Енглеска, Француска, Немачка и друге уређене и богате државе сузбиле су је у самом почетку, негде лакше, а негде крваво. Чехословачка држава је ових дана морала да учини то исто. И наша држава не сме допустити проливање крви. Проливено је и сувише. Народ тражи мир да би лечио своје ратне ране и патње. Пошто су превратни елементи изабрали ове дане, кад Велика Народна Скупштина почиње уређивање државе, да почну са општом обуставом рада, коју би потом претворили у неред, крваву пометњу и расуло. Влада је одлучила да се снага државе стави у службу слободе и реда. Ради тога Министарски Савет, наређује: 1) Да се до решења Устава, забрани свака комунистичка и друга разорна пропаганда, обуставе њихове организације, затворе њихова зборишта, забране њихове новине и сви други списи, који би мутили спокојство и мир државе, проповедали, правдали или хвалили диктатуру, револуцију или ма какво насиље. Одмах се имаду узаптити сви позиви на генерални штрајк и до месец дана затворити сви који их чине усмено или писмено. 2) Забраниће се све штампане ствари којима се умањује значај ових мера наређених за одржавање слободе, реда и својине. По себи се разуме да остаје нетакнута слобода јавне речи и писања, ако се њима не вређа држава и не изазива јавна деморализација. 3) Да се у сваком случају нереда са разорним карактером, прво предузимају оштре мере против вођа и моралних подбадача, били они ту или правили вештачки алиби. 4) Заводи се обавезна пријава оружја. Ко не пријави ватрено оружје и експлозиве, кажњава се до

3 месеца затвора са радом. 5) За све време рада Уставотворне Скупштине забрањене су у Београду сваке манифестације растројног и узбудљивог карактера. Војном суду на суђење предају се сви, који би стављали оружани отпор државним органима сигурности. 6) Да се с нашег земљишта протерају сви странци који би се смутњама придруживали и јачали их. 7) Да се из државне службе отпусте сви чиновници виши и нижи, који би продужили пропаганду бољшевизма у нашој земљи, а да се одузме помоћ за школовање свима студентима комунистима."[30][31]

Видовдански атентат као повод за усвајање Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1921. године

Ступање на снагу наредбе – Обзнане довело је до радикализације једног дела, првенствено млађих, комуниста. Одговор КПЈ на Обзнану било је стварање организације Црвена правда која је по својим облицима деловања имала све одлике терористичке организације.[32] Бомбашки и оружани напади на државне службенике, функционере и представнике полицијских власти постајали су све учесталији. Организација Црвена правда врши неуспели атентат на регента Александра Карађорђевића[33] и убиство бившег министра унутрашњих послова и творца Обзнане, Милорада Драшковића 1921. године у Делницама.[34]

Тог 28. јуна 1921. године изгласан је Видовдански устав,[35] са 223 гласа за и 35 против, а у 12 сати и 38 минута први топовски пуцањ огласио је тај значајан догађај. Према програму који је влада тај дан утврдила, престолонаследник Регент Александар пошао је у 11 сати преподне да Уставотворној скупштини положи заклетву на Устав. У колима са регентом седео је г. Пашић, а за њима је ишла свита. Испред кола и иза њих ишао је један одред Коњичке гарде. Полазак Престолонаследник из Двора објављен је пуцњевима из топова који су били постављени на Батал-Џамији.[36] Пошто је у Конституанти положио заклетву, Престолонаследник је бурно поздрављен, сео опет у кола са г. Пашићем и кренуо назад у Двор, одакле је било планирано да изврши смотру и дефиловање трупа београдског гарнизона. Али баш кад су кола, у којима су седели Регент и г. Пашић, наишла Кнез Милошевом улицом, пред раскршће те улице са улицом Његошевом (сад Масарикове) зачуо се прасак. Одмах иза праска видело се да је неколико људи рањено и тада је констатовано да је испред кола регентових, али у ваздуху изнад кола експлодирала бомба.[37]

Према појединостима које је утврдила Управа града Београда, атентат на престолонаследника Александра десио се овако. Када је Престолонаследник са свитом наилазио враћајући се из Конституанте једно лице бацило је бомбу са једног прозора на трећем спрату нове зграде Министарства грађевина. Како је бомба бачена пала би право пред Претстолонаследникова кола, али је срећом ударила о доњи крај једне бандере и ту експлодирала. Од парчета бомбе рањено је више лица, до сада се зна да су рањени један младић (Арсеније Стевчић) и један војник другог пука лакше у главу. Оба повређена стајала су на тротоару код Вазнесењске цркве. Из Престолонаследникове пратње није нико повређен. Полицијски органи уз припомоћ неких грађана успели су да одмах ухвате атентатора и да га одведу у Главну полицију. У полицији је утврђено да се атентатор зове Спасоје Стејић, Србин, (али по мајци свакако Немац), из Турске Кањиже у Банату, стар 28 година, радник. Он је ујутру у 6 часова дошао возом из Новог Сада у намери да изврши атентат. Код њега су нађене још три бомбе и један револвер немачког система. Атентатор Стејић изјавио је да

30 *Политика*, бр. 4559 од четвртка 30. децембра 1920,

31 Својеручни потписник Обзнане био је Председник Министарског Савета и Министар иностраних послова Миленко Р. Веснић.У Београду, 29. децембра 1920. г. Ј.Б Бр. 29282,

32 Родољуб Чолаковић, Казивање о једном покољењу, (Загреб: Напред, 1964), 151–152.

33 Родољуб Чолаковић, Казивање о једном покољењу, (Загреб: Напред, 1964), 151–152.

34 Matthew Worley (editor), In Search of Revolution: International Communist Parties in the Third Period, (London: I. B. Tauris, 2004), 130.

35 Видети опширније: Мартин Матијашевић, Уставне гаранције ограничавања апсолутистичке власти у савременој историји Србије, (Београд: Национална безбедност, 2017, бр. 5), 115-135.

36 Политика, среда 29. јун 1921. год, бр. 4733, стр. 2.

37 Политика, среда 29. јун 1921. год, бр. 4733, стр. 2.

нема саучесника, међутим, по свој прилици он их има и полиција је ухапсила три лица за које се мисли да су били у тесној вези са атентатом и атентатором.[38]

Политика у броју од 22. јула јасно указује на повезаност ова два атентата. На насловној страни објављен је огроман чланак у част Милорада Драшковића, у коме се констатује: „Пре три недеље извршен је атентат на Регента који се враћао из Конституанте, где је положио заклетву на Устав. Атентатор је био један комуниста на кога је пала коцка да бомбом убије Регента. Јуче преподне убијен је Милорад Драшковић који је повукавши се од свакога посла, пошао да потражи лека своме телу изнуреном у раду за добро ове земље. Атентатор је био један комуниста који је у име своје странке изручио два метка у мушко срце Милорада Драшковића. За непуне четири недеље два атентата и то оба од комуниста, је ли то проста случајност и да ли би икада Стејић дошао сам на одлуку да иза њега није стајала једна читава организација.[39] У Политици се говори о „Завери против Драшковића“ и истрази која је у Београду поведена поводом убиства Милорада Драшковића, која се води енергично и свестрано, а дошла је већ до резултата који дају несумњиве доказе о завери против Драшковића. Када буде могао бити саслушан Галовић, атентатор код „Коларца“, доћи ће несумњиво до још важнијих открића нарочито о томе где се после атентата склонио.[40]

Милорад Драшковић сахрањен је 24. јула 1921. године у Београду, а Политика је у свом чланку „Сахрана Милорада Драшковића – цео Београд одаје почаст великом народном борцу и мученику“, преко целе насловне стране од понедељка 25. јула пренела сахрану са речима: „Целом земљом, а напосе Србијом меци испаљени у Делницама кобно су одјекнули, и душа целог народа задрхтала је. Схватило се на мах, како је то приметио један од многобројних говорника да је мецима од којих је пао министар Драшковић гађана у срце ова земља, овај народ, схватило се да је он пао зато што је баш хтео да спречи да народ, земља не падне погођена и после запрепашћења, после дубоког бола, дошла је из дубине душе захвалност и пошта мртвом телу човека који је живео само за добро ове земље.“[41]

Анализирајући атентат на Милорада Драшковића и modus opperandi комунистичке групе којој је припадао Алија Алијагић јасно се види потреба за доношењем Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1921. године. Сагледавањем самог случаја може се видети шири контекст деловања комуниста у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а анализом улоге појединих актера у атентату и организациони облик илегалног деловања Комунистичке партије Југославије. Управо ови атентати су представљали преломни моменат за обрачун са КПЈ и оправдан разлог за доношење ванредних мера.[42]

У Скупштини[43] је 2. августа 1921. године изгласан Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави.[44] До установљавања овог закона примењивао се Закон о јавној безбедности из 1905. године, првенствено на дела разбојништава и хајдучије. Доношењем овог закона Комунистичка партија Југославије[45] стављена је ван закона.[46]

Закон је донет у име његовог величанства Петра I Карађорђевића, а на основу овлашћења по члану 53. Видовданског устава његовог краљевског височанства наследника престола Александра, који је Министарски савет потврдио 1. августа 1921. године. Загребачка „Борба“ у броју од 19. фебруара 1922. године преноси чланак: „Издавање суду 58. народних посланика комуниста.“ У тексту се износи да је овај

38 Политика, среда 29. јун 1921. год, бр. 4733, стр. 2.

39 Политика, 22. јула 1921, Београд, број 4756, 1.

40 Политика, 25. јул 1921., бр. 4759, Београд.

41 Политика, понедељак 25. јул 1921, Београд, бр. 4759, 1.

42 Мартин Матијашевић, Закон о заштити јавне безбедности и поретка у Краљевини Југославији 1929. године – правни, политички и безбедносни аспекти, докторска дисертација, Правни факултет, Универзитет у Нишу, (Ниш, 2020), 118.

43 Полицијски зборник Закона и законских прописа по струци управно-полицијској и самоуправној издатих од 1.XII 1918 до 15. VI 1924, 293–296

44 Коста Николић, Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929, (Београд: Институт за савремену историју, 1994), 111–113.

45 Јелена Ковачевић, Фракцијске борбе међу члановима КПЈ у Сремскомитровачкој казниони 1937-1939. Архив, часопис Архива Југославије, 1–2, (Београд, 2015), 105-106.

46 Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Полицијски зборник Закона и законских прописа по струци управно-полицијској и самоуправној издатих од 1. XII 1918 до 15. VI 1924., 293–296.

догађај учинио политичку атмосферу у Југославији до крајности загушљивом, али је она после убиства министра Драшковића задобила карактеристике вулканских експлозија подивљале реакције. Месец дана после изручења поменуте тројице, донео је имунитетни одбор предлог, да се изда суду цео комунистички посланички клуб на основу новог захтева истражног судије. У том свом акту истражни судија нарочито подвлачи да је, истрагом установљено, да је Стејић присуствовао седницама клуба, где је било одлучено да се на „Обзнану“ реагира атентатима на престолонаследника и остале министре и да је клуб донео одлуку да се Ц.И.О. Комунистичке партије Југославије брине о извршењу атентата. Овај пак Извршни одбор у самом да је клубу решио да атентате има да организује и изврши Стејић, а ова одлука да му је у самом клубу комунистичких посланика саопштена. На тајној седници у Новом Саду уочи атентата да је у присуству више комунистичких посланика према ранијој одлуци Извршног одбора утврђен дан за атентат. Народна Скупштина удовољила је захтеву истражног судије. Али премда је овај овако јасно оптуживао и тражио цели комунистички посланички клуб, он је дао ухапсити само неколицину који су били чланови Извршног одбора К.П.Ј. док су остали прогањани на други начин.[47] У Борбином чланку се закључује да је истовремено са издавањем суду једне целе парламентарне фракције од 58 посланика донет и Закон о заштити државе, којим су истој фракцији укинути мандати, па и целе кандидатске листе. Режим је опет постигао што је хтео. Дао си је изнудити признања, на основу којих се ослободио најјаче опозиционе партије, њене посланике избацио из парламента, њен Извршни одбор бацио у затвор и са дивљом хајком измишљотина и клевета преко плаћене буржоаске и полицајсоцијалистичке штампе створио у ситнобуржоаским масама психозу, да би формирао беле гарде, затворио синдикате, прогањао радничке функционере и отворено могао да заведе режим белог терора у нашој земљи.[48] По Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави, као злочини у смислу овог казненог законика сматрала су се следећа дела:

1) писање, издавање, штампање, растурање: књига, новина, плаката или објава којима се иде на то да се ко подстрекне на насиље према државним властима, или уопште, да се угрози јавни мир или доведе у опасност јавни поредак. Ово важи и за сваку писмену или усмену комунистичку или анархистичку пропаганду или убеђивање других да треба променити политички или социјални поредак у држави злочином, насиљем или ма којом врстом тероризма;

2) организовање, потпомагање или постајање чланом ма каквог удружења које би имало за сврху пропаганду комунизма, анархизма или тероризма или удружења ради припреме или извршења убиства или удружења за нелегално и непарламентарно приграбљивање власти, као и уопште оно што се садржи у предњој тачци;

3) издавање у закуп или ма у којем виду уступање зграда или простора за скупљање лица, којима би био

47 Борба, независтан политички и друштвени лист, Загреб, недеља 19. фебруар 1922. године, 1-8.

48 У Борби се осврћу на истрагу. „О страшним, језивим методама ове истраге према извесним оптуженицима, у циљу проналажења истине, које су доказ, да ми у Југославији данас можемо да доживљавамо мучења, која је шпанска инквизиција вршила у средњем веку, о случају Милоша Златара који је признао под мукама, да је и он имао бомбу да убије регента, а после се испоставило, а то уопште није онај Златар кога полиција тражи, о случају студента Галовића који је под мукама признао да је он извршио покушај атентата на Драшковића у мају, а после се у загребачком процесу установило да је он невин и да је то био Никола Петровић, о случају оног јадног Боже Величковића који је под мукама признао да је он Маринковић и дао „врло интересантне податке о раду комунистичке партије“, а кад се установило да он није Маринковић, неколико дана након што је пуштен на слободу, од претрпљених мучења умро и много сличних случајева ми овде нећемо да пишемо. Ми само истичемо да члан 156. кривичног судског поступка истрага морала свршити најдаље за два месеца и да су по члану 5. кривичног законика криви за противзаконито одуговлачење истраге, поред истражног судије још и министар правде и првостепени суд. Крива је и Народна Скупштина што са своје стране није учинила ништа да стане на пут гажењу закона и мучењу стотина људи. Али што ће та крња Народна Скупштина! Тако је истрага завршена после пуних пет месеци, и то истом после генералног штрајка глађу свих притворених, који је почео 21. новембра. Поред мног охиљада хапшених, батинаних и протериваних радника због самог је атентата било ухапшено и месецима држано у затвору у Београду сто и осамдесет људи, а од тога тридесет жена. Оптужба. Други истражни судија г. Ненад Вујић предао је половином септембра суду педесет и четири лица, од којих дванаест посланика да им суди ради припремања преврата, а двадесет деветорици њих још и због атентата. Међутим, државни тужилац је могао да дигне оптужницу само против тридесет и двојице.“ Борба, независтан политички и друштвени лист, Загреб, недеља 19. фебруар 1922. године, 1-8.

циљ припрема или рад за остварење чега од онога, што је изложено у горњим двема тачкама, ако је онај који је зграду или просторију уступио, знао на шта ће се оне употребити;

4) организовање, здруживање или пропаганда, којима се иде на то, да се проузрокује војна побуна, метеж, или незадовољство код војника, или да се грађани или војници не одазивају својим војним дужностима, или да се омета, отежава или ограничи производња, поправка или пренос војног материјала или снабдевање војске за њене потребе, као и уопште свака пропаганда, против установе војске, као и свака припрема, покушај или извршење у циљу да се поруше или пониште објекти, који служе јавном саобраћају, јавним инсталацијама и потребама;

5) стављање у везу са каквом личношћу или каквим друштвом у иностранству у циљу добијања какве помоћи отуда ради припреме за револуцију или насилну промену садашњег политичког стања у земљи или другог чега у предњим тачкама предвиђенога, као и свако помагање кога иностранога листа или друштва од стране некога са територије наше Краљевине, кад то лице или друштво ради против уређења, поретка или јавног мира наше државе;

6) производња или прикупљање оружја, оруђа, справа или експлозива ради којег од напред поменутих циљева, као и свако прикривање тих предмета.

7) припрема, покушај или извршење убиства ма кога органа власти или политичке личности.[49]

За сва кривична дела по овом закону судили су редовни државни судови по слободном судијском уверењу и судили су их као хитне предмете пре свих других дела. Општи део Казненог законика за Краљевину Србију (чл. 1-81 закључно), примењивао се у свему на сва кривична дела по овом кривичном закону. Но изузетно од члана 58. Казненог законика за Краљевину Србију кривац је се могао осудити на смрт за злочин учињен по овом закону, ако је у време извршења дела имао навршених 18 година живота.[50]

Наиме, Казнителни законик за Краљевину Србију је у глави четвртој предвиђао извезне околности у члану 58. у коме се каже: Ако би кривац имао пуних шеснаест година, а још не би навршио двадесетпрву годину, моћи ће се осудити највише на дветрећине оне казне, која је законом предвиђена за учињено дело, а кад би закон за учињено дело предвидео смрт, он ће се осудити на робију и заточеништво од десет до двадесет година.[51] Све овоме закону противне одредбе из општег казненог законика и других споредних казнених закона, као и закона о штампи, закона о зборовима и удружењима нису се примењивале уколико су овоме закону биле противне све дотле док је овај закон важио.[52] Закон је ступао у правни живот чим га краљ потпише, а обавезну снагу добијао је када се обнародује у Службеним новинама, у потпису закона стајали су министар правде Марко С. Ђуричић, председник Министарског савета и Министар иностраних дела Никола Пашић и сви чланови Министарског савета.[53]

Због драматичне ситуације, многи комунисти су напустили земљу, делујући наредних година из центара емиграције у Бечу, Паризу, Прагу и Москви. Радећи у дубокој илегали, КПЈ је губила везу са масама, беснеле су унутрашње фракцијске борбе, а Коминтерна је приграбила толико утицаја да је смењивала југословенска руководства која јој нису била по вољи. Истовремено је расло непријатељство Комунистичке партије Југославије према југословенској монархији, па је током 1920-их званичан програм партије постала разградња Краљевине СХС на саставне делове, те стварање Федерације радничко-сељачких република Балкана. Овај став су делили многи несрпски народи разочарани начином на које је уједињење извршено. Међунационалне тензије су кулминирале убиством хрватских републиканских посланика у Народној

49 Члан 1. Закона Краљевине СХС о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 170А, 3. август1921. Године.

50 Члан 19. Закона Краљевине СХС о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 170А, 3. август1921. године.

51 Члан 58. „Зборника закона и уредаба у Краљевини Србији изданих од 1. јануара 1904. године“, Краљевско-српске државне штампарије, Београд, 1906.

52 Члан 20. Закона Краљевине СХС о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 170А, 3. август1921. године.

53 Члан 21. Закона Краљевине СХС о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 170А, 3. август1921. године.

скупштини 1928. године. Југословенски комунисти су на конгресу у Дрездену, одржаном новембра 1928. године у сенци скупштинског масакра, закључили да се Југославија налази пред револуцијом. На овом конгресу у емиграцији је потврђено право народа „на отцепљење и на оружани устанак против националног угњетавања“.[54] За новог политичког секретара КПЈ је изабран црногорски комита Јован Мартиновић, а за организационог секретара чувени хрватски раднички вођа Ђуро Ђаковић.[55]

Скупштински атентат као повод за доношење Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године

Сублимација лоше политичке атмосфере, кризе парламентаризма, личних сукоба и анимозитета, тешких увреда и зле крви резултирала је Скупштинским атентатом 20. јуна 1928. године. Политика у броју од четвртка 21. јуна преноси догађаје од 20. јуна са огромним насловом: „Убиство Павла Радића и др Басаричека“ и поднасловом: „Народни посланик Пуниша Рачић[56] убија из револвера др Басаричека и Павла Радића – тешко су рањени г. Стјепан Радић, др. Пернар и Гранђа. Пуниша Рачић се синоћ предао полицији.“ Овај извештај са јучерашње историјске седнице преносимо према оригиналним стенографским белешкама скупштинских стенографа и према импресијама и стенографским забелешкама Политикиног скупштинског извештача. У извештају се каже: јуче у 11.25 преподне десили су се у Народној Скупштини страшни и језиви догађаји. Као последица затрованих политичких односа између владине већине и Сељачко-демократске коалиције пали су као жртве Радићеви посланици Павле Радић и др Ђуро Басаричек, веома истакнути посланици у Народној Скупштини. Њих је убио из револвера радикалски посланик из Црне Горе Пуниша Рачић и ранио тешко г. Стјепана Радића и његове посланике г. др Ивана Пернара и Ивана Гранђу. Метци Пунише Рачића нанели су најтежи ударац нашем парламентаризму. Цела седница је протекла у великој бури.[57] Политичка и криза парламентаризма овим чином достигли су свој врхунац, а тињајући сукоб између политичких елита са српске и хрватске стране постао је распламсавајући и тешко заустављив. Смрт Стјепана Радића била је истовремено и повод за блокаду рада Народне скупштине.[58]

У саопштењу Владе Краљевине СХС објављеном на седници Народне скупштине током августа 1928. године истиче се: „Догађај од 20. јуна текуће године, који заслужује најтежу осуду и који нам је одузео два драга друга и више њих ранио, не сме бит разлогом да прекинемо досадашњу законодавну сарадњу, која је за нашу државу толико потребна. Овај жалосни догађај је издвојен и особан, и не сме се уопштавати. Посебно је велика неправда кад се читаве парламентарне групе, или, што је још горе, читав део народа оптужује без сваког разлога за дело са којим нема ништа заједничко и које исто тако жали и осуђује као и сав културни свет. Тако недопуштено заоштравање односа не може бити него штетно.“[59] Смрт Стјепана Радића, председника Хрватске сељачке странке, оставила је дубоке и трајне последице по односе Срба и Хрвата.[60]

Крвопролиће у Народној скупштини јуна 1928. године било је сведок тешке кризе политичког живота и дискредитовало је страначко-парламентарни

54 Dimitrije Bogdanovic, Knjiga o Kosovu, (Beograd: Projekat Rastko, 2000).

55 Дамјан Павлица, Рана историја, Комунистичке партије Југославије, датум: 19.01.2018 https://damjanpavlica.wordpress.com/2015/01/19/rana-istorija-kpj/

56 Светозар Прибићевић, српски политичар из Хрватске и Радићев коалицијски партнер, у својој књизи “Диктатура краља Александра“написао је о Пуниши Рачићу:“Родом из Црне Горе, али одгојен у Србији, где је и цели живот провео. Пашић га је користио за поверљиве послове у Македонији и Албанији. Био је комита у Македонији и после уједињења припадао је четничкој организацији.... Ушао је у Радикалну странку. Запажен је као присталица идеје Велике Србије. Он је организовао убиство Радића по вишој наредби коју је раније добио...“ Светозар Прибићевић, Диктатура краља Александра, (Београд: Мостарт, 2018).

57 „Убиство Павла Радића и Басаричека“, Политика, бр. 7233, четвртак 21. јул 1928, 1-5.

58 Мартин Матијашевић, Политички осуђеници у Забели 1929-1931. – контекст једног времена, Часопис „Записи“ бр. 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2018, стр. 208.

59 Политика, бр. 7276, 3. августа 1928., 1.

60 Иван Мужић, „Стјепан Радић у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“, Хрватско књижевно друштво св. Ћирила и Методија, (Љубљана, 1987), 224-241.

систем у Краљевини СХС. У политичком кошмару страначких неспоразума једина институција која је стајала изнад тога и од које се очекивало спасоносно решење била је монархија. Створена је таква атмосфера да се као сасвим логично решавање политичког заплета могло очекивати елиминисање парламентарно страначког механизма. Настали су такви услови да је краљ могао отворено да изађе на политичку сцену. Званична југословенска политика била је под великим утицајем Француске. Управо се стварањем заједничке државе Јужних Словена као политички аксиом је фигурирала чињеница да је у београдским политичким круговима, тако и у свакодневној политици земље, био доминантан француски утицај. [61]

Утицај Француске протезао се и на унутрашњу политику, па су у крупнијим унутрашње-политичким збивањима и програмима консултовани француски политички врхови. Пошто се политичка криза у земљи заоштравала, краљ Александар је новембра 1928. године отпутовао у Париз. Посета је учињена ради разговора са најважнијим политичким факторима Француске о ситуацији у Краљевини СХС и начину решења заплета. За Француску која је била главни поборник версајског система било је најважније сачувати поредак на Балкану, створен Версајским мировним уговором. То се могло постићи само унутрашње-политичком стабилношћу у Краљевини СХС и очувањем јединства државе и војне организације. Краљу Александру је било лако да увери владајуће врхове да нема места страху од озбиљнијих политичких потреса у Краљевини СХС и да ће он решити кризу без штете по „државно и национално јединство". После повратка из Париза краљ Александар је био сигуран да ће у заокрету ка ауторитативном режиму имати подршку Француске. Француска је имала велику улогу на међународној политичкој сцени, а могла је Краљевини пружити и финансијску помоћ. Подршку новом режиму Краљевине СХС била је спремна да пружи и влада Чехословачке. Она је имала страх од сепаратистичких елемената у Краљевини СХС и снага у међународној политици које су радиле на разбијању југословенске заједничке државе, што би могло довести до обнављања Хазбуршке монархије.[62]

Проглашење Шестојануарске диктатуре 1929. године, општи правни режим и успостављање Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави

У јутарњим часовима 6. јануара 1929. године југословенска и иностранa јавност обавештене су да је криза у Краљевини СХС добила свој расплет у режиму монарходиктатуре. То је учињено краљевом прокламацијом народу. Састављачи Краљеве шестојануарске прокламације имали су у виду разочарење широких народних слојева у рад првака политичких странака и нису хтели да пропусте прилику да у прокламацији истакну увођење режима краљевог апсолутизма као сусрет жељама народних маса.

Излаз из кризе парламентаризма, кризе државног уређења и кризе друштва, краљ Александар видео је у завођењу диктатуре. Прокламацијом од 6. јануара 1929. он је суспендовао Устав и распустио Народну скупштину и све политичке странке и друге групе, чиме је завео личну владавину, уз изјаву да „између Народа и Краља не може и не сме бити више посредника".[63] Осим Краљеве прокламације истог дана је обнародовано неколико законских текстова у којима је дата правна конкретизација главних начела новог политичког стања и смерница. Шестојануарски владајући врхови су наступали одмах са тврдњом да је монарходиктатура неопходна пролазна етапа у државно-правном животу југословена. Стварна упоришта новог режима у земљи представљали су у првом реду војни врхови и апарат државне безбед-

61 Жељко Лазић, Мартин Матијашевић, Спољно-политички и међународно-правни аспекти деловања Краљевине Југославије и приближавање тројном пакту, (Нови Сад: Култура полиса, год. XIII, бр. 30,), 2016, 121.

62 Тодор Стојков, Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935, (Београд: Просвета), 1969, 22-23.

63 *ibid*

ности. У том контексту је било од посебног значаја донети нови Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави.[64]

За председника владе и министра унутрашњих послова краљ је поставио генерала Петра Живковића. Петар Живковић је био комадант Краљеве гарде и краљев почасни ађутант.[65] Од шефова политичких странака у Шестојануарску владу је ушао само А. Корошец, шеф СЛС и председник последње парламентарне владе. У састав Шестојануарског кабинета ушло је и неколико истакнутих првака двеју најјачих српских грађанских странака, Радикалне и Демократске: Н. Узуновић, М. Сршкић, Б. Максимовић, В. Маринковић и К. Кумануди. Они су били у политичким круговима представници десних струја у својим политичким странкама и веома блиски Двору („дворски радикали“ и „дворски демократи“).[66] У монархо диктатури је пооштрен национални унитаризам и државни централизам. Именована је војна личност за представника владе, распуштена је Народна скупштина и стављен је ван снаге Видовдански устав.[67] О владавини права и доследној примени закона старао се лично краљ. На то је чланове владе, коју је именовао, упозорио следећим речима: „Као мени једини одговорни министри, ви представљате данас, сваки у свом ресору, највећи државни ауторитет. Тај ауторитет власти морате и ви и ваши подређени високо чувати и у свакој прилици пуно му респектовања прибавити. То ћете постићи само ако се будете строго придржавали закона, не дозвољавајући ни најситније повреде њихове. И ви и ваши подређени органи имају се у свакој прилици и при сваком акту руководити само интересима службе и интересима државе. На тај начин, створиће се пуно поверење народа према органима власти и завладаће трајно осећај и уверење да у нашој држави влада пуна законитост, правда и апсолутна једнакост.“[68]

Суспендовањем Видовданског устава односно овим државним ударом, земља је ушла у вануставно стање. Поједина питања уставног живота Краљ је регулисао законима које је он доносио.[69] Тако је Законом о краљевској власти и врховној државној управи од 6. јануара 1929. Краљевина СХС одређена као наследна монархија, а краљ проглашен носиоцем све власти у земљи. Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. држава је добила назив Краљевина Југославија. Земља је подељена на бановине (Дравска са седиштем у Љубљани, Савска са седиштем у Загребу, Врбаска са седиштем у Бања Луци, Приморска са седиштем у Сплиту, Дринска са седиштем у Сарајеву, Зетска са седиштем у Цетињу, Дунавска са седиштем у Новом Саду, Моравска са седиштем у Нишу и Вардарска са седиштем у Скопљу, при чему је Београд са Земуном и Панчевом издвојен у посебно управно подручје). Бановине ради подстицања југословенства, нису носиле историјске, већ географске називе. Имале су за циљ да учврсте национални унитаризам и државни централизам. [70]

Закон о краљевској власти и врховној државној управи од 6. јануара 1929. године предвиђао је да је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца наследна монархија.[71] Краљ је био носилац све власти у земљи. Краљ је издавао и проглашавао законе, постављао државне чиновнике и давао војне чинове. Краљ је уједно и био заповедник војне силе, он је давао ордене и друга одликовања[72] и вршио амнестију за све криви-

64 Мартин Матијашевић, Закон о заштити јавне безбедности и поретка у Краљевини Југославији 1929. године – правни, политички и безбедносни аспекти, докторска дисертација, Правни факултет, Универзитет у Нишу, (Ниш, 2020), 152.

65 Тодор Стојков, Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935, (Београд: Просвета), 1969, 73.

66 Тодор Стојков, Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935, (Београд: Просвета), 1969, 76.

67 Политичке прилике у Југославији бивале су све више предмет критике не само комунистичке штампе, већ и све већег дела грађански демократски оријентисане штампе, укључујући ту и штампу оних земаља чији су владајући кругови пружили у прво време подршку југословенској монарходиктатури (реномирани британски интелектуалци на челу са професором Р.В. Ситоном Ватсоном). Тодор Стојков, Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935, (Београд: Просвета), 1969, 85-86.

68 *Политика*, бр. 7435/1929.

69 *ibid*

70 *ibid*

71 Члан 1. **Закон о краљевској власти и врховној државној управи**,„Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, 6. јануар 1929. године

72 Члан 2. **Закон о краљевској власти и врховној државној управи**,„Службе-

це. Краљева личност је била неприкосновена. Краљу се није могло ништа у одговорност ставити, нити је Краљ могао бити тужен.[73]

Према Закону о изменама Закона о општинама и обласним самоуправама од 11. јануара 1929. године све општинске управе у целој држави даном доношења закона су се разрешивале.[74] У општинама града Београда, Загреба и Љубљане биле су постављене општинске управе Краљевим Указом на предлог Министра Унутрашњих Дела.[75] У осталим општинама Велики Жупани постављали су нове општинске управе.[76] Састав и надлежност општинских управа остајала је по закону иста, како је и била предвиђена дотадашњим законима о општинама (уредбама, статутима).[77] Исто тако Велики Жупан је по овом закону разрешио дужности досадашње општинске бележнике и поставио нове.[78] Велики Жупан постављао је по својим областима комесаре, који су водити све послове дотадашњих обласних скупштина и обласних одбора. Ближе одредбе о раду ових комесара издавао је Министар Унутрашњих Дела.[79] Све одредбе Закона, уредаба, статута, наређења и правилника које су у противности са овим законом, престајале су важити.[80] Овај закон ступао је у живот и добио обавезну снагу обнародовањем у Службеним новинама 6. јануара 1929. године у Београду, у потпису доносиоца стајали су краљ Александар Карађорђевић, председник министарског савета, дивизијски ђенерал Петар Живковић и министар правде Милан Сршкић.[81]

Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. године дефинисао је да је службени назив државе Срба, Хрвата и Словенаца промењен у: Краљевина Југославија.[82] Општа управа Краљевине Југославије вршила се по бановинама, срезовима и општинама. Бановина је имало девет и то: Дравска са седиштем у Љубљани, Савска са седиштем у Загребу, Врбаска са седиштем у Бања Луци, Приморска са седиштем у Сплиту, Дринска са седиштем у Сарајеву, Зетска са седиштем у Цетињу, Дунавска са седиштем у Новом Саду, Моравска са седиштем у Нишу, Вардарска са седиштем у Скопљу.[83] Евентуална спорна питања о детаљним границама појединих бановина решавао је Министар унутрашњих послова.[84] Управа града Београда, Земуна и Панчева чиниле су посебну управну целину и стајале су под непосредном управом и надзорном влашћу Министарства унутрашњих послова и носиле назив Управа града Београда.[85] На челу бановине стајао је бан. Бан се постављао Краљевим указом на предлог Министра унутрашњих послова у сагласности Председника Министарског савета. Бан је био представник Краљевске владе у бановини.[86] Бан је вршио највишу политичку

не новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, 6. јануар 1929. године

73 Члан 6. **Закон о краљевској власти и врховној државној управи**,„Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, 6. јануар 1929. године

74 Члан 1. **Закона о измени закона о општинама и обласним самоуправама, Збирка закона новог доба, приредио Милоша Царевић, (Београд: Гундулић, 1929).**

75 Члан 2. **Закона о измени закона о општинама и обласним самоуправама, Збирка закона новог доба, приредио Милоша Царевић, (Београд: Гундулић, 1929).**

76 Члан 3. **Закона о измени закона о општинама и обласним самоуправама, Збирка закона новог доба, приредио Милоша Царевић, (Београд: Гундулић, 1929).**

77 Члан 4. **Закона о измени закона о општинама и обласним самоуправама**, Збирка закона новог доба, приредио Милоша Царевић, (Београд: Гундулић, 1929).

78 Члан 5. **Закона о измени закона о општинама и обласним самоуправама**, Збирка закона новог доба, приредио Милоша Царевић, (Београд: Гундулић, 1929).

79 Члан 6. **Закона о измени закона о општинама и обласним самоуправама**, Збирка закона новог доба, приредио Милоша Царевић, (Београд: Гундулић, 1929).

80 Члан 7. **Закона о измени закона о општинама и обласним самоуправама**, Збирка закона новог доба, приредио Милоша Царевић, (Београд: Гундулић, 1929).

81 Члан 8. **Закона о измени закона о општинама и обласним самоуправама**, Збирка закона новог доба, приредио Милоша Царевић, (Београд: Гундулић, 1929).

82 Члан 1. Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја, Службене новине Краљевине Југославије, година XI 1929. број 232 од 4. октобра, петак, у Београду.

83 Члан 2. Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја, Службене новине Краљевине Југославије, година XI 1929. број 232 од 4. октобра, петак, у Београду

84 Члан 3. Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја, Службене новине Краљевине Југославије, година XI 1929. број 232 од 4. октобра, петак, у Београду

85 Члан 4. Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја, Службене новине Краљевине Југославије, година XI 1929. број 232 од 4. октобра, петак, у Београду

86 Члан 5. Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја, Службене новине Краљевине Југославије, година XI 1929. број 232 од 4. октобра, петак,

и општу управну власт у бановини. Бану је припадало право коначног решавања по свим предметима његове надлежности. Бан је отправљао послове своје законске надлежности помоћу политичко-управних и стручних чиновника и помоћног особља. Њему су била подређена сва надлештва и сви органи опште управе у бановини.[87] Бан је вршио надзор над свим јавним властима и органима у бановини у погледу њиховог рада. Њему је нарочито било стављено у дужност да будно прати рад свих органа у служби као и њихово понашање ван службе. Све неправилности проверавао је споразумом са старешином дотичног надлештва, а према потреби о резултату извештавао надлежног министра.[88] Прописи свих закона који су у супротности са овим законом престају важити.[89] Овај закон ступао је у живот и добио обавезну снагу обнародовањем у „Службеним новинама“ 3. октобра 1929. године у Београду.

Коментар Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године

Кривично законодавство прве Југославије развијало се у две фазе. У првој, која је трајала до почетака Шестојануарске диктатуре 1929. године, кривичноправне норме су црпене из предратног законодавства Кнежевине и Краљевине Србије, и неколицине закона којима је делимично регулисана материја и општег и посебног дела кривичног права.[90] Указом 1919. године важење Војног казненог законика од 31. јануара 1901. године је проширено на територију целе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а као допуна су му служили Закон о устројству војске од 27. јануара 1901. године, Уредба о војној дисциплини од 20. новембра 1914. године, Закон о штампи од 13. јануара 1904. године.[91]

У осталим крајевима Краљевине СХС по указу од 22. фебруара 1919. године важиле су главе IX и X српског кривичног законика са општим делом, иначе ту су важили и следећи кривични законици (за Војводину Угарски кривични законик од 1878. године, за Босну и Херцеговину Казнени закон о злочинствима и преступима за Босну и Херцеговину од 1889. и аустријски са малим изменама од 1852. године, за Црну Гору српски казнени законик од 1905. године са незнатним изменама, за Хрватску, Далмацију, Славонију и Словенију аустријски кривични законик од 1852. године).[92]

Фактички и терминолошки посматрано Закон о јавној безбедности први пут се јавио у правном животу на нашим просторима 1905. године. Креатори безбедносне политике Краљевине Србије схватили су да се одговор на безбедносне претње каква је била хајдучија морао дати у виду једног оваквог закона.[93] Закон о јавној безбедности из 1905. године је имао по својој конфигурацији 15 чланова чији је основни циљ био координација полицијских власти у сузбијању хајдучије. Уочава се да је поменути закон инкриминисао првенствено појаве бандитизма и разбојништва. У данашњој криминалистичкој пракси, радило би се углавном о насилничким и имовинским кривичним делима, али је у појединим случајевима хајдучије, посебно у Јужној Србији било елемената политичког насиља према представницима власти.[94]

У погледу инкриминисања дела против државе и краља и кривично-правне заштите државе, посебну важност за материју политичких деликата

у Београду

87 Члан 6. Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја, Службене новине Краљевине Југославије, година XI 1929. број 232 од 4. октобра, петак, у Београду

88 Члан 13. Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја, Службене новине Краљевине Југославије, година XI 1929. број 232 од 4. октобра, петак, у Београду

89 Члан 30. Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја, Службене новине Краљевине Југославије, година XI 1929. број 232 од 4. октобра, петак, у Београду

90 Милан Стевовић, Мартин Матијашевић, Кривично-правно тумачење Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године, Часопис „Записи“ бр. 8, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019, стр. 189.

91 Тома Живановић, Основи кривичног права, Београд, 1921, стр. 6-10.

92 Тома Живановић, Основи кривичног права, Београд, 1921, стр. 6-10.

93 Мартин Матијашевић, Закон о заштити јавне безбедности и поретка у Краљевини Југославији 1929. године – правни, политички и безбедносни аспекти, докторска дисертација, Правни факултет, Универзитет у Нишу, (Ниш, 2020), 156.

94 Видети опширније: Члан 1-15. Закона о јавној безбедности, Српске новине, број 24, година 1905.

имале су одредбе Обзнане. Закон о заштити јавне безбедности из 1921. године, поред Обзнане представља акт којим се инкриминише комунистичко деловање, заједно са Законом о штампи из 1925. године где су инкриминисани поједини политички деликти. Елементи раније прописаних кривичних дела против државе су све до 1921. године претрпели незнатне измене. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1921. имао је 22 члана која су се незнатно разликовала од верзије закона из 1929. године.[95]

У члану 1. ст. 1 новог закона о заштити јавне безбедности избачени су термини „комунистичку или анархистичку пропаганду", такође у истом члану ст. 2 редукован је део „удружења ради припреме или извршења убиства или удружења за нелегално и непарламентарно приграбљивање власти". У ставу 4. додат је и термин „непослушност" у односу на претходну верзију закона. У ставу 7. Поред покушаја или убиства ма ког органа власти, избачен је термин „политичке личности". Остали чланови били су незнатно измењени додате су формулације које су спречавале деловања верског и племенског карактера, као и поједини нови чланови, разлике су приметне и у новчаним износима запрећених казни.

Друга фаза започела је доношењем Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године и јединственог Кривичног законика Краљевине Југославије из 1929. године, који је представљао кодификацију кривичноправне гране, а окончан је уставним променама из 1931. године.[96] Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави представљао је заједно са верзијом из 1921. године целовит и јединствен правни акт у оквирима прве југословенске државе, који је био посвећен искључиво деликтима против државе, доминантне политичке идеологије и јавне безбедности. Сама чињеница да је материја политичког криминалитета издвојена у посебан закон говори о значају који је тадашња власт придавала заштити монархистичког, државног и југословенског интереса и идеологије.[97] Иако би се овај потез законодавца могао правдати аргументом заштите јавне безбедности и заједничке државе, као и кроз непостојање јединственог кривичног законика од формирања Краљевине СХС, мислимо да је његово поновно истицање у самосталан акт неспорно имало политичко-идеолошку позадину. Позивање на угроженост јавне безбедности[98] је био добар повод и ваљан аргумент како са правног, тако и са фактичког становишта за доношењем једног репресивног закона.

С тим у вези значајна је и правна дефиниција Слободана Милетића који безбедност дефинише као: „правно уређиваним и обезбеђиваним друштвеним односима успостављено, одржавано и унапређивано стање у држави које омогућава ефективну заштићеност државе и грађана који у њој живе од свих (спољашњих и унутрашњих) противправних аката (активности) којима се угрожава уставни поредак, суверенoст, независност и територијална целокупност државе, рад државних органа, обављање привредних и друштвених делатности и остваривање слобода, права и дужности човека и грађанина".[99] Друштвено-политичка ситуација, проблеми оцене стања без-

95 Милан Стевовић, Мартин Матијашевић, Кривично-правно тумачење Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године, Часопис „Записи" бр. 8, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019, стр. 190.

96 Милан Стевовић, Мартин Матијашевић, Кривично-правно тумачење Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године, Часопис „Записи" бр. 8, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019, стр. 190.

97 Мартин Матијашевић, Закон о заштити јавне безбедности и поретка у Краљевини Југославији 1929. године – правни, политички и безбедносни аспекти, докторска дисертација, Правни факултет, Универзитет у Нишу, (Ниш, 2020), 156-157.

98 Милосављевић наводи и значење речи безбедност, те истиче да „у српском језику безбедност значи одсуство опасности, безопасност, стање у коме се не осећа никаква опасност. Безбедан је онај који је осигуран од опасности, заштићен, поуздан, сигуран, обезбеђен; па би безбедност била стање онога који је безбедан или онога што је обезбеђено. Из угла појединца, могло би се рећи да безбедност значи одсуство страха за себе, своје ближње и своја добра, а из угла неке друштвене групе или читавог друштва – одсуство претњи опстанку те групе, односно друштва и њихових вредности („поретка ствари") које сматрају битним за одржање и напредак и које као такве треба посебно штитити од угрожавања".Милосављевић, Б., 2014, стр. 97.Милосављевић, Б., 2014, Прилог теоријскоправном одређењу појма безбедности, Правни записи, година V, број 1, стр. 95–119

99 Милетић, С., 1997, стр. 13.Милетић, С., 1997, Полицијско право, I књига, Београд, Полицијска академија

бедности[100] и идеолошка основа појма безбедности,[101] погодовали су увођењу Шестојануарске диктатуре. На ово је утицала и доминантна теорија која безбедност у XIX и XX веку углавном везује за разматрања о држави, њеном суверенитету тј. заштити државних вредности, односно преовладавало је државоцентрично схватање безбедности. Током овог периода постојала је и крута подела безбедности на унутрашњу (која је укључивала секторе јавне и државне безбедности) и на спољашњу (војни сектор) безбедност. У центар је била постављена безбедност државе[102] и остварење њених националних интереса.[103]

Скупштински догађаји од 20. јуна 1928. године и отежано функционисање политичког система ишли су управо у прилог доношењу овог закона. Већ први чланови Закона указују да се ради о правном акту који припада „тврдој“ руској кривичноправној струји, са формулацијом „Александар I по милости Божјој и вољи Народној краљ Срба, Хрвата и Словенаца на предлог Нашег Министра Унутрашњих Дела, а по саслушању Председника Нашег Министарског Савета,“ прописује и проглашава: Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави.[104] Као злочинство у смислу казненог законика сматрала су се следећа бројна дела:

1) писање, издавање, штампање, растурање: књига, новина, плаката или објава којима се иде на то да се ко подстрекне на насиље према државним властима, и уопште, да се угрози јавни мир или доведе у опасност јавни поредак. Ово важи и за сваку писмену или усмену пропаганду или убеђивање других да треба променити политички или социјални поредак у држави злочином, насиљем или ма којом врстом тероризма;

2) организовање, потпомагање или постајање чланом ма каквог удружења које би имало за сврху пропаганду комунизма, анархизма или тероризма или удружења за нелегално приграбљивање власти, као и уопште оно што се садржи у предњој тачки;

3) издавање у закуп или ма у којем виду уступање зграда или просторија за скупљање лица, којима би био циљ припрема или рад за остварење чега од онога, што је изложено у горњим двема тачкама, ако је онај који је зграду или просторију уступио, знао на шта ће се оне употребити;

4) организовање, здруживање или пропаганда, којима се иде на то, да се проузрокује војна побуна, метеж, непослушност или незадовољство код војника, или да се грађани или војници не одазивају својим војним дужностима, или да се омета, отежава или ограничи производња, поправка или пренос војног материјала или снабдевање војске за њене потребе, као и уопште свака пропаганда, против установе војске, као и свака припрема, покушај или извршење у циљу да се поруше или пониште објекти, који служе јавном саобраћају, јавним инсталацијама и потребама;

5) стављање у везу са каквом личношћу или каквим друштвом у иностранству у циљу добијања какве помоћи отуда ради припреме за револуцију или насилну промену садашњег политичког стања у земљи или другог чега у предњим тачкама предвиђенога, као и свако помагање кога иностранога листа или

100 Реч безбедност потиче од префикса без (непостојање, одсуство) и речи беда (велико сиромаштво, положај који изазива презир, невоља, несрећа, зло) и представља стање онога који је заштићен од опасности, осигуран, сигуран, безопасан. Поред речи безбедност, у српском језику је у употреби још и реч сигурност чије значење потиче од латинске именице sēcūrĭtas, ātis ф. (мир духа, безбрижност, сигурност, безопасност) и придева sēcūrus (без бриге, безбрижан, без бојазни, који се не боји никакве опасности). Иако се у српском језику ове две речи у општој употреби често употребљавају као синоними, сигурност представља шири појам од појма безбедности, јер поред одсуства опасности обухвата и извесност, самопоуздање, па и лакомисленост. Појам безбедности у објективном смислу представља одсуство претњи по усвојене вредности, док у субјективном значењу представља одсуство страха од тога да ће дате вредности бити угрожене.Светлана Станаревић, Филип Ејдус, Појмовник безбедносне културе, БЦБП, Београд, 2009. стр. 14-15

101 Милосављевић, Б., 2014, стр. 110 и д.Милосављевић, Б., 2014, Прилог теоријскоправном одређењу појма безбедности, Правни записи, година V, број 1, стр. 95–119

102 Крајем XVI вијека Жак Боден (Jean Bodin), развија идеју о осигурању државног поретка. Основни предуслов за осигурање државног поретка јесте постојање суверености државе која представља највишу власт и која не зависи од поданика. Сматра се да је Боден први аутор који је дефинисао сувереност као врсту апсолутне власти у држави. Ипак, суверена власт једних ограничена је сувереном влашћу других заједница (држава). За функционисање међународних односа важна су два правила, а то су сила и поверење.Bodin, J., 2002, Šest knjiga o republici, Zagreb, Politička kultura, str. 47 i 52.

103 Милосављевић, Б., 2014, стр. 101.Милосављевић, Б., 2014, Прилог теоријскоправном одређењу појма безбедности, Правни записи, година V, број 1, стр. 95–119

104 Члан 1. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929.

друштва од стране некога са територије наше краљевине кад то лице или друштво ради против уређења поретка или јавног мира наше државе;

6) производња или прикупљање оружја, оруђа, справа или експлозива ради којег од напред поменутих циљева, као и свако прикривање тих предмета;

7) припрема, покушај или извршење убиства ма кога органа власти.[105]

Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године настојала се сублимирати нормативно-правна и кривично-правна инкриминација различите врсте кривичних и прекршајних дела која су у својој бити (animus terrorandi) могла имати политички мотивисан циљ. Тако се већ у првом члану, који је необично широко формулисан са више ставова настоје инкриминисати дела из домена штампе и пропаганде, затим, дела злочиначког или другог противуставног удруживања, издавање у закуп просторија сумњивим лицима, револуционарно деловање, набавка оружја и припреме и извршење атентата.

Необична је и законодавна техника, јер се кривична дела не дефинишу појединачно, са прецизно одређеним бићем, већ се у оквиру члана 1. наводи седам различитих облика кривичног дела против јавне безбедности. Овако формулација оставља превелику слободу судским органима и ствара могућност да се сваки акт насиља са иоле политичком конотацијом окарактерише као тешко кривично дело против јавне безбедности. Идеолошки призвук термина употребљених у ставу 5. члана 1. Закона појачава утисак о претерано репресивном карактеру овог Закона. Термин „стављање у вези или свако помагање...“ проширује круг радњи ван реалне мере. У члану 2. се, тако, прописује висина запрећене казне и начини оперативног поступања који се проширују и на ноћне активности полицијских органа и истиче да ма ко учини било које од кривичних дела изложених у члану 1. овог закона казниће се смрћу или робијом до 20 година. Предмети кривичних дела конфисковаће се. Они који знају да се припремају злочини, изложени у члану 1., па о томе на време не известе државне власти, казниће се робијом до 20 година. У циљу бржег и лакшег утврђивања кривице допуштено је надлежним властима да врше претрес и ноћу.[106]

Градирајућих или олакшавајућих околности или чињеница извршења дела по слову овог закона је било, могуће је било изрећи и смртну казну, а затвор се кажњавао принудним радом и робијом до 20 година за кривична дела из члана 1. Овакав избор казне за кривична дела из члана 1. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави звучи анахроно и застрашујуће. Чини се да је управо одредба о изрицању смртне казне изврстан показатељ природе политичког система и тежњи да се по сваку цену заштити интегрално југословенство. Посебну пажњу привлачи неодређеност правног стандарда на основу ког се може изрећи најсуровија кривична санкција. Законодавац конструисањем таквог стандарда суштински препушта у руке судске власти одлучивање о најосетљивијем кривичноправном питању ондашњице, али и данашњице.

Закон је предвиђао да како она удружења и политичке партије са циљем предвиђеним у члану 1. овога закона, тако исто забрањују се и растурају сва удружења и политичке странке, које врше пропаганду или убеђивање других, да треба променити постојећи поредак у држави. Исто тако забрањују се и растурају све странке које носе обележје верско или племенско. Организовање, помагање или постајање чланом овакве организације, уколико не потпада под удар члана 2. овога закона, казниће се затвором до 1 године и глобом од 10.000 динара.[107] У овом ставу Закона инкриминисане су и радње „агитације и пропаганде и деловања политичких удружења“ уперених на насилно обарање постојећег државног уређења.

Оснивање нових и опстајање постојећих политичких друштава, која имају други циљ него она из члана

105 Члан 1. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929.

106 Члан 2. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

107 Члан 3. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

1. и 3. овог закона, било је везано за нарочиту дозволу управних власти (Великог Жупана) оне области где је друштво имало главно седиште. Ако у року од месец дана ова дозвола не би била испослована сматрало се да оснивање друштва није дозвољено. Ко би постао или остао члан овог друштва или би га помагао кажњавао се затвором до три месеца. Да ли је друштво политичко оцењивао је Велики Жупан оне области где је друштво имало своје главно седиште.[108] Препуштање терета доказивања и оцењивања Великом Жупану представља директан облик арбитрарности полицијских и политичких власти, посебно имајући у виду да се Велик Жупан постављао на предлог и одобрење Министарства унутрашњих послова.

Члан 5. је прописивао да се забрањује одржавање зборова под ведрим небом или у затвореним просторијама, као и свих састанака без претходне дозволе надлежних управних полицијских власти. Пријаву за збор односно састанак треба учинити најкасније три дана раније. У пријави треба назначити и дневни ред збора односно састанка. Ко противно ради казниће се затвором до три месеца и глобом од 5.000 динара. На сваки збор и састанак изаслаће надлежна управна полицијска власт једног свог чиновника као комесара, који ће имати дужност, да распусти збор за случај ма какве повреде закона или наређења. Исто тако треба у истом року испословати претходну дозволу полицијске власти за све манифестације и опходе. Ко противно ради као и онај ко не послуша заповест власти о растурању ових скупштина, манифестација, састанака и опхода, казниће се, уколико у том делу не буде кривице из овога закона или кривичног закона, затвором до 6 месеци.[109] Наговештај слања једног чиновника као комесара на збор или јавни скуп показује да се ништа није препуштало случају и да је постојала интенција стављања под контролу свих друштвених активности тог типа.

Употреба војске била је регулисана чланом 6. у коме се каже: „Државна политичка власт тражиће од најближег Команданта војску ради одржавања јавне безбедности кад год се покаже да у којем конкретном случају нису за то довољни органи личне и имовне безбедности. Ближе одредбе о начину употребе војске прописаће Министарски савет“.[110] Трошкови ангажовања војске дефинисани су у члану 7. овог закона. Кад се у какву општину или срез пошаље војска ради угрожене безбедности, онда ће становништво те општине или среза бити дужно да из својих средстава, свака кућа према своме имовном стању, храни и снабдева војску. Прибирање потребних намирница врши се под руковођењем и надзором државне управно-полицијске власти првог степена, општинска власт и у укупном износи и на време предаје војној власти. И други трошкови, које би држава учинила услед ове употребе војске, падају на становништво, но ако се ред убрзо поврати, може се становништво ослободити накнаде тих трошкова и да они падају на терет државне касе, као и да се становништву врати оно што је за војску дало.[111]

Закон је инкриминисао и дела против јавног реда и мира. У члану 8. прописано је да лица која у скитњи, пијанчењу или блудничењу проводе време, а да не могу доказати да се на поштен начин издржавају, казниће се због тога затвором до три месеца, а осим тога као лица морално посрнула и склона вршењу кривичних дела, могу бити упућена и после издржане казне у завод за принудни рад. Малолетна лица, ако не би била осуђена на казну, упућиваће се у завод за васпитање, у којем тако лице може остати највише пет година, уколико није навршило 16 година живота, иначе до пунолетства. Министар правде овлашћује се да доноси Уредбу о поступању за случајеве упућивања оваквих лица у заводе за принудни рад или у заводе за васпитање и морално поправљање малолетника. Лица која ремете ред и мир могу се одлуком првостепене управно-полицијске власти, поред казне, протерати у ма које друго место

108 Члан 4. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

109 Члан 5. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

110 Члан 6. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

111 Члан 7. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

из кога се не смеју вратити без одобрења надлежног Великог Жупана, односно Управника града Београда. Ко се врати биће кажњен до 30 дана затвора и поново протеран.[112]

У оквиру чланова 9-16. Закона прописане су врло неодређене инкриминације. Њима нису исцрпно наведена сва кривична дела против јавне безбедности и поретка у држави, већ су оне дате готово exempli causa јер се у почетним формулацијама ових чланова јасно каже: „Казниће се лица која у скитњи, пијанчењу или блудничењу проводе време, а не могу доказати да се на поштен начин издржавају, лица морално посрнула и склона вршењу кривичних дела, итд...“. То значи да се, у складу са чланом 1. круг радњи кривичних дела против јавне безбедности и поретка у држави може несагледиво ширити.

Набавка, држање и промет опасним и експлозивним материјама регулисано је члановима 9-11. „Ко распрскавајуће материје или справе или оруђа потребна за њихово справљање гради или другога упућује како да их начини, набави, чува или другоме продаје, ма да зна или мора држати, да су све оне одређене, да се употребе за извршење каквих злочинства, поред оних набројаних у чл. 2 овог закона, казниће се робијом до 5 година.[113] Ко је овлашћен да држи распрскавајуће материје, па овим рукује противно постојећим правилима и наредбама надлежних власти и тиме проузрокује какву штету или опасност по имовину, здравље или живот других казниће се затвором до 6 месеци.[114] Ко се огреши о постојеће законске прописе и наредбе о производњи и продају барута, динамита, ватреног оружја и других распрскавајућих материја казниће се новчано од 10.000 до 100.000 динара према величини кривице и свом имовном стању.“[115]

Законодавац у члану 11. наставља у истом стилу формулацијом: „ко се огреши“, при томе не уважавајући субјективни елемент бића кривичног дела. Интересантно је да се ни у једној од тачака, као уосталом ни у члану 11, не помињу субјективни елементи бића кривичног дела, иако је исправно да се за постојање политичког деликта захтева постојање тачно одређене намере, па самим тим и директног умишљаја као јединог облика кривице код већине кривичних дела. Одредбе су недовољно прецизне да би их могли сматрати ваљаним обликом субјективног бића кривичног дела, тј. дефиницијом намере у кривичноправном смислу.

Без дозволе државне управно-полицијске власти првог степена нико није смео носити ни држати никаква оружја. Министар унутрашњих дела израђивао је правилник, по коме су поступале полицијске власти при издавању дозвола за ношење оружја и примене казне за случај неовлашћеног држања и ношења оружја.[116]

У члановима 13 и 14. прописане су мере за сузбијање штрајкова. Државни чиновници и службеници, радници војне администрације, службеници самоуправних тела, који појединачно, или у већем броју престану вршити своју службу у циљу штрајка казниће се затвором од 6 месеци до 3 године, а подстрекачи и коловође новчано до 10.000 динара, уколико ова дела не би потпадала под удар којег од других чланова овога закона. Истом казном казниће се и она лица која саботажом или пасивном резистенцијом ометају правилан ток поверене им службе или рада. Министар унутрашњих дела ће у споразуму са Министром Војске и Морнарице израдити Уредбу о позивању ових чиновника односно службеника на војну вежбу у оваквим случајевима.[117] Лица која покушају спречити друга лица да не раде казниће се истом казном као у члану 13. овога закона, ако њихова радња не пређе у какво дру-

112 Члан 8. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

113 Члан 9. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

114 Члан 10. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

115 Члан 11. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

116 Члан 12. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

117 Члан 13. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

го кривично дело. Истом казном казниће се свака лица, ако се на позив власти одмах не разиђу с места, где су се недопуштено скупили.[118]

Понашања на јавним скуповима инкриминисана су члановима 15 и 16. Ко на јавним зборовима у отвореним или затвореним просторијама или иначе ма где, носи или износи ма какве знаке, заставе, натписе, као знаке позивања или подстрекавања да се створи јавно мишљење да постојећи поредак треба заменити другим казниће се затвором у смислу чл. 13 овог закона.[119] Свако учествовање при манифестацијама из предњега члана против организовања државне власти, казниће се затвором до године дана и новлано до 3.000 динара.[120]

Закон је садржао и прописе кривично-процесне природе. Кад оптужени буде позван ради саслушања, па се крије, побегне или га уопште нема у месту пребивања за три дана од судског позивања и то се констатује извештајем од стране надлежне власти, суд неће позивати таквог оптуженог путем Службених новина, нити му преко њих вршити никаква саопштења, већ ће се све судске одлуке, које му се имају предати прилепити на дом његовог последњег становања или пословног бављења, као и на судску таблу и оне ће се сматрати пуноважне у погледу рачунања рокова.[121] И за кривице из овог закона учињене путем штампе примениће се прописи овога закона.[122] У члану 19. је предвиђено да за сва кривична дела по овом закону суде државни судови по слободном судијском уверењу и да ће их судити као хитне предмете пре свих других кривичних дела. Општи казнени законик за Краљевину Србију (чланови 1. До 81) примењивао се у свему на сва кривична дела по овом закону. Но, изузетно од члана 48. Казненог закона за Краљевину Србију, кривац се могао осудити на смрт за злочин учињен по овом закону, ако је у времену учињеног дела имао пуних 18 година живота.[123] Овом закону противне одредбе из општег кривичног законика и других казнених закона, као и закона о штампи, закона о удруживању и зборовима, закона о држању и ношењу оружја и свих других закона престајале су важити ступањем на снагу овог закона.[124]

Овај закон ступао је у живот и добијао правну снагу кад се обнародује у Службеним новинама.[125] Члан 21. Закона који предвиђа да он ступа на снагу даном објављивања у Службеним новинама, је такође непримерено решење, посебно узимајући у обзир врсту и тежину санкција које су њиме прописане. Није стандарно ни решење из члана 19. којим се предвиђа да за свака кривична дела по овом закону суде државни судови по слободном судијском уверењу и као хитне предмете пре свих других кривичних дела, као и да се изузетно од члана 48. Казненог закона за Краљевину Србију, кривац могао осудити на смрт за злочин учињен по овом закону, ако је у времену учињеног дела имао пуних 18 година живота.

Казнена политика законодавца је истовремено веома оштра, али и блага. Посебни максимум је одређен на 20 година тешког затвора, а посебни минимум на 30 дана затвора. За сва дела са формулацијама („ко помаже на било који начин лица која су се одметнула од власти, наоружане банде... и даје им склониште, доставља им, крије или превози оружје, храну, материјал, новац и друго....или омета државне органе у њиховом хватању“) прописана је казна од најмање шест месеци или пет година затвора. Инкриминације из Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године су, углавном, недовољно квалитетно конструисане. У њима има неодређених правних стандарда и претераних ширења криминалне зоне, могу се видети поједини појмови претежно

118 Члан 14. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

119 Члан 15. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

120 Члан 16. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

121 Члан 17. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

122 Члан 18. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

123 Члан 19. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

124 Члан 20. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

125 Члан 21. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929

политички мотивисане садржине, где се рецимо у пријави зборова треба назначити и дневни ред збора односно састанка.

Лоше правне конструкције могу се видети и у чињеници да су након непуна два месеца од усвајања прве верзије, већ 1. марта 1929. године донете измене и допуне Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави. После члана 2. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави од 6. јануара 1929. године долазе као члан 3,4,5 и 6. ове одредбе: Члан 3. Ко писањем, штампањем, издавањем или растурањем књига, новина, плаката, објава или слика, или на ма који други начин врши пропаганду или иде за тим да створи убеђење или расположење код других да се неки део Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца издвоји из целине или као самостална држава или да се споји са којом страном државом или да се промени данашње државно уређење или да се промени политички и социјални поредак у држави, казниће се робијом од пет година, уколико такво дело не потпадне под тачку 1. члана 1. овог закона.[126]

Члан 4. Ко писањем, штампањем, растурањем написа слика или објава или иначе износи или преноси лажна тврђења, у намери да изложи порузи или презрењу државне установе, законе, уредбе или наредне власти, или политички и социјални поредак у земљи или ко на поменути начин нешто износи или преноси у намери да проузрокује нерасположење против државних установа, закона, уредаба или наредаба власти или против политичког и социјалног поретка у земљи, казниће се затвором до једне године и новчано до 20.000 динара.[127] Члан 6. ко на начин поменут у члану 5. врши пропаганду или ствара расположење да се државне или самоуправне власти ометају у вршењу свог задатка или уопште у свом делању, казниће се затвором до шест месеци и новчано до 6.000 динара.[128]

Члан II. Одељак трећи члана 4. мења се и гласи: „Ко постане или остане члан оваквог друштва или овакве политичке странке или их буде помагао, или ко штампом или иначе нешто учини чиме показује непризнавање наредаба власти изданих по одељку првом овог члана, казниће се затвором до шест месеци и новчано до 6.000 динара.[129] Члан III. Садашњи чланови 3-21. постају чланови 7-25.[130] Члан IV. За поступак по кривичним делима из новог члана 3. надлежан је Државни суд за заштиту државе, а за дела из нових чланова 4,5 и 6. надлежни су редовни судови.[131]

Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави као општи правни акт, није донет по тачно утврђеној законодавној процедури и као такав правни акт имао је бројне недостатке, један од њих је покушај да се на свеобухватан начин уреди и заокружи шира правна област из домена јавне безбедности.[132] Као такав Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави имао је широко дефинисану криминалну зону и широко запрећени распон казни. Јасно је, дакле, да је у тако датој инкриминацији било тешко издвојити практични модел за дефинисање и кажњавање политичких кривичних дела Краљевине Југославије. Кривичноправна регулатива деликата политичког карактера у Краљевини Југославији у знатној мери била је условљена општом друштвеном климом, владајућом идеологијом југословенства, степеном развитка по-

126 Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави са изменама и допунама од 1. марта 1929., са Законом о државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. и Уредбом од 14. јануара 1929. за извршење овог закона, (Никшић-Беране: Прогрес, 1933).

127 Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави са изменама и допунама од 1. марта 1929., са Законом о државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. и Уредбом од 14. јануара 1929. за извршење овог закона, (Никшић-Беране: Прогрес, 1933).

128 Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави са изменама и допунама од 1. марта 1929., са Законом о државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. и Уредбом од 14. јануара 1929. за извршење овог закона, (Никшић-Беране: Прогрес, 1933).

129 Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави са изменама и допунама од 1. марта 1929., са Законом о државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. и Уредбом од 14. јануара 1929. за извршење овог закона, (Никшић-Беране: Прогрес, 1933).

130 Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави са изменама и допунама од 1. марта 1929., са Законом о државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. и Уредбом од 14. јануара 1929. за извршење овог закона, (Никшић-Беране: Прогрес, 1933).

131 Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави са изменама и допунама од 1. марта 1929., са Законом о државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. и Уредбом од 14. јануара 1929. за извршење овог закона, (Никшић-Беране: Прогрес, 1933).

132 Народна скупштина Републике Србије, http://www.parlament.sr.gov.yu

литичке културе и свести, уставном организацијом и типом државно-правног и монархистичког уређења. Начин оваквог регулисања политичких кривичних дела представљао је, чини нам се, веродостојан одраз врсте политичког система, нивоа демократичности и отворености друштва и степена развитка и остварености политичких слобода, слободе окупљања[133] и осталих грађанских слобода.

Парадоксално је да је диктатура успела оно што парламентарни систем није могао. Извршена је консолидација и унификација правног система и законодавства за само годину дана. Њена карактеристика је било и интегрално југословенство. Држава је добила назив Краљевина Југославија, а административно је подељена на девет бановина, установљених на географском, а не на етничком принципу. Управо је са Шестојануарском диктатуром започет процес унификације законодавства који је имао видљиве резултате. Влада, без стега парламентарних борби и опструкција, имала је под окриљем апсолутистичког режима слободу да сама креира, уводи у процедуру и октроише законе. Спроведен је амбициозно постављени програм консолидације законодавства који је председник владе Живковић најавио. Посебним законом донесеним 31. јануара 1929. године основан је Врховни законодавни савет и Комисија стручњака при Министарству правде са задатком припреме и усаглашавања законодавства, на тај начин, операционализована је разрада многобројних законских нацрта, уредаба и других правних прописа, и то не само из области државног организационог права, већ и шире.[134]

Јасно се може уочити да је консолидација правног система највише резултата дала у области јавног права, тзв. државног организационог права, прописа о устројству државне власти. Управно право било је нарочито заступљено у процесу унификације и изједначења права. Наиме, још 1922. године донесене су Уредба о подели земље на области, Закон о општој управи, те Закон о обласној и среској самоуправи, који нису остварили жељене организационе аспекте краљевине. У периоду Шестојануарске диктатуре у тој правној области донесен је 3. октобра 1929. године Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја, којим је држава добила нови назив Краљевина Југославија, а државна територија била је подељена на девет бановина, и Закон о банској управи од 7. новембра 1929. године.[135]

У погледу до тада фрагментарног кривичног законодавства донет је 27. јануара 1929. јединствени Кривични законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Законик је ступио на снагу 1. јануара 1930. године и њиме је извршена унификација партикуларних правних правила из области кривичног материјалног права у држави. Иако је у самој конструкцији закона јасно видљив основни задатак јединственог кривичног Законика који се састојао у заштити владајућег политичког и економског система. Садржао је мноштво прописа о кривичноправној заштити власти и на оштар начин штитио успостављени режим од свих „антидржавних“ елемената, али и побољшао личну и имовинску сигурност свих грађана краљевине.[136]

Поред области организационог права, законодавни рад усмерен на доношење јединствених закона највише успеха остварио је у домену прописа који су се односили на судски поступак. Доношењем низа формалноправних прописа био је коначно ликвидиран правни партикуларизам који је постојао у поступку пред судовима. Законик о судском кривичном поступку донесен је 16. фебруара 1929. године, а 13. јула исте године и Законик о судском поступку у грађанс-

133 У литератури је најчешће цитирано мишљење представника француске владе дато пред Државним саветом у случају Benjamin, 1933. године. Према њему „окупљање представља тренуто груписање особа учињено у циљу да се саслуша изражавање идеја или мишљења, односно да се саветује о заштити одређених интереса“.Morange, J. (1985). Droits de l'homme et libertés publiques, Paris: Presses universitaires de France. 2e edition. 209-210.

134 Видети опширније: Гордана Дракић, *Шестојануарска диктатура и правна држава*, Зборник радова „Владавина права и правна држава у региону“, (Источно Сарајево, 2014), 780–792.

135 Видети опширније: Гордана Дракић, *Шестојануарска диктатура и правна држава*, Зборник радова „Владавина права и правна држава у региону“, (Источно Сарајево, 2014), 780–792. Ferdo Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka II*, (Zagreb, 1959), 312–313.

136 Видети опширније: Гордана Дракић, *Шестојануарска диктатура и правна држава*, Зборник радова „Владавина права и правна држава у региону“, (Источно Сарајево, 2014), 780–792.

ким стварима. Оба прописа представљала су модерне законике који су допринели изједначењу, убрзању и јасноћи поступка суђења у југословенској држави.[137]

У новембру 1929. године председник владе Живковић је на седници Министарског савета истакао потребу „да се пожури са израдом уредаба и закона како би биланс рада годишњице био што повољнији“.[138] Наведена изјава председника владе свакако потврђује настојање основних чинилаца Шестојануарског режима да процес изједначења права, који се годинама налазио у стагнацији, коначно изнедри дуго очекиване и за праксу преко потребне, јединствене законе за читаву државу. Импозантни резултати законодавног рада требало је на својеврстан начин да оправдају режим личне владавине. Остало је забележено да је у току 1929. године краљевим указом донесено око две стотине закона, што је, заиста, био импресиван биланс, нарочито у поређењу са периодом парламентаризма који је претходио завођењу диктатуре.[139]

Гордана Дракић у свом ауторском чланку „Шестојануарска диктатура и правна држава примећује да је: „динамична законодавна активност и значајни резултати требало, на неки начин, да представљају својеврсно оправдање за завођење режима личне владавине и да потврде циљеве истакнуте приликом његовог проглашења. Она примећује да је одсуство парламентарног живота очигледно погодовало напретку законодавства. Влада је искористила стечену могућност да сама доноси законе, те су многи, у претходном периоду припремљени, нацрти закона угледали светлост дана и ступили на снагу. Најзад, Дракићева закључује да је несумњива чињеница да је право у периоду Шестојануарске диктатуре сразмерно највише унификовано, што је доприносило учвршћивању правног поретка и превазилажењу проблема који су постојали у пракси услед правног партикуларизма. Својеврстан је парадокс да је стабилизација правног поретка и унификација закона постигнута у режиму који је, како смо навели, одликовало непостојање битних претпоставки за постојање правне државе.[140]

137 Видети опширније: Гордана Дракић, *Шестојануарска диктатура и правна држава*, Зборник радова „Владавина права и правна држава у региону“, (Источно Сарајево, 2014), 780–792.

138 Видети опширније: Гордана Дракић, *Шестојануарска диктатура и правна држава*, Зборник радова „Владавина права и правна држава у региону“, (Источно Сарајево 2014), 780–792. Љубодраг Димић и други, *Записници са седница Министарског Савета Краљевине Југославије 1929–1931*, (Београд, 2002), 105.

139 Видети опширније: Гордана Дракић, *Шестојануарска диктатура и правна држава*, Зборник радова „Владавина права и правна држава у региону“, (Источно Сарајево, 2014), 780–792.

140 Гордана Дракић, *Шестојануарска диктатура и правна држава*, Зборник радова „Владавина права и правна држава у региону“, (Источно Сарајево, 2014), 790.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

Архив Југославије (АЈ) 37-22-326.

Монографије, часописи

1. Bodin, Jean, Šest knjiga o republici, Politička kultura, (Zagreb, 2002)
2. Владимир Брајовић, Питање настанка и рада Културбунда и других Немачких организација у Краљевини СХС/Југославији, Војно дело 3/2016, (Београд, 2016)
3. Гордана Дракић, *Шестојануарска диктатура и правна држава*, Зборник радова „Владавина права и правна држава у региону“, (Источно Сарајево, 2014)
4. Дмитар Тасић, Рат после рата – Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920, (Београд: Институт за стратегијска истраживања, 2008).
5. Дмитар Тасић Војно-политичка акција „македонствујушчих“ у Краљевини СХС/Југославији, Часопис Архива Југославије, год. 3, бр. 3, (Београд, 2002)
6. Димитрије Богдановић, Књига о Косову, (Београд: Српска академија наука и уметности, посебна издања, Књига DLXVI, 1986)
7. Dimitrije Bogdanovic, *Knjiga o Kosovu*, (Beograd: Projekat Rastko, 2000).
8. Дамјан Павлица, Рана историја, Комунистичке партије Југославије, датум приступа: 19.01.2018. https://damjanpavlica.wordpress.com/2015/01/19/rana-istorija-kpj/

9. Жељко Лазић, Мартин Матијашевић, Спољно-политички и међународно-правни аспекти деловања Краљевине Југославије и приближавање тројном пакту, (Нови Сад: Култура полиса, год. XIII, бр. 30, 2016)

10. Жељко Лазић и Мартин Матијашевић, *Друштвени контекст и јачање антисемитизма у Краљевини Југославији,* Култура полиса год. XIV, бр. 32, (Београд, 2017),

11. Иван Мужић, Стјепан Радић у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Хрватско књижевно друштво св. Ћирила и Методија, (Љубљана, 1987)

12. Иван Рибар, Стара Југославија и комунизам. Закони, судови, затвори и логори у старој Југославији против комуниста, (Загреб: Стварност, 1967)

13. Јелена Ковачевић, Фракцијске борбе међу члановима КПЈ у Сремскомитровачкој казниони 1937-1939.

14. Коста Николић, Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929, (Београд: Институт за савремену историју, 1994)

15. Коста Николић, Комунисти у Краљевини Југославији, (Чачак: Светлост, 2000);

16. Љубодраг Димић и други, *Записници са седница Министарског Савета Краљевине Југославије 1929–1931*, (Београд, 2002)

17. Мартин Матијашевић и Жељко Лазић, Кривично дело тероризма у српском законодавству, Култура полиса бр. 31, (Београд, 2016)

18. Мартин Матијашевић, Закон о заштити јавне безбедности и поретка у Краљевини Југославији 1929. године – правни, политички и безбедносни аспекти, докторска дисертација, Правни факултет, Универзитет у Нишу, (Ниш, 2020)

19. Мартин Матијашевић, Уставне гаранције ограничавања апсолутистичке власти у савременој историји Србије, (Београд: Национална безбедност, 2017, бр. 5)

20. Мартин Матијашевић, Политички осуђеници у Забели 1929-1931. – контекст једног времена, Часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ бр. 7, (Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2018)

21. Милан Стевовић, Мартин Матијашевић, Кривично-правно тумачење Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године, Часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, бр. 8, (Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019)

22. Милосављевић Богољуб, Прилог теоријскоправном одређењу појма безбедности, (Београд, Правни записи, година V, број 1, 2014)

23. Милетић Слободан, Полицијско право, I књига, (Београд, Полицијска академија, 1997)

24. Matthew Worley (editor), *In Search of Revolution: International Communist Parties in the Third Period*, (London: I. B. Tauris, 2004)

25. Morange, J. (1985). Droits de l'homme et libertés publiques, Paris: Presses universitaires de France. 2e edition.

26. Народна скупштина Републике Србије, http://www.parlament.sr.gov.yu

27. Нада Енгелсфелд, Делатност клуба комунистичких посланика у Уставотворној скупштини 1920–1921. године, Други конгрес Комунистичке партије Југославије, материјали са симпозија одржаног 22. и 23. VI 1970. поводом 50-годишњице другог (Вуковарског) конгреса КПЈ 1920, (Славонски Брод, 1972)

28. Родољуб Чолаковић, Казивање о једном покољењу, (Загреб: Напред, 1964)

29. Срђан Цветковић, О Вуковарском програму Комунистичке партије Југославије, Други конгрес Комунистичке партије Југославије, материјали са симпозија одржаног 22. и 23. VI 1970. поводом 50-годишњице другог (Вуковарског) конгреса КПЈ 1920, (Славонски, Брод), 1972)

30. Светозар Прибићевић, Диктатура краља Александра, (Београд: Мостарт, 2018).

31. Светлана Станаревић, Филип Ејдус, Појмовник безбедносне културе, (БЦБП, Београд, 2009)

32. Тодор Стојков, Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935, (Београд: Просвета, 1969)

33. Тома Живановић, Основи кривичног права, Београд, 1921

34. Фикрета Јелић Букић, Усташе и Независна Држава Хрватска 1941-1945, (Загреб: Свеучилишна наклада Либер Загреб, Издавачко предузеће школска књига Загреб), 1977

35. Ferdo Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka II*, (Zagreb, 1959)

Правни извори

36. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Полицијски зборник Закона и законских прописа по струци управно-полицијској и самоуправној издатих од 1. XII 1918 до 15. VI 1924., 293–296.

37. Закон о јавној безбедности, Српске новине, број 24, година 1905.

38. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 6, 6. јануар 1929.

39. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави са изменама и допунама од 1. марта 1929., са Законом о државном суду за заштиту државе од 8. јануара 1929. и Уредбом од 14. јануара 1929. за извршење овог закона, (Никшић-Беране: Прогрес, 1933).

40. Закон Краљевине СХС о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине бр. 170А, 3. август 1921. године.

41. Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији изданих од 1. јануара 1904. године, Краљевско-српске државне штампарије, Београд, 1906.

42. **Закон о краљевској власти и врховној државној управи**, «Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, 6. јануар 1929. године

43. **Закон о измени закона о општинама и обласним самоуправама**, Збирка закона новог доба, приредио Милоша Царевић, (Београд: Гундулић, 1929).

44. Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја, Службене новине Краљевине Југославије, година XI 1929. број 232 од 4. октобра, петак, у Београду

Часописи, новине, гласници

45. Архив, часопис Архива Југославије, 1–2, (Београд, 2015), 105-106.

46. Борба, независан политички и друштвени лист, Загреб, недеља 19. фебруар 1922. године, 1-8.

47. Политика, бр.4559, 30. децембар 1920. Београд.

48. Политика, бр. 4759, 25. јул 1921. Београд.

49. Политика, Београд, четвртак 2. децембар 1920. године број 4531.

50. Политика, Београд, субота 18. децембар 1920. године број 4547.

51. Политика, Београд, 22. децембар 1920. године број 4551.

52. Политика, 30. децембар 1920, бр. 4559, 1

53. Политика, среда 29. јун 1921. год, бр. 4733, стр. 2.

54. Политика, 22. јула 1921, Београд, број 4756, 1.

55. Политика, 25. јул 1921., бр. 4759, Београд.

56. Политика, понедељак 25. јул 1921, Београд, бр. 4759, 1.

57. Политика, бр. 7233, четвртак 21. јул 1928, 1-5

58. *Политика*, бр. 7435/1929.

59. *Политика,* бр. 4559 од четвртка 30. децембра 1920

60. Политика, бр. 7276, 3. августа 1928., 1.

61. Полицијски зборник Закона и законских прописа по струци управно-полицијској и самоуправној издатих од 1.XII 1918 до 15. VI 1924, 293–296

62. Полицијски гласник службени орган одељења јавне безбедности и министарства унутрашњих послова Краљевине СХС, број 6, Београд, 24. децембар 1920.

63. Полицијски гласник службени орган одељења јавне безбедности и министарства унутрашњих послова Краљевине СХС, број 3, Београд, 27. новембар 1920.

Др Невенка Кнежевић Лукић
Криминалистичко-полицијски Универзитет у Београду

ПРОСТОРНИ, АМБИЈЕНТАЛНИ И БЕЗБЕДНОСНИ УСЛОВИ ЗА ИЗДРЖАВАЊЕ КАЗНИ ЛИШЕЊА СЛОБОДЕ У ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ (1918-1941)

УВОД

У Краљевини СХС/Југославији постојало је 11 казнених завода: у Бегуњу, Загребу, Зеници, Лепоглави, Марибору, Нишу, Сремској Митровици, Старој Градишки, Скопљу и у Пожаревцу. Жене осуђенице издржавале су казну лишења слободе у Бегуњу и у Загребу, у Пожаревцу мушкарци и жене, а у осталим заводима само мушки осуђеници.[1] Сви казнени заводи у новоствореној држави били су основани пре уједињења. Врховну управу над свим казненим заводима имало је Министарство правде прве владе Краљевине СХС, формиране децембра 1918. године.[2]

У новој држави, насталој на територији различитог правног, политичког и културног наслеђа, кривично законодавство није било унифицирано и није постојао јединствен систем издржавања казни лишења слободе. У периоду од уједињења (1918) до Шестојануарске диктатуре (1929), примењивало се партикуларно законодавство.[3] У казненим заводима задржан је исти систем извршења казни лишења слободе који се примењивао у административно-територијалним областима и пре уједињења. Систем заједничког затварања, без класификације осуђеника, опстао је у казненим заводима у Скопљу, Нишу, Подгорици и у Пожаревцу, у женским заводима у Бегуњама, Нишу и у Пожаревцу, док је у заводима у Лепоглави, Сремској Митровици, Марибору, Зеници и Старој Градишки задржан прогресивни систем који је био у примени за време Аустроугарске монархије.[4]

Одмах по окончању рата, Министарство правде намеравало је да распоређивање осуђеника у казнене заводе спроведе на најоптималнији начин тако да сврха кажњавања испуни свој циљ уз рационално коришћење финансијских средстава а према ондашњем стању у казненим заводима. Примена истог модела распоређивања осуђеника на територији целе државе била је немогућа због недостатка унифицираних правних прописа. Из тог разлога, распоређивање осуђеника по казненим заводима у Краљевини СХС спроводило се по важећим прописима у административно-територијалним подручјима Краљевине и према расписима Министарства правде за одређене категорије осуђеника.

Од 1929. године, доношењем *Кривичног законика за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца*[5] и *Закона о извршењу казни лишења слободе*[6] уведен је ирски систем у свим казненим заводима Краљевине СХС. Ирски систем је у основи унапређени прогресивни систем, замишљен као степеновани систем издржавања казне кроз више фаза, у коме је осуђеник активан радник. Прва фаза је ћелијски затвор током које осуђеник проводи првих осам недеља у ћелији, изолован од света (ћелијски затвор могао је трајати и до годину дана утамничења), друга фаза је заједнички

1 АЈ 335-99, цитирано у: Ивана Добривојевић, „Затвори у Краљевини Југославији," *Hereticus*, V, 1 (2007): 137-156.

2 *Службене новине Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца* I, 168, 23. децембар 1919. године.

3 У Србији се примењивао *Криминални (казнителни) законик за Књажевство Србију* (28. март 1860), у Црној Гори *Кривични законик за Краљевину Црну Гору* (23. фебруар 1906), за Босну и Херцеговину важио је *Казнени (Кривични) закон о злочинствима, преступима и прекршајима* (26. јун 1879), за Хрватску, Славонију, Далмацију и Словенију *Казнени закон о злочинствима, преступима и прекршајима* (27. мај 1852), за Војводину (Банат, Бачку и Барању) и Међумурје у примени је био *Казнени закон о злочинствима и преступима* (1878) и *Закон о иступима* (1879). *Службене новине Краљевине Југославије*, 47-XXI, 26. фебруар 1929. године.

4 Милан Милутиновић, *Пенологија* (Београд: Савремена администрација, 1981): 269. Цитирано у: Ненад Бингулац, *Правна природа и сврха казне затвора*, необјављена докторска дисертација, (Универзитет Привредна академија у Новом Саду, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2015): 299.

5 *Службене Новине Краљевине СХС*, 33-XVI, 9. фебруар 1929. године.

6 *Службене новине Краљевине СХС*, 47-XXI, 26. фебруар 1929. године.

затвор односно усамљење ноћу и заједнички рад са осталим осуђеницима дању, у трећој фази осуђеник добија статус слободњака, односно може обављати радне активности ван зидина завода, могуће је и ноћење у заводским зградама или код цивилног становништа, а четврта фаза је условни отпуст.

У држави тешко погођеној ратним разарањима, уз велики број жртава и у условима општег сиромаштва и велике финансијске кризе било је неопходно организовати рад и функционисање казнених завода у складу са примењеним казненим системом и обезбедити људске и материјалне ресурсе.

ФИНАНСИЈСКА СРЕДСТВА ЗА УРЕЂЕЊЕ ПРОСТОРА И ИЗГРАДЊУ ОБЈЕКАТА

У првим годинама по завршетку Великог рата, стварање услова за рад и поновно функционисање казнених завода није био нимало лак задатак. Врховни надзор над управама свих казнених завода у држави водило је *Одељење за казнене заводе и рачуноводство* Министарства правде Краљевине СХС (1919).[7] Уредбом о уређењу Министарства правде (1929) преименовано је у *Одељење за казнене и сличне заводе и Економско-рачунско* као једно од пет одељења Министарства правде и састојало се од три одсека: *Одсек за казнене заводе, Одсек за казненим заводима сличне заводе* и *Економско-рачунски одсек*.[8] Од 30. септембра 1939. године, по посебној уредби, сви послови *Одељења за казнене заводе* који су се односили на казнене и сличне заводе на територији Бановине Хрватске, прешли су у надлежност Бановине Хрватске.[9]

Задаци *Одељења за казнене заводе и рачуноводство* били су бројни: подизање нових и одржавање постојећих зграда казнених завода; уређење завода у складу са научним сазнањима и искуством; васпитни утицај на осуђенике и пружање доприноса моралној поправци осуђеника путем оспособљавања за рад и обављање занатских делатности током боравка у заводу; старање о пуштању осуђеника на условни отпуст; разматрање молби осуђеника за помиловање; подоношење реферата по службеној дужности министру правде о делу и кривици за које је изречена смртна казна; старање о стању судских зграда и притвореничких просторија; спровођење набавки и старање о материјалним потребама судских власти и казнених завода; обављање свих рачунских послова Министарства правде, планирање буџета, обезбеђење потребних кредита према закону.[10] Старање о објектима завода, морало се спровести тако да „заводи буду уређени у свему како је науком и искуством осведочено да је најбоље.“[11]

За одржавање и поправке постојећих, и изградњу нових објеката казнених завода, били су неопходни финансијски и људски ресурси. Прва влада Краљевине СХС руководила се мерама штедње, а ограничена материјална средства усмеравана су према приоритетима за обнову и изградњу земље (на првом месту била је обнова саобраћајне инфраструктуре).[12] Из тих разлога, у првим годинама после Великог рата, у Краљевини СХС постојала је стална тенденција да се смањују буџети појединих министарства, што се нарочито одразило на буџет Министарства правде, који је повећан тек од 1929/30. године.[13] Мере штедње при расподели средстава намењених за потребе Министарства правде нису спроведене равномерно. Од личних расхода, средства нису смањивана судијама (који су уживали сталност) и чиновницима вишег ранга одговарајућих квалификација, већ се штедело на личним расходима за ниже чиновнике и послужитеље, за казнене заводе и сл.[14] Прекомерна штедња на материјалним расходима допринела је да су се

7 Поред Одељења за казнене заводе и рачуноводство, у саставу Министарства правде била су: Одељење за накнаду штете учињене ратом, Одељење за израду законских пројеката и Административно одељење. *Уредба о уређењу Министарства правде*, (Београд: Државна штампарија Краљевства СХС, 1919): 15. *Службене новине Краљевства СХС*, I, 168, 23. децембар 1919. године.

8 *Службене новине Краљевине Југославије*, XI, 122-LI, 27. мај 1929. године.

9 „Уредба о пословима правде за Бановину Хрватску,“ *Време*, 6. октобар 1939. године.

10 *Службене новине Краљевства СХС*, 168, 23. децембар 1919. године.

11 *Уредба о уређењу Министарства правде*, 15-16.

12 „Привремени закон о буџету државних расхода и прихода за 1920/1921. годину са Финансијским законом,“ *Службене новине Краљевства СХС*, 185, 25. август 1920. године.

13 „Буџет Министарства правде,“ *Време*, 29. фебруар 1929. године

14 Исто.

суђења обављала у појединим судницама без грејања, а да осуђеници слободњаци обављају послове послужитеља због недостатка особља.[15] Предвиђена средства за материјалне расходе и за личне расходе (превасходно на издатке за ниже чиновнике и послужитеље) увећана су тек буџетом Министарства правде за 1929/30. годину.[16]

У периоду од 1920. до 1939. године, планирана буџетска средства за Пожаревачки казнени завод (у даљем тексту Завод) износила су у просеку 13 % буџета предвиђеног за све казнене заводе у држави. Најмање буџетских средстава за Завод издвојено је 1920. године (2,25 %), а највише(17,96 %) 1930. и 1934. године (Табела 1, сл. 1).[17]

Табела 1. Буџет Пожаревачког казненог завода (1920-1939)[18]

Година	А Пожаревачки казнени завод (хиљада динара)	Б Казнени заводи у Краљевини СХС/ Југославији (хиљада динара)	А/Б (%)
1920	126	5597	2,25
1921	1726	12001	14,38
1922	2338	20102	11,63
1923	1902	23127	8,22
1924	4255	32203	13,21
1925	4798	34799	13,79
1926	4661	37947	12,28
1927	3683	33529	10,98
1928	4734	31354	15,09
1929	4769	32553	14,73
1930	5749	32000	17,96
1931	5063	31992	15,82
1932	3397	25228	13,46
1933	1605	18881	8,50
1934	4690	26121	17,95
1935	4145	24854	16,68
1936	4430	29156	15,20
1937	3281	29439	11,14
1938	3621	27929	12,93
1939	4535	34205	13,25

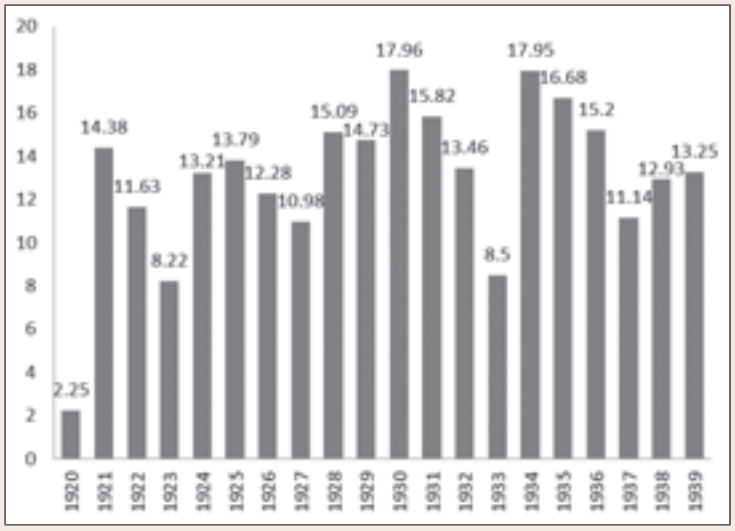

Сл. 1. Процентуална заступљеност буџетских средстава Пожаревачког казненог завода у односу на буџет свих казнених завода (1920-1939)

За изградњу и одржавање заводских објеката постојао је *Фонд за подизање модерних казнених завода*. Овакав начин финансирања завода постојао је у Србији још у 19. веку. Решењем Народне скупштине (31. децембра 1873. године) основан је *Фонд за подизање апсанских заведења*. Средства овог фонда стицана су од уштеда у буџету предвиђеном за издржавање апсеника остварених на крају године као и од зараде осуђеника стечене радом. Прикупљена новчана средства нису била искоришћена за изградњу новог казненог завода, већ је највећи део суме (тадашњих 3.000.000 динара) изузето из фонда посебним Законом (од 29. јануара 1900) и стављено на располагање Војном министру за потребе војске.[19]

У Краљевини СХС, постојало је више покрајинских фондова. Током 1926. године, покренута је иницијатива да се „сви фондови за подизање казнених завода, који постоје у појединим покрајинама на основи разних специјалних покрајинских закона, ску-

15 Исто.

16 „Буџет Министарства правде," *Време*, 29. фебруар 1929. године.

17 *Статистички годишњак Краљевине Југославије, књиге II-X (1930-1940)*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1933-1941).

18 *Статистички годишњак Краљевине Југославије, књиге II-X (1930-1940)*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1933-1941).

19 Невенка Кнежевић-Лукић, Живковић Јасмина, Радовановић Радован, „Квалитет и услови живота у Пожаревачком казненом заводу до 1918. године," *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918*, књига прва, (Пожаревац: Историјски архив, 2016): 102-104.

пе у један фонд, који ће бити основан код Државне Хипотекарне Банке у Београду. Из тог фонда новац би се употребљавао, осим у сврхе у којима су ранији фондови били намењени, још и за подизање нових казнених завода, завода за принудни рад и домова за васпитавање малолетника, као и за издржавање тих завода и остале потребе тих установа."[20]

Приходи које је Пожаревачки казнени завод стицао од своје економије, из заводских радионица и од послова које су обављали осуђеници, прослеђивани су Управи фондова – за *Фонд за подизање казнених завода*.[21] Министар правде могао је по овлашћењу и у складу са усвојеним Финансијским законом, захтевати исплате из *Фонда за подизање казнених завода* за изградњу објеката и инфраструктуре у заводима у држави. [22] За редовно одржавање и попраке зграда Министарства правде, буџетом за 1928/29. годину било је предвиђено 1.050.000 динара.[23]

УРЕЂЕЊЕ ПРОСТОРА, ОБНОВА И ИЗГРАДЊА ОБЈЕКАТА ЗАВОДА

Пожаревачки казнени завод је, од оснивања Решењем Кнеза Михаила Обреновића 21. септембра 1865. године, био смештен на простору који је некада припадао војсци. Објекти у којима су казну издржавали први осуђеници нису били наменски грађени за потребе Завода, већ су били смештени у касарни која је подигнута за време прве владавине Кнеза Милоша (1841). Класификација осуђеника није постојала већ су казну у истој згради издржавали мушкарци и жене, а осуђени на робију, затвор и заточење,[24] делили су исте просторије због превеликог броја осуђеника.[25] Одвајање жена од мушкараца уследило је 1870. године и било је привремено све до 1874. године када је изграђена нова зграда женског одељења а простор Завода добио је другачију физиономију – две одвојене зграде са засебним двориштем, управа, болница, радионице и помоћни објекти.[26] Доградња и санација објеката Завода реализована је сукцесивно, у складу са расположивим финансијским средствима и општим приликама у држави. Више објеката је, током Првог светског рата, било срушено или оштећено у тој мери, да се нису могли користити без озбиљних реконструција.

У годинама после Првог светског рата, простор Завода било је неопходно обновити и уредити тако да казна лишења слободе може да буде спроведена у складу са законом а истовремено су морали бити створени амбијентални услови прописани посебним правилима којима је регулисан осуђенички живот. Осим објеката за смештај осуђеника, у Заводу је било неопходно оспособити радионице и обновити рад економија и пољоприведних добара за рад осуђеника који је био обавезан, саставни део третмана осуђених лица.

У првој половини 1919. године управа Завода настојала је да створи минималне услове за прихват осуђеника и омогући рад и функционисање Завода. С обзиром да су многи објекти Завода били оштећени

20 „Фонд за подизање казнених завода", рубрика Дневник, *Време*, 7. децембар 1926. године.

21 Према „Изводу остварених прихода и расхода за август 1922. године код управе Пожаревачког казненог завода," (бр. 3075 од 31. августа 1922), Фонду за подизање казнених завода послато је укупно 12.140,72 динара. Највише прихода стечено је од Економије завода (4329+5975 динара), а мањи део стечен је од осуђеничке радне снаге (891 динар) и од заводских радионица (679,62+266,10). Архив Југославије (АЈ), Фонд Министарства правде (63) 63-62-1922.

22 Нпр. министру правде дато је овлашћење да може из Фонда за подизање казнених завода захтевати исплате до 1.500.000,00 динара за изградњу објеката и ограде у казненим заводима у држави „Финансијски закон за 1922/23. годину," *Службене новине Краљевине СХС* IV, 167А, 31. јул 1922.

23 Сви радови на зградама морали су се изводити по приоритету и према техничким елаборатима које су израђивале надлежне грађевинске службе. С тим у вези, Министарство правде упутило је управи Завода захтев да достави технички елаборат до 20. маја 1928. године. Историјски архив Пожаревац, (ИАП), фонд Пожаревачког казненог завода (ПКЗ), несређена грађа, допис Одељења за казнене заводе Министарства правде (бр. 22153 од 12. априла 1928. године) управи ПКЗ.

24 Најзаступљенија кривична дела у Краљевини Србији биле су опасне крађе – скоро половина од укупног броја кривичних дела у држави биле су опасне крађе, затим паљевине, убиства, покушаји убиства, злонамерни поништаји туђих ствари. Просечна штета по крађи била је мала (нпр. у периоду 1905-1910. године била је 90 динара), али је укупна штета због великог броја ситних крађа била велика (950.000 у периоду 1905-1910. године). Велики број крађа по нанетој штети је био незнатан (од 5 до 20 динара) али су због начина извршења сврстане у опасне крађе. Невенка Кнежевић-Лукић, „Криминалитет у Пожаревачком округу (1905-1910)," у: Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац, год. VII, број 7 (Пожаревац, 2018): 193.

25 Кнежевић-Лукић, Живковић, Радовановић, „Квалитет и услови живота у Пожаревачком казненом заводу до 1918. године," 105.

26 Исто.

и разрушени, пријем већег броја осуђеника није био могућ. Истовремено, за поправке и изградњу објеката, за уређење запуштеног простора и обраду пољопривредног земљишта, била је неопходна осуђеничка радна снага. С тим у вези, управа Завода је у више наврата тражила од Министарства правде: „да се овој управи пошаље бар најнужнији број осуђеника који припадају овом Заводу, како би се свршили најнужнији послови пре но што наступи рђаво време.“[27] Због недостатка осуђеничке радне снаге, управа завода је 28. јуна 1919. године, известила Министарство правде: „да до данас још није примила осуђенике. Пољски радови сустижу једно друго и не трпе одлагање.“[28] У недостатку осуђеника, управа је била принуђена да ангажује надничаре „за кошење јечма, траве, прашење кукуруза и осталих усева.“[29] По добијеном одобрењу Министарства правде, управа је задржала количину приноса за своје потребе а ангажовани радници[30] исплаћени су од прихода добијених од продаје вишка јечма, јавним надметањем по извршеној обзнани.[31]

Изградња нових и санација постојећих објеката завода, јако оштећених услед ратних разарања, били су приоритет да би се створили услови за поновни пријем осуђеника.[32] У комплексу старог завода срушени су били: управников стан, заточенички завод, зграда старог женског завода, магацин, пекарница и кухиња, ковачница и коларница, мањи помоћни објекти и нужници. Преостали грађевински материјал од срушених објеката искоришћен је за подизање нових зграда.[33] Ископани су темељи за изградњу новог женског завода.[34] За извођење грађевинских радова и уређење простора (попуњавање великих, ископаних рупа у дворишту и уклањање корова и дивљег растиња висине до 2 метра које се простирало на површини од 2 хектара), било је неопходно ангажовање осуђеничке радне снаге. Управа Завода обратила се министру правде, с молбом да се за извођење радова ангажује око 100 осуђеника који припадају Заводу. Осуђеници су, поред наведених радова у комплексу старог завода, били ангажовани и на уређењу простора новог завода у Забели - за крчење и чишћење 10 хектара земљишта од корова, за припрему 40 хектара пољопривредног земљишта за обраду, од тога 25-30 хектара за усеве и поврће.[35] Било је неопходно очистити подруме сачуваних објеката које је непријатељска војска користила као стаје за коње.[36]

Крајем августа 1919. године, Грађевинско одељење начелства Пожаревачког округа, приступило је изради процене и предрачуна за оправку зграда „како у новом казненом заводу за малолетне осуђенике на Забели, тако и у женском казненом заводу у Пожаревцу“.[37] Према предлогу пројектанта, архитекте Свет. Илића, најрационалније је било искористити опеку од срушених објеката женског казненог завода, а набавити песак, шљунак и гашени креч. За чишћење опеке од старог малтера би се ангажовала осуђеници (20 до 30 људи), а материјал би се превозио колима завода, па би уштеда износила око 35 %. С обзиром да Пожаревачки казнени завод није располагао потребном осуђеничком радном снагом, затражено је одобрење министра правде за ангажовање осуђеника из других завода.[38] Потребна рад-

27 AJ, 63-62-1922, 1919, Допис управе завода (бр. 217 од 26. августа 1919) Министарству правде.

28 ИАП, фонд ПКЗ, 1919, Допис управе завода (бр. 143 од 28. јуна 1919. године) Министарству правде.

29 Исто.

30 За пољопривредне радове у јуну 1919. ангажовано је 30 радника (највише жена) и исплаћено је 189 надница, укупне вредности 1333 динара. ИАП, фонд ПКЗ, 1919, Списак лица надничара (бр. 151 од 4. јуна 1919) који су радили у Забели.

31 ИАП, фонд ПКЗ, 1919, Допис Министарства правде (бр. 10603 од 2. јула 1919) управи Завода.

32 Регистрација, идентификација и евиденција осуђеника до краја 1911. године рађена је искључиво по Бертијоновој методи у Антропометријско-полицијском одсеку у Пожаревцу који је формиран као део централног Антропометријско-полицијског одељења у Београду. Од 1911. године уведена је дактилоскопска метода која се примењивала у комбинацији са Бертијоновим систем до почетка Првог светског рата. У периоду између два рата у примени је била само дактилоскопска метода. Nevenka Knežević-Lukić, Stevanović Obrad, „Contribution of Minovici Brothers to ontogenesis of Forensic Science in Serba,“ *Romanian Journal of Legal Medicine*, 26, (2018): 222.

33 AJ, 63-62-20, 1922, Допис Управе Пожаревачког казненог завода (бр. 217 од 26. августа 1919. године) министру Правде.

34 Исто.

35 Исто.

36 Исто.

37 AJ, 63-62-20, 1919, Допис начелника Пожаревачког округа (бр. 530 од 25. аггуста 1919. године), Управи женског казненог завода у Пожаревцу.

38 AJ, 63-62-20, 1919, Допис управе ПКЗ (бр. 214 од 26. августа 1919. године) министру правде.

на снага је, по наређењу министра правде, обезбеђења премештањем осуђеника из Скопског казненог завода осуђених на затвор (по евиденцији 58 лица) и из Нишког казненог завода (по евиденцији 35 лица).[39] Почетком септембра 1919. године из Скопског казненог завода стигло је 51 лице осуђено на затвор. Из Нишког казненог завода до 8. септембра нису послати осуђеници, стога је управа Пожаревачког казненог завода послала ургенцију министру правде уз молбу да се Заводу упуте и: „1-2 осуђеника вична тишлерском занату; 1 ковач; 1 шлосер; 1 качар; и неколико зидара као преко потребно овој управи. Ако ових не би било међу осуђенима на затвор, нека упуте од оних осуђених робијом."[40]

Управник Завода тражио је од Министарства правде у мају месецу 1920. године, кредит од 15000 динара за поправке два одељења павиљона у Забели за смештај одређеног броја осуђеника, превасходно ангажованих за рад у башти у Забели. Осуђеници су свакодневно долазили из Пожаревца, што је изискивало додатне транспортне трошкове, узроковало нерационално трошење времена „на овај начин губи се у времену рада 4 часа дневно на сваком осуђенику" и пружало веће могућности за бекство осуђеника. Траженом сумом од 15.000 динара, обухваћене су и поправке зграда у Пожаревцу, где је било најургентније завршити започету кухињу „у којој завод оскудева". Требована сума била је намењена набавци грађевинског материјала, док су за извођење радова ангажовали осуђенике из намере да се трошкови максимално смање и направи значајна уштеда буџетских средстава.[41]

Крајем јуна 1920. године, према захтеву Министарства правде и уз одобрење Министарства грађевине, приступило се рушењу дотрајалих заводских зграда у Пожаревцу и оправци другог дела новог казненог завода у Забели.[42]

У новембру 1920. године, управа Завода суочила се са проблемом смештаја свих 423 осуђеника у Пожаревцу због смањених просторних капацитета, и била је принуђена да готово половину осуђеника смести у Забели.[43] Површина под објектима у Забели захватала је 8 хектара земљишта.[44] Велики проблем био је недостатак оградног зида око простора у Забели, стога је управа завода била принуђена да од Министарства правде тражи већи број чувара: „јер су оваквим стањем приморани бити на стражи по две смене за ноћ и преко дана опет ићи на рад са осуђеницима."[45]

За поправке објеката, Заводу су највише недостојали квалификовани радници грађевинско-занатске струке, стога је управа Завода тражила од Министарства правде 1921. године, да се из других завода упуте осуђеници столари, фарбари, бравари, зидари, „за довршење радова на Забели."[46] У априлу 1921. године, у Пожаревачки казнени завод премештени су осуђеници из других завода.[47] Како су и други заводи оскудевали у квалификованој радној снази, а и транспортни трошкови су били знатни, Министарство правде је, у циљу завршетка радова у Забели, одобрило кредит за ангажовање мајстора из околине Пожаревца, па се подизању оградног зида у Забели ужурбано приступило крајем 1921. године.[48] Недостатак осуђеничке радне снаге нарочито се осетио након што је Краљевим указом (бр. 30211 од 8. јуна 1922) помиловано 308 осуђеника – махом су то била лица осуђена на казну затвора, која су могла свакодневно бити упућивана на рад уз надзор мањег броја чувара, „јер су били безопасни."[49]

39 АЈ, 63-62-20, 1919, Одговор министра правде (бр. 14779 од 2. септембра 1919. године) управнику ПКЗ.

40 АЈ. 63-62-20, 1919, Допис управе ПКЗ (бр. 246 од 8. септембра 1919. године) министру правде.

41 ИАП, ПКЗ, 1920, Допис управника ПКЗ (бр. 1002 од 9. маја 1920. године) Министарству правде.

42 ИАП, ПКЗ, 1920, Допис Министарства правде (бр. 23255 од 28. јуна 1920. године) управи ПКЗ.

43 ИАП, ПКЗ, 1920, Допис управника ПКЗ (од 26. новембра 1920. године) Министарству правде.

44 Исто.

45 ИАП, ПКЗ, 1920, Допис управника ПКЗ (од 26. новембра 1920. године) Министарству правде.

46 ИАП, ПКЗ, 1921, Допис управе ПКЗ, (бр. 4117, 1921. године) Министарству правде.

47 АЈ, 63-26-46, 1921, Допис управе ПКЗ (бр. 1538 од 26. априла 1921. године), министру правде са подацима из главне осуђеничке књиге о пристиглим осуђеницима.

48 ИАП, ПКЗ, 1921, Допис Министарства правде (бр. 61666 од 29. новембр 1921. године) управи ПКЗ.

49 АЈ, 63-40-179, 1922, Допис управе завода (бр. 2151 од 20. јуна 1922) Министарству правде.

Један од најважнијих проблема са којима се управа Завода суочавала, била је исхрана осуђеника. Завод се и пре Великог рата највише ослањао на производњу хране за своје потребе а потом на набавку намирница путем лицитација. Највише осуђеника било је ангажовано за сезонске пољопривредне радове у заводским баштама, као и на пољопривредним добрима (најчешће у Љубичеву и Добричеву).[50] Заводу су недостајале велике површине обрадивог земљишта из више разлога. Поред производње хране за своје потребе, продајом вишка производа остварили би се значајни приходи. Радно ангажовање, обука и оспособљавање осуђеника (нарочито малолетника) за занатска занимања била су саставни део извршења казни лишења слободе. По одобрењу министра правде, управа Завода је могла узети под закуп земљиште (површине 80-100 хектара) за наведене циљеве.[51] Као најприхватљивије решење било је закупити општинско земљиште у непосредној близини Завода у Забели које је раздвајао само пут. Захтев управе Завода био је готово ултимативан:

„*управа има част ставити до знања томе суду, да ако се не изађе у сусрет горњем захтеву, управа ће бити принуђена да својим извештајем на надлежном месту изјави да се малолетници немају где обучавати, и да се због тога обустави шиљање малолетника из осталих завода у овај, као и то да се досадањи малолетници упуте из овог у други завод где ће се имати средства за њихово обучавање, што би у овом случају било од велике штете по саму општину.*“[52]

Општина је крајем 1920. године, дала под закуп управи Завода 97 хектара земљишта по цени 400 динара по хектару.[53] Министарство правде дозволило је управи Завода, да у случају потребе, може узимати под закуп и приватно земљиште.[54]

Заводу је недостајао сточни фонд који би био од користи за пољопривредне и друге радове.[55] Како је Министарство правде 1920. године набавило известан број грла за потребе казнених завода, управа Завода је упутила захтев да се „овом Заводу додели неколико пари волова и крава: за окретање долапа за заливање баште – 2 пара, за изношење нечистоће – 1 пар, за изношење материјала порушених зграда Завода у Забели и у Пожаревцу – 4 пара, за обраду заводског земљишта – 4 пара.“[56] У односу на првобитни захтев за набавку 11 грла, следећи захтев (од 26. маја 1920) био је скромнији – тражено је да се заводу набави седам пари стоке (волова) са колима за вучу.[57] Заводу су биле на располагању и ливаде у Рамском риту[58] и имање у Салаковцу па су по молби командира у Забели, за превоз алата и пољопривредне опреме направљена запрежна кола у заводским радионицима и набављена два коња.[59] У Заводу у Забели се 1923. године појавила болест прострел (Antrax). Једно грло је оболело, а друго угинуло, па су након обављене секције леша, по препоруци ветеринара, спроведене хитне мере у циљу спречавања заразе. Спроведено је пелцовање свих преосталих грла и обављена је дезинфекција стаја и околног простора.[60]

Снабдевање заводских обрадивих површина водом, било је од кључне важности. У августу 1922. године, управа Завода покренула је иницијативу да се постојећи долап за заливање мање површине заводске баште, који су ручно покретали осуђеници, измести на локацију где је управа завода успела да бушењем дође до веће количине воде. За израду већег долапа, који је покретала стока уместо људи, ангажо-

50 Министар правде је 10. маја 1922. године одобрио још 30 осуђеника ПКЗ за рад на државној ергели у Љубичеву. ИАП, ПКЗ, 1922, Допис Министарства правде (бр. 23882 од 15.маја 1922. године).

51 ИАП, ПКЗ, 1920, Допис управе Завода (бр. 747 од 19. априла 1920. године) Суду општине града Пожаревца.

52 ИАП, ПКЗ, 1920, Допис управе ПКЗ (бр. 1819 од 9. јул 1920) суду општине града Пожаревца.

53 ИАП, ПКЗ, 1920, Допис управе ПКЗ (бр. 2522 од 31. августа 1920) Министарству правде.

54 ИАП, ПКЗ, 1920, Допис Министарства правде (бр. 32383 од 4. септембра 1920) управи ПКЗ.

55 У то време имали су само две краве и два вола. ИАП, ПКЗ, 1920, Допис управника ПКЗ (бр. 1003 од 9. маја 1920. године).

56 ИАП, ПКЗ, 1920, Допис управника ПКЗ (бр. 1003 од 9. маја 1920. године).

57 ИАП, ПКЗ, 1920, Допис управника ПКЗ (бр. 1222 од 26. маја 1920. године) Министарству правде.

58 Рамски рит је био удаљен од Завода 30 km, а Салаковац 15 km.

59 ИАП, ПКЗ, 1923, Допис командира казненог завода у Забели (од 23. марта 1923. године) управи ПКЗ.

60 ИАП, ПКЗ, 1923, Акт управе ПКЗ (бр. 2510 од 18. јуна 1923. године), и извештај ветеринара (прилог од 18. јуна 1923. године), акт (бр. 2511 од 19. јуна 1923. године).

вана је осуђеничка радна снага, искоришћен је расположиви грађевински материјал (креч, цигла, камен, дрво) уз минималну набавку недостајућег материјала (лима, ланаца, дрвенарије за точкове) и неопходног алата за које је Управи одобрено 7.000 динара.[61] Долапом је омогућено наводњавање 3 хектара земљишта.[62]

Управа Завода настојала је да обезбеди цео комплекс од неовлашћеног приступа и упада лица са стране и да истовремено онемогући бекства осуђеника. У условима немаштине и сиромаштва, крађе поврћа са заводског земљишта биле су учестале. Најосетљивија тачка налазила се на источној страни где је остала необезбеђена омања зграда коју је војска својевремено користила као барутни магацин:

„Пре 40-50 и више година, уступљено је земљиште и тада налазеће се зграде у којима је становала војска за овај завод и том приликом остала је једна мала зграда која је употребљавана а која се и сада употребљава за војни барутни магацин да се њоме и даље служе док се у кругу касарне не подигну магацини за смештај ствари и магацини за муницију.

У 1906-1907. години подигнута су два прописна магацина за материјал у кругу касарне Пожаревачке и два прописна војна барутна магацина у близини вароши на брду Сопоту.

Пошто је ова мала зграда једна стара кућица у којој је и сада смештен војни барутни магацин који се налази у кругу заводском без громобрана и без ограде сем што је са три стране од стране овог завода ограђен бодљикавом жицом а са четврте стране је потпуно разграђена те је по томе то све неосигурано од елементарних случајева због чега је опасна пошто је у близини завода а потпуно је илузорна за војни барутни и оружни магацин јер има за то прописни магацини у којима би се могло преместити у исте и који су безопасни по људство пошто су далеко од људства, вароши и од завода. Иста зграда заузима врло мали простор земљишта у величини 20,14 м^2.“[63]

У намери да формира јединствену просторну целину и спречи потенцијалну опасност јер се у згради налазила „извесна количина експлозива која би у случају експлозије могла уништити цео завод па и самој вароши јако би нашкодиле,“ управа Завода обратила се министру правде ради предузимања потребних енергичних мера да се магацин измести а зграда са земљиштем уступи Заводу.[64]

Управа Завода је интензивно радила на поправци заводских објеката, али је недостатак финансијских средстава успоравао и одлагао извршење радова. Решењем Министарства правде (бр. 34449 од 25. јуна 1922. године и бр. 45737 од 23. септембра 1922) Заводу је одобрена набавка грађевинског материјала (стакла, чамове грађе, лима, гвожђа) у вредности од 82.000 динара за поправку објеката у Забели (60.000 динара) и у Пожаревцу (22.000 динара), која је спроведена годину дана касније (7. јуна 1923).[65]

Објекти обновљеног Завода били су махом саграђени пре Првог светског рата. Наслеђену организацију простора у објектима било је тешко прилагодити новонасталим потребама:

„Овај Завод зидан је пре рата искључиво за малолетне осуђенике. Стога свака соба има по неколико великих прозора са танким решеткама. Сваки павиљон је подељен на четири дела и сваки део има засебан улаз. Један део састоји из две велике и једне мале собе. Предња соба требала је да служи за трпезарију а задња за спаваоницу. Стога су врата предње собе стаклена и не затварају се. Она су на федеру, тзв. полукружна тј. отварају се и у собу и у ходнику. Сада и у тим собама спавају осуђеници.

И када би се та врата преправила да се могу затварати немогуће је стражу у ходнику поставити из два разлога: Прво, што се клозети налазе у ходнику и чувар би морао сваког часа да отвара врата

61 АЈ, 66-62-125, 1922, Допис Министарства правде (од 3. октобра 1922. године) управи ПКЗ.

62 ИАП, ПКЗ, 1922, Допис управе ПКЗ (бр. 2896 од 15. августа 1922. године) Министарству правде.

63 ИАП, ПКЗ, 1920, Допис управника ПКЗ (бр. 1410 од 10. јуна 1920. године) министру правде.

64 ИАП, ПКЗ, 1920, Допис управника ПКЗ (бр. 1649 од 25. јуна 1920. године) министру правде.

65 АЈ, 63-82, 1923, Допис управе ПКЗ (бр. 2249 од 8. јуна 1923. године) Грађевинској секцији Пожаревачког округа. Грађевински материјал је набављен по знатно повољнијој цени од процењене па је управа Завода направила значајне уштеде (за чамову грађу 1,38%, а за преостали грађевински материјал 24,19%). Допис управе ПКЗ (бр. 2363 од 9. јуна 1923. године) Одељењу за казнене заводе.

и да пушта осуђенике у клозет, или би се морало и дању и ноћу по собама поставити киблови а и једно и друго је јако непрактично. Друго, пошто је сваки део павиљона засебан, то би у сваком павиљону требало поставити по четири чувара. Само за једну смену било би потребно 20 чувара, а када се узме у обзир да су потребне три смене, значи да би само на том послу било запослено 60 чувара. Управа пак не располаже потребним бројем чувара да би толики број могла одвојити за ту сврху. Стража би се могла поставити по павиљонима само у томе случају када би се извршила генерална преправка павиљона а то би много коштало.“[66]

Мада је било предвиђено да мушки осуђеници, жене и малолетници служе казну у засебним просторним целинама и да се осуђеници класификују према врсти казне тако да лица осуђена на казну робије, затвора и заточења буду смештена у засебним објектима, реалност је била другачија. Класификација осуђеника према полу, старости и врсти казне спроведена је делимично. Највећи проблем био је смештај малолетних осуђеника. За млађе малолетнике осуђене на поправљање (према чл. 28. К.З.) била су предвиђена посебна одељења при казненом заводу – за мушкарце „Завод за поправљање млађих малолетника Дубравица“ локацијски смештен у засебном павиљону казненог завода у Забели, а за жене посебно одељење при женском казненом заводу у Пожаревцу.[67]

Уместо у заводе за васпитање и поправљање, малолетници су били смештени у истој згради са осталим осуђеницима, што се показало непрактично и контрапродуктивно. Управа Завода указала је Министарству правде на проблеме који су настали услед немогућности физичког одвајања малолетника од осталих осуђеника као и на недостатак стручног особља за рад са малолетницима, са молбом да се малолетници (38 мушких и 1 женско) упуте у друге заводе у којима постоје прописани услови:

„Смештајне прилике њихове и опште прилике у овом заводу тако су, најблаже речено, незгодне, да о неком поправљању ове деце не може бити ни речи, јер је немогуће апсолутно изоловање ове деце од осуђеника и осуђеница – а без тог основног услова не може бити успеха у њиховом поправљању – јер су као инструктори око њиховог обучавања у разним занатима ангажовани мајстори осуђеници – слободњаци, пошто у заводу нема стручног, слободног особља за ове послове, нити, пак, особља које предвиђа ``Уредба о раду и начину васпитања у државним заводима за поправљање млађих малолетника`` од 7. новембра 1930. год. бр. 107.341, а уз то смештени су у истој згради где су остали осуђеници и осуђенице. Последице овакви прилика опажају се на овој деци, нарочито у последње време, јер се, код већине њих, не примећују знаци поправљања, већ на против, чине разне дисциплинске грешке, због чега доводе Управу у безизлазну ситуацију, пошто Управа не може да примени дисциплинске казне из закона о извршењу казни лишења слободе нити, пак, дисциплинске прописе из напред поменуте Уредбе, пошто, према пропису чл. 51 Уредбе, дисциплинско-васпитне мере одређује управник у споразуму са васпитачко-стручним особљем кога у овом заводу нема, јер ово није завод за поправку млађих малолетника.“[68]

Током 1921. и 1922. године у Завод је на осуду дошло 1285 осуђеника.[69] Казну су издржавали у собама различитих смештајних капацитета. Мање собе биле су предвиђене за смештај до 15 осуђеника, веће собе примале су од 15 до 40 лица и велике собе преко 40 осуђеника.[70] Просторни капацитет за смештај осуђеника Завода 1922. године обухватао је: 43 мање собе, 15 већих и 5 великих соба.[71] Управа је користила 4 канцеларије. У посебним објектима Завода били су станови за управу и чуваре.[72]

66 АЈ, 63-18-47, 1936, Допис управе ПКЗ (бр. 15804/35 од 6. јануара 1936. године), Министарству правде о побуни осуђеника.

67 „Распоред за упућивање малолетника у заводе за васпитање и поправљање,“ *Службене новине Краљевине Југославије* XII, 5-I, 9. јануар 1930. године.

68 ИАП, ПКЗ, 1931, Допис управе ПКЗ (бр. 7258 од 10. јула 1931. године) Одељењу за казнене заводе Министарства правде.

69 АЈ, 63-64-26, 1921/22, Преглед осуђеника ПКЗ који су дошли на осуду 1921. и 1922. године.

70 ИАП, ПКЗ, 1922, Комисијско извешће (бр. 1722 од 21. маја 1922. године) о потребама Завода за енергентима (гас за осветљење и дрва за огрев).

71 Исто.

72 Исто.

Простор казненог завода у Забели

Осуђеници који су били на издржавању казне у Забели 1922. године били су распоређени у 24 веће просторије, 12 малих и у великој соби за слободњаке. Заводска болница имала је 10 соба, радионице су биле смештене у четири велике просторије, чувари у две. Завод у Забели имао је своју кухињу, пекарницу и вешерницу са по два огњишта и располагао је једним дезинфекционим апаратом.[73] Просторна структура завода у Забели делимично је измењена 1926. године и имала је: 40 већих осуђеничких соба, 20 мањих, 12 соба за слободњаке и 10 ћелија самица; болница је имала 8 соба; чувари су користили две веће и четири мање собе; за заводску управу било је намењено пет канцеларија а у посебној соби био је телефон.[74]

Према сачуваном ситуационом плану, просторну структуру казненог завода у Забели сачињавали су објекти: стамбени павиљони за осуђенике (зграде 1-6), болница (7), станови за директора завода, благајника и чиновнике (8), зграда управе завода (9), станови стар. породице (10), кухиња и перионица (11), амбуланта (12), столарске машине (13), пекарница (14), радионица (15), школа (16), свињарник (17), кош са наслоном за кола (18), воловарник (19, 20), шупа за кола (21), шупа за алат (22), стражаре (23, места I, II, III, IV, V, VI), ћелије (24), радионице (25).[75]

У првом стамбеном павиљону, служили су казну малолетни осуђеници.[76] У овом објекту била је смештена и заводска амбуланта. У два павиљона били су смештени осуђеници на робију а у преостала два павиљона осуђеници на затвор и на строги затвор.[77] Трећи павиљон био је намењен осуђеницима на вечиту робију и на казне дуже од 10 година.[78] Лица осуђена на заточење била су смештена у омањој згради која је раније коришћена као болница.[79] Политички осуђеници били су смештени у V (петом) павиљону.[80] Ћелије кажњених осуђеника налазиле су се у згради управе.[81] Током 1934. године било је предвиђено да се заврши зграда са 120 ћелија за смештај осуђеника.[82] Према пројекту, зграда је имала четири нивоа. На три нивоа су ћелије димензија 2x4 m, и светле висине 3,20 m, а у подруму зграде је котларница са четири парна котла. Примењена је Пенсилванијска концепција ћелијског система. Ћелије су наслоњене на спољашњи зид, што је омогућило приступ природном светлу и вентилацији просторија.[83] До ћелија се приступало преко галеријских ходника, са зенитални и бочним осветљењем.[84] Управа Завода је одустала од постављања уређаја за тушеве у сутерену, упркос примедбама инжењера Техничког одељка Јосип Обермана да у пројекту за инсталацију није предвиђен, и да у идејном пројекту треба инкорпорирати базен за нечисту воду из тушева и све прилагодити намени и безбедности.[85]

Пожаревачки казнени завод био је међу највећим у држави и предвиђен за пријем 1250 осуђеника, 210 осуђеница и 42 малолетника (у поправилишту – посебном одељењу у Пожаревачком казненом заводу које је функционисало као Завод за васпитање и поправљање

73 Категоризација соба извршена је према броју лица: мање собе биле су предвиђене за максимално 15 осуђеника, веће собе за смештај од 15 до 40, а велике преко 40 осуђеника. ИАП, ПКЗ, Комисијско извешће (бр. 1722 од 21. маја 1922. године) о потребама Завода за енергентима (гас за осветљење и дрва за огрев).

74 АЈ, 1926, 2-7, 1926, Комисиско извешће од 15. јануара 1926. године.

75 Архив Војводине (АВ), 1935, кутија 392, Ситуациони план Казненог завода у Забели – електрична инсталација.

76 АЈ, 63-256-10, 1935, Изјава чувара Арсенија Ђоковића (од 23. децембра 1935. године) управи ПКЗ о побуни осуђеника.

77 Милутин Б. Мићовић, „Један дан у пожаревачким казаматима," *Правда*, 20. мај 1934. године.

78 АЈ, 63-256-10, 1935, Изјава чувара Арсенија Ђоковића (од 23. децембра 1935. године) управи ПКЗ о побуни осуђеника.

79 Мићовић, „Један дан у пожаревачким казаматима."

80 АЈ, 726-КЈ, 1932, Допис чувара Будимира Николића (од 9. септембра 1932. године) командиру ПКЗ.

81 ИАП, ПКЗ, 1931, Акт управе ПКЗ (бр. 2408 од 11. марта 1931. године).

82 Мићовић, „Један дан у пожаревачким казаматима."

83 Пенсилванијски систем настао је у Америци 1790. године под утицајем религијске секте Квекера. Осуђеници су служили казну усамљени у ћелијама и једини контакт остваривали су са духовником. Ћелије су постављане са једне и друге стране дугачких ходника (коридора) и ослањале су се на спољашњи зид из религијских разлога – кроз мали прозор са високим парапетом поглед је уперен ка небу, са кога се пробија светлост као Божје око. Невенка Кнежевић-Лукић, Анђелковић Драгана, „Пројектовање притворских јединица у функцији заштите људских права лица лишених слободе," *Култура полиса*, IX, (2012): 55. (53-72)

84 АВ, 1935, Дунавска бановина, Технички одељак Пожаревац Ф 126 V, кутија 391, Зграда за самице казненог завода у Забели – попречни пресек.

85 АВ, Дунавкска бановина, Технички одељак Пожаревац Ф 126 V, 18/35, Допис Техничког одељка од 7. јануара 1935, управи ПКЗ.

мушке деце и млађих малолетника).[86] Према процени управника Завода, на издржавању казне (1932. године) могло је бити максимално 1398 осуђеника.[87] Током 1921. и 1922. године у Завод је на осуду дошло 1285 осуђеника.[88] Из званичних статистичких података (1929-1940)[89] бројно стање осуђеника у Заводу кретало се у просеку 1125 мушких осуђеника/годишње и 153 жена осуђеница/годишње што је мање од процењеног (табела 2).[90]

Табела 2. Бројно стање осуђеника у ПКЗ (1929-1940)

Год.	Стање на дан 1. јануара текуће године		Током године придошло		Током године отпало због:				Остало на дан 1. јануара идуће године	
					смрти		издржане казне и др. разлога			
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
1929	1285	219	959	113	39	2	1199	152	1006	178
1930	1351	-	650	-	25	-	788	-	1188	-
1931	1188	-	747	-	18	-	575	-	1342	-
1932	1144	198	428	62	16	-	486	65	1070	195
1933	1070	195	695	60	14	4	499	71	1252	180
1934	1252	180	584	43	16	-	681	62	1103	161
1935	1103	161	484	67	12	3	633	67	942	158
1936	942	158	731	69	11	-	505	90	1157	137
1937	1157	137	621	62	11	5	680	61	1087	133
1938	1087	133	565	87	11	2	546	70	1095	148
1939	1095	148	716	121	11	-	668	77	1132	92

Млађе малолетнице (15-17 година) осуђене за злочине по чл. 28 КЗ на територији Апелационих судова Београда, Новог Сада и Скопља, биле су упућиване у Завод за поправљање малолетника у Пожаревац (посебно одељење при женском казненом заводу).[91]

Женски казнени завод

Женски казнени завод у Пожаревцу установљен је Решењем министра правде бр. 17254/1922 од 4. априла 1922. године.[92] Управи Нишког казненог завода наређено је да све осуђенице премести а свим судовима да од 20. априла 1922. осуђенице упућују у Пожаревац.[93] Осуђенице су морале прво бити смештене у Забели, јер је било немогуће преместити мушке осуђенике из Пожаревца у Забелу због недовољног броја чувара који су морали бити додатно ангажовани док се не изгради оградни зид.[94] Непуна три месеца касније, женски казнени завод у Пожаревцу је разрешен Решењем министра правде (бр. 34448 од 26. јуна 1922. године), и основан је нови женски казнени завод у Топчидеру који је почео да функционише и прима осуђенице од 1. августа 1922. године.[95] У априлу 1924. године, женски казнени завод поново је премештен из Топчидера у Пожаревац.[96] С тим у вези, министар правде донео је распис (бр. 22372 од 5. априла 1924. године) којим су жене осуђене на издржавање казне преко 12 месеци од Краљевског окружног суда у: Великом Бечкереку, Великој Кикинди, Панчеву и Белој Цркви, упућиване у Пожаревачки казнени завод.[97]

86 Капацитети свих завода Краљевини СХС били су: А) Казнени заводи за мушке осуђенике: Пожаревац 1250, Ниш 990, Скопље 650, Лепоглава 1250, Зеница 720, Стара Градишка 814, Сремска Митровица 1200, Подгорица 105, Марибор 627; Капацитети женских казнених завода били су: Бегуње 250, Загреб 180, Пожаревац 210; Б) Заводи за васпитање и поправљање мушке деце и млађих малолетника: а) мушки у Београду 68, Глини 130, Пахинско 60, код окружног суда у Госпићу 64, у Пожаревцу (одељење казненог завода) 42, и одељења судских затвора код окружних судова 10-50; б) женски у Славонској Пожеги 75, Св. Петар код Пољча (одељење казненог завода у Бегуњи) 20. Б. Марковић, „Заводи за извршење казне лишења слободе и мера безбедности, скопчаних с лишењем слободе у Југославији," *Полиција*, бр. 9–12, мај–јун 1936, стр. 587.

87 ИАП, ПКЗ, 1932, Допис управника ПКЗ (бр. 15292 од 12. децембра 1932. године).

88 АЈ, 63-64-26, 1921/22, Преглед осуђеника ПКЗ који су дошли на осуду 1921. и 1922. године.

89 За период до 1929. године, не постоје комплетни статистички подаци о бројном стању осуђеника у Заводу, већ само за поједине године из архивске грађе из извештаја управника ПКЗ.

90 *Статистички годишњак Краљевине Југославије, књиге II-X (1930-1940)*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1933-1941).

91 Б. Марковић, „Заводи за извршење казне лишења слободе и мера безбедности, скопчаних с лишењем слободе у Југославији," *Полиција*, бр. 9–12, мај–јун (1936): 587.

92 АЈ, 63-26-29-225, 1922, Допис Министарства правде (бр. 17856 од 6. априла 1922. године).

93 Исто; АЈ, 63-26-29-225, 1922, Наредба Министарства правде (бр. 17256 од 4. априла 1922. године).

94 АЈ, 63-26-29-225, 1922, Допис ПКЗ (бр. 1420 од 29. априла 1922. године) Министарству правде.

95 АЈ, 63-26-46, 1922, Допис министра правде (бр. 34450 од 6. јула 1922. године) окружним начелствима.

96 АЈ 63-26-46, 1922, Распис министра правде (бр. 22372 од 5. априла 1924. године).

97 Исто.

Просторни капацитет у женском казненом заводу 1926. године обухватао је: 18 већих осуђеничких соба и 54 мањих; за слободњаке су биле предвиђене две мање собе; болничко одељење имало је на располагању четири собе; чувари су били смештени у једној мањој соби, а три канцеларије користила је управа.[98]

Просторну структуру женског казненог завода чинио је комплекс од више засебних објеката. У засебној згради на два нивоа, у 47 одељења биле су смештене 183 осуђенице: на горњем нивоу било је 22, а у доњем 25 одељења. У просеку је било 3-4 осуђенице у сваком одељењу. У истој згради били су смештени малолетни осуђеници – на горњем спрату у 6 одељења било је смештено 34 лица а у три одељења на доњем спрату 24 осуђеника на робију. У другој засебној згради, у пет одељења, били су смештени осуђеници слободњаци (укупно 55 лица). Болница је била издвојена зграда у којој је у три одељења било смештено16 болесних осуђеница и болничка послуга. Посебан објекат била је радионица за малолетне, у којој је био и стан од три одељења за једног чувара са породицом.[99] Млађе малолетнице биле су смештене у Заводу за поправку млађих малолетница у павиљону „Дубравица“.[100]

Болница

Концентрисање већег броја осуђеника у лошим условима, доприносило је учесталом обољевању осуђеника. У недостатку заводске болнице, болесни осуђеници упућивани су у окружну болницу. Транспорт болесника до окружне болнице био је велики проблем јер Завод није располагао адекватним колима.[101] Подизање болнице у Заводу била је прека потреба, с тога је управа Завода поднела предлог Министарству правде у априлу 1922. године, да се оснује заводска болница у Забели са 50 кревета (25 за осуђенике и 25 за осуђенице).[102] Организација здравствене заштите осуђеничке популације, по предлогу управе, подразумевала би отварање заводске болнице и амбуланте, свакодневно ангажовање тадашњег хонорарног заводског лекара др Лазара Бесарабића (уз обезбеђен превоз) за преглед и лечење болесних осуђеника уз хонорар од 900 динара месечно.[103] Др Лазар Бесарабић, начелник Окружне болнице у Пожаревцу, именован је за хонорарног лекара у Заводу Решењем министра бр. 22563 од 22. јуна 1920. године, са годишњим хонораром од 1000 динара.[104]

Процену трошкова неопходних за отварање и уређење заводске болнице направио је др Бесарабић: „да би се за суму до 50000 динара, могла основати болница и снабдела како са потребним медикаментима тако и са намештајем и стварима, које би се набавиле делимично, јер неких већ управа има.“[105] Од неопходних ствари, према процени, било је неопходно набавити: кревете „са асталчићем за оставу“ (570 дин/комад), сламарице (130 дин/комад), навлаке за јастуке од „американа“ (30 дин/комад), постељне чаршаве (до 75 дин/комад), папуче (до 50 дин/пар), болничке огртаче (до 140 дин/комад), чарапе (до 15 дин/пар), мушке кошуље и веш од „американа“ (до 80 дин/пар), женске кошуље од „американа“ (до 60 дин/комад), убрусе (до 25 дин/комад), ћебад (више од 100 дин/комад).[106] Министарство правде је одобрило да се заводска болница смести у Забели, у згради намењеној за неожењене чуваре или у другој згради која је према процени лекара била најподеснија. Опремање намештајем било је превасходно из расположивог инвентара а остатак опреме је набављан постепено.

Тражени хонорар за заводског лекара није одобрен јер није био планиран буџетом за ту годину. За заводске лекаре у казненим заводима у Нишу, Скопљу и Пожаревцу Министарству правде било је

98 AJ, 1926, 2-7, 1926, Комисијско извешће од 15. јануара 1926. године.

99 AJ, 63-172-149. Распоред зграда у женском казненом заводу. (без датума).

100 AJ, 63-12-135.

101 AJ, 63-26-29-225, 1922, Допис ПКЗ (бр. 1420 од 29. априла 1922. године) Министарству правде.

102 AJ, 63-26-29-225, 1922, Допис ПКЗ (бр. 1420 од 29. априла 1922. године) Министарству правде.

103 AJ, 63-26-29-225, 1922, Допис др Лазара Бесарабића (бр. 1419 од 29. априла 1922. године) управи ПКЗ.

104 Лекар завода пре др Бесарабића био је др Вукчевић. ИАП, Допис Министарства правде (бр. 22563 од 22. јуна 1920. године) управи ПКЗ.

105 AJ, 63-26-29-225, 1922, Допис ПКЗ (бр. 1420 од 29. априла 1922. године) Министарству правде.

106 AJ, 63-26-29-225, 1922, Допис Министарства народног здравља (бр. 17284 од 19. маја 1922. године).

одобрено 1500 динара на годишњем нивоу.[107] Буџетом за 1922/23 годину било је предвиђено за хонорарног заводског лекара 2500 динара за годину дана. Како су месечна примања лекара у прва три месеца 1922. године, била иста као и претходне године (125 динара месечно), управник обласне болнице, др Бесарабић упутио је молбу управи Завода а потом и Министарству правде да му се исплати разлика у складу са усвојеним буџетом.[108] Решењем министра правде (бр. 33299 од 18. јуна 1923) годишњи хонорар повећан је на 2500 динара али није постојала законска могућност да се разлика за првих шест месеци исплати, већ су примања повећана од половине јуна месеца.[109] После др Бесарабића, лекар у Заводу био је Драгољуб Јанковић.[110]

Највише осуђеника при отпуштању из завода било је доброг здравственог стања (табела 3).[111] Највећи ризик за обољевање осуђеника биле су заразне болести, посебно туберкулоза, која је и пре рата у казненим заводима била узрок велике смртности.[112] Да би се спречило погоршање здравственог стања и заштитила осуђеничка популација, осуђеници са поодмаклим стадијумом болести добијали су условни отпуст, смањење казне или су ослобођени ношења окова, на предлог Заводског лекара. Неизлечиво болесни осуђеници често су били ослобођени од даљег издржавања казне иницијативом заводских лекара руководећи се не само потребом растерећења смештајних капацитета заводских болница, већ и лекарском и људском етиком: „Сматрајући да је у овакви случајевима човечније правити нужне изузетке и омогућити осуђенику – човеку – да бар живот свој одржи, налазим да су таквим болесницима потребни бољи услови за живот зарад одржања њихова.“[113]

Табела 3. Здравствено стање осуђеника при отпуштању из завода (1931-1939)

Год.	Стање здравља				Од укупног броја оболелих било је од		
	Добро	Средње	Рђаво	Укупно	Туберкулозе	Сифилиса	Епилепсије
1931	483	36	18	537	10	-	1
1932	547	3	17	567	1	-	-
1933	565	8	15	588	-	-	1
1934	734	8	17	759	9	-	-
1935	685	20	10	715	5	-	-
1936	578	16	12	606	2	-	1
1937	721	17	19	757	4	-	1
1938	605	9	15	629	1	2	-
1939	739	11	6	756	2	1	1

Простор за смештај запослених

Уредбом о уређењу казнених завода (1931) предвиђено је да сваки казнени завод има: по једног управника, заменика управника, хонорарног учитеља, хонорарног лекара, хонорарног свештеника (по једног свештеника источно-православне и римокатоличке вероисповести, по потреби и једног хонорарног вероучитеља других вероисповести), благајника, књиговођу, економа, месног рачуниспитача, писара; осам стручних занатских пословођа; једног заповедника чувара, једног десетара на сваких десет чувара, једног поднаредника на сваких 25 чувара, једног наредника на сваких 50 чувара, једног чувара на сваких десет осуђеника; три званичника дневничара и три служитеља дневничара. Поред наведених службеника, је предвиђено да сваки казнени завод има једног грађевинског инжењера (на терету буџета Министарства грађевина) са завршеним факултетом

107 AJ, 63-26-29-225, 1922, Допис Министарства правде (бр. 24755/1922 од 10. маја 1922. године) Министарству народног здравља.

108 AJ, 63-57, 1923, Молба др Бесарабића управи ПКЗ (бр. 865 од 7. марта 1923); Молба др Бесарабића Министарству правде (од 23. маја 1923. године).

109 AJ, 63-57-116, 1923, Одговор Одсека за рачуноводство Министарства правде (бр. 30990 од 7. јуна 1923. године) управи ПКЗ.

110 ИАП, ПКЗ, 1931, Лекарско уверење за земљорадника Војислава Гарића, за пријем у службу, (од 10. фебруара 1931. године).

111 *Статистички годишњак Краљевине Југославије, књиге II-X (1930-1940)*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1933-1941).

112 Смртност осуђеника од туберкулозе износила је до 22% у периоду 1900-1903. године. Nevenka Knežević-Lukić, Ivana Krstić-Mistridželović, Radovan Radovanović, „Health Care of Convicts in Penal Institutions in the Principality And The Kingdom Of Serbia," Vojnosanitetski pregled (2019); Online First October, 2019. http://www.doiserbia.nb.rs/Article.aspx?ID=0042-84501900118K

113 AS, MP, 1906, F IV, 51, цитирано у: Knežević-Lukić, Krstić-Mistridželović, Radovanović, „Health Care of Convicts in Penal Institutions in the Principality And The Kingdom Of Serbia."

и положеним државним испитом, једног рачунског испектора (као делегата Главне контроле) исте спреме и у рангу рачунских инспектора Главне контроле додељеног на службу у Министарству правде, једног извршиоца смртне казне и два помоћника извршиоца смртне казне.[114]

Према списку државних службеника од 22. јуна 1932. године у Заводу је било: 7 чиновника, 6 званичника, 36 служитеља, 1 хонорарни свештеник и 9 дневничара. Управник завода био је Васа Пушић, заменик управника била је Молеровић Ангелина, лекар завода био је др Драгољуб Јанковић, хонорарни свештеник Лучић Добривоје. Међу запосленим чиновницима била је једна жена писар Милица Живковић, а од стражара Ђгуровић Анђелија (сужитељ) и Петровић Мара (дневничар).[115]

Према службеним подацима из 1937. године, у Заводу је било укупно запослено 128 лица: 10 чиновника, 58 званичника, 4 служитеља, 2 хонорарна службеника, 54 дневничара. Управник је био Михаиловић Радомир, лекар др Јанковић Драгољуб, а хонорарни службеници били су свештеник Лучић Добривоје и ветеринар Душан Селена. Завод је имао свог инжењера Јосипа Обермана.[116] Од запослених жена у Заводу Милица Живковић је била једина жена чиновник, Ђгуровић Анђелија и Марковић Мара биле су чувари званичници, а Циврић Параскева, Јеремић Љубица и Јовић Милица биле су чувари дневничари.[117]

Проблем становања заводског особља решаван је смештајем чиновника, службеника и чувара са породицама у комплексу Завода. У простору женског казненог завода живело је осам чиновника и службеника са породицама. Највише их је било смештено у засебном објекту од десет одељења. У зависности од броја чланова, породице су користиле више одељења: једна породица користила је три одељења, три породице имале су на распологању по два одељења, а једна породица била је смештена у једном одељењу. Две мање зграде са по два одељења користиле су две породице чувара Завода. Пракса је била да у засебној згради станују чувари (у два одељења било их је дванаест). У истој згради биле су две просторије, од којих је мања била за чуварску менажу а већа стаја за коње.[118] Управа мушког завода имала је четири канцеларије (1922).[119] Станови за управу били су у издвојеним објектима Завода. Управников стан имао је три собе и кухињу а стан рачуновође био је двособан са кухињом.[120]

АМБИЈЕНТАЛНИ УСЛОВИ

Управа Завода настојала је од самог почетка да обезбеди основне услове за живот и рад осуђеника. Живот осуђеника био је регулисан посебним правилима. До 4. јануара 1932. године примењивала су се Ценићева *Правила о домаћем реду апсанског заведња у Пожаревцу* (7. октобар 1868), а потом је у примени био *Кућни ред за казнене заводе* (26. децембар 1931).[121] Дан осуђеника започињао је од 5 часова ујутру радним даном, односно од 6 часова недељом и празником, у периоду од 15. априла до 15 октобра, а током зимских месеци, од 16. октобра до 1. априла, сваког дана од 6 часова. Доручак је служен пола часа после устајања. У обавезну шетњу, у трајању од једног сата, одлазили су осуђеници из заједничког затвора који су боравили у затвореним просторијама. Током летњих месеци шетња је трајала од 6,30 до 7,30 часова, а током зимских од 7,30 до 8,30 часова, а потом су сви осуђеници одлазили на рад. Управнику Завода дата је слобода да у складу са потребама, одреди и другачији дневни распоред активности за осуђенике који су одлазили на рад изван Завода.[122]

114 Уредба о уређењу казнених завода (бр. 136670 У-912 од 18. новембра 1931. године). *Службене новине Краљевине Југославије,* бр. 276, 25. новембар 1931. године.

115 АЈ, 63-172-149, 1932, Списак државних службеника ПКЗ на дан 22. јуна 1932. године.

116 ИАП, ПКЗ, 1937, Списак за месец јуни (бр. 6239 од 11. маја 1937. године).

117 Исто.

118 АЈ, 63-172-149. Распоред зграда у женском казненом заводу, (без датума).

119 ИАП, ПКЗ, 1922, Комисијско извешће (бр. 1722 од 21. маја 1922. године) о потребама Завода за енергентима (гас за осветљење и дрва за огрев).

120 ИАП, ПКЗ, 1922, Комисијско извешће (бр. 1722 од 21. маја 1922. године) о потребама Завода за енергентима (гас за осветљење и дрва за огрев).

121 *Службене новине КЈ*, XIV, 3-II, 4. јануар 1932. године.

122 Исто.

У првим годинама по завршетку рата, управа Завода улагала је велике напоре да обезбеди исхрану, одећу и обућу за осуђенике, ослањајући се првенствено на сопствене потенцијале. У марту 1921. године управник Завода је тражио од Министарства правде да се буџетска средства у вредности од 450.000 динара одобрена за прву половину 1921. године, потроше делом на набавку 1000 гвоздених кревета, а другим делом за оспособљавање заводских радионица у којима би се израдили алати за рад осуђеника као и за набавку шиваћих машина за женски казнени завод. [123] У априлу 1922. године расписана је лицитација за набавку 2000 пари опанака за осуђенике. Лицитација је поновљена више пута (маја и августа 1922. године) због високих цена.[124] Одећа за осуђенике шивена је у заводским радионицима од материјала који је набављен лицитацијом у јуну 1923. године: 500 метара белог сукна, 500 метара црног сукна, 5000 метара платна „американа." Истом лицитацијом набављено је 2000 пари опанака и 500 сламњача.[125]

Храна за осуђенике набављала се најчешће путем лицитација, а у случају повољније цене слободном комисијском куповином/погодбом.[126] Исхрана осуђеника била је прописана посебним правилима.[127] Највећа количина потребних намирница за исхрану осуђеника, произведена је у заводским баштама, док је само најнеопходније набављано путем лицитација (пиринач, месо, уље, со, брашно).

Осуђеницима је повремено било ускраћивано и право на исправан хлеб у складу са *Правилима о мешењу хлеба у казненим заводима* (1906).[128] Решењем министра правде (бр. 46615 од 15. јануара 1921. године), група од 50 осуђеника Завода била је уступљена Државној ергели у Љубичеву, а као накнаду Завод је добијао приход са ливаде „Рамски рит". Према договору управе Завода и ергеле, осуђеницима је следовао по 1 хлеб-тајин од пшеничног брашна, добро печен (1000 грама), а они су добијали „хлеб мешен од ражи, са разним урадицама, па поред тога што по квалитету не ваља још је и горак, те се не може јести."[129] Након комисијског испитивања квалитета хлеба, заводски лекар др Лазар Бесарабић[130] констатовао је да је хлеб исправан и није штетан по здравље.[131] Да би указали на проблем, осуђеници су одбијали да раде.[132] Уважавајући примедбе осуђеника, управник Завода се лично уверио да је „хлеб рђавог квалитета и нехранљив као и нездрав – горак", стога се обратио Министарству правде са захтевом да се преко Министарства пољопривреде и вода нареди управи Државне ергеле у Љубичеву да осуђеницима Завода на раду изда хлеб-тајин према прописаним правилима.[133]

Велики проблем у Заводу била је питка вода, јер „су чесме које се налазе у кругу овога завода у неисправном стању: цеви су на много места попрскале, па постоји бојазан, да се вода која извире и протиче кроз исте не поквари, од које би могле наступити страшне последице по здравственост осуђеника, пошто се вода за осуђенике и кување јела само са ових

123 У очекивању да добије већи број гвоздених кревета од окружне команде, управа Завода је расписала лицитацију 3. марта 1921. године за набавку недостајућих 500 кревета за смештај осуђеника. АЈ, 63-36, 1921, Допис управе завода (бр. 1187 од 30. марта 1921. године) Министарству правде.

124 ИАП, ПКЗ, 1922, Допис управе Завода (бр. 2828 од 8. августа 1922. године) министру правде; АЈ, 63-40-184, 1922, Допис управе Завода (бр. 1187 од 27. маја 1922. године) Министарству правде о набавци опанака.

125 АЈ, 63-82, 1923, Допис управе завода (бр.2279 од 5. јуна 1923. године) Министарству правде о одржаној лицитацији за набавку материјала за потребе завода.

126 АЈ 63-40-184, 1922, Допис управе ПКЗ Министарству правде (бр. 1525 од 6. маја 1922. године).

127 *Правила о снабдевању храном осуђеника у казненим заводима* донео је министар правде (бр. 14829 од 31. децембра 1900) а ступила су на снагу 1. јануара 1901. године. АС, МП, 1903 ФV 36, цитирано у: Кнежевић-Лукић, Живковић, Радовановић, „Квалитет и услови живота у Пожаревачком казненом заводу до 1918. године," 111.

128 АС, МП, 1906 ФXIV 170, цитирано у: Кнежевић-Лукић, Живковић, Радовановић, „Квалитет и услови живота у Пожаревачком казненом заводу до 1918. године," 114.

129 АЈ, 63-40-184, 1921, Допис управе ПКЗ (бр. 882 од 18. марта 1921. године) Министарству правде.

130 У Пожаревачком казненом заводу настављена је пракса да лекар Завода контролише квалитет хлеба и меса. Кнежевић-Лукић, Живковић, Радовановић, „Квалитет и услови живота у Пожаревачком казненом заводу до 1918. године," 111.

131 ИАП, ПКЗ, 1922, Извештај лекара др Бесарабића (од 28. јануара 1922) управнику ПКЗ.

132 ИАП, ПКЗ, 1922, Допис управе Државне ергеле у Љубичеву (бр. 274 од 28. јануара 1922) управи ПКЗ.

133 АЈ, 63-40-184, 1921, Допис управе ПКЗ (бр. 882 од 18. марта 1921. године) Министарству правде.

чесми троши-упоребљава јер нигде у близини нема воде.“[134] У Пожаревачком казненом заводу није било канализације.[135] За грејање објеката Завода коришћено је чврсто гориво у количини прописаној посебним Правилима о огреву (КБР 14829 од 18. децембра 1900).[136] Коришћене су две врсте пећи. За загревање мањих просторија (до 15 корисника) коришћене су мање пећи (капацитета до 3 м^3 огрева/месечно), а веће пећи (4,5 м^3 огрева/месечно) за загревање просторија у којима борави више од 15 лица.[137] Нова зграда Завода, пројектована као ћелијски затвор 1935. године, имала је централно грејање из подрумске котларнице.[138] За осветљење је коришћен гас и више врста гасних лампи (дуварске, висеће и асталске)[139] у складу са *Правилима о осветљењу*.[140] Пројектом електричних инсталација за завод у Забели (1935) предвиђена је линија спољашњег осветљења по ободу комплекса као и снабдевање електричном енергијом нове зграде са ћелијама, постојећих радионица, перионице и зграде управе.[141]

Осуђеници су оброке имали у собама, на својим креветима, јер ниједно одељење није имало трпезарију. Управа завода добила је налог од Министарства правде да поднесе предлог у писменој форми о изради столова и клупа за сваку собу, за реновирање болничке зграде и увођење канализације.[142] Лоше економске прилике допринеле су да стање у заводу остане непромењено. Амбијентални услови за свакодневни живот осуђеника и лечење болесних били су изузетно лоши, што је присилило осуђенике да се жале Министарству правде: „Не купамо се по два месеца. У заводу има вашки, стеница и остале гамади. Креча нити има, нити се кречи, чак ни клозети се не кречe. Ми робијаши немамо никакве разоноде осим псовке и грдње, нико о нама не води рачуна да научимо штогод корисно за живот, да научимо писати и читати, или ма штогод корисно за живот. Из клозета се простире смрад по собама, да је немогуће описати. На кревету једемо, јер немамо столова и сав остали посао свршавамо на кревету.“[143] У пожаревачком затвору није било никакве постељине, већ су „сви осуђеници чак и они у болници, спавали на прљавим и црним сламарицама.“[144]

Услови за издржавање казни лишења слободе нису били исти за све осуђенике. Повољније услове имали су комунисти посебно жене „јер оне имају боље собе, велике, више ваздуха и у свему боље него остале осуђенице.“[145]

БЕЗБЕДНОСНИ УСЛОВИ

Служба обезбеђења

Одржавање реда и дисциплине међу осуђеницима, поред стварања амбијенталних услова за функционисање завода, био је један од најзахтевнијих задатака за управу завода. Организовање рада чуварске службе као главног ослонца у стварању безбедних услова за издржавање казне лишења слободе, било је међу приоритетима. Законодавац је настојао да правно уреди организацију чуварске службе и донето је више прописа: *Уредба о службеницима казнених и*

134 ИАП, ПКЗ, 1920, Допис управника ПКЗ (бр. 1008 од 10. маја 1920. године) Министарству правде.

135 АЈ 63 (Поверљива архива) 10 (кутија 10), Пов. Бр. 474 од 4.6.1931. цитирано у: Ивана Добривојевић, „Затвори у Краљевини Југославији,“ Hereticus, V, 1 (2007): 147.

136 АС, МП, 1907, Ф XXIX, 7, цитирано у: Кнежевић-Лукић, Живковић, Радовановић, „Квалитет и услови живота у Пожаревачком казненом заводу до 1918. године,“ 109.

137 За мању собу, према прорачуну, било је потребно на месечном нивоу по 3 м^3 дрва зими и 1 м^3 лети (укупно 24 м^3 дрва годишње). Исто.

138 АВ, 1935, кутија 391, Зграда за самице казненог завода у Забели – попречни пресек.

139 Више о врстама гасних лампи и прорачуну потребних количина гаса у: Кнежевић-Лукић, Живковић, Радовановић, „Квалитет и услови живота у Пожаревачком казненом заводу до 1918. године.“

140 АС, МП, 1903, ФV 36, *Правила о осветљењу*, цитирано у: Кнежевић-Лукић, Живковић, Радовановић, „Квалитет и услови живота у Пожаревачком казненом заводу до 1918. године,“ 108.

141 АВ, 1935, кутија 392, Ситуациони план казненог завода у Забели – електрична инсталација.

142 Пов. Бр. 474 од 4.6.1931. АЈ 63 (Поверљива архива) 10 (кутија 10), цитирано у: Добривојевић, „Затвори у Краљевини Југославији,“ 147.

143 АЈ, 63-67, 1933. Бр. 47167 од 12. 5. 1933. Извештај инспектора Министарства правде Миодрага Зарића из 1932. године, АЈ, 63-172, 1934. Цитирано у: Добривојевић, „Затвори у Краљевини Југославији,“ 148.

144 АЈ, 63-172, 1934.

145 АЈ, 726-К2, Молба осуђенице Шарлоте Фридрих (од 21. јула 1932. године) управи ПКЗ за премештај у бољу собу.

других сличних завода (1931),[146] *Уредба о специјалним додацима државних службеника казнених и сличних завода* (1930),[147] *Уредба о униформисању и наоружању правосудне страже* (1930),[148] *Правилник о службеном оделу и оружју правосудне страже* (1930),[149] *Правилник о употреби оружја правосудне страже казнених и других сличних завода* (1931).[150] Пре доношења наведених прописа, у Пожаревачком казненом заводу примењивали су се прописи који су важили у Краљевини Србији.

У успостављању реда и дисциплине у Заводу, слично осталим заводима у држави, кључни проблем био је недостатак професионалног чуварског особља и неадекватно наоружање за свакодневно обављање послова обезбеђења. Рад са људима склоних друштвено неприхватљивом понашању, нарочито са лицима која су била осуђена на доживотну робију или су издржавали вишегодишње казне због тешких злочина, доносио је велики ризик од насиља и директног угрожавања живота припадника чуварске службе. Тешка економска ситуација у новоформираној држави, у којој је успостављање институција власти било у зачетку и оптерећено општом немаштином насталом као последица тек завршеног рата, навела је многе да потраже упражњено радно место заводских чувара. Из перспективе осиромашених људи, који су у рату претрпели тешке губитке, а многи изгубили све, запошљавање у заводу на радном месту чувара изгледало је као излаз из тешке материјалне ситуације и живота у сиромаштву: „принуђен сам да служим, стога учтиво молим да будем примљен за чувара осуђеника тога завода ако за то има празног места.“[151] Међу заинтересованима је било породичних људи са више деце, па је рад у чуварској служби био начин да се породици, бар за извесно време, омогуће скромни услови за живот.[152]

Највише запослених чувара потицало је из сиромашнијих слојева друштва, ниског нивоа образовања. Већина је била из сеоских средина, бавили су се пољопривредом, па је било случајева да дају оставке на рад у заводу и враћају се раду на својим имањима.[153] До 1. новембра 1920. године, дванаест чувара је отпуштено по сопственој молби а један по казни.[154] Део становништва покушао је да омогући себи животну егзистенцију задуживањем код новчаних завода за куповину земље, али су услед немогућности да дугове врате, излаз потражили запошљавањем у државној служби, у којој су видели могућност да дођу до скромних али сталних прихода.[155]

При подношењу молбе за рад у чуварској служби, заинтересовани су уз молбу прилагали уверење општинског суда о владању и војничку исправу као потврду да су регулисали војну обавезу.[156] Све заинтересоване морао је прегледати заводски лекар и издати уверење да су здрави и способни за обављање послова у чуварској служби.[157] После Шестојануарске диктатуре, критеријуми за пријем су пооштрени, па је заинтересовани морао испунити прописане услове – у моменту ступања у службу, кандидат је морао бити старости од 23 до 30 година, са обавезно завршеном основном школом, морао је бити нежењен, удовац или разведен, без деце, са регулисаном војном обавезом, доброг владања, некажњаван и неосуђиван, телесно и душевно потпуно здрав, способан за

146 *Службене Новине Краљевине Југославије*, бр. 132-LXI од 15. јуна 1931. године.

147 *Службене Новине Краљевине Југославије*, бр. 23-IX од 31. јануара 1930. године.

148 Исто.

149 Исто.

150 *Службене Новине Краљевине Југославије*, бр. 43-XII, 25. фебруар 1931. године.

151 ИАП, ПКЗ, 1920, Молба управнику ПКЗ (од 9. септембра 1920. године) за радно место заводског чувара; ИАП, ПКЗ, 1924, Молба управи ПКЗ (од 8. фебруара 1924. године) за пријем у чуварску службу; Решење управника ПКЗ (бр. 747 од 8. фебрура 1924. године) о пријему у чуварску службу.

152 ИАП, ПКЗ, 1920, Молба за пријем у чуварску службу (од 15. јула 1920. године).

153 ИАП, ПКЗ, 1920, Молба чувара (од 10. октобра 1920. године) управи ПКЗ за разрешење дужности чувара.

154 ИАП, ПКЗ, 1920, Извештај управе ПКЗ (бр. 3430 од 1. новембра, 1920. године) о неуказном особљу Министарству правде.

155 ИАП, ПКЗ, 1930, Молба (од 9. октобра 1930. године) управи ПКЗ за пријем у чуварску службу. Решење управника ПКЗ (бр. 9474 од 13. октобра 1930. године) о пријему.

156 ИАП, ПКЗ, 1924, Молба (од 8. фебруара 1924. године) за пријем у чуварску службу управи ПКЗ.

157 ИАП, ПКЗ, 1927, Лекарско уверење (од 8. октобра 1927. године) за пријем на место чувара завода

чуварску службу.[158] Заповедник чувара морао је бити резервни официр, са најмање завршена четири разреда гимназије или стручне занатске школе.[159]

Ступањем у службу, чувари су полагали заклетву коју је оверавао управник завода. Заклетву су полагали у присуству свештеника:

„Ја .....заклињем се свемогућим Богом, да ћу све дужности чувара без разлике лица верно и свесно вршити како по прописима који су ми сада саопштени, тако и по онима који ће убудуће изаћи и да ћу у опште у колико је више могуће послужити да заведење напредује и да се од њега отклањања све оно што би му наудило. Како ову заклетву одржао будем онако нека ми Бог помогне.“[160]

Хијерархијску структуру чуварске службе завода сачињавали су: заповедник чувара, један десетар на сваких десет чувара, један поднаредник на сваких 25 чувара, један наредник на сваких 50 чувара, и по једног чувара на 10 осуђеника.[161] Напредовање у служби могло се остварити после одређеног времена проведеног у служби, уз испуњење одређених услова. После прве две године приправничког стажа, чувар приправник је полагао стручни испит пред комисијом коју су сачињавали: управник, заменик управника (или неки од чиновника завода) и заповедник стражара. На теоријском делу испита, чувар приправник морао је показити колико познаје службене прописе који се примењују у раду чуварске службе, а на практичном делу испита колико је стручан и способан да обавља административне послове (да пише реферате, води књиге, попуњава формуларе и сл). После треће године приправничког рада, постао би чувар - стални службеник. По истеку периода у трајању од годину дана на месту сталног службеника, чувар је стицао право на заснивање брака. Чувар је могао постати десетар решењем управника завода по истеку од две године континуираног, ваљаног рада у чуварској служби. За поднаредника, управник завода је постављао чувара који је савесно обављао службу три године непрекидно, а за наредника пет година. Заповедника чувара могао је поставити министар правде, независно од броја година проведеног у служби, ако је показао да је способан за чуварску службу.[162]

За сваког припадника чуварске службе вођен је службенички лист у коме је евидентирана свака промена положаја у државној служби. На службеничком листу обавезна је била фотографија службеника, по правилу нова на сваких десет година.[163]

Старешина је, према *Закону о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда*, подносио старешински извештај о раду сваког стражара и чувара у заводу. У извештају је оцењивана стручна способност, владање у служби и ван ње, марљивост и поузданост у служби, истицано је са каквим успехом су обављани послови у протеклом шестомесечном периоду и давано је закључно опште мишљење.[164] На основу старешинског извештаја, Обласна комисија при заводу доносила је одлуку са извршном оценом рада службеника и исту слала Министарству правде.[165]

У новембру 1920. године, у заводу је било: 423 осуђеника, 1 командир, 1 затварач, 4 десетара и 20 чувара.[166] На дан 24. јуна 1922. године, у заводу је било: 44 чувара, 6 десетара, 2 командира, 2 затварача.[167] По званичном платном списку из 1937. године, од укупно 128 запослених, у чуварској служби завода било је 116 лица: 1 заповедник страже, 57 чувара званичника, 4 чувара служитеља, 54 чувара дневничара и 1294 осуђеника.[168]

158 „Уредба о службеницима казнених и других сличних завода,“ *Службене Новине Краљевине Југославије*, бр. 132-LXI од 15. јуна 1931. године.

159 „Уредба о уређењу казнених завода,“ *Службене Новине Краљевине Југославије*, бр. 276-LXXXVII од 25. новембра 1931. године.

160 ИАП, ПКЗ, 1920, Заклетва чувара ПКЗ од 20. августа 1920. године.

161 „Уредба о уређењу казнених завода,“ *Службене новине Краљевине Југославије* бр. 276, 25. новембар 1931. године.

162 „Уредба о службеницима казнених и других сличних завода,“ *Службене Новине*, бр. 132-LXI, 15. јун 1931. године.

163 ИАП, ПКЗ, 1931, Службенички лист стражара служитеља ПКЗ (од 6. јуна 1931. године).

164 ИАП, ПКЗ, 1931, Старешински извештај о оцени стражарке Јеремић Љубице за 1931. годину.

165 Исто.

166 ИАП, ПКЗ, 1920, Допис управника ПКЗ (од 26. новембра 1920. године) Министарству правде, са списком службеника завода

167 АЈ, 63-26, 1922, Јутарњи рапорт за све осуђенике и чуваре ПКЗ (24. јуна 1922. године).

168 ИАП, ПКЗ, 1937, Платни списак службеника ПКЗ за месец јуни (бр. 6239 од 11. маја 1937. године).

Наоружање чувара

Употреба оружја била је регулисана *Правилником о употреби оружја правосудне страже казених и других сличних завода* (12. јануар 1931).[169] Чуварима је било дозвољено да употребе оружје у случају да су изложени физичком нападу или покушају разоружавања од стране осуђеника; одбијања непознатог сумњивог лица да поступи по упозорењу – не заустави се већ почне бежати; у случају немогућности да дозове остало стражарско особље на други начин осим пуцањем у вис; као знак давања опште узбуне услед изненадне опште опасности (пожара, побуне осуђеника и сл); при покушају бекства осуђеника. Чувари су били у обавези да оружје користе превентивно, прво као знак упозорења а у случајевима нужне одбране морали су водити рачуна да не прекораче прописане границе о употреби оружја јер би се, у случају злоупотребе или прекорачења овлашћења против њих повео дисциплински или кривични поступак.[170]

Велика слабост чуварске службе било је неадекватно наоружање. Проблем лошег наоружања припадника чуварске службе који је постојао у заводу пре Првог светског рата, наслеђен је и по завршетку рата.[171] Оружје које су користили заводски чувари у већини завода у Краљевини СХС, било је застарело и потицало је још из Балканских ратова. Лоше наоружање стварало је додатно осећање несигурности јер се дешавало да након испаљеног првог метка, пушке више не могу служити као ватрено него само као хладно оружје.[172] Слично је било и у Пожаревачком казненом заводу у коме су коришћене турске брзометне пушке.[173] Почетком 1935. године, од команданта Пожаревачког војног округа заводу је на реверс дато наоружање и муниција са пратећом опремом: пушке (8 mm) М 88/90 М (80 комада), ножеви (80 комада), поклопци за пушке (80 комада), бојеви меци 8 mm М93 (2400 комада), сандуци за пушке (3 комада), картонске кутије (240 комада), оквири за муницију 8 mm (480 комада), муницијски сандуци (2 комада), кожни опасачи (70 комада), кожни ремници (80 комада), дугмад за ремнике (70 комада), вискови кожни (70 комада), кожне фишеклије (69 комада), револвери „Гасер“ (10 комада), бојеви меци за револвер „Гасер“ (200 комада).[174]

Положај чувара завода

Чуварско особље у свим казненим заводима у Краљевини Југославији било је у веома тешком положају. Додатни осећај личне угрожености код чувара изазван је сазнањем да су поједини осуђеници били у поседу хладног оружја.[175] Материјални положај чувара завода, са годишњом платом од 720 до 820 динара,[176] држава је настојала да побољша извесним олакшицама. Према *Уредби о специјалним додацима у новцу и натури за државне службенике казнених завода* (1930), припадници чуварске службе (нежењени или ожењени чије су породице биле изван места завода), имали су извесне погодности.[177] Имали су бесплатан смештај у заједничком стану - касарни (бесплатан кревет са постељином, осуђеничку послугу за чишћење соба). Према положају у служби и рангу, чувари су добијали бесплатне количине енергената – дрва за огрев (12, 16, 18 или 24 m^3) и гас за осветљење (40,

169 *Службене Новине Краљевине Југославије*, бр. 43-XII, 25. фебруар 1931. године.

170 Исто.

171 Пре Великог рата чувари завода нису имали једнообразно наоружање. Од оружја су користили берданијеве пушке, пибодоваче, и каписларе, које су због неисправних механизама услед дуге употребе, постале неупотребљиве. Управник завода се у више наврата обраћао министру правде тражећи нове маузер-кокинка пушке. Кнежевић-Лукић, Живковић, Радовановић, „Квалитет и услови живота у Пожаревачком казненом заводу,“ 127.

172 АЈ, 63 (к 15), Пов. бр. 151 од 16. фебруара. 1933, цит. у: Добривојевић, „Затвори у Краљевини Југославији,“ 150.

173 ИАП, ПКЗ, 1931, Допис управе ПКЗ (бр. 2408 од 11. марта 1931) начелнику Подунавског среза о осуђенику који је у бекству извршио двоструко убиство отетом стражарском пушком.

174 ИАП, ПКЗ, 1935, Реверс (бр. 058 од 30. јануара 1935. године).

175 Након што је један од осуђеника извршио убиство ножем над другим осуђеником, обављен је претрес павиљона у заводу и том приликом је пронађено петнаест ножева и једна кама. АЈ, 63-141, 1932 цитирано у: Добривојевић, „Затвори у Краљевини Југославији“ *Hereticus*, 150.

176 ИАП, ПКЗ, 1920, Решење управника завода (бр. 2659 од 8. септембра 1920. године) о плати примљеног чувара на основу чл. 4 и 5. *Правила за чуваре у казненим заводима*.

177 *Службене новине Краљевине* СХС, бр. 23-IX, 31. јануара 1930. године.

50, 60 или 80 литара „петролеума“ за годину дана). Део заводског земљишта, заинтересовани чувари су могли бесплатно користити као баште (300 - 400 m²) за своје потребе.[178] У количини која је нужна за личне и породичне потребе, чувари су могли куповати животне намирнице по нижим ценама: воће, поврће, млеко и млечне производе по цени нижој за 50% од тржишне; брашно, месо, пиринач и остале намирнице набављене путем лицитација по набавној цени; намирнице које потичу из заводских економија по цени нижој за 10%. Бесплатне оброке добијали су чувари у заводској болници, кухињи и пекарници као и чувари који су вршили надзор над осуђеницима на раду у пољу удаљеном од завода више од 2 километра. Сви чувари добијали су по један хлеб дневно. Као и осталим службеницима завода, чуварима је омогућен бесплатан лекарски преглед који је обављао заводски лекар а лекове из заводске апотеке плаћали су по пуној цени. Осуђеничка радна снага коришћена је уз повластице: по један осуђеник за обављање кућних послова био је дозвољен само чиновницима, уз обавезу плаћања оног дела који је припадао осуђенику као награда. Сви чиновници и службеници имали су попуст 50% од осуђеничке наднице или од целокупне зараде за израду обућарских и текстилних производа у заводским радионицима а попуст од 25% за израду осталих индустријских производа.[179] Коришћење осуђеничке радне снаге постојало је и пре доношења наведене Уредбе (1931). Још 1920. године, било је случајева да су поједини чувари искоришћавали осуђеничку радну снагу за обрађивање имања која су узимали под закуп за своје потребе.[180] Чувари су добијали и новчане награде – по један динар/сат за рад у ноћној смени (од 20,00 часова до 5,00).[181]

178 Службеницима завода било је омогућено да користе део заводског земљишта бесплатно, што се наставило и током Другог светског рата. ИАП, ПКЗ, Решење минстра правде (бр. 42759/II од 25. новембра 1943).

179 *Службене новине Краљевине* СХС, бр. 23-IX, 31. јануара 1930. године.

180 ИАП, ПКЗ, Испитивање осуђеника (11. јула 1920. године) о раду на закупљеном имању по наређењу десетара чуварске службе.

181 *Службене новине Краљевине* СХС, бр. 23-IX, 31. јануар 1930. године.

Дисциплинска кажњавања чувара

Управа завода настојала је да одржи ред и дисциплину међу чуварима и није се либила да недисциплиноване чуваре казни „да би служили за пример и углед осталим чуварима.“[182] Упркос чињеници да чувара у заводу није било довољно, дисциплинске казне биле су оштре. Највише су били кажњавани „за лабаво вршење службе,“ најчешће новчано, смањењем плате за три до десет дана.[183] Чувари су кажњавани због кршења радне дисциплине, показивања међусобног непоштовања, непоступања по наређењу претпостављеног,[184] напуштања радног места упркос забрани претпостављеног.[185] У случајевима међусобних сукоба и физичких обрачуна, изрицане су строжије казне. Због туче и свађе, према *Правилима о чуварима* (чл. 57), двојици чувара изречене су казне губитка плате за десет дана (чувару који је изазвао сукоб), односно за пет дана (за другог чувара) и одузимањем половине личног додатка обојици чувара за текући месец. Строжија дисциплинска казна изречена је чувару који је већ показивао склоност ка међусобним сукобима и свађама са осталим особљем.[186]

У заводу је, упркос изричитој забрани, долазило до размене и трговине како чувара са осуђеницима тако и између самих осуђеника. У таквим случајевима кажњавани су и осуђеници и чувари.[187] За овакве пропусте, управа је првенствено сматрала одговорним чуваре и покретала је дисциплински поступак против чувара (нпр. чувар који је својом „несмотреношћу и лабавом контролом“ оставио откључан ход-

182 ИАП, ПКЗ, 1923, Допис командира (од 15. децембра 1923. године) управи ПКЗ о међусобном сукобу чувара.

183 ИАП, ПКЗ, 1920, Решење управника ПКЗ (бр. 1429 од 10. јуна 1920. године).

184 ИАП, ПКЗ, 1927, Извештај командира (од 19. септембра 1927. године) управи ПКЗ.

185 ИАП, ПКЗ, 1920, Извештај командира (од 15. јула 1920. године) управнику ПКЗ о чувару који је самоиницијативно, упркос наређењу старешине, напустио завод ради одласка у град.

186 ИАП, ПКЗ, 1923, Решење управе ПКЗ (бр. 5534 од 18. децембра 1923. године).

187 Осуђеник који је радио у ћилимарској радионици продао је двојици чувара одевне предмете а десетару понудио мито да случај не пријави. Случај је пријављен а чувари и осуђеник су кажњени. ИАП, ПКЗ, 1927, акт управе ПКЗ (бр. 5404 од 10. августа 1927. године).

ник и омогућио шверц цигарета међу осуђеницима, кажњен је двомесечним умањењем плате за 15%).[188]

Удружење чувара казнених завода

Да би се изборили за боље услове рада, чувари казнених завода у Краљевини Југославији основали су своје удружење. Питања од значаја за припаднике службе и побољшање њиховог положаја разматрана су на конгресима удружења. У Београду је 19. августа 1930. године, одржан конгрес стражарског особља казнених завода, на коме су делегати из готово свих казнених завода истакли горући проблем –недостатак довољног броја чувара. Из тога разлога, чувари су били принуђени да раде по две смене – ноћу су били у заводу, а дању су одлазили на рад са осуђеницима. Посебно је истакнута преоптерећеност чувара ноћном службом која је на месечном просеку била 500 - 600 сати. За чуваре је овакво стање било физички неиздржљиво, па су апеловали код надлежних да се чуварско особље повећа како би се број ноћних сати смањио.[189]

Доношењем *Кућног реда за казнене заводе* (26. децембар 1931), положај чувара се није поправио.[190] Горући проблеми са којима су се сусретали у свом свакодневном животу и раду, подстакао је представнике удружења из Марибора, да у име свих чланова, упуте апел (1932) председништву Краљевске владе у Београду, народним посланицима, Министарству правде, врховном инспекторату председништва Министарског савета Краљевине Југославије.[191] Жалбе чувара односиле су се на организацију рада службе, на преоптерећеност и слабе услове рада и на лоше услове за живот припадника службе и њихових породица. Жалили су се на физички умор због великог броја сати проведеног на послу, и на недостатак одмора после ноћних смена што је негативно утицало на њихово здравље. Према *Кућном реду за казнене заводе* (1931), радно време чуварске службе у летњем периоду (од 15. априла до 15. октобра) трајало је по 14 сати дневно, после ноћне службе (сваке друге/треће ноћи) није било физичког одмора, па се дешавало да чувари за 48 сати имају до 40 сати непрекидне службе. На месечном нивоу, чувари су имали и по 500 сати активног рада. Свакодневно су били изложени великим ризицима: „посао са осуђеницима је врло напоран и за живот опасан, поред тога у нашој смо служби увек изложени временским непогодама: киши, врућини, снегу и студени. Међу казнионичким зидовима и болесним туберкулозним осуђеницима наше је здравље стално у опасности.“[192]

Већина чувара живела је са својим породицама на значајној удаљености од завода, јер у заводима није било довољно породичних станова. Највећи део дана (од 4,00 до 21,30 часова) проводили су ван породичних домова, посвећени служби, без времена за дневни одмор, што је имало за последицу физичку исцрпљеност и подложност болестима, самим тим и одсуствовање са посла. Боравак у заводским просторијама, слаби материјални приходи и лоша исхрана били су главни разлози због којих су заводски чувари највише страховали од туберкулозе и сносили велик ризик од преношења болести на остале чланове породице.

У намери да укажу на недостатке *Кућног реда за казнене заводе* (1931), делегати Удружења из Марибора су у упућеном апелу дали предлог о неопходним изменама које је било препоручљиво увести у праксу: доношење нових прописа о уређењу чуварске службе у казненим заводима у којима ће дужности и права чувара бити јасно дефинисани и одређена дужина радног века чувара, узимајући у обзир све ризике и отежавајуће околности свакодневног радног процеса; измена дневног рада чувара, односно скраћење радног времена – лети на 9 сати (максимално 10 ½ сати) а зими још мање; паузу за ручак у трајању од

188 ИАП, ПКЗ, 1930, Решење управе ПКЗ (бр. 11468 од 4. децембра 1930. године).

189 *Време*, 20. Август 1930. године.

190 *Службене Новине Краљевине Југославије*, бр. 3 од 4. јануара 1932. године.

191 АЈ, 63-89, 1932, Допис Удружења стражарског особља казнених завода у Краљевини Југославији од 5. маја 1932. године.

192 АЈ, 63-89, 1932, Предлог Одбора Удружења стражарског особља свих казнених завода у Краљевини Југославији (од 5. маја 1932. године) Председништву Краљевске владе у Београду.

1 сата продужити на 2 сата; након континуираног радног ангажовања чувара од 24 сата омогућити обавезан физички одмор у трајању од 24 сата; да се све донете уредбе о погодностима за чуваре истоветно примењују у свим казненим заводима.[193]

Предлог није наишао на разумевање нити подршку надлежних, већ супротно – у одговору на послати предлог управнику Казненог завода у Марибору (где су били запослени чувари - делегати и потписници наведеног предлога), Министарство правде наложило је да се предлагачи испитају и против њих покрене дисциплинска и кривична одговорност.[194]

Поступање са осуђеницима

„Стражари са осуђеницима треба да поступају строго, правично и хумано, и да увек у осуђенику гледају човека кога треба вратити друштву.“[195] Код припадника чуварске службе, састављене већином од људи потеклих из патријархалне, сиромашне средине, владало је „народско схватање кривице и правде“.[196] По увреженом мишљењу, кривац је морао да се искупи страдањем и да својим примером застраши и одврати остале од кршења закона. Оваква схватања служила су као оправдање за испољавања грубог и осорног понашања, па и примене силе према осуђеницима, који су на такав третман одговарали непослушношћу и дрским понашањем.

Дисциплинске казне изрицане су за свако непоштовање кућног реда. Изрицању казне претходило је испитивање осуђеника као и изјава чувара о насталом преступу. Казне је изрицао управник завода у зависности од тежине извршеног преступа и у складу са важећим прописима. Дисциплинске мере изрицане до 1929. године биле су: укор, давање осуђенику тежег или непријатнијег посла, ускраћивање могућности (за извесно време) осуђенику да сам себи набавља јело или пиће, да пише писма, чита књиге и састаје се са родбином и пријатељима, одузимање дела зараде осуђеника у корист државне касе, умањење хране, одузимање постеље, усамљени затвор, затвор у мрачној ћелији, превођење у класу горих осуђеника по кривици и ношење окова. Казне су могле бити изрицане појединачно или везано.[197]

Према *Закону о извршавању казни лишења слободе* (1929), дисциплинске мере биле су: укор, тежи рад, одузимање олакшица (појединих или свих), ускраћивање награде (за одређено време или трајно), тврда постеља до осам дана, ограничење хране у појединим или свим оброцима сваког другог дана за време од 14 дана, осим хлеба и воде који се нису смели одузети, затвор у ћелији до шест недеља уз одузимање свих побољшица и олакшица, и везивање до четири недеље (могло се састојати у везивању само руку „лисичинама“ или само ногу „негвама“, или и једним и другим, али тако да се осуђенику не спречава кретање).[198] Везивање није могло бити примењено над старијим малолетницима и женама, а тврдом постељом и ограничењем хране нису могле бити кажњене труднице и дојиље. За кршење дисциплине, најчешће одбијање послушности чуварима, женама су изрицане дисциплинске казне усамљеног затвора у трајању од једног или више дана.[199] Код жена које су биле склоне међусобним сукобима и више пута нарушавале дисциплину и правила кућног реда, изрицане су теже казне.[200]

У периоду од 1931. до 1939. године, у заводу је дисциплински кажњавано у просеку око 20% осуђеника годишње. Највише осуђеника током издржавања

193 AJ, 63-89, 1932, Предлог Одбора Удружења стражарског особља свих казнених завода у Краљевини Југославији (од 5. маја 1932. године) Председништву Краљевске владе у Београду.

194 AJ, 63-89, 1932, одговор Министарства правде бр. 64266 од 18. јуна 1932. године Управи казненог завода у Марибору.

195 „Конгрес стражарског особља казнених завода,“ *Време*, 20. август 1930. године.

196 Добривојевић, „Затвори у Краљевини Југославији“ *Hereticus*, 150.

197 „Правила о домаћем реду у казненим заводима,“ *Српске новине*, бр. 134, 22. јун 1902. године.

198 *Службене новине Краљевине СХС,* 47-XXI, 26. фебруар 1929. године.

199 ИАП, ПКЗ, 1924, Решењем управника завода (бр. 3538 од 12. јула 1924), кажњене су осуђенице које су се током рада у ћилимарској радионици свађале.

200 ИАП, ПКЗ, Лични спис осуђенице ПКЗ Данице Ивковић, која је осуђена на смртну казну због убиства мужа на спавању, чије је тело пресекла, остатке леша у два џака бацила у општински бунар. Казна је преиначена на 20 година робије. Осуђеница је у више наврата дисциплински кажњавана: први пут осуђена је на 1 дан усамљеног затвора због свађе, други пут на три дана мрачне ћелије због свађе, трећи пут кажњена је на 8 дана мрачне ћелије због намерно оштећеног ћилима, и четврти на пет дана мрачне ћелије због свађе.

казне лишења слободе показало је добро владање – у просеку 83%, што указује на чињеницу да је чуварска служба, упркос тешкој ситуацији и незавидном положају, успевала да одржи ред и дисциплину у заводу (Табела 4).[201]

Табела 4. Владање отпуштених осуђеника за време издржавања казне (1931-1939)

Год.	Отпуштених осуђеника	Владање						Дисциплински кажњавани	
		Добро		Средње		Рђаво			
	А	Б	Б/А (%)	В	В/А (%)	Г	Г/А (%)	Д	Д/А (%)
1931	537	439	81,7	36	6,7	62	11,6	108	20,1
1932	567	479	84,5	32	5,6	56	9,9	164	28,9
1933	588	428	72,8	100	17,0	60	10,2	123	20,9
1934	759	638	84,0	17	2,3	104	13,7	113	14,9
1935	715	607	84,9	42	5,9	66	9,2	114	15,9
1936	606	515	85,0	39	6,4	52	8,6	127	21,0
1937	757	630	83,2	55	7,3	72	9,5	165	21,8
1938	629	540	85,9	42	6,7	47	7,4	98	15,6
1939	756	646	85,4	70	9,3	40	5,3	141	18,7

Најстрожије дисциплинске казне осуђеницима су изрицане за покушаје бекства, због међусобних туча и сукоба, а у појединим случајевима било је и смртног исхода. У јуну 1931. године, дошло је до туче између двојице старијих малолетника при чему је један од осуђеника убијен ножем.[202]

Бекства осуђеника

О слабостима службе обезбеђења указују чињенице о учесталим покушајима бекства. Најповољније прилике за бекство указивале су се током рада, најчешће слободњака, нарочито при обављању пољских радова ван завода. Осуђеник који је био стално одређен да ради у сточарском заводу у Љубичевској економији, побегао је при повратку са кошења сена 29. јуна 1922. године.[203] У јуну месецу 1923. године, један осуђеник (осуђен због крађе) побегао је са рада на ливади, током косидбе и сакупљања сена.[204] По сопственом признању, осуђеник је прво побегао у своје родно место (Кушињево), где се крио а потом је надничио у Свилајнцу и од тога се издржавао. Убрзо је ухваћен и спроведен у Лапово, где је два месеца био под истрагом због оптужбе да је извршио опасну крађу. При спровођењу у притвор, побегао је у Београд и после неколико дана ухваћен је и враћен у Смедерево, где је првобитно био осуђен. Кривица за нову крађу није доказана, па је осуђеник враћен на даље издржавање казне. Због бекства, кажњен је са петнаест дана усамљеног затвора, према *Правилима о домаћем реду у казненим заводима* (чл. 52).[205] Непажњом чувара, један од осморице осуђеника који су секли дрва у врбаку Љубичевске економије, побегао је 19. јула 1927. године.[206] Осуђеник који је радио у ковачкој радионици у заводском кругу, неопажено је побегао чуварима који су његово одсуство уочили тек током редовне прозивке након вечере.[207] Осуђеник који је радио у вешерници завода, побегао је након што је остао без надзора чувара који је шесторицу осуђеника одвео у завод на ручак а двојицу оставио у вешерници да чувају веш.[208]

Један од тежих пропуста службе обезбеђења десио се у марту 1931. године, када је осуђеник слободњак, осуђен на 4 године робије због крађе, услед неопрезности чувара узео пушку из канцеларије командира страже и побегао из Завода. При бекству је извршио двоструко убиство, од убијене

201 *Статистички годишњак КЈ,* књига II-X (1930-1940), (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1933-1941). У табели су приказани подаци за период (1931-1939). За претходне године (1918-1930) нема података о владању по заводима.

202 ИАП, ПКЗ, 1931, Кривични испит малолетног осуђеника у поправилишту (од 30. јуна 1931. године).

203 ИАП, ПКЗ, 1922, Допис управе државне ергеле у Љубичеву (бр. 2647 од 30. јуна 1922. године) управи ПКЗ о бекству осуђеника.

204 ИАП, ПКЗ, 1923, Допис командира (од 17. јуна 1923. године) управи ПКЗ о бекству осуђеника.

205 ИАП, ПКЗ, 1923, Саслушање ухваћеног бегунца у ПКЗ, (од 3. децембра 1923. године). Решење управника ПКЗ (бр. 5448 од 3. децембра 1923. године).

206 ИАП, ПКЗ, Акт управе ПКЗ (бр. 4967 од 19. јула 1927. године).

207 ИАП, ПКЗ, Реферат командира (од 11. новембра 1927. године) управи ПКЗ.

208 ИАП, ПКЗ, 1920, Акт управе ПКЗ (бр. 1115 од 21. марта 1920. године).

браће узео је одело и побегао њиховим коњским колима.[209] Према објашњењу управе Завода истражним властима, о начину на који је осуђеник дошао у посед службеног наоружања, наводи се да осуђеници слободњаци, према *Закону о извршењу казне лишења слободе* (чл. 24), могу да се крећу у комплексу завода без присуства чувара, што је осуђеник злоупотребио. Приликом чишћења канцеларија, што је била његова радна обавеза као слободњака, осуђеник је узео оружје новопостављених чувара који су били у фази увођења у дужност. Услед пропуста командира страже, који је оружје оставио у канцеларији без надзора, осуђеник је обио ормаре са оружјем и муницијом, потом је неопажено напустио зграду и скривајући се у необрађеном, зараслом простору око зграде, успео је да побегне и изврши тешко кривично дело.[210]

Упоредни преглед међусобног односа броја запослених у заводу и броја одбеглих осуђеника (према укупном броју осуђеника), показује да је чуварска служба завода, упркос лошим условима рада и отежавајућим околностима (малобројности, недостатку професионалног кадра, слабог наоружања), успевала у великој мери да осујети бекства осуђеника а одбегле осуђенике, у највећем броју случајева врати (табела 5).[211]

Табела 5. Преглед бројног стања осуђеника, запослених у заводу и одбеглих осуђеника (1929-1939)[212]

Год.	Запослени у заводу	Осуђеници				
		мушки	женски	укупно	слободњаци	одбегли
1929	102	1285	219	1504	121	-
1930	115	1351	-	1351	189	-
1931	112	1188	-	1188	183	7
1932	134	1144	198	1342	196	0
1933	131	1070	195	1265	234	4
1934	121	1252	180	1432	223	3
1935	120	1103	161	1264	220	-
1936	130	942	158	1100	338	2
1937	133	1157	137	1294	250	9
1938	123	1087	133	1220	195	2
1939	129	1095	148	1243	197	9

Телесне казне нису биле предвиђене *Кривичним законом* (1929), нити *Правилима о кућном реду у казненим заводима* (1902) и *Кућним редом за казнене заводе* (1930), али су припадници чуварске службе примењивали силу, што је изазвало протесте осуђеника а доводило је и до побуна. У децембру 1935. године, дошло је до побуне у првом и трећем павиљону завода.[213] Побуна је настала након прекомерне примене силе чувара и поднаредника према старијим малолетницима. Током ноћи, осуђеници из првог павиљона правили су галаму у својим собама. Да би завели ред и дисциплину, чувари су најбучније осуђенике извели испред павиљона да чисте снег, што је изазвало негодовање и протест због обављања послова недељом. Двојицу осуђеника који су одбили послушност, чувари су телесно казнили са по две жиле и неколико шамара.[214] Пунолетни осуђеници из трећег павиљона солидарисали су се са малолетницима, забарикадирани у својим собама одбијали су храну, док су малолетници одбијали храну и рад. Побуњеним осуђеницима, који нису хтели да отворе своје собе, ускраћена је вода. Побуна је прекинута након што су

209 ИАП, ПКЗ, 1931, Допис начелства Подунавског среза у Смедереву (бр. 9331 од 10. март 1931) управи ПКЗ.

210 ИАП, ПКЗ, 1931, Одговор управе ПКЗ (бр. 2408 од 11. марта 1931) начелству среза Подунавског.

211 ИАП, ПКЗ, Платни списак особља ПКЗ (1922, 1937); *Статистички годишњак Краљевине Југославије, књига II-X (1930-1940)*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1933-1941). У издањима Краљевине Југославије о општој државној статистици - Статистичким годишњацима КЈ, нису дати подаци о бројном стању чуварске службе, већ подаци о свим запосленим лицима у заводима. На основу платних спискова за поједина годишта (1922, 1937) из архивске грађе (ИАП, фонд ПКЗ), и сходно *Уредби о уређењу казнених завода* (1931), може се проценити да су мањи део запослених у заводу (до 10 %) сачињавали: управа завода (управник и заменик управника), хонорарни службеници (1 учитељ, 1 лекар и 1-3 свештеника), благајник, економ, књиговођа, месни рачуноиспитач и писари. Највећи део запослених били су припадници чуварске службе (скоро 90 %).

212 *Статистички годишњак Краљевине Југославије, књига II-X (1930-1940)*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1933-1941).

213 АЈ, 63-18-47, 1936, Допис управе ПКЗ (бр. 15804/35 од 6. јануара 1936. године), Министарству правде о побуни осуђеника.

214 АЈ, 63-256-10, 1935, Допис заповедника страже ПКЗ (од 23. децембра 1935. године) управи завода.

осуђеници добили гаранције да више неће бити физички малтретирани, али њихов услов да због побуне не буду кажњени, није испуњен. Управа Завода тражила је казну за организаторе побуне, који су били извршиоци тешких кривичних дела и вишеструки повратници. Главни повод за већ раније припреману побуну било је помиловање донето за одређене осуђенике а које је изостало за осуђене на доживотну казну или на робију у трајању од 20 година.[215] Због прекомерне примене силе, поднаредник и два чувара су дисциплински кажњена смењивањем и распоређивањем на друге дужности. Управа Завода сматрала је да их треба преместити у друге заводе а не отпустити. Као олакшавајућу околност, управа Завода навела је отежане услове рада чувара, због неадекватне организације простора у првом павиљону (у ходницима није било могуће поставити довољан број стражара) и због недовољног броја чуварског особља.[216]

Према Кривичном законику (чл. 81), ако је од бекства осуђеника протекло више од пет година, право на извршење казне застаревало је.[217]

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ (АЈ),
фонд Министарства правде (63), (1918-1941)

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ (ИАП),
фонд Пожаревачког казненог завода (ПКЗ), несређена грађа (1918-1943)

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ (АВ),
Дунавска бановина, Технички одељак Пожаревац Ф 126 V

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Статистички годишњак Краљевине Југославије, књиге II-X (1930-1940). Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1933-1941.

215 АЈ, 63-256-10, 1935, Изјава чувара првог и трећег павиљона управи ПКЗ о насталој побуни 21. децембра 1935. године. Побуну је изазвала неколицина осуђеника који су премештени у завод из Сремске Митровице и Старе Градишке, где су више пута били дисциплински кажњавани.

216 АЈ, 63-18-47, 1936, Допис управе ПКЗ (бр. 15804/35 од 6. јануара 1936. године), Министарству правде, о побуни осуђеника. Иницијатори побуне били су Момчило Ђелмаш, који је 38 пута био дисциплински кажњаван у заводима у Старој Градишки и Сремској Митровици, а други иницијатор био је Бајзек Рудолф, 28 пута дисциплински кажњаван, осуђен на доживотну робију због тешких крађа, силовања и убиства дечака. Бајзек је извршио убиство и у заводу током издржавања казне.

217 ИАП, ПКЗ, Решење управника казненог завода од октобра 1938. године о застарелом праву на извршење казне осуђеника одбеглог пре 17 година из ПКЗ.

Службене новине Краљевине СХС/Југославије (1919-1937)

Српске новине, бр. 134, 22. јун 1902.

Бингулац, Ненад. *Правна природа и сврха казне затвора*, необјављена докторска дисертација, Универзитет Привредна академија у Новом Саду, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2015.

Милутиновић, Милан. *Пенологија*. Београд: Савремена администрација, 1981.

Уредба о уређењу Министарства правде. Београд: Државна штампарија Краљевства СХС, 1919.

Часописи и монографије

Добривојевић, Ивана. „Затвори у Краљевини Југославији." *Hereticus* V, 1 (2007): 137-156.

Knežević-Lukić, Nevenka, and Obrad Stevanović. "Contribution of Minovici Brothers to Ontogenesis in Forensic Science in Serbia." *Romanian Journal of Legal Medicine* 26, 2 (2018): 222-228. DOI:10.4323/rjlm.2018.218

Knežević-Lukić, Nevenka, Ivana Krstić-Mistridželović and Radovan Radovanović. „Health care of Convicts in Penal Institutions in the Principality and the Kingdom of Serbia." Vojnosanitetski Pregled 2021; May Vol. 78 (No. 05): pp online first October 2019 https://doi.org/10.2298/VSP190220118K dostupan na strani http://doiserbia.nb.rs/issue.aspx?issueid=3315

Кнежевић-Лукић, Невенка и Драгана Анђелковић. „Пројектовање притворских јединица у функцији заштите људских права лица лишених слободе." *Култура полиса* IX, 2 (2012): 53-71.

Кнежевић-Лукић, Невенка, Радован Радовановић и Јасмина Живковић. „Квалитет и услови живота у Пожаревачком казненом заводу до 1918. године." У *Казнено-поправни заводи у Србији. Пример Пожаревачког казненог завода: 1853-1918 - књига прва*, уредник издања Јасмина Николић, 97-150. Пожаревац: Историјски архив; Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 2016.

Кнежевић-Лукић, Невенка. „Криминалитет у Пожаревачком округу (1905-1910)." *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац,* VII, 7 (Пожаревац, 2018): 188-198.

Марковић, Б. „Заводи за извршење казне лишења слободе и мера безбедности, скопчаних с лишењем слободе у Југославији." *Полиција* 9–12, (1936): 583-588.

Новине

„Уредба о пословима правде за Бановину Хрватску." *Време*, 6. октобар 1939.

„Буџет Министарства правде." *Време*, 29. фебруар 1929.

„Фонд за подизање казнених завода." *Време*, 7. децембар 1926.

Мићовић, Милутин Б. „Један дан у пожаревачким казаматима." *Правда,* 20. мај 1934.

„Конгрес стражарског особља казнених завода." *Време*, 20. август 1930. године.

Мр Небојша Д. Ђокић
Српски научни центар Београд

Проф. др Радован В. Радовановић
Криминалистичко-полицијски Универзитет у Београду

НАОРУЖАЊЕ ЧУВАРА У КАЗНЕНИМ ЗАВОДИМА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ, КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ И КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ

Законодавним решењем од 29. новембра 1851. године Министарство унутрашњих дела овлашћено је да изда привремено устројство економије у Топчидеру.[1] На основу њега је 20. децембра 1851. године Попечитељство унутрашњих дела издало Устројство економно – апсанског заведења у Топчидеру.[2] Под надзором Атанасија Николића осуђеничким радом су почетком 1853. године и били подигнути економија и казнени завод у Топчидеру, који је био први модерни казнени завод у Србији.[3]

Устројством економско – апсеничког заведења у Топчидеру из 1851. године биле су прописане дисциплинске мере према затвореницима. Казне за лењост, непослушност, упорност и просте крађе осуђеника биле су: укор са саветом, оков у тешком гвожђу на одређено време или до поправке, рад при хлебу и води са укидањем милостиње или додатка у јелу и пићу, посебно тежак рад и телесна казна до 25 штапа.[4]

Казнени завод у Пожаревцу смештен је у напуштено пространо и чврсто здање са 24 собе у приземљу и 8 соба на спрату. Подигнута у доба прве владавине кнеза Милоша, ова зграда је до 1841. године коришћена као војна касарна, потом од 1848. до 1852. године као женско апсеничко радилиште, а 1856. године била је поправљена за смештај болнице за душевне болеснике. Пошто тај пројекат није реализован, зграда „са лепим двориштем и уређеним вртом“ са „преко 40.000 однеговани правителствени дудова “била је празна све док у њу нису смештени осуђеници. Издржавање казне лишења слободе у истој згради онемогућавало је раздвајање мушких и женских осуђених лица и стварало бројне тешкоће управи казненог завода. Извештај министра правде из 1867. године потврђује да је надлежно министарство било упознато са овим проблемом који се због оскудице средстава није могао лако решити. Решење нађено у уступању штала ергеле које су се налазиле поред казненог завода у које су осуђенице смештене 1870. године било је изнуђено. Трајно решење одвајања мушких и женских осуђених лица била је изградња нове засебне зграде за осуђенице чији је број стално растао, до чега ће коначно и доћи 1874. године.[5]

Поставши министар правде, Ђорђе Ценић је у лето 1868. године образовао Комисију са задатком да препоручи систем за уређење апсанских завода у Србији. Пошто је Комисија завршила са радом Ценић је већ 7. октобра 1868. године прописао Правила о домаћем реду апсанског заведења у Пожаревцу. У 64 члана груписана у осам целина Правила регулисана је укупна унутрашња организација живота и рада осуђених лица на издржавању казне у казненом заводу. Ова Правила прописана за пожаревачки казнени завод, касније

1 Зборник, VI, 65.

2 Зборник, XXX, 317 – 328.

3 Атанасије Николић, *Биографија верно својом руком написана*, (приредили М. Сарић и А. Петровић), Београд 2002, 95; Иван Јанковић је изнео тврдњу да је први модеран казнени завод у Србији био казнени завод за жене у Пожаревцу, тзв. Женско апсеничко радилиште у Пожаревцу, које је постојало од 1848. до 1852. године. Радилиште које је издржавано из буџета смештено је у напуштену војну касарну, имало је свог надзорника и заједничку управу са државном дударом и своје Устројство. Ово радилиште у коме су жене осуђене на робију израђивале платно за топовске фишеке одржало се до 1852. године када је наредбом Министарства унутрашњих дела затворено. Иван Јанковић, *Женско апсеничко радилиште у Пожаревцу 1848–1852*, Годишњак за друштвену историју 3, Београд 2013, 9 – 28; Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији - Пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918 књига прва*, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, 35–38.

4 Тачке 49. и 72. Устројства економно – апсанског заведења у Топчидеру од 20. децембра 1851. године, Зборник, XXX, 324, 327 – 328

5 Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији - Пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918, књига прва,* Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, 44

проширена и на казнене заводе у Београду и Нишу и на простору Србије, остала су на снази све до 1929. године, када је донет југословенски Закон о извршивању казни лишења слободе.[6] Овде ћемо се задржати на петом одељку одељку под насловом „Дисциплинарне казне“: у чл. 51 – 61 била су одређена понашања осуђеника која су представљала дисциплинске иступе и казне за њих. Дисциплинском кажњавању подлегали су осуђеници за: лењост, непослушност, упорство, кршење Правила за апсански завод и других прописа познатих осуђеницима, као и полицијски иступи из Казненог законика. Дисциплинске казне предвиђене овим Правилима биле су: укор; одређивање на непријатније или теже послове; лишавање на извесно време могућности набавке хране и пића или ускраћивање права посете, писања писама или читања књига; одузимање извесног дела зараде у корист државне касе; умањење хране; одузимање постеље; усамљени затвор; затварање у мрачну ћелију; превођење у гору класу осуђеника и оков. Прописане казне могле су се кумулирати, уз поштовање принципа постепености. Овај пети одељак је Изменама и допунама из 1902. године замењен одељцима: „Награђивање осуђеника“ (чл. 51), „Дисциплинско кажњење осуђеника“ (чл. 52 – 60) и „О превентивним мерама за одржање реда или сигурности у заводу и поступку у ванредним случајевима, опасним по ред или сигурност, као и на случај злочинства или преступа код осуђеника“ (чл. 61).[7]

За нас је врло важан седми одељак ових правила у коме су биле прописане превентивне мере за одржање реда и сигурности у заводу, поступак у ванредним случајевима и поступак са осуђеницима који за време издржавања казне у заводу учине злочин или преступ. Управник завода био је дужан да у оквиру своје надлежности предузима све мере потребне за одржање реда и сигурности у заводу. У случају пожара у заводу или његовој близини, побуне или туче међу осуђеницима или сличним случајевима опасним по ред и сигурност у заводу, као и у случају покушаја бекства осуђеника, управник је могао да поједине осуђенике стави у затвор, а осуђене на робију у случају оправдане потребе и у оков, и без саслушања и без претходне писмене одлуке. Овакве мере против осуђеника могле су трајати само док не би престао њихов узрок, а ако би постојала кривица осуђеника управник је у погледу ње што је пре могуће имао поступити у складу са прописима ових Правила. У случају да је управник одсутан, у оваквим случајевима могао је најпре педесетар, а потом и десетари или и обични чувари, ако је било неодложно потребно, затворити осуђенике у засебну собу, уз обавезу да о томе без одлагања извести старијег од себе како би управник или његов заступник што скорије био извештен. Уколико би осуђеник учинио какво кривично дело, управник ће предузети потребне превентивне мере за одржање реда у заводу и о учињеном делу известити одмах надлежну иследну власт. Наоружани чиновници и служиоци завода могли су и без управникове наредбе употребити оружје против осуђеника: у случају бегства, ако се осуђеник делом или опасном претњом противи да га ухвате; за одбрану од побуњених осуђеника и да би одбили напад на себе, чиновнике или служиоце, или осуђенике. Одбрана оружјем се смела употребити само уколико је то било безусловно потребно да би се спречило бегство или напад осуђеника, при чему се увек ако је то могуће осуђеник претходно позивао на послушност.[8]

Пошто смо утврдили када су чувари могли да употребе ватрено оружје да видимо које су оружје користили током вршења службе у казнено-поправним заводима Кнежевине Србије и Краљевине Србије.

Приликом оснивања Казненог завода у Пожаревцу, као и у регуларној пешадији, чувари су носили руске спредпуњеће пушке са системом ватре на кремен калибра 17,78 мм М.1808. Ово оружје није било најпогодније за употребу у казненим заводима и биће убрзо замењено.

6 О Правилима детаљније видети у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији - Пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918, књига прва*, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, 46–56.

7 Исто, 51 – 52.

8 Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији - Пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918* књига прва, 55.

Наиме, решењем No. 1354 од 11/23. јула 1860. године Управа вароши Београда је изузета из надлежности Министарства унутрашњих дела и стављена под директну јурисдикцију кнеза, а започето је и регрутовање наоружаних *служитеља* (жандарма) којима је командовао коњички потпуковник Милош (Милан) Брка. Од оружја су добили перкусиону спредпунећу жлебљену пушку калибра 17,8 mm система *Мини – Франкот – Петровић* М.1856 (*Minie – Francotte – Petrovich,* "*белгијски*" или "*венсенски*" *штуц*) са бајонетом и пиштољ истог система и модела, али калибра 18,5 мм.[9] Осим тога, §61. први пут је прописана и службена употреба оружја: "Осим *случаја §54 казнителног закона, жандарм* (је) *оружје* (могао употребити): 1. *У свим случајевима у којима је* (и) *војни стражар овлашћен оружје употребити*". Као што видимо, службена употреба оружја је код жандарма прописана пуних 8 година пре него што се појавио сличан пропис за чуваре казнених завода. У сваком случају негде у исто време када су жандарми добили пушку Мини – Франкот – Петровић исту пушку су добили и чувари у Казненом заводу.

Пушке 17,8 мм Мини – Франкот – Петровић М. 1856

За време владе Уставобранитеља практично није ни било набавки наоружања из Русије, само је након повлачења руске армије из Мађарске 1849. године цар Никола I уступио Књажевини Србији 3000 пушака кремењача из стокова интервенционистичке армије.[10] То је била и последња набавка спредпунећих кремењача извршена од стране официјелне Србије.

Србији се 1856. године указала нова прилика, доласком у Београд белгијског опуномоћеног представника при Порти, Блондел д` Килбрека. Он је кнезу Александру Карађорђевићу наговестио могућност испоруке 10000 пушака Минијевог система, као и стручно усавршавање српских официра у Белгији. Примамљивост ове понуде поспешио је и благонаклони став Аустрије, која је обећала да неће ометати транспорт тог оружја преко своје територије. Тако је обезбеђен најкраћи и најјефтинији пут до коначног одредишта - Србије.[11]

Коначно, 22. новембра/4. децембра 1856. године у Белгију је упућен нови начелник Главног военог штаба, потпуковник Миливоје Петровић Блазнавац, да одабере одговарајуће стрељачко оружје за српску војску и да пронађе подесног испоручиоца. Он је у Лијежу потражио чувеног фабриканта Огиста Франкота, који је још 1849. године израдио карабин Минијевог система. Испробавши то оружје, Петровић је одлучио да га усаврши. Тадашњи страни експерти су тако модернизовану пушку сврставали у сам врх жлебљених капислара. Зато је ова пушка Модел 1849/56 и названа системом Мини – Петровић – Франкот. У Србији је био одомаћен назив Венсенска пушка[12], као и Белгијски штуц.[13]

Од наручених 10000, Кнежевини Србији је испоручено 8316 пушака М. 1849/56 и то у периоду 1856 – 1858. године. Разлог је био револту Беча због одлука Светоандрејске скупштине и обарања кнеза Александра Карађорђевића. Аустрија је ставила вето на даљи транзит оружја. Тако је у Белгији остало још 910 неиспоручених карабина, а на територији Хабсбуршке монархије је заплењено 774 комада овог оружја.[14]

Број нових пушака је, чак и са овом набавком, ипак био недовољан, па је Блазнавац задужио Протића, Чолак Антића, Поповића и Надрљанског, још пре њиховог одласка за Лијеж по венсанке, да у тамошњим арсеналима овладају техником конверзије кремењача у каписларе, жлебљења цеви и израде каписли. У складу са тим, Попечитељство внутрени

9 *Зборник закона, уредаба и прописа изданих у Књажеству Србији од 1861. до 1873.године,* Београд, 1873, К.No.937 од 21. марта/2. априла 1865.

10 Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842-1853. године*, Београд 1935, 233; Б. Љубојевић, "Венсенска пушка у Српској војсци", у: *Браничево кроз војну и културну историју Србије, том II, свеска 4*, Зборници научних радова, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007, 296

11 Исто.

12 По Венсенској стрељачкој школи у којој су настали прогресивни жлебови, карактеристични за цев овог оружја.

13 Б. Богдановић, *Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века*, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 31, Београд 2003, 149 – 150.

14 Б. Богдановић, Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 31, Београд 2003, 149-150.

дела је 31. маја/12. јуна 1857. године обновило захтев за набавку машина неопходних за конверзију. Најпре је 11/23. септембра то прихватио Совјет, након чега је 26. септембра/8. октобра 1857. године књаз Александар Карађорђевић одобрио 1700 талира за набавку у Лијежу „2 машине за прављење нишана, 2 машине за извлачење олука, 20000 пирамида за каписле, матрице за нишане и орозе, калупи за куршуме и матрице за пресовање куршума."[15] Премда је Србија имала око 15000 кремењача употребљивих за конвертовање, број машина и квалификованих радника је ограничавао продуктивност у том домену на само 1800 конвертованих пушака годишње. На разрешавању овог проблема се 1861. године ангажовао Блазнавац, овог пута као управник Тополивнице. Успело му је да почетком 1863. године набави још 20 машина за жлебљење, а истовремено је за контролора Пушкарнице поставио Михаила Цвејића који је имао велико искуство из Лијежа. Захваљујући овим мерама су крагујевачки погони марта 1863. године имали дневни капацитет од 20.000 куршума и 40.000 каписли, а месечно су могли да ижљебе 300 цеви и конвертују 1000 пушака.[16] Ова проблематика из области наоружања у Србији у овом периоду значајно излази из основне теме нашег рада, па се ижлебљењем глаткоцевних пушака и њиховим конвертовањем нећемо овде даље бавити.

Пушке Пибоди

Устав од 29. јуна/11. јула 1869. године на први поглед унео је више реда у судску власт, која је постављена на савременим европским принципима. Међутим, *Устав* није задирао у ингеренције и организацију полиције, односно извршне власти, тако да ће она, са мањим или већим изменама, наставити све до 1914. године да функционише на принципима установљеним још 1862. године.

Набавка новог, савременијег наоружања за чуваре Казненог завода биће повезана са набавком новог наоружања за жандармерију и полицију.

Јачина београдске жандармеријске чете 1872. године повећана је на 360 људи. У то време жандарми су добили нову униформу, према "*Пропису за одело војске*„ E.No.2109 од 3/15. јула 1870. године.[17] Врло брзо након тога (највероватније 1872. године) жандарми су добили кратке једнометне острагпунеће пушке 14,8 мм система Пибоди (*Peabody*, популарне као "*пибодуше*" или "*кашикаре*") М.1870 и шестометне револвере 11 мм система Франкот (*Francotte*) М.1871.

Тешко је рећи када су тачно чувари у Забели добили пушке Пибоди. Једино што, за сада, можемо да кажемо то је да су их добили после жандарма, али пре избијања Српско – турског рата 1876. године. Дакле, негде у периоду од 1873. до 1876. године.

Блазнавац и Филип Христић су уз Гарашанинову помоћ, крајем 1866. године у Аустрији набавили 27000 перкусионих жљебљених спредњача система Лоренц (Lorenz) 13,9 мм М 1854 (незнатни део је отпадао на камербихсле 18,1 мм М.1849). Почетком 1867. године, у Хамбургу је купљено 28000 саксонских перкусионих жлебљених спредњача 14,7 мм М 1850/56 за потребе српске војске и још 5000 истих пушака за Црну Гору (а још 500 истих пушака је Црној Гори поклонио војни лиферант Лазар Трифковић). Све пушке М 1850/56 и све пушке Лоренц биле су предвиђене за конверзију на острагпунеће пушке, тј. неких 55000 пушака.[18]

Због спољно политичких компликација Министарски савет је на Блазнавчев наговор убрзао модернизацију наоружања. Том приликом је Блазнавац повукао и један од својих ретких погрешних потеза у својој каријери определивши се за колико једноставан и јефтин толико и лош конверзиони затварач Американца Џејмса Грина (James D. Green), базиран на папирном дводелном метку (са сепаратном капислом). Почетком 1867.

15 АС - ПО - Предлог Попечитатељства дела од 11. септембра 1857 ВНо 1256, Закључак Совјета од 11. септембра 1857 ВНо 1094, Решење књаза Александра од 26. септембра 1857, ВНо 1355.

16 Б. Богдановић, *Сто четрдесет пет година Застава оружја Крагујевац*, Крагујевац - Београд 1998, 7- 9.

17 *Војин*, књ.9, год. VII, Београд, септембар 1870, 398.

18 Б. Богдановић, *Наоружање српске и црногорске војске од XVIII до XX века*, Зборник Историјског музеја Србије 31, Београд 2003, 152 -154, ту видети и старију литературу.

године крагујевачка пушкарница је била оспособљена за израду неопходних делова затварача и саму конверзију, па је већ фебруара 1867. године започета конверзија Лоренцових пушака на Гринов систем званично означен као Грин М.1867. Радовима у Крагујевцу је руководио Илија Чолак Антић, али уз сталну Блазнавчеву контролу и сугестије. Међутим, двојица искусних стручњака су врло брзо увидели све недостатке ове конструкције. Када је први пут практично употребљена за испаљивање почасног плотуна на сахрани Узун Мирка Апостоловића, више од половине пушака је слагало. Након овог инцидента, капетан Љубомир Апостоловић - Узунмирковић је предложио реконструкцију Гриновача. Ипак настављена је њихова израда, премда није познато колико их је укупно направљено. Напомињемо и чињеницу да је на почетку рата 1877. године било 24573 пушака система Грин, те је вероватно да је већ до 1871. године преправљен највећи део од 27000 предвиђених Лоренцових пушака, ако не и све.[19]

Да би се ситуација бар делимично поправила, нови министар војни Јован Бели Марковић је 14/26. априла 1869. године затражио кредит од 4 милиона гроша за куповину патента новог затварача и неопходних уређаја и машина за конверзију и израду одговарајуће муниције.[20] Након низа тестова извршених у Доњем граду Београдске тврђаве одабрано је решење бостонског конструктора оружја Хенрија Пибодија (Henry A. Peabody, US patent 35947 од 22. јула 1862. и 10. децембра 1867. године), базиран на једноделној муницији 14,8×35R. Патентна права су откупљена од хамбуршке куће J. R. McDonalds & Co (европски заступник америчке компаније Providence Tool Co. Rhode Island). Затварачи су наручени у Бечу и Берлину код Томаса Седерлеа. Контролу и пријем затварача у Немачкој и Аустрији су вршили официри Павле Хорстиг, Коста Протић и Павле Шафарик и контролор крагујевачке Пушкарнице Петар Матић.[21] Намесници су цео посао око преправке пушака препустили познатом фабриканту Томасу Седерлеу који је своју производну линију инсталирао у старом Арсеналу у Доњем граду Београдске тврђаве и пустио је у погон почетком 1871. године. До 1872. године на Пибодијев систем М.1870 адаптиране су све саксонске (француске пушке) - 28000 комада.[22] Следећих година је један мањи број гриновача преправљен у пибодуше, при чему је извршено и прекалибрисање на калибар 14,8 мм. До 1876. године није преправљено сигурно више од 3 до 4 хиљаде гриновача.

По званичним подацима, на почетку рата 1877. године српска војска је располагала, у јединицама, са 38526 пушака острагуша система Пибоди, 21644 пушке острагуше система Грин и 69021 спредпунећом пушком (руске и венсанке). Треба навести да су овде скупно дате пушке и карабини.[23] Међу пушкама Пибоди је и 9000 пушака Пибоди калибра 13,9 мм и 1000 карабина Пибоди калибра 11 мм, набављених решењем Министра војног од 28. септембра/10. октобра 1878. године код фабриканта Томаса Седерлеа у Бечу.[24] Током рата 1877/78. године, у Пушкарници је преправљено 2308 гриновача у пибодуше.[25] Током рата је трупама издато још 3058 пибодуша (од којих је 2308 преправљених гриновача), 621 гриновача, 2500 руских спредњача и 20 камербихсли.[26] Ове последње су почеле да се издају када више није било других спредпунећих пушака за издавање, што значи да је српска војска на почетку рата 1877/78. године располагала са 39276 пибодуша, 24573 пушке система Грин и 71521 спредпунећом пушком, без камербихсли.

Прописом АНо. 1760/А. Бр. 2746 од 1. јула 1882. године извршено је пренаоружавање српске пешадије,

19 Incognitус, *Српска народна мисао и М. Пирођанаца*, Београд 1895, 45 – 47; Ј. М. В. бригадни ђенерал, *Прилог историји развића српске артиљерије*, Ратник XI/1934, Београд 1934, 68-77

20 Архив Србије, М. Но. 2717 од 26. априла 1869; Савет бр. 158 од 8. маја 1869; Савет бр. 267

21 Dr Reinhold Günther, *Allgemeine geschichte der Handfeuerwaffen*, Leipzig 1909, 66; Б. Шкеровић, н. д, 77, 81, 83

22 С. Грујић, *Војна организација Србије*, Крагујевац 1874, 119-120; Д. Динић, *Историјски развој и постанак Тополивнице у Крагујевцу*, Војнотехнички гласник бр. 12/1953, 65

23 Министарство војно, *Извештај о радњи у рату 1877 и 1878 године - III Артиљеријско одељење*, Београд 1878, 13-14

24 Министарство војно, *н. д*, 4

25 Министарство војно, *н. д*, 19. Само то нису гриноваче које су узете из јединица већ које су се налазиле у Пушкарници.

26 Министарство војно, *н. д*, 22

тако да су пушке Пибоди убрзано из стајаће војске предаване Народној војсци (II и III позив), док су стајаће трупе опремане трофејним пушкама Хенри Мартини. Коњица I позива је све до 1885. године задржала у свом наоружању карабине система Пибоди, да би исти те године заменила карабином са ножем система Маузер М.1884, који је добила и артиљерија (али без ножа). Српска влада је у циљу набавке новог наоружања 1882. године код Англо банке закључила зајам на износ 5.600.000 динара "који је требало исплатити у року од 15 година у ком периоду је и држава уступила монопол Англо банци за извоз соли у тој вредности."[27]

Опис пушке и муниције Пибодијевог система[28]

Цев је код аустриског модела била од кованог гвожђа или челика, а код француског од доброг кованог гвожђа. Дужина цеви аустријског модела је износила 0,863 м а француског 0,945 м. У изолученом делу душе цеви налазила су се 4 олука, који се окрећу с лева у десно тако да на 2 м праве један обртај. Олуци су били дубоки 0,2 мм, а широки 1,85 мм.

Бајонет је био направљен од челика и дугачак је код аустријског модела 0,47 м а код француског 0,43 м. Код француског модела убадач је имао 3 а код аустриског 4 оштрице.

Табан је служио за то, да произведе нужан удар на упаљач. Аустријски модел је имао табан са 2 лука, а француски, табан са 1 луком.

Таблица брисаног пута на разним даљинама (кад стрелац гађа стојећи)

Одстојање у корацима	Брисани простор								
	Висина главе (0.30 м)			Висина пешака (1.80 м)			Висина коњаника (2.50 м)		
	пред нишаном	иза нишана	свега	пред нишаном	иза нишана	свега	пред нишаном	иза нишана	свега
300	25	24	49	80	80	160	цео	80	380
400	18	21	39	75	70	145	цео	70	470
600	12	10	22	45	40	85	95	40	135
800	5	8	13	17	20	37	35	20	55

27 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Београд 1934, 388

28 *Опис пушке и муниције Пибодијевог система и руковање истим*, Београд 1874.

Пушке Бердан No 2

No. 5509 (30. новембар/12 децембар 1882. године). Тако је законодавац био приморан да 30. јула/11. августа 1884. године пропише засебну *Уредбу о формацији, наоружању, оделу, спреми, дужности и настави жандармерије* Ф/Ђ. No. 5132. Сваки пешадијски жандарм задужио је "*једну магацинку*" (уредбом је био предвиђен артиљеријски седмометни карабин 10,15 мм система Маузер М.1884, али жандарми су добили пешадијске једнометне пушке 10,15 мм система Маузер – Миловановић –"*кокинке*" М.1880) *са ножем, 1 револвер* (*франкот*), *потребну муницију* (и) *две фишеклије*. Коњички жандарми добили су и *сабљу, као у коњици сталног кадра*".[29]

Током 1901. године донет је нови *Устав* који је признавао само општинску самоуправу. Само две године касније, 5. јуна 1903. године, дошло је до реконструкције *Устава* из 1888. године, тако да су поново предвиђене окружне и среске самоуправе. У том духу, 18. марта 1905. године донет је и нови *Закон о уређењу округа и срезова*. Према прелазним одредбама, *Закон* је требало да заживи до краја текуће године; у међувремену, на снази је остао стари *Закон о окружним и среским скупштинама* од 1. јула 1890. године. *Указом* од 2. јула 1905. године, избори окружних посланика најављени су за 7. август, а прве окружне скупштине састале су се 20. септембра исте године.[30] У духу ових промена Влада је још 31. јануара/13. фебруара 1905. године издала нови *Закон о јавној безбедности,* по којем су полицијске и општинске власти чиниле *државна жандармерија, окружна жандармерија, државни служитељи (пандури) и општински стражари.* Да би разјаснио принадлежности побројаних категорија,

29 *СВЛ,* бр. 30, Београд, 2. август 1884, 973-976; *Полиција,* бр. 11-12, год. II, Београд, 29. мај 1911, 290. Уговор о изради 4000 коњичких и 4000 артиљеријских карабина М.1884 потписан је са фабриком *"Waffenfabrik Mauser Oberndorf a/N, Würtenberg„* 21. јула/2. августа 1884; последњи контигент оружја у Србију стигао је тек 16/28. октобра 1885. Зато су жандармерији подељене пешадијске једнометке. B. Bogdanović, *PUŠKE – dva veka pušaka na teritoriji Jugoslavije,* Beograd, 1990, 86 – 87.

30 Д. Ј. Ранковић, *Окружне самоуправе у Србији,* Полиција, бр. 19-20, год. XXIII, Београд, октобар 1936, 1054 – 1057.

министар унутрашњих дела је 30. марта/12. априла исте године, новом *Допуном* П.Бр. 8212, децидирао да су ноћни стражари у Београду саставни део жандармерије.[31] Међутим, општински ноћни стражари у унутрашњости никада нису у потпуности били изједначени са полицијском, односно окружном жандармеријом. Треба имати на уму да су по члану 95 закона о општинама, "*о реду и безбедности лица и имања*" у свим местима Србије бринули општински судови, односно општинска полиција.[32] У суштини, општине су извршне органе јавне безбедности све до 1915. године организовале према *Уредби* B.No. 2553 од 9. јануара 1862. године. Особље општинске полиције чинили су деловођа кривичног одељења, писар, "*практикант*" (приправник), позивар, "*апсанција*" (затворски чувар), "*квартаљници*" (у зависности од броја квартова у граду) и "*позорници*" – у ствари, општински ноћни стражари.[33] Иако је њихова униформа 1903. године изједначена са жандармеријском (препознавали су се само по различитој службеној значки), по обуци и наоружању перманентно су били у инфериорном положају. Примера ради, крагујевачки општински позорници (ОНС) су 1911. године још увек дужили кратке једнометне пушке *пибоди* и револвере *франкот* (наоружање позорника, односно ноћних стражара зависило је од могућнсти општинског буџета).[34]

Задржали смо се мало на наоружању жандармерије и полиције крајем XIX и почетком XX века да би скренули пажњу на то да су за разлику од споменутих органа реда чувари у Казненом заводу добили сасвим друге пушке – Бердан No 2.

Крајем XIX века војска Краљевине Србије је имала у наоружању 100.000 одличних једнометних пушака (острагуша) система Маузер Кока М.1880 калибра 10,15 мм. Биле су то изванредне пушке, по општем мишљењу најбоље једнометне пушке на свету, али их није било довољно за опремање целокупне војске. Још увек је значајан део оперативних трупа био наоружан потпуно застарелим једнометним пушкама система Пибоди М.1870.[35] Србија, пре свега из финансијских разлога, није могла да набави модерне брзометне пушке, а и војни кругови су сматрали да оне нису још довољно усавршене што је било и добрим делом истина. Управо тада је завршено преонаружавање пољске артиљерије одличним остраганима Де Банж М.85 калибра 80 мм и државне финансије су биле преоптерећене њиховом отплатом.

Тада је добијена понуда Русије о продаји, по минималној цени, 100.000 пушака Бердан Но.2 калибра 10,67 мм. Током 1890. године у Петроград је отпутовао председник Скупштине да на лицу места потпише уговор о куповини 76.000 Берданки.[36] Комисија је пушке и муницију примила крајем 1890. године и већ 22. децембра 1890. године претседник Владе Сава Грујић је поднео њен извештај Влади. Том приликом је предложено да се одликују извесни Руси чланови комисије.[37] Нешто раније, на седници Министарског савета одржаној 22. новембра/4. децембра 1890. године претседник Сава Грујић је предложио да се II позив народне војске наоружа са берданкама а спредњаче да пређу онима са преко 50 година. Истовремено, предложио је да се пушке I позива разместе у батаљонске магацине. Министарски савет је одлучио да се размисли о овоме.[38] Већ током 1891. године берданке су подељене трупама у

31 *Зборник бр. 60 за 1905,* Београд, 1907, 28, 210.

32 У надлежности жандармерије налазили су се окрузи, а једино је Београд уживао посебан статус.

33 *Полиција,* бр. 12, год. 2, Београд, 15. јули 1911, 482-484.

34 *Исто*

35 Прописом А/Ц Бр.2341 од 18. јула 1883. године пибодушама је наоружана пешадија II позива, артиљерија, болничари, возари и муницијске колоне I позива. Коњица оба позива и даље је задржала Пибоди карабине све до 1885. године. Пушка Пибоди је служила за наоружање помоћних трупа све до 1902. Ггдине. Тек наредбом А/Ц Но 5332 од 10. октобра 1902. године она је избачена из наоружања. Б. Богдановић, *Пушке - Два века пушака на територији Југославије*, Београд 1990, 61. Коњица II позива је била наоружана са 3375 карабина Пибоди чак 1. априла 1902. године. За ове пушке располагало се са 1.636.800 метака. Војни архив, кутија 9, фасцикла 5, бр.19/9, Преглед бројног стања оружја, оружног прибора, и муниције целокупне краљевске војске на дан 1. априла 1902. године.

36 У изворима се не даје тачан број испоручених пушака, али марта 1904. године било их је 75.916 у наоружању, због тога се са сигурношћу може рећи да их је било 76.000. Архив Војно-историјског института, кутија 9, фасцикла 5, бр.19/9. Преглед бројног стања оружја, оружног прибора, и муниције целокупне краљевске војске на дан 31. марта 1904. године.

37 Н. Шкеровић, *н. д*, 447 бр.1058

38 Н. Шкеровић, *н. д*, 445 бр.1051

земљи. Нешто касније су у Крагујевцу израђене каније за бајонете које су војници носили о виску на појасу. У исто време Руси и Црногорци су бајонете стално носили монтиране на пушци. Када су уведене у наоружање брзометне пушке система Маузер М.99 калибра 7 мм, пушке Бердан су почетком овог века предате III позиву, док су пушке кокинке дате II позиву. Српски III позив је 1.априла 1902. године располагао са 75908 пушака Бердан и са 39.000.000 метака за њих.[39] Тешко је рећи, за сада, зашто је убрзо након тога дошло до промене па је II позив наоружан берданкама, а III позив кокинкама. Углавном, 31.марта 1904. године II позив је располагао са 90019 брзометних пушака М.99, II позив са 75916 пушака Бердан и III позив са 93132 кокинки.[40] Пошто су кокинке непосредно пред Балканске ратове делимично преправљене у брзометне, берданке су остале као једине једнометке у српском наоружању. Пред Балканске ратове Србија је располагала са 193.000 брзометних пушака, 10.000 брзометних карабина и око 75.000 једнометних берданки.[41] Берданкама је био наоружан III позив све до Крфа када су и трећепозивци пренаоружани.

Након Првог светског рата преостале берданке су задржане у ратној резерви војске Краљевине СХС под ознаком М.1873 и М.1873а. Друга ознака се односила на оружје адаптирано у Крагујевцу на муницију Верндл М.1877 или Гра М.1874 калибра 11 мм. Треба знати да је један део ових пушака у Краљевину СХС доспео преко Аустроугарске. Наиме армија Двојне монархије је запленила већу количину пушака Бердан на руском фронту и увела их наоружање својих позадинских јединица. При распаду Аустроугарске монархије српске трупе су запленили значајну количину ових пушака.

39 Архив Војно-историјског института, кутија 9, фасцикла 5, бр.19/9, Преглед бројног стања оружја, оружног прибора, и муниције целокупне краљевске војске на дан 1. априла 1902. године.

40 За берданке је било 38.887.447 бојевих метака. Архив Војно-историјског института, кутија 9, фасцикла 5, бр.19/9, Преглед бројног стања оружја, оружног прибора, и муниције целокупне краљевске војске на дан 31. марта 1904. године.

41 Н. Ђокић, *Савезничка помоћ техничкој модернизацији Српске војске 1915. године*, Зборник Матице српске за историју 55, Нови Сад 1997, (даље: *Савезничка помоћ модернизацији Српске војске 1915*), 184

О стању оружја којим су били наоружани чувари у Забели најбоље говори неколико докумената из периода август 1908. године – фебруар 1909. године. Премда су документи већ публиковани поново ћемо их овде објавити јер су врло битни за наш рад.

УПРАВА ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА

Бр 1946 1. Августа 1908 године Пожаревац

Господину Министру Правде,

Код ове Управе налазе се 12 комада берданијевих пушака, 10 комада пибодовача, 1 капислара и 137 метака за исте. Све ове пушке дугом употребом су толико искварене, да поједини делови механизма не функционишу правилно, те према томе су апсолутно неупотребљиве. Да су ове пушке неупотребљиве показало је се у више прилика раније, а и јуче приликом покушаја бегства једног осуђеника, за ким су чувари покушали да пуцају, па од 5-6 метака ни један није упалио, јер је игла ударала у капслу веома слабо и час лево час десно, те према томе настаје опасност за саму Управу, јер у случају каквог нереда и побуне у заводу или бегства осуђеника, Управа ће бити доведена у веома критичан положај са оваквим оружјем. Тако исто и находећа се муниција код ове Управе неваља и није за употребу. С'тога Управи је част молити Господина Министра за решење, да се налазеће се пушке код ове управе, замене новим пушкама маузер кокином модела 1880 гоине, са муницијом, а да се досадање пушке са муницијом расходују.

Заступа Управника Завода

Рачуновођа М. Маровић

КРАЉЕВСКО-СРПСКО МИНИСТАРСТВО ПРАВДЕ

У Београду, 1908 год .

Пушке траже: Беогр. Казнени Завод 50 комада Нишки -//- .//- 35 Пожаревачки -//- -//- 22 Свега 107 -//- Београдски Казнени Завод тражи

и 50 револвера. 107 ком. пушака по 75 чини - - 8025 50 -//- револвера -//- 72 -//- 3600 Свега 11.625 дин.

УПРАВА ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА

Бр 2515

8. Септембра 1908 године Пожаревац

Господину Министру Правде Представком својом од 1. Августа т. г. Н: 1946, Управа ова известила је Господина Министра о неисправности оружја са којима су снабдевени чувари заводски, па је молила да се набаве и Управи што пре пошаљу 22 комада нових пушака маузер кокиних мод 80 год. Понављајучи горње Управи је част и овом приликом известити Господина Министра, да је ова Управа са досадањим оружјем у критичном положају у погледу чувања осуђеника и могућих побуна, па је прека и необходна потреба да се Управа снабде са исправним оружјем и муницијом, јер су и сами осуђеници, приликом покушака бегства једног осуђеника , приметили неисправност оружја, па је бојазан, да ову прилику осуђеници не употребе и разбегну се а Управа је у немогућности код оваквог оружја бегство спречити, стога и моли да се набавка пушака што пре изврши.

Управник Завода

Анд. Н. Димић

УПРАВА ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА

Бр 509

6. Фебруара 1909 године Пожаревац

Господину Министру Правде

Представком својом од 1. Августа прошле године No 1946, Управа је известила Господина Министра о неис - правности оружја са којим су наоружани чувари завод - ски, па је молила да се набаве и Управи пошаљу 22. кома - да нових пушака маузер кокинки мод. 80 год. Писмом својим од 8. Септембра прошле године No 2515, Управа је поновила своје тражење за набавку оружја, а ради наоружања својих чувара, па исто ни до данас није добила, међутим садање оружје, које је код чу - вара, неупотребљиво је и невредеће, нити је наоружање чувара једнобразно, те је овим и сама Управа доведена у веома критичан положај у погледу чувања осуђеника. С тога Управи је част понова умолити Господина Ми - нистра за наређење, да се тражено оружје за чуваре ове Управе набави и управи овој пошаље. Хитно је.

Управник Завода Анд. Н. Димић

Као што видимо 1908. године чувари у Забели су располагали са 23 пушке од којих су се само 12 берданки могло сматрати употребљивим, 10 Пибоди пушака само условно употребљивим док је капислара била неупотребљива. Једино чуди да су берданке биле у тако лошем стању јер су се у то време налазиле у наоружању и II и III позива Српске војске.

Пушке 10,15 мм система Маузер – Миловановић М. 80

Полицијско одељење, односно полицијска жандармерија, 1911. године повећана је на 1350 људи и до краја године комплетно је преоружана унификованим материјалом: модерним петометкама 7 мм Маузер М.1899 и револверима 7,5 мм Наган М.1891. Осим тога, према *Ратној служби* (ФЂБр. 2742) од 26. марта 1911. уведен је и појам *пољске жандармерије, односно пољске жандармеријске команде,* која је била у надлежности Врховне команде, армијских команди и надзорника пољских путева. Пољска жандармерија је *de facto* представљала војну полицију; била је задужена "*да отправља полицијску службу код оперативне војске и на војним путевима...* [Њен]... *делокруг рада првенствено* [је био] *у позадини војске која се бори*".[42]

42 *Привремена ратна служба,* Београд, 1922, 504 – 505.

Српска пушка острагуша 10,15 мм М 1880

Обртај жљебова цеви ишао је с лева на десно, жљебови су били по дужини клинасти тј позади код лежишта метка шири но на устима цеви. Зрна су била изливена од тврдог олова (93% олова и 7% калаја). Стални нишан је одговарао даљини гађања од 400 корака и на тој даљини путања зрна је имала максималну ординату од 69 цм. Преко задњег нишана, са померањем гајке, гађало се од 500 до до 2700 корака (2025 м). Преклапач је био тако удешен да је задњи нишан урачунавао деривацију зрна у десно. Највећи домет је био 3250 м и на том одстојању зрно је могло да продре у природну, тврду и здраву земљу читавих 20 цм.[43]

Затварач је био уздужан, поправљен Маузеров од 1878. г. који се састојао од 10 врло простих, издржљивих делова. Цев и украси на пушци су били оцрњени. Уз сваку пушку ишао је и нож, сличан јатагану са кожном канијом.[44]

Средња брзина гађања, код добро извежбаног стрелца, износила је 18 метака/минути.[45]

Тактичко технички подаци

		1)
Калибар	мм	10,15
Број жљебова		4
Угао нагиба жљеба		3^0 19' 5"
Дужина увијутка	мм	550
Укупна дужина пушке без ножа	мм	1295
Дужина визирне линије	мм	665
Маса пушке без ножа	кг	4,5
Маса зрна	гр	22,1
Маса пуњења (динебершког барута)	гр	4,8
Маса убојног метка (фишека)	гр	39,5
Почетна брзина са 4,8 гр динебершког барута	м/с	512
Почетна брзина са 5 гр страгарског барута	м/с	460
Попречно оптерећење зрна	гр/цм^2	27,86

1) *Наша нова пушка*, СВЛ бр. 23 од 6. јуна 1881. г., с. 488

43 *Наша нова пушка*, СВЛ бр. 23 од 6. јуна 1881, 488 – 492

44 *Наша нова пушка*, СВЛ бр. 23 од 6. јуна 1881, 488 – 492

45 *Наша нова пушка*, СВЛ бр. 23 од 6. јуна 1881, 488 – 492

Наоружање чувара казнених завода у време Краљевине СХС/Југославије

Председник министарског савета и министар унутрашњих послова, генерал Петар Живковић, 29. априла 1931. године, на основу §4 *Закона о државним полицијским извршним службеницима,* прописао је и *Уредбу о службеном оделу и наоружању државних полицијских извршних службеника* (III бр.23.631). Редовно наоружање чиновника страже и надстражара чинила је официрска сабља М.1920 (§8-16,18) и "аутоматски" (полуаутоматски) пиштољ калибра 7,65 – 9 мм (XI-§31). Пиштољ се носио са једним пуним резервним оквиром у футроли светлокестењасте боје, припасан позади, са десне стране на струку, испод блузе или мундира. Стражари су били опремљени гуменом палицом, сабљом или ножем, пиштољем калибра од 7,65 мм до 9 мм (исто оружје дужили су и агенти и њихови надзорни чиновници) и карабином (ређе пушком; најчешће су дужили чехословачки карабин 7,9 мм Маузер М.24а или адаптирани аустријски карабин 7,9 мм Манлихер М.95М) (X-§28, §29). Гумена палица била је израђена од црне гуме у коју је било уливено спирално увијено ланено платно. Пречник палице био је 30 – 35 мм, а дужина – 450 – 500 мм. Један крај палице био је усађен у капу од тамно брунираног метала, на којој је био урезан серијски број. Кроз капу је био провучен каишић (*темњак*), о коме се палица носила око зглавка руке или са леве стране, о "карабину" опасача.[46]

Одело државних извршних полицијских службеника постало је донекле практичније и модерније захваљујући *Допунама и изменама* од 11. маја 1938, према којима је полиција савремене униформе добила знатно пре војске, односно жандармерије.[47] У другом делу *Уредбе* детаљно је било побројано наоружање полиције. У редовно наоружање надзорних чи-

46 *Службене новине,* Београд, 1931, 696-702. *"Pendrek za stražare, promjera 35 mm i duljine 460 mm"*, између два рата продавала је и хрватска трговачко-занатска радња *"M. Drucker", Zagreb, Ilica 39* (београдска филијала, тзв. *"Београдска Спортска Радња"*, налазила се у улици *Кнеза Михаила бр.32*).

47 *Uredba o službenom odelu i naoružanju državnih policijskih službenika od 29. aprila 1931. godine sa dopunama od 11. maja 1938 .godine,* Beograd, 1938.

новника и надстражара спадала је официрска сабља М.1920, пешадијска подофицирска сабља М.1895, коњичка подофицирска сабља са две алке (француска сабља М.1822) и (полу)аутоматски пиштољ калибра 7, 65 мм. Пиштољ се носио са једним пуним резервним оквиром у футроли од коже кестењасте боје, позади са десне стране, испод блузе или мундира. Редовно наоружање стражара чинила је гумена палица, сабља или нож бајонет), (полу)аутоматски пиштољ калибра 7,65 или 9×17 мм и, само по наредби, карабин, изузетно пушка. Пиштољ се носио са једним пуним резервним оквиром у кожној футроли боје опасача, на десном боку. У случају да се дужила пушка или карабин, стражар је добијао једну или две фишеклије са по 10 до 20 бојевих метака. Гумена палица је била израђена од црне гуме у коју је било убачено спирално упредено ланено платно. Пречник палице износио је 30 до 35, а дужина – 450 до 500 mm. Један крај палице био је усађен у капу од брунираног метала, на чијем темену јсе налазио утиснут редни број. Кроз капу је био провучен каишић (темњак), о коме се палица носила око зглавка руке или са леве стране опасача. По посебној одлуци Министра унутрашњих послова, полиција је могла задужити и пушкомитраљезе, бомбе или нека друга средства.

У међувремену, још 1919. године приликом посете делегације Војске Краљевине СХС Чехословачкој јавила се први пут идеја да се за обе армије изабере исти тип пушке који би се серијски производио у Чехословачкој.[48] Чехословаци су негде почетком 1922. године дефинитивно одлучили да за своју стандардну пушку усвоје Маузеров систем, али да за њу развију нови нешто јачи метак од стандардног немачког метка. После неколико прелазних модела,[49] коначно септембра 1924. године званично је усвојена пушка 7,9 мм vz. 24 која је ушла у масовну серијску производњу као и нови метак.[50] Вероватно негде у зиму 1922/23. године и у Краљевини СХС је одлучено да се за стандардну пушку усвоји Маузеров систем, али са стандардним немачким метком са SS зрном. Када су 1923. године у Белгији у комапнији FN (Fabrique Nationale) купљени пиштољи Браунинг стручњаци из Краљевине СХС су се уверили у квалитете нове белгијске пушке система Маузер. Убрзо затим представници Краљевине СХС су током 1924. године потписали уговор у Херсталу (Fabrique Nationale) о куповини лиценце за ту пушку која је код нас добила ознаку 7,9 mm M. 24. Том приликом је и из белгијске фабрике наручено 100.000 истих пушака и 110 милиона метака, мање више идентичних стандардном немачком метку са SS зрном.[51] Међутим да би се ова наруџбина реализовала имале су да прођу године. Прва пушка у Крагујевцу биће произведена тек 22. марта 1928. године, премда ће пушке из Белгије стићи нешто раније.[52] Није било времена за чекање па се зато покушало са набавкама на тржишту сличних Маузерових пушака у калибру 7,9 мм. Најпре је 1923. године купљено 50.000 дугих пушака Маузер М 98 у Чехословачкој (из тзв баварског контигента).[53] Марта 1925. године краљ Александар, министар иностраних послова др Момчило

48 Н. Ђокић, *Војно-техничка сарадња Републике Пољске и Краљевине СХС/Југославије*, Токови историје 1-2/2008, 173

49 Пушка је најпре означавана као krátká puška vz. 98, затим vzor 98/23 да би 1923. године ушла у серијску производњу као puška vz. 23. На састанку комисије 7. фебруара 1924. године усвојене су коначне измене на пушци да би тако модификована пушка ушла у серијску производњу као puška vz. 24. До 1937. године пушка се производила само у Брну, а од тада и у месту Považské Bystrici. У пролеће 1939. године имала је чехословачка армија 762.000 пушака vzor 24. Под окупацијом Немци су до 1942. године произвели још 330.050 комада ових пушака. Детаљније видети у: M. Šáda, *Československé ruční palné zbraně a kulomety*, Naše Vojsko Prag 1971.

50 Пушка vz 24 је произвођена до 1942. године. Много ових пушака је пре Другог светског рата извезено, поред Југославије и у Боливију (101000), Бразил (15000), Кину (195000), Колумбију (10000), Еквадор (30000), Естонију, Гватемалу, Иран (30000), Јапан (40000), Летонију, Литванију (15000), Мексико, Никарагву, Парагвај, Перу, Румунију (750000), Салвадор, Сијам, Шпанију (40000), Турску (40000) и Венецуелу. Премда је највећи број пушака vz 24 произведен у калибру 7,92×57 мм било је и оних произведених у калибрима 7×57 мм или 7,65×53 мм. Иран је у својој фабрици оружја у Mosalsalsasi производио маузерке развијене из чехословачке верзије. Немци су током Другог светског рата користили пушке vz 24 под ознаком Gew.24 (t). M. Šáda, *Československé ruční palné zbraně a kulomety*, Naše Vojsko Prag 1971, на више места; Н. Ђокић, *Војно-техничка сарадња Републике Пољске и Краљевине СХС/Југославије*, Токови историје 1-2/2008, 173-4.

51 У Белгији је од компаније ФН (FN) купљено 60.000 пиштоља типа Браунинг (Browning). Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921-1930*, Zagreb 1986, 278; Н. Ђокић, *Војно-техничка сарадња Републике Пољске и Краљевине СХС/Југославије*, Токови историје 1-2/2008, 174

52 Н. Ђокић, *Војно-техничка сарадња Републике Пољске и Краљевине СХС/Југославије*, Токови историје 1-2/2008, 174

53 Пушке су испоручене током 1924. године. Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921-1930*, Zagreb 1986, 217, 278; Н. Ђокић, *Војно-техничка сарадња Републике Пољске и Краљевине СХС/Југославије*, Токови историје 1-2/2008, 174

Нинчић и министар војни ђенерал Петар Пешић поднели су захтев чехословачком амбасадору Јану Шеби захтев за испоруку 100.000 нових пушака и 100 милиона метака. Но Чехословачка није била у стању да одмах удовољи овом захтеву. Преговори су трајали до новембра 1925. године када је захтев смањен на 50-60.000 пушака. У договору са фабриком Збројовка из Брна Чехословачка је Краљевини СХС испоручила свих 15.000 пушака vz 24 из треће серије (наручене октобра 1925. године) које су већ биле готове и чекале испоруку чехословачкој армији и свих 27.000 из четврте серије (наруџбина за чехословачку армију из новембра 1925. године). Поред тога испоручено је и 20.000 оригиналних немачких дугих маузерки М 98 (из тзв. "холандског" контигента)[54] које су као ратна резерва чуване у чехословачким магацинима у Пиркартицама. Све ове пушке су испоручене до средине 1926. године.[55] Споменимо да је управо у то време у Чехословачкој набављена и муниција за топове.

Међутим, производња пушака М. 24, у Крагујевцу, је каснила. Прва пушка је израђена у ВТЗ-у тек 22. марта 1928. године. Због овога је још једном 1928. године наручено у Чехословачкој 50.000 пушака система Маузер vz. 24 и 10 милиона метака.[56]

Тако је из Чехословачке од 1923. па до негде 1928. или 1929. године набављено 70.000 старих немачких дугих маузерки М. 98 и 92.000 нових чехословачких кратких пушака vz. 24 (такође система Маузер).

Након опредељења за пушку Маузер М 24, Министарство војске и морнарице се одлучило да на калибар 7,9 мм преправи и део постојећих пушака у другим калибрима. Сходно томе приступило се и адаптацији (бивших) аустроуграских пушака Манлихер 8 мм М 95М и италијанских М 91И. Истовремено се кренуло и са преправкама аустроугарских карабина Манлихер М 90М и М 95М.[57] На оружју су уграђене нове цеви и нишани М 24, а сви затварачи појединачно су шперовани како би одговарали муницији 7,9 мм. На аустроугарским пушкама у кутијасте магацине трајно је фиксиран стари рам облика паралелограма, тако да се оружје могло пунити помоћу Маузеровог оквира. За тако преправљене манлихерке 7,9 мм М 95М крагујевачки завод је израдио и нове ножеве, конструисане по узору на домаће бајонете М 24. Ови ножеви су имали дршке за 25 мм краће од стандардних М 24, па су деловали крајње диспропорционално.[58]

Преправљене аустроугарске манлихерке се у југословенским војним евиденцијама јављају под три различите ознаке: М 95М (већина познатих пушака у калибру 7,9 мм на глави сандука носи ту сигнатуру), М 95/24 и М 24М.

Адаптација манлихерки била је поверена како крагујевачком ВТЗ, тако и ужичком ФОМУ. Као што није познат тачан број заплењених и наслеђених пушака и карабина Манлихер нису познати ни тачни подаци о количини адаптираних пушака.[59]

Истовремено кад и манлихерке, преправљене су на калибар 7,9 мм и бивше италијанске пушке Манлихер – Каркано 6,5 мм М 91И. Њих није било много и све су преправљене у Крагујевцу. Код њих није било примењиво решење са трајном уградњом рама па су се оне након адаптације могле пунити само јединачно. На њима су били промењени и везови.[60]

У Крагујевцу је адапатиран и мањи број старих карабина 10,15 мм М 84 Маузер. С обзиром да је, по Динићу, Српска војска у Први светски рат ушла са само 126 коњичких и 815 артљијеријских карабина овог модела јасно је да је њихов број у војскци Краљевине Југославије морао бити минималан. Ипак, из неких

54 Чехословачка је у Холандији, пре 1921. године, набавила 40.000 пушака Маузер М. 98. M. Šáda, *Československé ruční palné zbraně a kulomety*, Naše Vojsko Prag 1971.

55 Н. Ђокић, *Војно-техничка сарадња Републике Пољске и Краљевине СХС/Југославије*, Токови историје 1-2/2008, 174

56 SHAT, 7N 3188, Генерал Розет министру рата, 10. јун 1929. године, о опреми нарученој у Чехословачкој на основу кредита из 1928. године. Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922 – 1935*, Beograd 1994, 119

57 Старије верзије манлихерки М 88/90М су, у оригиналном калибру 8 мм, одмах наком Првог светског рата, предате соколским стрељачким дружинама и тамо су остале у употреби све до 1937. године. B. Bogdanović, *Puške – Dva veka pušaka na teritoriji Jugoslavije*, Beograd 1990, 92

58 B. Bogdanović, *Puške – Dva veka pušaka na teritoriji Jugoslavije*, Beograd 1990, 91

59 По О. Пезу само је ужички ФОМУ до 1941. године адаптирао 10.000 манлихерки на калибар 7,9 мм. O. Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, Beograd 1983.

60 B. Bogdanović, *Puške – Dva veka pušaka na teritoriji Jugoslavije*, Beograd 1990, 92

нама тешко разумљивих разлога, одлучено је да се и тај минималан број адаптира у Крагујевцу за француску Граову муницију калибра 11 мм М 74. Из "Прописа о ратном наоружању Краљевине Југославије (Артиљеријско техничка грана)" из 1937. године сазнајемо да је ово оружје остало у наоружању бар до те године и то под новим називом карабин 11 мм М.84С. Овако преправљено оружје је са десне стране главе кундака носило ознаку ПР/11 мм док је с леве стране сандука, на обе верзије карабина, остала оригинална сигнатура произвођача "МАУЗЕРОВА ОР.ФАБ. ОБЕРНДОРФ н/н ВИРТЕМБЕРГ".

Вероватно негде у исто време преправљене су и малобројне преостале пушке 10,15 мм М.80 Маузер Кока на метак 11 мм Гра. И ово овако преправљено оружје је са десне стране кундака било жигосано ознаком ПР/11 мм.

У наоружање војске Краљевине СХС ушао је и значајан број старих аустроугарских карабина са тубуларним магацином 11 мм М 1881 Кропачек.[61] Кропачекови карабини су у Крагујевцу адаптирани са оригиналног аустријског Верндловог метка 11 мм на француски метак (истог калибра) 11 мм Гра. Овако адаптирани карабин није могао више да користи десетометни тубуларни магацин већ се могао пунити само са једним метком. У југословенској номенклатури Кропачекови карабини су вођени као Штајер карабин 11 мм М.80 или 11 мм М.80Ш.[62]

Уместо епилога

Након Другог светског рата, од почетка педесетих година XX века па и до почетка овог века, стандардно наоружање чувара казнено-поправних завода у ФНРЈ, СФРЈ и СРЈ била је чувена пушка 7,9 мм М 48. Пошто је реч о добро познатом оружју није неопходно да га овде детаљније приказујемо.

61 Премда је вероватно било и Кропачекових пушака 11 мм М 1893 које је увела у наоружање посада торпедних бродова аустроугарска ратна морнарица.

62 B. Bogdanović, *Puške – Dva veka pušaka na teritoriji Jugoslavije*, Beograd 1990, 85

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена грађа

Војни архив

Војни архив, Пописник 14, кутија 9, фасцикла 5, бр.19/9, Преглед бројног стања оружја, оружног прибора, и муниције целокупне краљевске војске на дан 1.априла 1902. године

Војни архив, Пописник 14, кутија 9, фасцикла 5, бр.19/9, Преглед бројног стања оружја, оружног прибора, и муниције целокупне краљевске војске на дан 31.марта 1904. године

Војни архив Београд, Пописник 14, кутија 8, бр. 19

АС - ПО

ВНо 1256/57 Предлог Попечитатељства дела од 11. септембра 1857,

ВНо 1094/57 Закључак Совјета од 11. септембра 1857,

ВНо 1355/57 Решење књаза Александра од 26. септембра 1857,

Историјски архив у Крагујевцу, фонд XCIII - др Илије Коловића, ф. III, 1-4/1913

Музеј завода "Црвена застава" бр. 306, Мемоарске белешке Милије Златковића, (рукопис), Крагујевац, 1969,.

EMAT SH, 7 N 3.200, D 1, Годишњи извештај војног аташеа Француске у Београду за 1921. годину. Таблице у прилогу.

SHAT, 7N 3188, Генерал Розет министру рата, 10. јун 1929. године, о опреми нарученој у Чехословачкој на основу кредита из 1928. године

Објављена грађа

Зборник, XXX, 317 – 328.

Зборник закона, уредаба и прописа изданих у Књажеству Србији од 1861. до 1873.године, Београд, 1873, К.No.937 од 21. марта/2. априла 1865.

Зборник бр. 60 за 1905, Београд, 1907, 28, 210

СВЛ, бр. 30, Београд, 2. август 1884, 973-976

Службени војни лист бр. 22 од 30. маја 1881. године,

Образложење министра војног Народној скупштини АНо 1234 од 19/31. маја 1881. године и решење кнеза Милана, 459/460;

Службени војни лист бр. 27 од 1. јула 1881. године Решење кнеза Милана АНо 1503 од 19. јуна/1. јула 1881. године, 583/4

Стенографске белешке Народне скупштине за први редовни сазив за 1906. годину, VI, 3303

Рад Народне скупштине сазване у Први редовни сазив за 1906. год. – Стенографске белешке књига VII, Београд, 1907, 4031 - Изјава министра војног ђенерала Радомира Путника на 136. редовном састанку Народне скупштине одржаном 5/18. јуна 1907. г.

Стенографски записници Народне скупштине, XXVII редовни састанак, 16. јануара 1912, 18.

Uredba o službenom odelu i naoružanju državnih policijskih službenika od 29. aprila 1931. godine sa dopunama od 11. maja 1938 .godine, Beograd, 1938

Библиографија

Avramovski Ž., *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921-1930*, Zagreb 1986.

Бјелајац Миле, *Војска Краљевине СХС 1918-1921*, Београд 1988.

Bjelajac Mile, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922 – 1935*, Beograd 1994

Bogdanović Branko, *PUŠKE – dva veka pušaka na teritoriji Jugoslavije,* Beograd, 1990

Богдановић Бранко, *Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века*, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 31, Београд 2003.

Грујић Сава, *Војна организација Србије*, Крагујевац 1874

Динић Д., *Историјски развој и постанак Тополивнице у Крагујевцу*, Војнотехнички гласник бр. 12/1953

Ђокић Небојша, *Савезничка помоћ техничкој модернизацији Српске војске 1915. године*, Зборник Матице српске за историју 55, Нови Сад 1997.

Ђокић Небојша, *Војно-техничка сарадња Републике Пољске и Краљевине СХС/Југославије*, Токови историје 1-2/2008.

Incognitus, *Српска народна мисао и М. Пирођанаца*, Београд 1895.

Јанковић Иван, *Женско апсеничко радилиште у Пожаревцу 1848–1852*, Годишњак за друштвену историју 3, Београд 2013, 9 – 28

Ранковић Ј. Д., *Окружне самоуправе у Србији,* Полиција, бр. 19-20, год. XXIII, Београд, октобар 1936, 1054 – 1057

J. M. B. бригадни ђенерал, *Прилог историји развића српске артиљерије*, Ратник XI/1934, Београд 1934, 68-77

Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића*, Београд 1934

Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији - Пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918 - књига прва*, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

Љубојевић Бошко, "Венсенска пушка у Српској војсци", у: *Браничево кроз војну и културну историју Србије, том II - свеска 4*, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.

Министарство војно, *Извештај о радњи у рату 1877 и 1878 године - III Артиљеријско одељење*, Београд 1878

Николић Атанасије, *Биографија верно својом руком написана*, (приредили М. Сарић и А. Петровић), Београд 2002

Наша нова пушка, СВЛ бр. 23 од 6. јуна 1881. године,488-492.

Опис пушке и муниције Пибодијевог система и руковање истим, Београд 1874

Pezo O., *Vojna industrija Jugoslavije*, Beograd 1983.

Препрaвка пушака Мод. 80. год., Војска бр. 29 од 22. јула 1906, 7

Привремена ратна служба, Београд, 1922.

Reinhold Dr Günther, *Allgemeine geschichte der Handfeuerwaffen*, Leipzig 1909

Spasić Ž., *Kragujevačka fabrika oružja*, Beograd 1973.

Страњаковић Драгослав, *Влада Уставобранитеља 1842-1853. године*, Београд 1935.

Šáda M., *Československé ruční palné zbraně a kulomety*, Naše Vojsko Prag 1971.

Шкеровић Н., *Државна архива Србије - Грађа књ. II – Записници седница Министарског савета Србије 1862-1898*, Београд, 1952.

Др Драгана Милорадовић
Историјски архив Пожаревац

ОСУЂЕНИЦЕ ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА[1]

ПРИЛИКЕ У УЈЕДИЊЕНОЈ КРАЉЕВИНИ

Ослобођење 1918. донело је осмех на мршава, гладна, измучена лица оних који су четири године уназад бранили светост домаћег огњишта да би се наставила лоза, а војска и интернирани имали где да се врате.

Жене су поднеле изузетне муке преузимајући све – кућу, децу, старе и болесне, летину и стоку, а у граду невиђено сиромаштво и глад, понижење, рад и кулук. И остале су усправне и јаке или препуштене лошим избором у преживљавању...

Првобитно одушевљење пристиглим ослободиоцима, нетремице очекиваним драгим лицима и чињеницом да је Србија ослобођена, полако је, са сасушеним цвећем на дочеку војске, донело стварност.

Много њих се није вратило, а инвалиди рата били су на терету и себи и породици. Жене су наставиле онако како су најбоље знале – и у кући и на њиви.

У граду је диференцијација унутар женског рода постала још јаче изражена. Принуђена да привређује, да издржава породицу, жена ради, запошљава се као продавачица, дактилографкиња, кројачица, фризерка, модискиња... сваким даном број доступних професија постајао је већи. Проблем родне дискриминације при запошљавању и у заради додавао је горчину у тешко зарађени хлеб, а проблем мајки око неговања тек рођене деце задавао је огромне муке доводећи тешко нађени посао у питање...

Постојао је, нажалост, и други пут - трновит, понижавајући, пун дима, пића, лоших људи, лоших навика, лоших одлука и поступака.

Ово је поглед на оне жене из сенке, које скривају свој живот и начин преживљавања, погрешне кораке, све до часа док не буду ухапшене, приведене, осуђене, заточене.

Друге су биле огорчене политиком и политичарима који су им обећавали правне и политичке слободе. Подсетимо да је Пожаревљанин Триша Кацлеровић први, као социјалиста, у Скупштини поменуо и покренуо питање женског права гласа. Жена не само што није добила право гласа,[2] већ је и даље Грађански законик из 1844. године био на снази у Србији, иако је Србија била део Краљевине Југославије. Још дуго времена у тој сфери женски глас остаће нем.

Политичке прилике и уједињење Јужних Словена под династијом Карађорђевића, нису сви на широкој територији СХС-а доживели као ослобођење. Управо отварање досијеа сачуваних у архивском фонду Министарства правде[3] даје отисак наличја уједињене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Тежина описаних поступака и недела против државе, јавне безбедности и мира, као и национална, професионална и верска стратификација учесника и њихових саучесника и помагача, њихова бројност и учесталост, даје озбиљност проблему опстанка заједничке домовине. Атентаторке и политички осионе жене у овом периоду новина су за казнени систем новонастале државе.[4]

Проблем који је присутан и данас као и у протеклим вековима, регрутовао је жене жртве породичног на-

1Рад је настао вишегодишњим истраживањем архивске грађе, фондова Министарство правде и Казнени заводи, у Архиву Југославије и грађе Пожаревачког казненог завода која је предата и која се чува у Историјском архиву Пожаревац. Већи део грађе и даље се налази у Женском затвору у Пожаревцу, што оставља простор будућим опсежним истраживањима.

2 Подсетимо да су жене у Швајцарској право гласа стекле тек фебруара 1975. године.

3 Архивски фонд Министарство правде СХС/Југославије чува се у Архиву Југославије.

4 У првом делу рада "*Осуђенице Пожаревачког казненог завода*" као атентаторку поменули смо Илку Марковић и њен политички кружок. Политички активне и острашћене жене биле су реткост за Краљевину Србију. Више: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918 - књига прва*, Посебна издања, књига 13, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, стр. 174-176.

сиља које су можда чиниле највећи број осуђеница. Вечити „балкански проблем“ - „не буди језична да не будеш модрична“[5] – угрожаваће и даље подређену особу, жртву насилништва, пијанства, суровости и скупљеног чемера и беса у исто таквој насилности одговора.

Посебан, и нажалост увек присутан проблем који никако не може да има рационално објашњење своје појавности су убиства деце, беба, чедоморства. Казнителни законик Кнежевине и Кривични закон Краљевине их третира са посебним гнушањем, не налазимо ни трунку емпатије ни јавног мњења, њима се казна тешко или никако не смањује, за њих нема помиловања, ни зрнца милости.

Макадамским путем модернизације

Настанак Краљевине СХС, одмах после јада и бола Великог рата, није био осмишљен, разрађен, обликован. Суштинска питања унутрашње организације Краљевине дуго ће остати у артикулацији и прилагођавању многостраним захтевима и проблемима. „Модернизација друштва као неминовност епохе, било да је била добровољна или изнуђена, свесна или несвесна, планирана или стихијска, исказивала се као вишедимензионалан процес препун квантитативних и квалитативних промена и њихове међусобне повезаности.“[6]

„Краљевину СХС (Југославију) одликовала је велика неуједначеност друштава која су се након уједињења нашла у оквиру њених граница. Земља ситних сељачких газдинстава, мале акумулације, нерационалне производње, национално хетерогена, биолошки истрошена у ратовима, верски затворена и конфесионално подвојена, оптерећена прошлошћу, економски дезинтегрисана, политички поларизована, културно запуштена напросто је вапила за осмишљеном стратегијом развоја, која би убрзала процесе друштвене интеграције.“[7]

Посматрајући стање просветне бирократије проф. др Љ. Димић даје оцену комплетног бирократског апарата у Краљевини СХС:”...Привременост је била основна одлика законодавства... Слика која се о чиновништву може склопити на основу фрагментарних исказа министара и посланика понајмање личи на слику модерне бирократије. Тромост, аљкавост, недовољно знање, оскудно познавање проблематике, охолост, незаинтересованост за послове, отаљавање послова, партијска пристрасност, подмитљивост, слабо познавање језика, интерпункције (неписменост), недовољна школска спрема, одсуство минимума васпитања, доживљавање посла као ухлебљења а не као професионалног изазова, атрибути су који се редовно приписују просветној бирократији. Несумњиво да такав бирократски апарат, оптерећен наслеђем дугогодишње турске феудалне управе и лошим особинама (исквареност) чиновништва у двојној монархији, није био нити спреман нити способан да подржи и артикулише процесе модернизације државне управе.“[8]

Стање у држави покушавано је да се усредоточи доношењем бројних, наоко, унифицираних закона, али бројни проблеми, који су годинама кочили развој државе, као да су се само умножавали и преплитали стварајући све дубље лавиринте у којима су се крили незадовољници, бунтовници рушећи или глођући везе лењих, необразованих бирократа или укопаних клерикалаца.

Видовдански Устав предвиђао је унитаристичко државно уређење, ипак је наслеђе сваке чланице нове Краљевине из времена пре уједињења, унело, између осталог, и правну несигурност и разнородност, која се одражавала на много ширем плану живота у држави него што се то може у први мах претпоставити.

Шест правних подручја (србијанско, црногорско, војвођанско, хрватско-славонско, далматинско-словеначко и босанско-херцеговачко) било је учињено на бази „подела на правна подручја” односно према „важности правних прописа који су у њима

5 Из поучног чланка објављеног у *Грађанину*, 1926. године.

6 др Љубодраг Димић, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941*, *(Могућности и ограничења),* 193-210. у: "Србија у модернизацијским процесима XX века", Институт за новију историју Србије (научни скуп), Београд, 1994.

7 Исто, стр. 194.

8 Исто, стр. 198.

примењивани и према судско-административној надлежности."[9]

У наведеним подручјима важили су закони из доба пре Уједињења стварајући шест правних подручја са посебним материјалним и формалним правом чија неуједначеност је директно утицала на несређеност политичких прилика. Умноженост грађанских, трговачких, меничних и стечајних закона, резултирала је правну несигурност сектора трговине и индустрије, те стога резултирала неразвијеном привредом у Краљевству,[10] јер је несређеност законодавства, неунифицираност и опречност по многим питањима, утицала посредно и на економију државе спутавајући могућност добијања кредита у иностранству и улазак страног капитала.[11]

Иако је процедура за доношење закона поједностављена, њихово унифицирање није завршено до краја постојања Краљевине Југославије.[12]

Иако су Министарство за Изједначење Закона и Стални Законодавни Савет Министарства Правде предано радили на задатку и донели, између осталих, закон о Државном Савету и Управним Судовима, о Главној Контроли, о чиновницима и осталим службеницима грађанског реда, о штампи, о изборима народних посланика за Народну Скупштину, о пунолетству, о општој Управи, о обласној и среској самоуправи и уредба о подели земље на области, 1929. године, када је Пасаруков, као секретар Министарства правде сачињавао свој извештај,[13] на пленуму Законодавног Одбора Народне Скупштине тек су били претресени законски предлози Казненог закона[14] и Закона о кривичном судском поступку и о иступима, док су пред Народном Скупштином за усвајање били Закон о извршењу казне лишења слободе и предлог Закона о судском поступку у грађанским парницама.[15]

Кривични законик за Краљевину СХС донет је 27. јануара 1929. године и у својим одредбама посвећивао је велику пажњу на кривично-правну заштиту државне власти и њених органа, и заштиту владара, а предвиђао је и смртну казну за тешка дела.[16]

У време Шестојануарске диктатуре дошло је до унификације прописа о судском поступку,[17] а законе је спроводило 45 окружних судова Краљевине Југославије.[18]

ОСНИВАЊЕ ЗАТВОРА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

У Краљевини СХС , "за извршење дужих казни лишења слободе, изречених од судова за злочинства (и преступе) 12 нарочитих казнених завода, који могу примити око 9.000 осуђеника. Почетком године 1928 имали су сви заводи скупа 6355 мушких и 895 женских осуђеника, и то: у Србији београдски на Чукарици (Ада Циганлија) 358, пожаревачки 1121 мушких и 210 женских, нишки 820 и скопски 736; у Црној Гори, подгорички 132 мушка и 12 женских; у Босни и Херцеговини: зенички 709; у Хрватској и Славонији: лепоглавски 997, старградишки 585, митровички за старије 789 а за малолетнике 108 и загребачки за женске 611 и Бегуње за женске 62.[19] Сви заводи основани су пре уједињења, а најчешће су настајали у објектима

9 Љубомирка Крклуш, *Правна историја српског народа*, Правни факултет Београд, 2013, стр. 327.

10 Више: Николај Д. Пасаруков, (секретар Мин. Правде): *Изједначење закона у Уједињеном Краљевству*, у: *Јубиларни зборник живота и рада СХС 1.XII 1918 – 1928*, издање Матице живих и мртвих СХС, 1928. стр. 382.

11 Више: Н.Пасаруков, навед. дело, стр. 382; Мари-Жанин Чалић: *Социјална историја Србије 1815 - 1941*, Клио, 2004.

12 Више: Љ. Крклуш, стр. 329; Задатак за рад на изради закона јединствених за целу државу добили су Министарство за изједначење закона и Стални законодавни савет министарства правде; више: Н. Пасаруков, навед. дело, стр. 383.

13 Извештај Николаја Д. Пасарукова управо наводимо и послужио нам је као званични документ Министарства правде Краљевине СХС до проглашења Југославије.

14 Кривичноправни прописи су делинично унификовани 21. априла 1922, када је на цело подручје државе проширено важење прописа кривичног права Краљевине Србије који су се односили на кривична дела против државе, владаоца и устава, закона, власти и јавног поретка. Љ. Крклуш, навед. дело, стр. 330.

15 Према: Н. Пасаруков, навед. дело, стр. 383.

16 Више: Љ. Крклуш, наведено дело, стр. 330.

17 Више: Љ. Крклуш, навед. дело, стр. 330 и 332.

18 Више: Иван Јанковић, *На белом хлебу - смртна казна у Србији 1804 - 2002*, Службени гласник - Клио, Београд, 2012, стр. 287.

19 Др Никола Огорелица, ппредседник Стола Седморице, *Казнени заводи*, у: *Јубиларни зборник живота и рада СХС 1.XII 1918 – 1928*, Књ. 1, стр. 379.

преправљених "војарни". Пожаревачки и лепоглавски завод се помињу као најстарији. "Премда закони који се тичу извршавања казни нису изједначени, ипак се силом прилика спроводи јединство у толико што Војводина, која нема посебног казненог завода, своје осуђенике шаље у пожаревачки и митровачки завод, Србија и Босна у заводе Хрватске и Славоније, Црна Гора и јужна Далмација и у зенички завод, и ако је то с обзиром на друкчи кућевни ред и систем на штету дисциплине."[20] Сви заводи потпадају под надзор и управу Министарства правде.

Пожаревачки Казнени завод за жене осуђенице остао је на истој локацији,[21] и одмах после Великог рата, августа 1919, почело се са разчишћавањем – прво скупљањем материјала од порушених зграда – „стана управничког, затвореничког завода, магацина, пекарнице и куварнице, ковачнице и коларнице, осталих мањи зграда..." да се разнесе земља остала од копања темеља за подизање новог женског завода и још много других послова.[22]

О вечини Пожаревачког казненог завода, намештеницима и запосленима, као и о броју осуђеника и осуђеница најтачнију слику нам пружа извештај од 23. јуна 1932. године,[23] у коме заповеник страже констатује да у Пожаревачком казненом заводу има 466 осуђеника и 16 осуђеница из претходног периода, у Пожаревцу 159 мушких и 165 женских осуђеника које чува 14 чувара; у Забели су 2 осуђенице, док основну школу похађа 51 осуђеник.

У наведеном извештају из 1932. године заповедник наводи да се за лекарску помоћ јавило се 10 осуђеника и под поштедом је 156, у бекству је 11 осуђеника и 3 осуђенице, под судом 8 и у душевној болници 3 осуђеника, што укупно чини збир од 1153 осуђеника и 186 осуђеница, које чува укупно 82 чувара.

Штавише, заповедник у извештају даје и податак о етничкој припадности заточеника/осуђеника Пожаревачког казненог завода - од укупног броја осуђеника/осуђеница Срба - Српкиња је 1131, а Турака – Була 183.[24]

Документ из 1938. године[25] молба управе Пожаревачког казненог завода упућена министру правде за доделу већег броја чувара - открива да се на издржавању казни у Пожаревцу налази више од 1300 осуђеника и осуђеница, а да има само 99 чувара и 5 чуварки. Управа сматра да је број ангажованих чувара недовољан због две локације на којима су осуђеници и због њиховог неопходног надгледања када су распоређени за рад.

При ступању на дужност чувара/чуварке у Пожаревачком казненом заводу, нови дужносници приступали су полагању заклетве обавезујући се на савесност у раду, поштовању закона и прописа, али и човечност у поступању са осуђеницима.

„Ја ... заклињем се свемогућим Богом, да ћу све дужности чувара без разлике лица верно и свесно вршити, како по прописима који су ми сада саопштени, тако и по онима које ће у будући изаћи, и да ћу у опште у колико је више могуће послужити да заведење напредује и да се од њега откања све оно што би му наудило.

Како ову заклетву одржао будем онако нека ми Бог помогне" - 13. септембра 1920. документ је оверен печатом Цркве пожаревачке Св. Оца Николаја и потписом свештеника као и овером Пожаревачког казненог завода и потписом управника завода Сретена Трифковића.[26]

Разлике у правилима "кућног реда"

Како је Краљевина СХС/Југославија направила компромис у пољу примене закона, исто тако и сваки казнени завод имао је своја правила и кућни ред. Једина заједничка тачка био је орган који је верификовао поднети „кућни ред" – Министарство правде у Београду.

20 Др Никола Огорелица, навед. дело, стр. 379.

21 М. Манојловић, *Пожаревац у међуратном времену 1918 – 1941*, књ.1, Пожаревац, 2017, стр. 121.

22 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63- 26-304-195

23 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63 – 172-149

24 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63 – 172-149

25 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63- 198 - 186 - 38 - од 01.06.1938. Молба управе Пожаревачког Казненог Завода за додатне чуваре

26 Историјски архив Пожаревац (ИАП), Пожаревачки Казнени Завод (ПКЗ), 1920. фот. 8804.dm

Министарство је 27. септембра 1929. године наложило да му се доставе нацрти кућног реда.

Увидом у једноставна правила понашања у оквиру завода уочавају се различита тумачења закона, као и различити закони по којима се санкционишу кривична дела.

Управа женског Казненог завода у Загребу поднела је свој нацрт кућног реда 26. октобра 1929. који је потписала настојница.[27]

Управу женског казненог заводи води члан реда Милосрдница, а бирају међу собом. Према прописима реда управитељица одређује делокруг рада других сестара. Налаже се да се милосрдне сестре према осуђеницама опходе „озбиљно, али хумано". Дисциплинско кажњавање привилеговано је право управнице, односно заменице, а осуђенице су дужне покоравати се њиховим налозима, извршавати дане им послове и чувати поверене им ствари и материјал. Штавише, за учињену штету одговарају својом имовином.

Посебна дужност је присуство богослужењу.

Осуђенице дневно раде десет сати и један сат морају провести на свежем ваздуху, а сатницу одређује управа.[28]

Уколико нису кажњене, осуђенице имају право на једну посету месечно, као и један лист писма, док повратнице због учињених злодела имају право на посету и писмо тек сваког другог месеца.

За рад осуђенице примају надокнаду, али не у прва три месеца издржавања казне. Део новчане надокнаде осушенице могу утрошћити на побољшање своје исхране – куповином белог хлеба, млека и млечних производа, сира и путера, као и сланине и воћа.[29]

У нацрту кућног реда које је предложило Министарство правде, предвиђене су различита одела за осуђеника различитих казни. Тако би осуђеници-слободњаци, за разлику од осуђеника у ћелији или у заједничком затвору, носили одело од црног сукна са огрлицом од црног сомота.[30]

Иако су се правила кућног реда разликовала од завода до завода, начин поступања са осуђеницима био је скоро исти. Да би све протекло у реду, Пожаревачки казнени завод ангажовао је жене стражарке, као и друго особље за старање о реду и дисциплини у заводу, које су о својим проблемима и испуњеним задацима подносиле извештаје.

У грађи Пожаревачког казненог завода, који се чува у Историјском архиву Пожаревац, налазимо и Старешински извештај Јеремић Љубице, стражарке „II групе служитеља за годину 1931 у смислу § 35, 36 и 37. Закона о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда. Извештај су примиле две особе које су се потписале на месту управника Казненог завода.

Старешински извештај садржи оцену о стручној способности, о владању у служби и ван ње, о марљивости и поузданости у служби, о врсти послова које је радио у времену за које се врши оцењивање, опште мишљење и предлог § 37. закона и о показаном успеху и потпис старешине надлештва. За период од месец дана, чуварка Јеремић добила је оцену да је „стручно спремна и способна, марљива и поуздана... вршила дужност чуварке осуђеница у Пожаревцу са добрим успехом" за временски период од месец дана. Старешински извештај стизао је и на сто министра правде.[31]

Да је писар управе, 2. априла 1931. године, била Милица Живковић, сазнајемо из докумената којим она наручује да јој се израде одређени ручни радови.[32]

У списку запослених и ангажованих чиновника, чиновника приправника и стручних пословођа у Женском затвору у Пожаревцу, на броју 28 налазимо Миленковић Јевросиму, ћилимарског пословођу, и на броју 34. Давидовић Јованку, која је била "грудни лекар".

27 Према „Кућном реду" Управе Казненог завода за жене у Загребу, 1929. Архив Југославије, фонд Министарство правде, Казнени заводи, 63-78-1929.

28 Према „Кућном реду" препоруци Министарства правде 1929. Архив Југославије, фонд Министарство правде, Казнени заводи, 63-78-1929.

29 Према „Кућном реду" управа Казнених завода за жене које је одобрило Министарство правде 1929. године. Архив Југославије, фонд Министарство правде, Казнени заводи, 63-78-1929.

30 Према „Кућном реду" - препоруке Министарства правде 1929. године. Архив Југославије, фонд Министарство правде, Казнени заводи, 63-78-1929.

31 Као и извештај стражарке Јеремић из 1937, ИАП, ПКЗ, 1937.

32 ИАП, ПКЗ, 1931. фот. 7907 и 7908 dm.

Међу "чуварима званичницима" наилазимо на Гргуровић Анђелију (на броју 12), Јеремић Љубицу (на броју 34), Јовић Милицу (на броју 35), Марковић Мару (на броју 41). Као служитељи чувари: Костић Јелена (на броју 6), Стуковић (нечитко презиме) Даница (на броју 9). Све наведене чиновнице биле су дужи низ година активне у служби.[33] Ангелина Молеровић помиње се као заступник управника 1938. године.[34]

Задужене за дисциплину женског павиљона, настојећи не само да социјализују осуђенице, већ и да им омогуће `кору хлеба` када изађу из затвора, да их науче да саме привређују, чланице Управе Пожаревачког казненог завода организовале су радионице за шивење и израду ћилимова. Отуда наилазимо на име Јевросиме Миленковић, "ћилимарског пословође", која је успешно обучавала осуђенице ћимарском занату.

И друштвено ангажоване жене нотирале су и њихове свакодневне и дугорочне потребе. Пожаревачко Женско друштво било је изузетно поносно на своје друштвенокорисне акције. Окренуте не само друштвено прихватљивим круговима, наглашене каритативности ка немоћнима и угроћенима, окренуле су се и ка групи жена са маргина друштва – ка осуђеницама Пожаревачког казненог завода. Следиле су и акције набавки потребног материјала за рад у радионицама – ћилимарској, кројачкој, за вез...[35] Једна у низу њихових акција била је окренута основном проблему – њиховом просвећивању, описмењавању.

Пожаревачки женски покрет, у оквиру својих многобројних агилних акција, предузео је једну хуману активност - описмењавање осуђеница Пожаревачког казненог завода. Активисткиње Женског покрета покренуле су широку акцију и доспеле до министра правде и до потврдног одговора за своје ангажовање.[36] "Обласна Организација Женског Покрета у Пожаревца упућеном својом молбом од 12. октомбра т.г. Министру Правде тражила је дозволу за одржавање аналфабетских курсева за неписмене осуђенице Пожаревачког Казненог Завода, у Министарство Правде решењем својим од 6. децембра 1926-год. Бр.77623 одобрило је отварање горе пом. Курса у овд. Казненом Заводу које ће бесплатно одржавати Госпођа Милева Радомировићка, учитељица у пензији као чланица Организације Женског Покрета."[37]

Исхрана

Специјалним јеловником за здраве особе, затвореницима је ујутру сервирана запржена чорба, црна кафа или чај са 12.50 дкг хлеба, у подне чорба са варивом, а увече вариво. Три пута недељно прописана је количина меса – уторком, четвртком и недељом. Следовао им је дневно и килограм хлеба од помешаног пшеничног, ражаног „наполичног" и кукурузног брашна, „према обичајима краја где је завод".

Предвиђено је да осуђеници израелитске вероисповести суботом и на своје празнике добију исту храну као и остали осуђеници, а за пасху им је дозвољено да имају мацес, обредни хлеб. Осуђеницима муслиманима куваће се у засебним казанима, и спремаће је кувар муслиман – „ако таквог у заводу буде било".

Према извештајима које потписује управник дома, трудили су се да исхрана буде примерена, разноврсна, али и да буде доступна припадницима различитих вероисповести. У извештају управника Завода, Јеремића, за месец јули 1922. године, уз хлеб печени, "меса свежег, масти свињске" врши се набавка "лоја говеђег", а ту су и набавке "црног лука, пасуља, пиринча... тиквица, парадајса, бораније... сирћетне есенције, св(ежег) купуса". Количине потребних намирница извео је рачуновођа Раде Мишић, а Извод из дневника људске хране здравих осуђеника-ца Пожаревачког казненог завода оверио управник Завода Трифковић.[38]

33 Архив Југославије, Министарство правде, 63-172-149.

34 М.Манојловић, *Пожаревац у међуратном периоду II 1918-1941*, Пожаревац, 2019, стр. 15.

35 Ј. Живковић, *Занатска школа Пожаревачког Женског Друштва*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, II, свеска 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 161.

36 Више: Д. Милорадовић, *Освајање сфере јавног живота - улога жена у културном и друштвеном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века*, Посебна издања, књига 15, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019, стр. 108.и даље.

37 *Грађанин*, 1926, бр. 101, стр. 2.

38 ИАП, ПКЗ, 1922, фот. 8096.

"За исхрану осуђеника и осуђеница овога Завода од 16. јуна т.г. [1931. године] до 30. јуна т.г. у заводској башти убрато је: 29.608 кгр, црног лука, 1.131 "купуса, 1.136.5 " боранија, 1.414,25" грашка у меуни, 2.273" зеља и 2.244,5" тиквица" - у потпису је заводски баштован Александар Јанковић, а наређење је да се наведено поврће укњижи у магацинску књигу и сравни.[39]

По истеку три месеца од заточења, радно ангажоване осуђенице за свој рад примају надокнаду. Део новчане надокнаде осуђенице могу утрошити на побољшање своје исхране – куповином белог хлеба, млека и млечних производа, сира и путера, као и сланине и воћа.

Болести у казненим заводима - социјално-здравствена слика уједињене Краљевине

Саставни део месечних извештаја су и извештаји амбуланте у којима су вршени детаљни пописи броја болесних, визита у амбуланти као и шири списак дијагноза које су констатоване. Пример бриге за осуђена лица налазимо у марту 1928. године који наводи да су болеснима издавани лекови: Acidum carbol crudum, Acid. Salicyl puh., Aqua destillata, Aether sulfuric, Aspirin past. Bayer, Bismuthum submitril., ...Hidrog. hyperoxid. original, Hidrog. Hydroxid 4%, ...Lysol, Natrium salicyl, Natrium bicarbon, ...Oleum ricini, Radix ipecacuanhae, Spiritus denaturat, ... Salol, ... Magnesium sulfericum, China composita..."[40] што представља део доступне фармакогнозије из периода између два рата у Краљевини СХС/Југославији.

Велика распрострањеност социјалних болести (акутне заразне болести, туберкулоза, венеричне болести, маларија, алкохолизам, хроничне и дегенеративне болести)[41] на својеврстан начин је сведочила о начину становања, исхрани, хигијени, ниском нивоу здравствене просвећености и уопште о култури. Тешки услови рада доприносили су њиховом ширењу међу радницима и сиромашнима. Брже прихватање хигијенских навика, што је показатељ резултата модернизације свакодневног живота у граду, утицало је на то да смртност од туберкулозе опада у граду два пута брже него на селу.[42] „Ми немамо старица или нешто што је још горе – ми имамо младих старица, увелих и исцрпених младих и средовечних жена... Наша жена се под теретом двоструких дужности исцрпљује, троши, раније умире. Последице оваквог њеног живота остављају трага и на њеном потомству."[43]

У оквирима затвора, где се на малом простору налази збијено толико лица, долази до брзог и болног ширења болести. Из извешаја лекара видимо да је најзаступљенија болест у свим казненим заводима, како пре Првог светског рата тако и после њега, туберкулоза која односи животе не бирајући тежину кривице, године, пол, остављену бројну породицу код куће...

Да би се обезбедила здравствена каква-таква заштита осуђеница, Пожаревачки казнени завод ангажовао је лекаре. Др Софија Љешевић, прва Пожаревљанка лекар, 1922. године, пише министру Правде: „Сазнала сам да у овдашњи Казнени завод долазе женске осуђенице. Пошто сам за време ратова неколико година вршила дужност лекара казненог завода женских и мушких осуђеника, ја се и овога пута обраћам Господину Министру са молбом да ми се то место уступи као дугогодишњем болничком лекару. Пристајем да ту дужност вршим са хонораром од 500 динара месечно. У случају да за женске нећете узимати нарочитог лекара, и да у томе нећете чинити поделу, ја пристајем да за тај исти хонорар вршим дужност и у мушком и у женском Казненом заводу, па било то у Забели или у Пожаревцу, само бих у таквом случају за Забелу тражила кола од исте управе, којима би могла свакодневно обилазити болеснике у Забели."[44]

39 ИАП, ПКЗ, 1931, фот. 7897; ИАП, ПКЗ, Извештај од 31. јула 1922.

40 „Осуђеничка Болница Београдског Казненог завода...Ада Циганлија" - ИАП, ПКЗ, 1928, фот. 4480 dm.

41 ИАП, Пожаревачка болница, картони и статистика одељења од 1919. године, на даље.

42 Више: Ј.Поповић, Ј. Николић, Д. Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, у: Група аутора, *175 година болнице у Пожаревцу*, Здравствени центар Пожаревац, Београд, 2008, стр. 102, 259-284.

43 Милева Б. Милојевић, *Наше жене*, у: Јубиларни зборник живота и рада СХС 1.XII 1918 – 1928, стр. 690.

44 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63-40-171-22.

У списку запослених и ангажованих чиновника, чиновника приправника и стручних пословођа у Женском затвору у Пожаревцу из 1931. године наилазимо и на Јованку Давидовић, која је била "грудни лекар".

Лечење је обављано у болници, амбулантно или "превојем". Најчешће дијагнозе су: dysenteria, febris recurrens, morbilli, scerlatina, pojavljuje se i variola vera, cholera asiatica, gonorrhoe, anaemia, angina, arithmia cord., arteriosclerose, abscess cerebri, bronchopneumonia, catarrh. Ventriculi, conjuctivitis, emphysema pulm., epilepsia, carcinoma uteri, hernia, herpes zoster, menorrhagia, malaria, metrorrhagia, mastitis, gravidas, struma, scrophulosis, tumor.., ali i gingivitis, caries dentis, или nihil... Точидер у Годишњем извештају за 1923. годину бележи да се јавило укупно 1695 болесних.[45]

Сличан извештај налазимо и у грађи Министарства правде коме Управа женског казненог завода у Загребу доставља извештај о болесним осуђеницама од туберкулозе, на дан 31. децембра 1932. упоређујући податке оба извештаја можемо закључити о веома сличној болесничкој слици и ситуацији у казненим заводима, где је највише осуђеника/ца оболелих од туберкулозе.[46]

ПРАВИЛНИК УПРАВЕ КП ДОМА ПОЖАРЕВАЦ О УПОТРЕБИ И НАПЛАТИ РАДНЕ СНАГЕ

Од оснивања Женског апсеничког радилишта власти и управа предвиделе су да се употребљава радна снага осуђеница, са или без новчане надокнаде од које су имали корист и завод и држава, али и осуђеница јер јој је припадао одређени део од оствареног хонорара.[47]

Према Правилнику о употреби и наплати радне снаге Управе Казненопоправног дома Пожаревац,[48] био је чест случај да је у Пожаревцу је више грађана нудило своја имања управи Пожаревачког казненог завода на „наполицу" - обрађивање и убирање плодова за одређену надокнаду или у новцу или у натури. Између осталих сачувана је и понуда др Софија Љешевић понудила је своју земљу, потес „Бресје" од 37 ланаца и 20 000 засада винове лозе на 5 година „у наполицу", док би Управа ангажовала само радну снагу.[49]

У грађи фонда Пожаревачки казнени завод налазимо и допис Управи Пожаревачког казненог завода, писара Управе Милице Живковић, која требује/наручује да јој се уради: да се три мала ћилима споје у један велики, "извезу на дебелом платну и ... муслину... шарени вез" завесе, два "чаршава за ручавање извезу и 24 салфете, 2 жен. спавећице сашију и навезу, 2 комбинезона (сашију и извезу), 1 хаљина..." итд. 2. априла 1931.[50]

Већ сутрадан, управник Завода одобрава наруџбину, али ручни рад се није реализовао јер је Живковићка одустала видевши цену од 72 дин.

Пожаревачко женско друштво побринуло се да се испоштује велики број наруџбина које је имало Ћилимарско одељење Женске занатске школе, којој је било покровитељ.[51] У Пожаревачком казненом заводу, већ с пролећа 192. године, отпочела је са радом Ћилимарска радионица. Осуђенице су обучаване у ткању ћилимова и српског платна.[52] Управа Пожаревачког казненог завода и Пожаревачко женско друштво потписали су уговор по коме "Друштво ће управи Завода плаћати 40 динара од квадратног метра, а по 30 динара од квадратног метра раденицима."[53]

Од 18. октобра 1939. године документ са потписом проте Драгољуба Поповића, члана Црквеног суда, показује да је управа донела одлуку да Ћилимарска

45 ИАП, ПКЗ, кут. 41, 1923.

46 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63-1933.фасц. 193:193 – 1-33.

47 Министарство правде регулисало је поделу добити од рада осуђеника и у међу ратном периоду. Архив Југославије, Министарство правде, 63-72-25-29.

48 Архив Југославије, фонд Министарство правде,63-1925, ф. 108: Правилник о употреби и наплати радне снаге Управе КП Дома Пожаревац /68/

49 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63 -40-184.

50 ИАП, ПКЗ, 1931.

51 Више: Ј. Живковић, *Занатска школа Пожаревачког Женског Друштва*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, II, свеска 4, Историјски архив Пожаревац, 2007, стр. 160.

52 ИАП, Varia, рукопис: Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва, 42.

53 ИАП, Varia, рукопис Женска занатска школа Пож женског дружтва, 46.

радионица више неће радити од донетог материјала већ од расположивог, а како наручени ћилим није урађен у предвиђеном року прота је протестовао Министарству правде.[54]

У грађи Министарства правде налазимо управников извештај и молбу на одобрење о подели остварних прихода, као и одобрење министра правде о подели новца од прикупљених прихода за месец фебруар 1929. Министар је одобравао и појединачну поделу новца који припада осуђеницима/цама као награду за уложени рад.[55]

ВЕРСКА ПИТАЊА И ПРОБЛЕМИ

Држава препуна проблема који су се само умножавали и усложњавали, као посебан проблем који се није решавао, већ је растао као зло ткиво, пустила је да се питање верских различитости и слобода „решава" само од себе. Вековно наслеђе само је продубљивало пукотине између Источних и Западних, између крста и полумесеца. Штавише, некадашње Министарство вера престаје са радом 31. марта 1929. године и послови овог ресора – из верске надлежности – ући ће у састав Министарства правде као његово V одељење (верско одељење) док ће верске школе свих конфесија прећи у надлежност Министарства просвете.[56]

Иако се трудила да покаже да има конфесионалну ширину и разумевање, држава је насупрот својих акција имала појединца.

У грађи Министарства вера наилазимо на анонимну представку против Добривоја Лучића, члана Духовног суда Епархије браничевске и хонорарног свештеника Казненог завода у Пожаревцу. Министарство вера је с индигнацијом одбацило представку,[57] али је наредило да се иапк преиспита анонимна представка. Наиме, неколико чиновника из Пожаревца упутило је министру у име овдашњих чиновника „протествујемо и захтевамо да се г.Лучић смени с ове дужности у интересу судијске дужности, за коју га држава и плаћа"... Лучић прима „циглих 200 дин месечне награде и право да га један слободњак, кога он храни, код куће послуша". У потпису извештаја Министарства је председник Дух суда протопрезвитер Душан Милановић.[58]

Због великог броја православних осуђеника Верско одељење Министарства правде приступило је одређивању православног свештеника Казненог завода у Лепоглави који треба и да предаје веронауку ученицима тамошње основне школе православне вере.[59]

У једном допису Министарству Правде, верском одељењу, од 7. фебруара 1924. каже се:

„...На жалост број православних осуђеника је просечно врло знатан он одговара броју једне мање парохије. Главна сврха казнених завода није само да осуђеник издржи досуђену му казну као одмазду за почињено дело, већ да га поправи и све више приучи да касније додељену му слободу не употребљује више на зло т.ј. да у будуће нечини оно ради чега је кажњен. Да се то получи једини и најбољи је пут развијањем религиозне свести и моралних осећаја код осуђеника, који су редовно ради успаване своје савести необрађени довољно у религиозном правцу и постали злочинци."[60]

Верско одељење решавало је проблеме ступања у брак. Налазимо један допис упућен Казненом заводу Пожаревац:

„20.маја 1929. год. Управи Казненог завода Пожаревац

Молим управу за дејство да дотични свештеник попуни под ./.1 извод умрлих за моју брачну жену Мирославу која је као осуђеник умрла при томе заводу пре 2 године па ми се попуњен извод врати те како би могао са другом женом да ступим у брак....Учтив Милентије Војиновић, земљоделац, ...Куршумлија."[61]

54 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63-148-193-39.

55 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63- 72-25-29.

56 Архив Југославије, фонд Министарство правде, Верско V одељење 1929-1941 (1919-1941).

57 Архив Југославије, фонд Министарство правде, Казнени заводи у земљи, док. 160 – 248.

58 Архив Југославије, фонд Министарство правде - Верско V одељење бр. 15740 из 1927. од 8. децембра 1927.

59 Архив Југославије, фонд Министарство правде, Верско V одељење, 1929.

60 Архив Југославије, фонд Министарство правде, Казнени заводи у земљи 160 – 248, 5490- 35 /24.

61 Архив Југославије, фонд Министарство правде, Верско V одељење, 1929.

ВРСТЕ КРИМИНОГЕНИХ РАДЊИ

„Криминалке су обележене као двоструко девијантне жене јер су кршиле кривичне законе али и разбијале стереотипне представе о женама у друштву“.[62]

У рубрици `разлог због ког је дело учињено` најчешће стоји да се `из пресуде не види разлог учињеног кривичног дела` или се убиство мужа, после 20-30 и више година брака тумачи жениним неверством, прељубништвом, лаком, поводљивом женском природом, а нигде се у процесу не доказује – као што члан Казнителног закона прописује: ако се докаже мужевљева насилност – суровост мужа над женом, испољавање потврде односа својине жене од стране мужа, наношење тешких повреда од батина, повређивања, злостављања, силовања у браку, телесног и психичког малтретирања.

Љубав и страст можда можемо разматрати у случају младих преступница и сматрати да је то могући разлог учињеног кривичног дела, али у случајевима зрелих жена у поодмаклим годинама, опхрваним сталним свакодневним тешким животом у сиротињи и немаштини, уз норме петрифициране патријархалне заједнице, свакако да морамо узети у обзир могућност постојања вишегодишњег тешког малтретирања и насиља у браку.

Морамо признати да су друштвене норме биле умногоме измењене после Великог рата. Прихватајући одговорност за судбину дела породице под окупацијом, у недостатку јачег пола који је био на ратишту али и у логорима или, нажалост, погинуо, жене су, свака на свој начин, одговарале на измењену стварност и тешкоће. Док су једне одговорно приступале опстанку дела породице, саможртвујући се изгарајући на најтежим пословима и кулуку, друге су своју женственост употребиле на лакши начин, али начин који је друштвено осуђиван и презиран. Лоше навике нису се изгубиле ни у годинама мира. Један преступ водио је другом, лошем и озлоглашеном путу и регрутовао растући број преступница и оптуженица за најтежа кривична дела.

“Обични” криминалци

Послератни период донео је многе промене и недаће. Осиромашена, гладна, обезљуђена, Србија је ушла у састав Краљевине СХС/Југославије. Велики проценат становништва бавио се “занимањем гладних”. Нуђење, наметање и просјачење при продаји на пијацама постала је стална слика оних који су зарађивали до 5 дин дневно, а “торбари” који су се појавили крајем 19. века покретни ситни трговци, “поново су са почетком рецесије ступили на сцену.”[63] Потом они који су радили ситне послове за 2 динара (трешење тепиха, утоваривачи угља и сл.), “шверцери”, који су стално једном ногом били у затвору, пошто су “испод руке” продавали дуван, папир за цигарете и шибице,[64] и скитнице које су продавале су цвеће и бескорисну старудију, и из чијих редова су се регрутовали они који су, да би преживели, повремено вршили крађе, провале и пресретали пролазнике.[65]

Лош одговор на тешкоће живота дале су многе жене стављајући саме себе на маргине друштва и државе. Можемо да претпоставимо да су стасавале у најсиромашнијим круговима друштва из којих нису успеле да погледају даље од онога што им се сугерисало и препоручивало од већ огрезлих у криминал - џепарење, упадање у куће, крађа ситних ствари, мало новца који су бар на кратко дочаравали илузију бољег живота.

На страницама Полицијског гласника дуги су спискови “професионалних кесароша” и оних који су пали у искушење:

-Госпођинска Катарина, из Шапца, служавка, извршила је крађу Ружи Винавер, наставници музике...

62 Светлана Томић, *Злочин, жене и казна (затворенице из друге половине 19. века и кажњенички систем у Србији)*, у: Милутин А. Поповић, *Затворенице – Албум Женског одељења Пожаревачког казненог завода (1898)*, приредила Светлана Томић, Лагуна, Београд, 2017, стр. 280.

63 Мари-Жанин Чалић: *Социјална историја Србије 1815 - 1941*, Клио, 2004, стр. 376.

64 Исто.

65 Више: Мари-Жанин Чалић, наведено дело, стр. 380.

-Јанковић Велинка, родом из Сирига (Банат), оптужена је да је ноћу између 30. септембра и 1. октобра тек. год. у друштву са Василијом Марковићевом, из Београда, извршила крађу на опасан начин...одневши му 40.000 динара...

-Бојовић Емилија, из Великог Поповића, украла је својој мајсторици Милици Мишитовић, кројачици, неколико хаљина, па потом побегла, те је треба пронаћи и стражарно спровести...

-Илић Наталија, из Г. Милановца, притворена је од стране начелства зато што је се у Крагујевцу у циљу вршења превара издавала за представницу Енглеске Мисије...

-Костић Ружица, из Косјерића, окр. ужички, служавка, покрала је своју газдарицу Божану Жујовић, па побегла одневши: један женски мантил, шест женских кошуља, једну доњу сукњу, две штофане сукње, штофану грао хаљину, и 200 динара... Опис: крупна, шишава, повезана белом марамом, на себи има сукњу црну, цицану...

-Габоди Франци, из Суботице... Фодер Роза, из Суботице... Булговић Тереза, оцењене су као „професионални кесароши“ и врше крађе по вашарима и возовима, а притом се друже са најопаснијим коцкарима и проводе неморални живот...[66]

У међуратном периоду широм Србије харале су групе хајдука. Иза њих остајале су похаране куће и имања, али и жртве. О “робинхудовском” делу испредале су се, некад и основане легенде. Са простора Хомоља потекла је хајдучија за којом се вијала дугогодишња потера. Велика хајка 1930. године, оконачана у Ћириковцу, селу између Пожаревца и Костолца, када су ликвидирана озлоглашена браћа Барбуловићи. Велико суђење уследило је 1931. године, у Окружном суду у Пожаревцу, када је процесуирано чак 71 лице под оптужбом за сарадњу са Барбуловићима. Од великог броја оптужених осуђено је 37 лица. Међу ослобођенима, због недостатка доказа била је и Јелена Стокић и Осипаоничка група.[67]

66 Потернице према Полицијском гласнику, Историјски архив Пожаревац, Збирка периодике, Полицијски гласник, 27. новембар 1920...и даље.

67 Више: М. Манојловић, *Пожаревац у међуратном времену*, књ.1, Пожаревац 2019, стр. 7.

Проституција

“Проституција је битна особеност социјалне патологије мале вароши, саставни део тајне историје многих појединаца,” а као таква појава често била генератор криминогених радњи - непосредно својим постојањем, и посредно својим утицајем на социјалну средину и морал у друштву.

Током XIX века проституција није издвајана као кривично дело,[68] тек почетком XX века проституција је у Србији била кажњавана као прекршај за који је Закон о заштити државе, чл. 8. предвидео казну затвора до три месеца и могућност упућивања у завод на принудни рад.[69]

Ратне прилике довеле су до ширења проституције.[70] Истраживање које се наводи у студији „Историја приватног живота у Срба“,[71] даје податке прикупљене одмах по окончању Великог рата, да су предратне `пријатељице ноћи` махом биле странкиње, досељенице из Аустроугарске или других суседних земаља, док су то за време рата чиниле или грађанке које су биле толико опхрване бедом и немаштином, жене које су можда и у претходном периоду промискуитетом надокнађивале потребан новац за лагоднији живот, или жене их непосредне околине градова, сељанке из околине, које су можда тако преживљавале. Истраживање је дало и статистику: 60% сељанки из села у околини, 30% неписмених, 60%-80% слушкиња, 10%-20% радница, 10%-20% намештеница, касирки, конобарица. У Београду је 1916. војна власт забележила 300 проститутки у пет јавних кућа.[72]

68 С. Томић, навед. дело, стр. 307.

69 Весна Николић-Ристановић, Кривичноправна заштита жена у Србији 19. и 20. века, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, св. 2, научни скуп: Положај жене као мерило модернизације, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр.27.

70 Д. Милорадовић, *Освајање сфере јавног живота..*, стр. 122 и даље; Д. Милорадовић, *Улога жена у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века*, рукопис, докторска дисертација одбрањена 16.09.2016. на Филозофском факултету, Одељењу за етнологију и антропологију, Универзитета у Београду.

71 М. Ристовић, *Од традиције до модерности 1878-1990. Дете између породице, нације, државе и партије,* у: Историја приватног живота у Срба, Клио, 2011, стр. 460.

72 Божица Младеновић, Рат и приватност: Први светски рат, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, 2007, стр. 772.

"Иако је под окриљем угоститељске делатности организоване проституције било и током 19. века, досељавање мноштва радника и присуство великог броја војних лица током тридесетих година прошлог века, подстакли су праву експанзију „најстаријег заната" који су упражњавале „анимир даме" пристигле у Пожаревац из других делова земље и из иностранства. „Анимир даме" су правиле друштво муштерији у кафанама „Српски краљ", „Дарданели" и „Последњи грош" где су сркутале ликер крушковац, офарбану водицу или чај који је муштерија плаћао као скупоцено пиће. Након што направи добар пазар у кафани, анимир дама је муштерију одводила у собу. У време пред Други светски рат, у зависности од угледа кафане и категорије дама, тарифа за проведену ноћ са „женском" се кретала од 10 до 30 динара, од чега је половина припадала газди, а остатак анимир дами. Најгушћа концентрација бордела била је у делу града у близини старе железничке станице, а један део града имао је назив Бурдељ мала.[73]

Насупрот благим казнама за проститутке, свака трговима сопственом женом или ћерком, сводништво, као и прикривање проститутки и блудничење било је строго кажњавано.[74]

Из тежине санкција можемо закључити да и у Кнежевини, а потом и у Краљевини Србији, "проституисање постаје легализован занат пре свега због контроле спречавања заразних болести."[75] "Проститутке су пријављиване као келнерице, да би их полиција регистровала као проститутке после Првог светског рата. Путем сузбијања полно преносивих болести власти су покушавале да сузбију проституцију на локалном нивоу, али без већег успеха - све се сводило на принудне лекарске прегледе и евентуална протеривања."[76]

Београдска здравствена служба је 1932. отворено јављала "...да су се услови за ширење венеричних болести у овој години погоршали. На првом месту мислимо на узроке социјалне природе. Економска потреба која одваја жену од куће и породице још је већа у овој години, услед све слабијих услова за рад и привређивање... Али јачи узрок ширења венеричних болести, т.ј. беспослица, у овој години је још већа, а тиме и узрок одавања жена проституцији још више изражен."[77]

Убиства

а) Врачаре и враџбине које "лече" или убијају

Многи рецепти преношени народним предањем, нажалост, велико су зло попут: лечења беснила digitalisom (нар. назив. бесниче), изазивања абортуса кореном кукурека, успављивање деце маком...[78]

"Уз видарице које познају траве и природне начине лечења, изузетно се повећао број врачара које су озбиљне болести лечиле скидањем чини и враџбина.[79] "Бабе", "траварице", "вражалице", "вражитоаре" (рум.), "бајалице", "жене које трљају"[80] још увек живе у народу. Док једне лече травама, мелемима, производима стварне или алопатске и хомеопатске природе, понеке набављају у апотекама неке сировине за своје лекове: сумпор-цвет, нишадор, перу-балзам, восак итд, друге "лече" "лековима" од "змијске кошуљице, корњаче, мртвачке кости, слепим мишом, стеницама, говеђом жучи, вештичјим испљувком, мртвачким сапуном"...[81] итд.

73 Ј. Николић, *Пожаревачке кафане као средишта друштвеног и културног живота у периоду између два светска рата*, у: Браничево у историји Србије, Зборник радова са међународног научног скупа, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац – Београд, 2008, стр. 323; Ј. Николић, *Пожаревац 1918-1941: антрополошка перспектива,* рукопис, докторска дисертација одбрањена 31.12.2013. на Филозофском факултету, Одељењу за етнологију и антропологију, Универзитета у Београду.

74 *Криминални (Казнителни) законик за Књажество Србију* (1860. године), чл.198.

75 С. Томић, навед. дело, стр. 307.

76 ..."За слободне односе међу половима, збацивање „окова отаца", „нови морал", јавно испољавање сексуалности, залагали су се само комунисти, а када су у јесен 1941. године накратко освојили власт у граду, девојке из јавних кућа (које су радиле и под немачком окупацијом), запослили су у боници као помоћно радно особље." Милош Тимотијевић, *Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку*; *Сексуални преступи*, стр. 607-612.

77 Мари-Жанин Чалић, навед. дело, стр. 373.

78 Више: Д. Милорадовић, *Етнофитотерапија у научном опусу проф. др Јована Туцакова*, Тимочки медицински гласник, Гласило Подружнице Српског лекарског друштва Зајечар, вол. 29, 2004; Д. Милорадовић, *Етнофитотерапија света у научном опусу проф. др Јована Туцакова*, дипломски рад одбрањен 26.06.1989. на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

79 Б. Младеновић, нав. дело, стр. 795.

80 Ј. Туцаков, Лековите сировине у Војводини, Нови Сад, 1950, стр. 78.

81 Д. Милорадовић, *Етнофитотерапија у научном опусу проф. др Ј. Туцакова...*,

Већина је, нажалост, оних које, сем мистичне формуле изговорене у сумаглици дима, праћених покретима, не поседују ништа сем сугестије или изазивају страх код болесних.[82]

Велики рат, немаштина, смрт, глад, болести, обрушила се на преостало становништво у окупираној Србији. Уз све тешкоће, многе младе жене и девојке упустиле су се у љубавне авантуре, а из недопустивих веза исходиле су нежељене трудноће. Из те безизлазне ситуације једино решење су виделе кроз "интервенцију" искусних "бабица". У условима ужасне прљавштине и уз коришћење драстичних средстава, као што је корен кукурека или вретено, повећао се број од сепсе умрлих жена.[83]

Породичним свађама око наследства, брачним неверствима и осветама нарочито су се окористиле врачаре које су од семена татуле правиле не само лек против астме, реуматизма и назеба, већ "пилуле за подмлађивање" или слабљење, које су, сем високих цена и фантастичних имена садржавале и отровно татулино семе. Намерно или случајно грешком у дозирању било је много њихових жртава.[84]

У мају 1928. године у Владимировцу, у Банату, ухапшена је деведесетогодишња старица, баба Анујка Дее Пиштоња, рођена Драксин, пореклом из Румуније, која се врачањем бавила преко педесет година. Цела југословенска јавност пратила је причу која се испредала око живота и жртава језиве старице која је своје "услуге" добро наплаћивала. За своје интервенције користила је најчешће семе татуле, живу (из разбијених термометара) и многе друге доступне отрове.[85] Баба Анујка је осуђена на смрт, али је спроведена и издржавала је казну у Пожаревачком казнено-поправном заводу за жене. Нажалост, у грађи Казнено-поправног дома Забела у Пожаревцу, која се чува у Историјском архиву Пожаревац, нисмо наишли на досије баба Анујке, али по посредним подацима знамо да је баба изашла из женског затвора и да је умрла као стогодишњакиња. По причама које се преносе од њеног умећа страдало је више од 150 људи.[86]

б) Чедоморства

Приликом своје посете Пожаревачком казненом заводу, 1874. године, Феликс Каниц се дивио ручним радовима осуђеница – „посетио сам прво радионице и задивили су ме прекрасни ћилими, лепо предиво, шарене чарапе, и везови, које су израдиле исте руке које су пре тога неверног мужа, срећнију ривалку или сопствено дете убиле." Каницова реченица, нажалост, показала се безвременом, отргнутом из времена и увек присутном. Завиривши и у "црне хронике" XIX века, из мрачних кривичних дела посебно се својом суровошћу и публицитетом који изазивају, уз осуду јавног мњења, истичу убиства деце, беба.

У списима Архива Југославије налази се и потврда пресуде на 6 година робије Даници Милов. Пауновића из Великог Црнића, `за хотимично убиство с` предумишљајем`, било као `учиниоц` било као учесница. Како је Даница „извршила убиство т.ј. удавила у води своје ванбрачно дете од 6 недеља до 2 месеца," и суд је осудио, а пресуда је одобрена и од стране Алепационог и Касационог суда, министар је оценио да је „свака преписка излишна", односно да нема помиловања ни смањења казне.[87]

Живко Перишић, земљорадник из Међулужја са Космаја, моли министра правде да помилује његову снају Миленију, удову Перишић, (која је осуђена због чедоморства) јер је његов син погинуо је код Солуна, а он, стар, остао сам са троје унучади.

Уз молбу Живко прилаже лекарско уверење да је болестан од катара плућа и да ништа не може да ради, али даје и уверење Суда општине Међулужје где се

; Д. Милорадовић, *Етнофитотерапија света*..., рукопис, стр. 160; Ј. Туцаков, С. Кнежевић, навед. дело, стр. 86.

82 Д. Милорадовић, *Етнофитотерапија света*..., стр. 158.

83 Више: Д. Милорадовић, *Три тешке ратне пожаревачке године*, у: Група аутора, „Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918", Посебна издања, књига 10, Историјски архив Пожаревац и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Пожаревац, 2014, стр. 237, 238; Б. Младеновић, нав. дело, стр. 784.

84 Више: Д. Милорадовић, *Етнофитотерапија света*..., стр. 206.

85 Ш. Ђармати, *Баба Анујка, врачара из Владимироваца*, Историјски архив Панчево, 2006; Ј. Туцаков, *Лечење биљем*, Рад, Београд, 1990, стр. 633.

86 Надамо се да ће будућа истраживања архивског фонда Казнено-поправног дома Забела у Пожаревцу показати оригинални досије врачаре-убице.

87 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63- 62-40-92.

сведочи да је његова снаја раније била доброг владања и да има сина Милосава 12 од година, Душана од 8 и `ћер` Анку од 10 година.

Миленија служи казну у Пожаревцу, па је Управа Казненог завода, добивши молбу, 23. јула 1927, одговорило актом: "Пошто је ово Министарство већ једном донело своје решење по овој молби, то је управи част вратити с молбом на надлежност."[88] Даљу судбину осуђенице Миленије из Међулужја не знамо, али, уколико се дубље загледамо у предмет несретне Миленије, видећемо младу удовицу која је дете родила ван брака, и на гнусан чин се, можда, решила због економског момента немогућности прихрањивања већег броја малих уста, али и због осуде патријархалне средине.

"Закон овде није предвидео нити једну олакшавајућу околност: кажњава се чедоморство и ако је убијено дете са телесном маном, уколико се очајна породиља на чин одлучи због немаштине, очекиване социјалне казне заједнице и одбацивања од стране породице."[89]

Убиства

Први светски рат, као прекретница у људској историји поделио је епохе на пре и после, али у људској природи остали су исти греси и побуде за "смртне грехе" - прељубе и наслеђивања - који се у "мрачном свету" решавају убиствима.

У грађи Пожаревачког казненог завода налазимо Лист осуђенице Ивковић Данице из Бадњевца, старе 25 године, удовица без деце, осуђене 22. јула 1920, правом на слободно одељење 22. јула 1928. године, правом на условни отпуст 22. јула 1930, и свршетком казне 22. јула 1940. године. Ова жена, која се бавила земљорадњом у Бадњевцу, на спавању је "убила свога мужа Ивана, па га потом пресекла на пола, стрпала у два џака и овако искасапљен леш са џаковима бацила у општински бунар на месту званом "Долови""

Пресудом Београдског Апелационог суда осуђена је на смртну казну, али јој је указом од 22. јула 1920. године казна сведена на 20 година робије. Као мотив убиства наведена је - мржња.[90] Даница је издржала пуну казну, свих 20 година робије јер је, због њене свађалачке природе и намерног квара ћилима, била кажњавана данима усамљеног затвора и данима мрачне ћелије. У "предживоту осуђенога" Даница "владања није доброга, а у грађанству се сматра за скитачицу - није осуђивана."

О понашању осуђенице Данице сазнајемо и из извештаја Тинке Станојевић, чуварке осуђеница у Пожаревачком женском затвору, који доставља надзорници Даринки Николић. У белешци Тинка износи слику какву је оставила једна свађа Данице са надзорницом око рада на ћилиму сведочећи о безобразности и непослушности осуђенице.[91]

ПОЛИТИЧКЕ ОСУЂЕНИЦЕ

"Диктатура прокламована 6. јануара 1929. године темељила се на две илузије: илузији да је десет година живота у новоствореној држави Срба, Хрвата и Словенаца довољно дуг период након кога се може приступити оживотворењу нове државне идеологије и илузији да се људска свест може изменити применом административних мера у кратким и ограниченим роковима. Истраживања показују да ни самом режиму током 1929. године није било јасно шта та нова идеологија треба да представља. Прокламовани идеолошки циљеви диктатуре у почетку су се осећали само кроз неколико пропратних манифестација: ризорозну штедњу, појачану дисциплину, појачан надзор над културним и просветним установама, супротстављање изражавању партиуских манифестација у сфери културе и просвете, замена „партијских" критеријума у кадровској политици „државним", појачан рад на изради новог законодавства и друго,

88 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63-104-110-27.

89 Драгана Милорадовић, *Осуђенице Пожаревачког казненог завода*, у: Група аутора, Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918 – књига прва, Посебна издања, књига 13, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, стр. 174.

90 ИАП, ПКЗ 1940, фот. 8830 dm.

91 ИАП, ПКЗ, белешка од 13. новембра 1924. године, фот. 8825 dm.

шпто је, у крајњем случају, погодовало бржем културном развоју у условима опште културне заосталости."[92]

У Пожаревачком казненом заводу још из периода 19. века издржавали су казне политички осуђеници. И док током 19. века жена политички процесуираних и/или оптужених било тек за поменути, током 20. века, односно у периоду између два светска рата, њихов број расте.

У периоду 1928-1930. године подигнута је зграда за ћелијски систем издржавања казне "или фазу у оквиру прогресивног система" и први усељени у нове ћелије били су политички осуђеници Краљевине СХС/Југославије.[93]

За разлику од других криминалних чињења, политички ангажовани и инкриминисани никад нису били сами, већ су били организовани у групе различитог друштвеног статуса, различитих професија, етничких припадности, старости и оба пола.

Посебно издвојени, досијеи политичких осуђених група[94] скоро обавезно садрже и неко женско лице.

28. маја 1930. године правоснажно су осуђени:

1. Селеши Барбара, кројачица, Вел. Бечкерек, 2 год строгог затвора
2. Селеши Михаљ, зидар, Вел. Бечкерек, 3 год робије
3. Мартон Михаљ, столар, Нова Црња, 2 год робије
4. Пандуров Драгољуб, ратар, Меленци, 5 мес. строгог затвора
5. Мартон Пал, обућар, Нова Црња, 5 год робије
6. Соломон Иштван, ратар, Нова Црња, 1 год робије

Инкриминација: Што су као чланови Комунистичке Партије Југославије (КПЈ) путем летака вршили пропаганду против постојећег поретка и то на територији Баната.

Као првооптужену Управа града Београда, оделење за социјалну политику и народног здравља Београд, упућује осуђеницу Селеши Барбару, уз претходни лекарски преглед да може издржати пут до Казненог завода у Пожаревцу, уз извештај да у затвору Управе Града Београда, 8.јуна 1930, не влада никаква заразна болест.

Из досијеа сазнајемо да је Селеши Барбара, звана Боришка, кћи Михаља и Елизабете, рођ. Патроле, рођ. 3. дец. 1909. у Вел. Бечкереку, римо-католичке вере, неудата, без деце, кројачица, неосуђивана, здрава, осуђена је (датум и број пресуде суда: 28.маја 1931, Д.С. бр. 266/30.) због дела из чл. 1 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у Држави. Као побуда дела наводи се социјално-револуционарна, и досуђена јој је казна строгог затвора од 2 године.

29. јуна 1931. управа Пожаревачког казненог завода бр. 6767, обавештава Предстојништво Градске Полиције Вел. Бечкерек, да саопшти Селеши Михаљу да је његова кћи Барбара врло тешко болесна, и да ако жели, може доћи ради виђења са њоме јер је стање њеног здравља критично. Барбара потписује молбу за помиловање 30. новембра 1931, али издржала је казну - у досијеу стоји 16. новембар 1931, док је руком исписан датум: 1932. година. Њена судбина остаје нам нејасна у грубој игри датума и прецртавања.

Године 1935. на територији Србије, ухапшена је већа група који су инкриминисани као чланови Комунистичке Партије Југославије који су вршили пропаганду и илегално пребацивање чланова Централног комитета КПЈ преко границе. Деловали су на целој територији Краљевине Југославије.[95] У великој групи од 35 осуђених, наилазимо на четири осуђенице. Нажалост, немамо више података о њиховој судбини и о месту издржавања казне.

1.Стаменковић Трајко, 6 година робије
2.Бумбуловић Михајло, 6.год. робије
3.Шпарац Ловро, 1 год. робије
4.Калапиш Иван, 1 год. робије
5.Босак Јосип, 5 год. робије

92 др Љубодраг Димић, *Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941, (Могућности и ограничења)*, у: Зборнику Србија у модернизацијским процесима... стр. 199.

93 М. Матијашевић, *Политички осуђеници у Забели 1929-1931. - контекст једног времена,* у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац", година VII / свеска 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2018, стр. 210.

94 Архив Југославије, фонд Министарство правде, досијеа

95 Архив Југославије, фонд Министарство правде, досијеа, ред.бр.6

6.Цветић Милорад, 2 год. робије
7.Јерковић Јован, 4 год. робије
8.Демајо Нафтали, 5 год. и 6 месеци робије
9.Меламид Аврам, 3 год. робије
10.Демајо Давид, 3 год. робије
11.Баки Фрања, 1 год. робије
12.Трипковић Миодраг, 3 г роб
13.Маглајић Цевад, 2 год. робије
14.Цачић Иван, 1 год. и 6 месеци робије
15.Пецовић Љубомир, 2 год. робије
16.Ходак Јосип, 6 месеци строгог затвора
17.Фако Мира, осуђена на 2 год. робије
18.Штефанић Владимир, 3 год. робије
19.Киш Шандор, 6 месеци строгог затвора
20.Киш Фрања, 6 месеци строгог затвора
21.Ветровић Љубиша, 6 месеци строгог затвора
22.Димовић Ангелина, 1 год. робије
23.Ђорђевић Димитрије, 1 год. робије
24.Guelmano Anton, 6 месеци строгог затвора
25.Једвај Вјекослав, 6 месеци строгог затвора
26.Јовановић Јован, 6 месеци строгог затвора
27.Кркљуш Сава, 7 месеци строгог затвора
28.Шелем Јосиш, 6 месеци строгог затвора
29.Мартић Миле, 2 год. робије
30.Шакић Јован, 1 год. робије
31.Бајковић Филип, 1 год. робије
32.Лилић Лазар, 1 год. робије
33.Николић Зора, 4 месеца строгог затвора
34.Цветић Босиљка, 6 месеци строгог затвора
35.Лазаревић Миодраг, 2 год. робије.

У фасцикли само резултати претреса, пресуда и ослобађања за оне где није доказано учешће и кривица.

Године 1939, на територији Србије, ухапшена група под оптужбом да су постали чланови КПЈ и као такви вршили пропаганду комунизма на територији Београда. Пресуда је постала правоснажна 22.јан 1940, а групу су чинили:[96]

1.Швабић Михајло, типограф, Београд, осуђен на 1 год. строгог затвора
2.Лучић Божо, радник, Београд, 1 год. робије
3.Кавгић Јелка, кројачка радница, Београд, 6 месеци строгог затвора
4.Саша Милојко, зидар, Београд, 8 месеци строгог затвора
5.Абрлић Стјепан, радник, Београд, 1 год. робије
6.Дураковић Бранко, радник, Београд, 1 год. робије

Из групе осуђених Кавгић Јелка спроведена у Забелу 26.јан. 1940. године.

(Даљих података о осуђеној нисам пронашла).

Године 1925, на територији Хрватске, ухапшена је група која се терети да су као чланови КПЈ вршили пропаганду и штампање разних летака и брошура управо на територији где су ухапшенини. Правоснажност пресуде је 4. јуна 1936.[97]

Оптужени:

1.Митровић Ђорђе, књиговезац, Загреб, 5 год. робије
2.Краљ Фрања, радник, Загреб, 3 год. робије
3.Краус Сигмунд, апсолвент права, Загреб, 2 год. робије
4.Херцог Лидија, студент медицине, 14 месеци строгог затвора
5.Антолић Мира, чиновник, Загреб, 1 год. затвора
6.Турковић Елизабета, чиновник, Загреб, 10 месеци строгог затвора
7.Лауш-Краус Рада, чиновник, Загреб, 6 месеци затвора
8.Томић Јосип, манипулант, Загреб, 1 год. робије
9.Бријачек Иван, кројач, Загреб, 2 год. робије
10.Францетић Никола, студент, Загреб, 1 год. робије
11.Сунарић Антон, студент права, Загреб, 1 год. робије
12.Курил Милан, студент права, Загреб, 5 месеци строгог затвора
13.Корпорић Глинка, домаћица, Загреб, 2 год. робије
14.Зовко Мирко, службеник, Загреб, 2 год. робије
15.Марчеља Марија, чиновница, Загреб, 1 год. робије
16.Хофман Милан, чиновник, Загреб, 1 год. и 6 месеци робије
17.Ланг Никола, студент права, Загреб, 8 месеци строгог затвора

96 Архив Југославије, фонд Министарство правде, досијеа, ред.бр.7

97 Архив Југославије, фонд Министарство правде, досијеа, ред.бр.1 (П бр. 12857)

18.Бакарић Владимир, студент права, Загреб, 6 месеци строгог затвора

19. Брајер Павле, чиновник, Загреб, 1 год. робије

20.Ивичић Виктор, студент филозофије, Загреб, 1 год. и 6 месеци робије

21.Бркић Владимир, без занимања, Загреб, 1 год. и 6 месеци робије

22.Бркић Звонимир, геометар, Загреб, 1 год. строгог затвора

23.Киш Павао, матурант, Осијек, 3 месеца затвора

24.Велимировић Илија, трг. помоћник, Слуња, 4 месеца строгог затвора

25.Томазина Иван, циглар, Славонска Пожега, 1 год. робије

Предмет садржи 60 страна саслушања и пресуде, али нису сачуване спроводнице да бисмо са сигурношћу утврдили ко је из именоване групе издржао казну у Пожаревачком казненом заводу.

Време извршења је 1929. година, на територији Хрватске, у Осијеку, правоснажност пресуде је 22. марта 1930, а инкриминација за ухапшене је да су као активни чланови Савеза комунистичке омладине - ћелије у Осијеку, ширили комунизам и протурали комунистичке летке и брошуре.[98]

1.Фрицман Владимир, студент, Осијек, 7 год. робије

2.Мимић Мартин, трг. помоћник, Осијек, 7 год. робије

3.Шимић Рудолф, 18 година, словосликар, Осијек, 4 год. робије[99]

4.Михић Александар, радник, Осијек, 4 год. робије

5.Пуокерн Ева, домаћица, Осијек, 3 год. робије

6.Флец Иван, зидар, Осијек, 6 год. робије

7.Полдрак Стјепан, кројач, Осијек, 1 год. робије

8.Корски Иван, студент, Осијек, 1 год. робије

9.Сингер Здравко, студент права, Никлеуш, 4 год. робије

10.Салај Матија, 20 година, трг. моћник, Осијек, 2 год. робије[100]

11.Станић Матија, 19 година, бравар, Осијек, 2 год. робије[101]

12.Сукић Витомир, трг. помоћник, Осијек, 5 год. робије

13.Синдичић Филип, радник, Слав. Пожега, 3 год. робије

14.Перхени Јосип, постолар, Осијек, 4 год. робије

15.Јелавић Фрањо, зидар, Осијек, 10 год. робије

16.Почуча Миле, столар, Осијек, 5 год. робије

17.Лабровић Лујо, радник, Осијек, 5 год. робије

18.Салај Антон, зидар, Осијек, 8 год. робије

19.Бишор Иван, колар, Осијек, 3 год. робије

20.Насти Јосип, кожар, Осијек, 2 год. робије.

Досије бр. 10/36, 1933. године,[102] на територији Хрватске, ухапшена је група чији су инкриминисани постали чланови КПЈ и вршили активну пропаганду комунизма путем брошура и летака на територији Хрватске. Правоснажност пресуде: 25. јуна 1936. године, а међу осуђенима су:

1.Мајнарић Иван, чиновник, Сплит, осуђен на 2 г. робије

2.Марић Тонка, продавачица, Сплит, осуђена ја 1 г. и 6 месеци робије

3.Влак Реља, трговац, Сплит, осуђен на 1 г. робије

4.Берус Анка, професорка, Сплит, осуђена на 2 год, робије

5.Јеласка Вицко, земљорадник, Сплит, осуђен на 1 г. робије

Из досијела сазнајемо да је:

"Марић Тонка, кћи Дује и пок. Ивке, рођене Дропулић, рођена 13. фебр 1900. год. у Сплиту, вере римокатоличке, неудата, продавачица у Сплиту, југословенска држављанка, без имовине, писмена, неосуђивана, налази се у истражном затвору од 17. јан 1936. год.

98 Архив Југославије, фонд Министарство правде, досијеа, ред.бр.2

99 Шимић је био дисциплински кажњаван у Забели, због дрског понашања, неизвршеног наређења и обмане службеника, 10. септ. 1922; постоји отпусна листа из Пожаревачког Казненог завода са датумом 9. јула 1933, што значи да је одслужио комплетну казну.

100 Салај је отпуштен из Пожаревачког казненог завода 22, јула 1931.

101 Станић је отпуштен из Пожаревачког казненог завода 17. августа 1931.

102 Архив Југославије, фонд Министарство правде, досијеа ред. бр. 4 - 1933/38 К-1 Управа Казнионе Пожаревац V4

Берус Анка, кћи Ивана и Јозице рођене Кабатник, рођена је 16.XII 1903. у Сплиту, вере римокатоличке, југословенска држављанка, без имовине, писмена, неосуђивана, налази се у истражном затовру од 23. јан. 1936.[103]

Криви су:

Мајнарић Иван, Марић Тонка, Влак Реља, Берус Анка и Јеласка Вицко

А) да су неизвесно када постали чланови удружења које има за сврху пропаганду комунизма, а Мајнарић је то постао неизвесног дана 1933. године у Загребу.

Б) Мајнарић Иван, сем наведеног:

Б) да је неизвесних дана 1934 или 1935 године у Сплиту у више махова предао Тонки Марић пакете са комунистичким новинама „Пролетер", чијом се садржином врши пропаганда комунизма, с упутством, да све то преда брату Марић Иви, а током 1935. године кроз дуже време у кући Косолинија Светине прикривао већу количпину комунистичког материјала... листова и брошура: (Ускрсна писаница – Реферат Димитрова на VII конгресу Коминтерне, Вегетарозап „Шта и како да се ради број 6", ..."Шта значи твоје име", Борба против штеточина, Партија светског пролетаријата...

Марић Тонка, поред наведеног још и:

А)Да је неизвесних дана 1934 и 1935 године у Сплиту у више махова примивши од Мајнарића Ивана већу количину комунистичких новина Пролетер, чијом се садржином врши комунистичка пропаганда, исте предала Марић Иви...(нечитко) велики део материјала прикривала и растурала материјал којим се врши пропаганда...

Наведеним радњама извршили су оптужени Мајнарић Иван Марић Тонка, Берус Анка, Влак Реља, и Јеласка Виско, злочин из чл.1 тач.2 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави... осуђују се на

Мајнарић на 2 године робије и 2 год губитка часних права

Марић Тонка на 1 и по годину робије и 2 год губитка часних права ...

Берус Анка на 2 године рана робије, губитак државне службе и 2 године губитка часних права..."

На територији Хрватске и Црне Горе, ухапшена је, 1934. године, група чији су инкриминисани постали чланови КПЈ и путем разних брошура вршили пропаганду КПЈ на територији Југославије. Правоснажност пресуде: 26. јуна 1937.[104] Међу осуђенима су:

"1. Кнежић Иван, геометар, Загреб, осуђен на 6 г робије

2. Поповић Богдан, типограф, Загреб, осуђен на 2 г робије

3. Поповић Бојана, чиновница, Загреб, осуђена на 2 г робије

4. Ловренчић Јосип, студент, Загреб, осуђен на 3 г робије

5. Мајерхолд Иван, радник, Загреб, осуђен на 1 г робије

6. Мачешић Душан, писар, Загреб, осуђен на 7 мес затвора

7. Митровис Стеван, апсолвент филозофије, Св.Стефан, осуђен на 3 г робије

8. Кајзер Мира, студент медесине, Загреб, осуђена на 1г робије

9. Херсог Мила, чиновниса, Загреб, осуђена на 1 г робије

10. Јанчић Богдан, студент шрава, Загреб, осуђен на 1 г робије

Пс. У овом предмету ослобођени су кривичне одговорности;

1.Бакић Митар, чиновник финансијске дирексије у Загребу

2.Штимес Крешимир, студент медисине Загреб

3.Шпољарић Ђура, кројачки помоћник Загреб

4.Аџија др Божидар, службеник Загреб

5.Ивековић др Младен, референт Занатске коморе, Загреб

6.Кнежевић Марија, студент филозофије, Загреб

7.Кун др Иво, адвокат, Загреб

8.Јун Мирослав, новинар, Загреб

9.Петровић Драгутин, кројачки радник, Загреб"

103 Подсетимо да је касније Анка била председник Комисије државне контроле НР Хрватске – посланички кандидат Хрватске за Веће народа

104 Архив Југославије, фонд Министарство правде, досијеа ред. бр. 5, 1934.

Осуђена Бојана Поповић издржала је казну у Пожаревачком казненом заводу за жене.

Шести сачувани досије у фонду садржи предмет осуђених ихапшених на територији Хрватске, 1934. године, који су путем летака и брошура вршили пропаганду као чланови Месног комитета КПЈ у Загребу. Правоснажност пресуде 14. априла 1936. Осуђени су:

1.Саболек Иван, машин бравар, Загреб, осуђен на 3 г робије

2.Дурсановић Павле, радник, Београд, осуђен на 3 г робије

3.Томичић Мирко, студент медицине, Загреб, осуђен на 2 г робије

4.Слани Милан, студент филозофије, Загреб, осуђен на 8 мес затвора

5.Штросер Злата, студент права, Загреб, осуђена на 1 г и 6 мес затвора

6.Радо Ернест, студент, Загреб, осуђен на 1 г затвора

7.Кон Манфред, трг. помоћник, Загреб, осуђен на 14 мес строгог затвора

8.Марков Игнац, обућар, загреб, осуђен на 1 г робије

9.Соколчић Иван, лимар, Загреб, осуђен на 1 г и 6 мес затвора

10.Лаходни Иван, студент технике, Загреб, осуђен на 1 г и 6 мес строгог затвора

11.Плахте Рудолф, студент технике, Загреб, осуђен на 1 г строгог затвора

12.Реган Ђуро, студент агрономије, Загреб, осуђен на 1 г строгог затвора

Из досијеа сазнајемо да је:

"Штросер Злата, кћи пок. Владислава и Катарине рођ. Грегурић, рођена 26.XI 1914. год у Близнецу, општина Ремете, вере римокатоличке, неудата, студент права у Загребу, југословенска држављанка, писмена, без имовине, неосуђивана, налази се у истражном затвору од 8.XI 1935. ...

Криви су:

...Злата: што је неустановљеног дана 1935 год. у Загребу предала Радо Ернесту у сврху даљег растурања: око 30 примерака новина „Пролетер" бр. 9 око 100 комада новина „Пролетер" бр. 7-8, око 50 комада новина „Хрватски пут", око 100 комада новина „Срп и чекић" бр. 5 и 6, те више комада брошура „Како моји живе", „Шта значи твоје име" и „Закон о становима"... Што је кроз дуже време током 1935 у Загребу на тавану свога стана прикривала циклостил апарат „Дупликатор" ваљак и мастило за умножавање комунистичких летака, те већу количину комунистичких новина „Жељезничар, Пролетер, Срп и чекић, Сељачка борба, Дело, Млади Бољшевик, Борбени студент, Македонско дело..."

...Штросер Злата признаје да се је у току 1935 године упознала са оптуженим Кохн Манфредом ... ((од њега примила на чување неке новине)) Суд је стекао убеђење да је опт. Злата знала да се радило о комунистичком материјалу...оптужена признаје да је већ у почетку разумела да се радило о комунистичком материјалу... суд је отпужену огласио кривом..."

Осуђеница Хабулин - Лукић Марија, чиновница, Загреб, осуђена на 1 г и 2 мес робије у предмету осуде јер је постала члан КПЈ и одржавала конспиративну везу са ЦК КПЈ у Бечу 1935. године. Правоснажност њене пресуде: 12. марта 1940, а робију је издржавала у Казниони Пожаревац.[105]

Такође, предмет Марије Лукић уложен је у пресуде 2 ц 1/1940, а робију је издржала у Казниони Пожаревац. И њен досије је празан, недостају даљи подаци о осуђеној.

Судије Стола седморице пресудили су 1940. године и групи ухапшених на територији Хрватске што су: "у Загребу у стану Марије штампали у сврху растурања летке... прикривали штампани материјал ..."[106] Осуђени су:

1.Патаки Марија, чиновница, Загреб, осуђена на 1 г и 6 мес робије

кћер Антуна и матере Марије рођ Заводник, рођене 9. VII 1915. у Загребу, римокат вере, неудана,

105 Архив Југославије, фонд Министарство правде, досијеа ред. бр. 7. Досије Марија Хабулин - Лукић не садржи више података.

106 Архив Југославије, фонд Министарство правде, досијеа ред. бр. 8 . Правоснажност пресуде: 25. август 1940.

приправница чиновница Јадранско осигуравајућег друштва у Загребу, без имовине, држављанин Краљевине Југославије, неосуђивана... многе друге сличне животне приче.

Блажи пример представља случај Халиловић Зиде,[107] која је, 1933. године, у свађи са комшијом око имања опсовала краља и државу, па и цркву где се краљ богу моли... уз инкримисане речи појавиле су се оптужбе на међусобној нетрпељивости, па из чисто верских побуда, на верској основи, довела се у питање и побуда сведока, али „тежакиња“ Зида изјави да је поменула краља у изазваном стању без размишљања о последицама својих речи, “никад она не би вређала краља, већ то онако, изговорила је изазвана”, да је сирота и да су јој деца без икакве заштите – и суд јој кривичну одговорност није узео у обзир.

Осуђенице у политичким процесима по својим професијама биле су: домаћице, служавке, кројачице, пеглерке, обућарске раднице, продавачице, васпитачице, чиновнице, студент медицине, студент филозофије, студент права, професорке... Међу њиховим саборцима/саучесницима налазимо позната имена (Ђуро и Антон Салај, Отокар Кершовани, Владимир Бакарић, Михајло Швабић...) што говори да су сарађивале са значајним именима политичке међуратне историје Југославије.

Међу осуђеницама Пожаревачког казненог завода за жене налазимо и имена: Лидија Шентјурц, Ката Говоришић, Савка Тасић, Роза Мортон, Иванка Ивић, Иванка Муачевић, Бешка Бембаса, Спасенија - Цана Бабовић,[108] Планкар Ружа, Дракслер Марија, Говорушић Ката, Антунбабић Маша...[109]

Осуђена на две године затвора фебруара 1938, Спасенија - Цана Бабовић, члан КПЈ од 1928. године оставила је сведочанство о својој робији: “Услови робијања у женској казниници у Пожаревцу у моје време шестојануарске диктатуре када су над осуђеницима спровођене оштре мере. Малтретирали су их, тукли и мучили... најтеже од свега било је прекидање рада у покрету. Када сам дошла у пожаревачку казниону, наједаред сам осетила да сам потпуно изолована од покрета. Ту је било још неколико жена комунисткиња. Имале смо Мошин превод “Капитала”. Не знам како је унет.”[110]

КАЗНЕ - СИСТЕМ ПОСТЕПЕНОСТИ ИЗВРШАВАЊА КАЗНИ[111]

У периоду пре уједињења, осуђеници су се држали заточени у заједничком затвору без икаква утицаја на поправљање, да би се тек у периоду уједињења приступило примени система постепености извршења казни која доноси неопходно поправљање код осуђених лица.

За опредељење за систем поступности пресудан је био став да треба сагледати особеност већине осуђеника, а то је да су они у великом броју земљорадници - чак 80%, и да, навикнути на задружни начин живота и друштво, не би могли да издрже дужу казну у ћелији. Сматрало се да су “изложени душевном слабљењу и депресији, малаксању воље а тим и слабљењу радне снаге”,[112] а што се мора спречити да би се од осуђеника добио користан члан друштва.

Први степен у систему поступности или постепености извршења казни, започињао је одвајањем и опасних повратника у посебан завод, као и одвајање

107 Халиловић Зида, тежакиња из Доње Вишће општине Живинце среза Тузланског. Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63- 139-147-33.

108 Више: М. Манојловић, *Пожаревац у међуратном времену II 1918 - 1941*, Пожаревац, 2019, 13.

109 М. Матијашевић, *Политички осуђеници у Забели 1929-1931. - контекст једног времена,* у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, св.7, стр. 208 и даље.

110 М. Манојловић, навед. дело, у фусноти 31 позива се на чланак: М. Владимировић, *Херој Цана Бабовић*, „Реч народа“, 8. IV 1977, 12.

111 „Тек 1868 приклања се Србија т.з. ирском систему постепености, уводећи поред заједничког затвора установе „слободњака“ и „условног отпуста“, али га ни до данас није спровела. Исто тако и у Хрватској, где влада урада темељ томе систему 1875. увођењем условног отпуста, а 1877 позива Емила Тауфера, који је тај систем увео у мађарске заводе, да га спроведе у казненом заводу у Лепоглави, па је тај систем уредбом 1878. и спроведен и важи и данас за све мушке заводе Хрватске и Славоније. Године 1887. спроводи Тауфер тај систем и у новооснованом заводу зеничком, док је за заводе надлежне за Славонију и Далмацију, законом од 1872. уведен ћелијски систем уз заједнички затвор.“ Др Никола Огорелица, ппредседник Стола Седморице, *Казнени заводи*, у: *Јубиларни зборник живота и рада СХС 1.XII 1918 – 1928*, стр. 379.

112 Исто.

малолетника и женских осуђеница. Одвајањем осуђеника у ћелије, за извесно краће време, имало је за циљ да покаже особености осуђеника, као и да се он привикне на ред, чистоћу и дисциплину, и да "у усамљености размишља о свом делу и тако одмах осети строгост казне".[113]

Други степен је боравак у заједничком затвору под строгим надзором, док је трећи, попут припреме за излазак на слободу, најблажи. Он подразумева тзв. "посредовни завод"[114] уз слободније кретање без надзора.

Мера која повезује сва три степена је обавезност рада. За прва два степена по правилу то је "кућни" или занатски, на другом степену укључује се и пољски рад под стражом, док трећи укључује рад у пољопривреди.

По истеку одређеног дела казне може се изрећи условни отпуст до остатка казне, али уз поштовање доброг владања на слободи. Отпуст одобрава, али и опозива, министар правде по предлогу Саветодавног одбора.

Од оснивања Пожаревачки казнени завод примењивао је рад, како за осуђенике, тако и за осуђенице. Остварени приход распоређивао се сходно правилима и по одобрењу министра или његовог заступника, а вишак производа из пољопривреде коришћен је за побољшање исхране самих осуђеника.[115]

Овакав систем издржавања казни - систем поступности и обавезност рада - могла се организовати у заводима пожаревачком, нишком и мариборском, док београдски, скопски, подгорички и загребачки по свом положају и хигијенским захтевима нису били подесни за његову примену.[116]

Судије или полицијски чиновници били су одређени за управнике завода, у чему су им помагали лекари, свештеници и учитељи сходно својим струковним могућностима.

Према ранијим устројствима у женским заводима Загреб и Бегуње дужност управница вршиле су милосредне сестре које су спроводиле једва милосрдне мере према кажњеницама.

ЗАВОДИ ЗА ПРИНУДАН РАД

У заводе за принудни рад упућивала су се "морално посрнула, злу склона лица" и после издржане казне.[117] Такви заводи постојали су у Старој градишки, за мушкарце, и Завод Бегуње за жене. Од раније, пре уједињења, постојали су заводи за васпитање малолетника, с циљем да се, најдуже до пунолетства, васпитањем и обучавањем "морално подигну и одврате с пута на који су залутала."[118]

Сматрало се да су ови заводи "најподесније средство за сузбијање кривичних дела, којих, истина, неће нестати, али са савесно примењиваним законским мерама и подесним социалним предохранама могу се ограничити."[119]

По „Прегледу осуђеника Пожареваког каз. Завода који су дошли у 1921. и 1922. год. на осуду" наводи се цифра од укупно 1285 осуђених лица, од ког броја 205 су жене.[120]

Те 1921. године Пожаревачки казнени завод чекао је и већи број осуђеница које су требале да стигну из Ниша. Тачан број се није знао, али стајала је претпоставка да је количина од 500 гвоздених кревета, који су потраживани од министарства, мала и недовољна за смештај старих и очекиваних осуђеница.

Управа Завода је молила Министарство и за набавку 12 шиваћих машина да би осуђенице по доласку одмах приступиле раду.[121]

113 Исто.

114 Исто, стр. 380.

115 Више: Д. Милорадовић, *Осуђенице Пожаревачког Казненог завода*, стр. 159; Д. Милорадовић, *Антрополошко виђење жена са маргина друштва - осуђенице Женског затвора у Пожаревачком Казненом заводу у 19. веку*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац", година VII / св. 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2018, стр. 166.

116 Више: Др Никола Огорелица, навед. дело, стр. 380.

117 Лица осуђена по члану 6 закона од 1921. о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Више: Др Никола Огорелица, навед. дело, стр. 380.

118 „За сада имамо их на жалост само 4 са укупно 193 мушка и 32 женска питомца, стање почетком г. 1928, и то у Србији: дом малолетника у Београду 41, у Хрватској и Славонији: државна узгајилишта Глина 125, пахинско (срез Иванец) 37 мушких и Пожега 32 женска. Заводима управљају с успехом педагошки образована лица". Др Никола Огорелица, навед. дело, стр. 380.

119 Др Никола Огорелица, навед. дело, стр. 380.

120 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63-64, 26.

121 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63 – 36 (1921).

СМРТНА КАЗНА

У статистикама до којих сам дошла, правоснажно изречене казне одређене су према регионима, тако да немам податке за проценат жена осуђених на најтежу казну смрти. Али констатовано је да је извршене смртне казне, у првим годинама после ослобођења "у новој држави била поглавито српска ствар. Од свих 67 извршених смртних пресуда у Краљевини, 61 (91%) је извршена у Србији. Проценат помиловања је у Србији износио 40, а у бившим аустроугарским покрајинама 95."[122] Претпоставка је да је међу осуђеницима само мали или занемарив број жена, у том првим годинама после рата, јер се сматра да је смртна казна "претежно коришћена за обрачун са колаборационистима и одметницима у новоприпојеним крајевима."[123] На северу Краљевине смртне казне су изрицане за убиства и разбојништва, за "обична" убиства, без везе с ратом и политиком."[124]

Разлике у пресуђивању смртне казне постојале су између региона - смртна казна у некадашњим аустроугарским регијама била је могућа да се изрекне особи старој 20 година, док је у српској јурисдикцији било неопходно да особа буде стара 21 годину.[125]

И начин извршења смртне казне био је различит: у српским крајевима се стрељало, а у пречанским вешало,[126] а та различитост у спровђењу најтеже казне трајала је до 1930. године.

Смртне казне војних судова на целој територији Краљевине, извршаване су стрељањем.

Свети синод Српске Православне Цркве дао је препоруку, 1927. године, да се осуђеницима на смрт не дају веће количине алкохола.[127]

Управо због стања у друштву непосредно после Првог светског рата, један случај најбоље говори о тензијама и људској природи. „Јелена Петковић из Црне Траве је потказала три комшинице у чијим кућама је било оружја, па су их бугарски окупатори претукли на смрт. Лесковачки суд јој је, јуна 1920, изрекао смртну казну и поред мањкавости доказа, због чега је један члан судског већа издвојио мишљење. Локалне власти и грађани су тражили да се смртна казна изврши, и то у Црној Трави, „да би се правда задовољила, као и 17 нејаких сирочади, које је Јелена оптужбом њихове мајке побила." Министарство је ипак предложило да се Јелена помилује, између осталог и зато „ што по свом интелекту и женској природи није могла разумевати колико зло може произићи из њеног дела"[128], и документ потврђује да је Јелена помилована.[129]

ПОМИЛОВАЊА - Условно отпуштање криваца и помиловање

"Мало је познато да је Србија предњачила у Европи по увођењу закона о условном отпусту криваца – од 22. маја 1869. пошто је тај закон доносио корисне резултате, друге земље су почеле да га уводе."[130]

Према Закону о условном одпуштању криваца из казнителних заведења, из 1869. године, могу се отпустити кажњеници који издржавају казну затвора, робије или заточења, уколико су осуђени на казну дужу од 2 године или затвор дужи од 12 месеци, и ако је протекло две трећине досуђене казне[131] као и ако су се својим владањем у казнионици заиста поправили.[132] И најмање учињено казнено дело на отпусту, па чак и основана сумња да ће условно отпуштено лице учинити кажњиво дело, значило је повратак у Заведење и наставак казне без могућности помиловања и смањења казне. Чак ако се уочи да се „одпуштени без икаква занимања скиће или се основно сумњати може да на честит начин издржавање себи прибавља", ако се „меша са рђавим друштвом"[133] – разлог је који Закон предвиђа као основ за повратак у ћелију.

122 Иван Јанковић, *На белом хлебу...*, стр. 302.
123 Исто.
124 И. Јанковић, навед. дело, стр. 303.
125 И. Јанковић, навед. дело, стр. 287.
126 Више: И.Јанковић, навед. дело, стр. 287.
127 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63 160 248.

128 И. Јанковић, *На белом хлебу...*, стр. 298.
129 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63, Ф7-10-1920.
130 С.Томић, навед. дело, стр. 310, фуснота 31.
131 *Закон о условном одпуштању криваца из казнителних заведења*, 1869. године, чл.1 и чл.3.
132 *Закон о условном одпуштању..*, чл.2.
133 *Закон о условном одпуштању..*, чл.5.

На предлог Суботића, министра Правде, 19. јануара 1928. године, краљ Александар I доноси помиловање на целој територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, за осуђене од стране грађанских судова:

- казне лишавања слободе не дуже од два месеца, изузев за увреде и клевете по приватној тужби;

- комплексније казне до две трећине уколико "не учине ни једно злочинство нити преступ или исти (прекршај) из користољубља нити које дело кажњиво по закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави."

У наредним члановима Указа додељују се делимична помиловања за "хотимично убиство с предумишљајем (уморство) завршено или покушано ... било (извршилаштво или) саучешће", као и за дела кажњива по закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави.

На "путу Највише Милости" опроштена је смртна казна и замењена казном лишења слободе, даје се опрост (делимичан) бегунцима и лицима која су више од три пута била осуђена због простог злочинства. Помиловање овим Указом за казне лишења слободе односи се и на малолетна лица која су кажњавана по специјалним законима или уредбама, као и малолетници који су судским пресудама упућена на принудно васпитање. Од краљеве милости били су изузето они који су већ остварили условни отпуст и бегунци из затвора. Иако су лица осуђена по закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави добијала помиловање, осуде за политичке и војне кривице теже су се смањивале и опраштале.[134]

Помиловање, донето 19. јануара 1928. године прецизира да ће сва спорна питања решити др Д. М. Суботић, министар правде лично.

На тражење Министарства правде о осуђеницима који се налазе у Пожаревачком Казненом заводу, а учествовали су као ратници током Великог рата, управа Пожаревачког Казненог завода одговара да има већи број оних који су учествовали за време пробоја Солунског фронта и да ће доставити списак. У документу се помиње и француски штабни капетан Рејмон Луј Карлије, који је пресудом првостепеног суда за град Београд 1924. године осуђен на 20 година заточења, а сада је болеста. И предлаже се да, иако није био на Солунском фронту, а био учесник у свим борбама као официр и одликован је Легијом части, треба имати у виду његово помиловање.[135]

Као пример где се наводи болест као мотив за тражење помиловања је случај из Пожаревачког Казненог завода где се налазила и Јана Вучковићева, која је пресудом Скопљанског првостепеног суда 1925. године осуђена на 10 година робије за учињено кривично дело. Јана је била чиновник обвезничког реда при пошти Врховне Команде за сво време рата. Сада, тешко болесна и изнурена, чека помиловање – стоји у одговору управника Пожаревачког Казненог завода 26. септембра 1928. године.[136]

Из једног акта Пожаревачког казненог завода, од 5. јуна 1933. године, види се мањкавост у пропратној документацији која прати донето решење о помиловању – са примедбом да „ова управа не може правилно применити Указ о помиловању услед немања осудних аката..."[137], што говори о немарности подређених приликом рада са документима који одлучују о нечијој судбини.

Списак осуђеника по чијим предметима је решавао Саветодавни одбор, Пожаревац, а из подужег списка издвајам различита кривична дела чији актери су предложени за помиловање или смањење казне. Мишљење Саветодавног одбора из Пожаревца, и/или других казнених завода, није увек уважавано.

1.Илија Наумовић, из Боровца, округ Охридски, стар 18 година, земљорадник, неожењен, претходно није осуђиван; осуђен због покушаја силовања 12-тогодишње девојчице из Боровца. Осуђен на 1 годину затвора и није помилован. За помиловање га је предложио заводски лекар 27. априла 1923.

134 ИАП, ПКЗ 1928.

135 ИАП, ПКЗ 1928.

136 ИАП, ПКЗ 1928.

137 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63 - 26-29-225.

2.Вукосава Динић из Ћириковца, округа Пожаревачког, моли да се њеном оцу Владимиру Динићу, старом 48 година, земљораднику из Ћириковца, ожењеном, оцу двоје деце, раније неосуђиваном, а сада осуђеном на 1 годину затвора због крађе жита у вредности од 300 дин, да помиловање.

3. маја 1923, по предлогу Комисије, „По наредни министра правде“ начелник Костић сматра да га не треба помиловати.

3.“Коста Димевић, 23 године, неожењен, шнајдер, неосуђиван; због дела против Краљевине СХС – због рада на одвајању Мађедоније од Краљевине, осуђен на 5 год (1921-1926)” и није преложен за помиловање...3. маја 1923.

4.“Харалампије Јовановић, из Прилипа, ср. Прилипског окр. Битољског, стар 21 год, неожењен, земљоделац; осуђен на 1 год затвора због дела на одвајању Македоније од Краљевине СХС.” Закључак Начелника Министра правде је да може бити условно пуштен.

5.“Иљаз Шабан, из Делалажде(?), Среза Струмичког окр. Охридског, 80 година, земљоделац, ожењен, отац троје деце. Осуђен на 4 год затвора (1921-1924)” јер је из револвера убио Ђорђа Новаковића и Ристу Цветковића. На предлог министра (начелника министра Костића) 15. јуна 1923. је помилован.

6.Молба Каје Јовановић из Ниша да се помилује њен “вереник Танасије Стајић, из Горње Тре(силовице) среза Јасеничког окр. Крагујевачког, стар 27 год, бив. (актив. административни) официр, јер је осуђен на 2 године заточења (од стране Војног суда) јер је као благајник 3. пука тешке артиљерије у Нишу проневерио државни новац у суми 11.614,05 дин.” Казна му се завршава 22.11.1924. (недостаје страна са мишљењем начелника од 3. маја 1923 – начелник мисли да га не треба помиловати.)

7.Франце Јурчић из Градишке, окр. Славонија, моли да се њеном сину Фердинанду Јурчићу опрости даље издржавање казне. Фердинанд Јурчић, земљоделац, 21 год стар, неожењен, бивши војник, живи у околини Карловца, осуђен на 4 год затвора што је у друштву извршио крађу државних ствари из државног магацина – начелник сматра да нема елемената за смањење казне (15. 06.1923.)[138] итд.

Предлог за помиловање из Зенице говори и о другим разлозима због којих управних затвора може препоручити осуђенике за помиловање. У предлогу за помиловање из јануара 1929. године каже се: “Овом приликом Управа завода трудила се је да предложи само и искључиво оне кажњенике, за условни отпуст, који то апсолутно према своме владању, труду за поправком, здравственим и породичним приликама потпуно заслужују, те је Управи, с тога, част замолити Министарство, да овај предлог усвоји, ако не у целости а оно у што већем броју случајева, како би се избегла садања претрпаност у заводу и олакшало тешко финансијско стање овога завода, пошто завод, као што је то и Министарству познато, апсолутно нема средстава за издржавање оволиког броја кажњеника.”[139] Представљени документ је сведочанство ситуације у казненој политици Краљевине Југославије и пресудности економског момента над силом права.

Вага кривице и опроста некад је имала посебне тегове проистекле из преиспитивања личности и психолошке слике осуђеника или осуђенице. Управо због стања у друштву непосредно после Првог светског рата, један случај најбоље говори о тензијама и људској природи. „Јелена Петковић из Црне Траве је потказала три комшинице у чијим кућама је било оружја, па су их бугарски окупатори претукли на смрт. Лесковачки суд јој је, јуна 1920, изрекао смртну казну и поред мањкавости доказа, због чега је један члан судског већа издвојио мипљење. Локалне власти и грађани су тражили да се смртна казна изврши, и то у Црној Трави, „да би се правда задовољила, као и 17 нејаких сирочади, које је Јелена оптужбом њихове мајке побила.“ Министарство је ипак предложило да се Јелена помилује, између осталог и зато што “по свом интелекту и женској природи није могла разумевати ко-

138 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63-209 - 1923.

139 Управник Зенице, 30. јануара 1929. Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63- Ф-60, 1-110, 1929.

лико зло може произићи из њеног дела.“[140] Предлог Министарства је усвојен и Јелена је помилована.[141]

При отпуштању на условни отпуст, осуђеници би се давало уверење – формулар Б према распису Министарства правде, а који је за потребе Пожаревачког казненог завода штампала штампарија „Јадран“ у Пожаревцу. На уверењу Пожаревачког Казненог Завода, издатом октобра 1931. године Етелки Рајичић, а које увек мора носити са собом да би се по потреби легитимисала, наводи се да Етелка има 27 година, рођена у Суботици, у Дунавској бановини, да је власник штампарије, неудата и римокатолкиња. У Уверењу се такође наводи да је телесне масе 1, висока 158 цм, смеђих очију, плавих обрва, високог чела, правилног носа и да јој „фали“ један зуб.

ЗАКЉУЧАК

Осветљавајући случајеве криминогених радњи жена током периода пре уједињења, закључили смо да, “занемарујући политику кажњавања, осуђенице и њихова (не)дела припадају недогађајној историји – историји без великих преседана у начину размишљања и опхођења према њима.” [142]

Разматрајући недела жена и у међуратном периоду, понављају се исто квалификовани злочини - убиства супружника која имају “готово униформну мотивационо-симптоматску слику, ситуациони контекст и читав низ феноменолошких обележја.”[143] У брачним односима, и поред увођења нове слике савремене, градске међуратне породице, још увек владају патријархални патерни који обликују родне односе и у друштву и у браку. “ Жену и коња треба сваки трећи дан туђи.”[144] Жена је створена да трпи, ради и слуша човека (мушкарца) - закон је који је, праћен сталним физичким и психичким насиљем код многих трпељивих жена довео до чињења убиства. Њена потчињеност, трпљење, “гутање” свих увреда - како то жене обично кажу, доводи до синдрома злостављане жене када она преузима контролу од мушкарца, нажалост извршава убиство најчешће у непосредној самоодбрани. Следи осуда породице, средине, жиг на њој самој и њеној деци, па и жиг на њеној примарној породици.

Недело жена у пресуди, у рубрици „разлог за учињено дело“ најчешће не наводи прави разглог учињеног дела, већ се злочин приписује женином неверству, прељубништву, `лакој, поводљивој женској природи`, и никако претрпљеном насиљу у браку које се тешко или никако доказује.[145]

Из досијеа оптуженица окривљених за чедоморство видимо да је то грех који се никако не праштa, где изостају и помиловања и смањења казне - како у претходним периодима (Кнежевине/Краљевине Србије) тако и у периоду уједињене Краљевине СХС/Југославије.

Савремена истраживања и упоређивања броја осуђених мушкараца наспрам броја осуђених жена откривају да је број кривичних дела које почине жене далеко мањи, али истраживачи додају - не и лакши, и да жене данас чине 4,3% оптуженичке популације.[146] Данашњи став је да је “казна лишења слободе сама по себи пунитивног карактера, па држава не би требало да положај осуђених лица, посебно оних који се сврставају у категорију нарочито рањивих, у коју спадају жене, додатно да отежава лошим условима живота у установама у којима се казна издржава.”[147]

140 И. Јанковић, *На белом хлебу*.., стр. 298.

141 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63- Ф7-10-1920.

142 Д. Милорадовић, *Антрополошко виђење жена са маргина друштва - осуђенице Женског затвора у Пожаревачком Казненом заводу у 19. веку*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, година VII / св. 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2018, стр. 173.

143 мр Биљана Симеуновић Патић, *Убиства хетеросексуалних партнера: криминолошке и виктимолошке карактеристике*, Темида 0210ID Temida, часопис о виктимизацији, људским правима и роду, бр. 4, година 15, децембар 2012. тема броја - Насиље, стр. 2-11.

144 М. Жанин-Чалић, навед. дело, стр. 123.

145 Одредбом *Казнителног закона,* чл. 349, практично се потврђује право мушкарца да туче жену. Према: Весна Николић-Ристановић, *Кривичноправна заштита жена у Србији 19. и 20. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, св. 2, научни скуп: Положај жене као мерило модернизације, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998, стр.27.

146 Наводи се у истраживању: Милица Ковачевић, *Положај жена у систему извршења кривичних санкција према Банкочким правилима*, у:

147 С. Ђопић, Бејан Шаћири, *Жене у затвору у Србији: услови за живот осуђеница у Казнено-поправном заводу за жене у Пожаревцу*, Темида, децембар 2012, стр. 23-45. стоји: „Зграде су доста старе, сиве, једноличне и делују оронуло. Главна зграда за смештај осуђеница датира још с краја 19. века (1874), па је у доста лошем стању

Политичке осуђенице, чија имена смо предочили у овом раду, већ брзим погледом наводе да долазе са простора уједињених у Краљевину СХС/Југославију, што на латентан начин говори да се, можда, не ради увек о политичкој делатности са позиција Комунистичке Партије Југославије, већ са позиција националног нивоа изазваног незадовољством због владавине српске династије. Али свакако податак да су њихова дела оквалификована као политички мотивисана сведоче о новом времену, токовима модернизације који су добрано захватиле и Југославију међуратног периода. Иако наизглед скромнијих улога у великим процесима, али ипак раме уз раме са својим друговима, жена заузима своје место, па макар и као политичка осуђеница, у догађајној, битној историји.

Извори

Архив Југославије

Министарство правде СХС/Југославије

Министарство правде СХС/Југославије - Верско V одељење

Казнионице (казнени заводи), досијеа кажњеника

Историјски архив Пожаревац

- Пожаревачки казнени завод (1853-)
- Varia, рукопис: Женска занатска школа Пожаревачког женског друштва
- Збирка периодике: Полицијски гласник, Грађанин

Закони

Криминални (Казнителни) законик за Књажество Србију (1860. године)

Закон о условном одпуштању криваца из казнителних заведења, 1869. године

Литература

1. Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918 - књига прва*, Посебна издања, књига 13, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.
2. Љубодраг Димић, Културна политика и модернизација југословенског друштва 1918-1941, (Могућности и ограничења), у: "Србија у модернизацијским процесима XX века", Институт за новију историју Србије (научни скуп), Београд, 1994.
3. Ш. Ђармати, *Баба Анујка, врачара из Владимироваца*, Историјски архив Панчево, 2006.
4. Ј. Живковић, *Занатска школа Пожаревачког Женског Друштва*, у: Браничево кроз војну и културну историју Србије, том II, свеска 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.
5. Милица Ковачевић, *Положај жена у систему извршења кривичних санкција према Банкочким правилима,* у: Темида, часопис о виктимизацији, људским правима и роду, Тема броја: Насиље, бр. 4, година 15, децембар 2012.
6. Љубомирка Крклуш, Правна историја српског народа, Правни факултет Београд, 2013.
7. Иван Јанковић, *На белом хлебу - смртна казна у Србији 1804 - 2002*, Службени гласник - Клио, Београд, 2012.
8. Мирољуб Манојловић, Пожаревац у међуратном времену 1918–1941, књ.1, Пожаревац, 2017.
9. Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у међуратном периоду II 1918-1941*, Пожаревац, 2019.
10. Мартин Матијашевић, Политички осуђеници у Забели 1929-1931 - контекст једног времена, у: "Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац", година VII / свеска 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2018.
11. Милева Б. Милојевић, Наше жене, у: Јубиларни зборник живота и рада СХС 1.XII 1918 – 1928, издање Матице живих и мртвих СХС, 1928.
12. Драгана Милорадовић, *Освајање сфере јавног живота - улога жена у културном и друштвеном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века*, Посебна издања, књига 15, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019.
13. Драгана Милорадовић, *Антрополошко виђење жена са маргина друштва - осуђенице Женског затвора у Пожаревачком Казненом заводу у 19. веку*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац", година VII / свеска 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2018.

тако да је неопходна санација. Казнено-поправни завод за жене у Пожаревцу једини је завод за целу Србију у који се смештају жене којима је изречена казна затвора, било за кривично дело или прекршај."

14. Драгана Милорадовић, *Осуђенице Пожаревачког казненог завода*, у: Група аутора, Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918 – књига прва, Посебна издања, књига 13, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

15. Драгана Милорадовић, *Улога жена у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века*, рукопис, докторска дисертација одбрањена 16.09.2016. на Филозофском факултету, Одељењу за етнологију и антропологију, Универзитета у Београду.

16. Драгана Милорадовић, *Три тешке ратне пожаревачке године*, у: Група аутора, "Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918", Посебна издања, књига 10, Историјски архив Пожаревац и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Пожаревац, 2014.

17. Драгана Милорадовић, *Етнофитотерапија у научном опусу проф. др Јована Туцакова*, Тимочки медицински гласник, Гласило Подружнице Српског лекарског друштва, Зајечар, вол. 29, 2004.

18. Драгана Милорадовић, *Етнофитотерапија света у научном опусу проф. др Јована Туцакова*, дипломски рад одбрањен 26.6.1989. на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

19. Божица Младеновић, *Рат и приватност: Први светски рат*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, 2007.

20. Јасмина Николић, *Пожаревац 1918-1941: антрополошка перспектива*, рукопис, докторска дисертација одбрањена 31.12.2013. на Филозофском факултету, Одељењу за етнологију и антропологију, Универзитета у Београду.

21. Јасмина Николић, *Пожаревачке кафане као средишта друштвеног и културног живота у периоду између два светска рата*, у: Браничево у историји Србије, зборник радова са међународног научног скупа, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац – Београд, 2008.

22. Др Никола Огорелица, ппредседник Стола Седморице, *Казнени заводи*, у: Јубиларни зборник живота и рада СХС 1.XII 1918 – 1928, Књ. 1, Матица живих и мртвих СХС 1928.

23. Николај Д. Пасаруков, (секретар Мин. Правде): *Изједначење закона у Уједињеном Краљевству*, у: *Јубиларни зборник живота и рада СХС 1.XII 1918 – 1928*, издање Матице живих и мртвих СХС, 1928.

24. Биљана Симеуновић Патић, *Убиства хетеросексуалних партнера: криминолошке и виктимолошке карактеристике*, Темида, часопис о виктимизацији, људским правима и роду, Тема броја: Насиље, бр. 4, година 15, децембар 2012.

25. Јован Поповић, Јасмина Николић, Драгана Милорадовић, *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, у: Група аутора, 175 година болнице у Пожаревцу, Здравствени центар Пожаревац, Београд, 2008.

26. Весна Николић-Ристановић, *Кривичноправна заштита жена у Србији 19. и 20. века*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, св. 2, научни скуп: Положај жене као мерило модернизације, Институт за новију историју Србије, Београд, 1998.

27. М. Ристовић, *Од традиције до модерности 1878-1990. Дете између породице, нације, државе и партије,* у: Историја приватног живота у Срба, Клио, 2011.

28. Милош Тимотијевић, *Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку; Сексуални преступи*, у: Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Клио, 2007.

29. Светлана Томић, *Злочин, жене и казна (затворенице из друге половине 19. века и кажњенички систем у Србији)*, у: Милутин А. Поповић, Затворенице – Албум Женског одељења Пожаревачког казненог завода (1898), приредила Светлана Томић, Лагуна, Београд, 2017.

30. Јован Туцаков, *Лечење биљем*, Рад, Београд, 1990.

31. Јован Туцаков, *Лековите сировине у Војводини*, Нови Сад, 1950.

32. Јован Туцаков, С. Кнежевић, *Жене народни лекари и апотекари у Војводини*, Зборник Матице српске, св. 27, Нови Сад 1960.

33. Мари-Жанин Чалић: *Социјална историја Србије 1815 - 1941*, Клио, 2004.

34. С. Ђопић, Бејан Шаћири, *Жене у затвору у Србији: услови за живот осуђеница у Казнено-поправном заводу за жене у Пожаревцу*, Темида, часопис о виктимизацији, људским правима и роду, Тема броја: Насиље, бр. 4, година 15, децембар 2012.

Др Јасмина Живковић
Историјски архив Пожаревац

ОСУЂЕНИЧКИ ЖИВОТ У ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ, 1918-1941.
- случај политичких и војних осуда, велеиздаје и малолетних осуђеника -

Пожаревачки казнени завод у међуратном периоду – из архивских докумената

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца/Краљевина Југославија до 1929. године није представљала јединствено уређено правно подручје. Уопште говорећи, пред новом државом су се налазили озбиљни изазови у намери да уједначи и интегрише бројне разнородности, политичке, привредне, културолошке, образовне, традиционалне, обичајне, језичке природе. Љубодраг Димић каже: „Састављена из разнородних области и покрајина, уређена различитим административним уређењима, оптерећена тешким последицама рата притиснута нерегулисаним граничним проблемима, узбуркана унутрашњим политичким врењима, саобраћајно и економски неповезана, верски подељена, Краљевина СХС је да би опстала и функционисала, објективно захтевала извесну централизацију бројних државних послова.“[1] Већ на самом почетку, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца се суочила се са суштинским разликама у погледу правосудног система, кривичног законодавства и извршења кривичних санкција између њених појединих делова. „Федерализам у правосуђу“ стварао је велике проблеме у пракси, као на пример у извршавању судских одлука. Тако, судови на подручју Хрватске и Словеније нису извршавали одлуке судова из Србије, сматрајући да су засебно правно подручје.[2] Због примене партикуларних законодавства из периода пре уједињења и постојања шест различитих правних система на територији новоуспостављене државе,[3] извршење кривичних санкција је било неуједначено, а положај осуђених лица различит.[4]

Прва година после завршетка Првог светског рата је у целој земљи захтевала реновирање и враћање објеката, привреде, живота у редовно цивилно стање. У руинираном стању су се налазили и казнени заводи, с обзиром на чињеницу да је током рата страдало или оштећено доста објеката. Међу објектима који нису обнављани нити поправљани више година налазио се и Пожаревачки казнени завод. У периоду до 1914. овај је Завод био један од највећих и најзначајнијих у Краљевини Србији, а за време Великог рата, објекти завода су узурпирани за потребе непријатељске војске.[5] Међутим, његово вишедеценијско опстајање у казненом систему је представљало довољан разлог

1 Бранко Петрановић, *Историја Југославије, 1918-1978*, Београд, 1978, 36-45. Љубодраг Димић, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, 40-55.

2 Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић, *Државноправна историја Југославије*, Београд, 1982, 384-388. Аутори говоре о постојању шест правних подручја, чије су разлике довеле до хаотичног стања у области права, цитирајући изјаву професора М. Константиновића који је 1925. године још закључио да је „у прави живот грађана унет хаос у коме се врло тешко снаћи. Велики број правних послова чија пуноважност зависи од географске ширине или дужине. Маса правних дејстава зависи од случаја. Исти правни посао производи различита дејства у разним крајевима државе“.

3 Зоран Мирковић, *Српска правна историја*, Београд, 2019, 234-237. Јасмина Живковић, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа*, Посебна издања, књига 6, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009, 61-76. Ivana Dobrivojević, *Sudstvo i sudije u doba šestojanuarskog režima Kralja Aleksandra (1929-1935)*, u: „Tokovi istorije“, 3-4/2005, Београд, 2006, 28-53. Јасмина Живковић, *170 година локалне (само)управе у Пожаревцу, 1839-2009*, Изложбени каталози, каталог 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009, 9-15.

4 Јасмина Живковић, *Судство као сегмент српске државности, 1804-1914, пожаревачки суд од магистрата до првостепеног суда округа Пожаревачког*, Изложбени каталози, каталог 3, Историјски архив Пожаревац, 2004, 74. *Судови општина као административни и управни органи власти у Пожаревачком округу*, Зборник радова са Међународног научног скуша „Браничево у историји Србије“, свеска 6, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац - Београд, 2008, 358-372. Никола Огорелица, *Казнени заводи*, у: „Јубиларни зборник живота и рада КСХ, 1.XII 1 918-1928“, Београд, 1928, 379. „Силом прилика“ јединство у казненој политици спроводило се тако што је „Војводина која нема посебног казненог завода, своје осуђенике слала у пожаревачки и митровачки завод, Србија и Босна у заводе Хрватске и Славоније, Црна Гора и јужна Далмација и у зенички завод, иако је то, с обзиром на другачији кућни ред и систем, било на штету дисциплине“, писао је 1928. године Никола Огорелица, правник и судија.

5 Јасмина Живковић, *Поступање са осуђеницима у Пожаревачком казненом заводу – случај политичких криваца*, у: Група аутора, „Казнено поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918 – књига прва“, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, 181-185.

да се капацитети у објектима, особљу, организационом и функционалном погледу обнове и припреме за прихват осуђених лица у новообразованој југословенској држави. Године 1919. у преписци Управе Пожаревачког казненог завода са Министарством правде помињу се две зграде Завода, „стара и нова". Потражује се, са ознаком хитности, „бар најнужнији број припадајућих му осуђених лица", како би се на обе зграде завода започеле неопходне поправке, али и припремиле за евентуално већи број осуђених лица. Оштећења зграде од „употребе и зуба времена" нису била безначајна, па их је требало отклонити како би се обезбедили минимално прописано услови за смештај и живот осуђених лица. Према писању управе, најхитније је тада требало санирати „заточенички завод", стари женски завод, магацин, пекарнице и куварице, ковачнице и коларнице, стан за управника, као и остале „мање зграде". Радови су поред зграда, обухватали и радове у дворишном окружењу. У новом заводу на потесу Забеле који је за време рата „служио за смештај коња непријатељске војске", предстојало је „чишћење подрума и других просторија" као и уређивање околног земљишта, површине од око 10 хектара земље „која је поратно зарасла у коров па је требало да се рашчисти и уреди". Економију завода која се простирала на 40-45 хектара земље, такође је требало припремити за садњу усева.[6]

Детаљнији опис објекта Пожаревачког Казнено-поправног завода почетком двадесетих година 20. века, обухватао је укупно девет зграда. Једна је била предвиђена за смештај жена осуђеница, друга „на спрату" за мушке осуђенике, уз посебан објекат за „слободњаке". На спрату се налазило пет павиљона за смештај осуђеника. Посебан павиљон су представљале радионице за привређивање осуђеника. У физички одвојеној згради је планирана радионица за малолетне осуђенике, једна болница при заводу за жене осуђенице, а посебне просторије/објекти били опредељени за живот службеника и особља завода. Из архивске документације видимо да су просторије радионица биле одвојене према занатима: за опанчаре, обућаре, сараче, књиговесце, затим кројачку и ћилимарску радионицу. Столарска радионица се налазила у посебној згради, а њеном простору су осуђеници обављали столарски, коларски, фарбарски, тапицерски и тракларски занат.[7] Завод је имао и стару амбуланту као посебну зграду у којој су смештене кутијарска и четкарска радионица, као и магацин осуђеничке одеће.[8] Пекара са кухињом у којој су радили осуђеници кувари и пекари, и магацинима хране, перионицом, машинским одељењем и купатилом, такође је била физички одвојена. При заводу су постојале посебне просторије за живот заводског особља, станови за управника завода, рачуновођу, писара, командира, надзорницу женског дела завода и економа, све у по једној обавезној просторији кујни и припадајућем броју просторија соба, у зависности од брачног и породичног статуса, али и економске зграде.[9]

Током 1924. године је Пожаревачки казнени завод, поред завода у Нишу и Скопљу, добио једно теретно службеног возила неопходно за превоз грађевинског материјала приликом зидања нових делова у склопу зграда казненог завода", за 5-8 тона терета".[10] У детаљном извештају комисије Министарства правде о стању казненог завода у 1929. години, предвиђена је била одређена количина „потребног петролеја за осветљење и дрва за грејање казниона и свих других просторија" које су припадале казненом заводу. Ос-

6 АЈ-63-62- 26: Писмо Управе Пожаревачког казненог завода бр. 217 од 26. августа 1919. године.

7 Јасмина Живковић, Драгана Милорадовић, *Занатство округа Пожаревачког*, Изложбени каталози, каталог 24, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017, 13-34. Сходно традицији економског развоја овог средњеисточног региона Србије, у Пожаревачком је округу био заступљен велики број разноврсних заната, али и трговине, који су у другој половини 19. века представљали привредну окосницу овог краја. Сходно томе, у Пожаревачком заводу су се осуђеници обучавали за рад на занатима који су били најтраженији не само у најближем окружењу већ и ширем подручју земље. Иако је Пожаревачки округ образовањем Краљевине СХС изгубио значај пограничног краја, ипак се традиција доброг занатског знања, стеченог умногоме и упливом савремених техника са северног подручја, преко Дунава, одржала у овим крајевима све до 1941. године.

8 АЈ-63-26-29: Писмо шпедитера и комисионара Димитрија Раденковића из Београда, од 25. фебруара 1921; акт управника завода С. Трифковића бр. 15352 од 5. априла 1921.

9 АЈ-63-70-7: Акт Управе Пожаревачког казненог завода бр. 649 од 1. марта 1929. године.

10 АЈ-63-178-38: Акт Министарства правде бр. 14065 од 4 марта 1925. године

ветљење је планирано у пет павиљона мушког казненог завода, болничким собама, ходницима, собама за затворске чуваре, као и у свим мањим и већим собама, нужницима, ходницима дела опредељеног за смештај осуђеница.[11]

Извештај из 1932. године је потврдио постојање два завода у Пожаревцу, женски који се налазио у самом Пожаревцу и мушки казнени завод који је удаљен од Пожаревца у месту Забела. Према степену издржавања казни распоред осуђених лица у Пожаревачком заводу није могао бити изведен према одредбама које је прописивао закон о извршењу казне лишења слободе, јер пре свега није било ћелијског система, изузев неколико „дисциплинских" ћелија у оба завода. Због недостатка средстава, али и „нехатности и спорости" у раду надлежне грађевинске секције, радови на објекту завода су се одвијали споро, иако је планирано њихово окончање у току 1932. године, тако да је Пожаревачки завод међу последњима у земљи обезбедио услове за увођење тзв. Ирског или ћелијског система издржавања казни. Велике поправке захтевале су и већа финансијска средства. Наменски је било потребно набавити нове кревете, јер постојећи број није био довољан, хигијенске убрусе, креветске прекриваче „јер је ово једини завод који уопште нема на креветима чаршаве, већ сви осуђеници, чак и они у болници спавају на прљаво и црне сламарице". Предстојала је поправка патоса, промена прозора, посебно на одељење зграде где су смештени малолетници, изградња и завршетак зграде ћелија, уређења канализације, посебно побољшање хране осуђеника „која је мизерна и врло неукусна, какву не издаје ни један казнени затвор". Све набавке материјала, одеће, али и хране за осуђенике, су се обављале путем лицитација или јавних надметања, на којима је поред пожаревачких фирми, предузетника било и других озбиљних конкурената из целе Југославије. Поступци су у неким случајевима трајали прилично дуго, што је доводило до простора да, на пример, храна за осуђена лица буде у једном периоду „слаба и недовољна" што је, поред осталих чинилаца, изазивало реакције и побуне осуђеника. Све у свему, услови за живот осуђеника у Пожаревачком казненом заводу били су прилично лоши, што је било истицано од стране изасланика министарства правде, који су обилазили завод и састављали белешке о стању у њему. [12]

Безбедност и осигурање завода су такође били проблеми са којима се управа Завода суочавала, посебно у смислу захтева да се доврши зграда за ћелијски систем издржавања казне. Прибегавало се периодичном премештању лица осуђених на вечиту робију, као и свих опасних осуђеника склоних бекству, које је чинило посебно честу белешку у осуђеничким актима осуђеника муслиманске вероисповести, који су у пожаревачки „дошли из скопљанског казненог завода". Број осуђеника је био велики, а завод „није располагао потребним средствима ради сигурности реда и мира у заводу". Томе је у извештају изасланика министра правде из 1932. године, било наведено као проблем и то да скоро половина осуђених лица у заводу „незапослених и нерадника", недовољно је радионица и имања тако да „не може запослити" сва осуђена лица. Нерад и неупосленост осуђеника је остављала довољно времена да они „преко целог дана стварају планове о бекству из завода, а завод не располаже великим бројем чувара, да би у случају каквог немира морао овоме противстати и ред осигурати". Ако се томе дода и неслога између самих чувара и особља Казненог завода, њихово не тако ретко исказивано незадовољство финансијским принадлежностима, удруживањем у асоцијацију затворских чувара, која није увек успевала да се избори за побољшање социјалног и другог положаја ових државних чиновника, то су сасвим разумљиве биле појаве непринципијелног понашања самих службеника завода у одређеним ситуацијама према осуђеним лицима, честа строгост и непримерена употреба силе,

11 AJ-63-178-38: Акт Управе Пожаревачког казненог завода бр. 110 од 5. јануара 1925. године.

AJ-63-70-7: Акт Управа Пожаревачког казненог завода бр. 649 од 1. марта 1929. године.

12 Ivana Dobrivojević, *Kazneni zavodi u Kraljevini Jugoslaviji, 1929-1935*, u: „Istorija 20. veka", 1/2006, Beograd, 2006, 45-62.

кршење правила поступања према осуђеницима, што је све изазивало реакцију осуђених лица, разнородне проблеме, због којих је, како смо из архивских извора утврдили, дуго времена Пожаревачки казнени завод носио епитет једног од најлошије организованих завода и у међуратном, југословенском периоду.

Вреди, међутим, навести да се оквиру завода налазила и здравствена амбуланта касније названа болницом казненог завода. Надлежни је био управни Државне болнице у Пожаревцу, хонорарни лекар др Лазар Бесарабић. Сачувана је преписка лекарева са управом казненог завода у погледу утврђивања његовог хонорара, који би био прихватљив да се лекар лати одговорног и незахвалног посла лечења осуђених лица у заводској болници. Такође се из сачуваних докумената види поступак обнове и доградње заводских зграда, у оквиру ког је процеса било посебно предвиђено опремање дела зграде за лечење затворских болесника. Мало је познато, али из појединачних докумената, видимо и опис специфичних и тада тежи болести које је др Бесарабић лечио код пожаревачких осуђеника, на пример, евидентиран је сифилис код осуђеног лица, који је представљао основ одобрење помиловања за осуђено лице, с обзиром на његово руинирано здравствено стање.[13]

Током 1922. године лекар казненог завода Лазар Бесарабић је саставио списак „неопходних потрепштина“ за опремање и уређење болнице и амбулаторијума код осуђеника у Забели. Ту су се као неопходни налазили завојни материјал и најпотребнији лекови, као и опрема за смештај мушких и женских осуђеника (кревети, ћебад, постељине, одећа болничка, убруси и слично).[14] Завод се и иначе у тој години опремао у креветима. С обзиром на то да је у пожаревачки завод планиран премештај женских осуђеница, требало је да буде 1000 кревета, да би се сви осуђеници могли сместити. Такође је планирано да се уведу радионице за жене осуђенице, па се у ту сврху тада набавило 12 шиваћих машина.[15]

Једна од првих жена лекара др Софија Љешевић, обратила се писмом Управи пожаревачког казненог завода 1922. са молбом да јој се одобри служба, вршење дужности лекара завода. У својој писаној молби образложила је своје искуство на раду са осуђеним мушким и женским болесницима у овом заводу за време трајања великог рата, и уз искуство дугогодишњег болничког лекара“. Занимљиво је, из писма се закључује, да се за посао затворског лекара пријавила по потреби за мушки казнени завод, а за хонорар од 500 динара. Међутим, истакла је и да „у случају да за женске нећете узимати нарочитог лекара, и да у томе нећете чинити поделу, ја пристајем да за исти хонорар вршим дужност и у мушком и у женском казненом заводу, па било то у Забели или у Пожаревцу“, уз молбу да се за Забелу обезбеде кола од управе завода, којима „би могла свакодневно обилазити болеснике у Забели“. Поред тога, мање познато је и то да је Софија Љешевић своју непокретну имовину – земљу звану „Бреске“ у атару пожаревачком, у величини од 37 ланаца уступила Казненом заводу „у наполицу“. Такође, на једном делу тог земљишта, Љешевићева је планирала да подигне „виноград од 2000 лоза“, тако да је и виноград понудила управи Казненог завода у закуп на „пола прихода на 5 година“, с тим што би „она дала лозу коју има већ готову и спремну за сађење, као и све друге потребе, а управа да уложи само своју радну снагу“, односно радну снагу осуђеника. Иако није имала стручно лице за одржавање винограда, Управа завода је сматрала да је понуда Софије Љешевић прихватљива, с обзиром „на обилан број осуђеника“ у Заводу који би се могао „повољно искористити“.[16]

Шта су били мотиви Софије Љешевић да се пријави, са тако мало захтева, на рад у Пожаревачком казненом заводу? Ако се зна да се радило о једној о првих високообразованих жена у Србији, која је студије медицине завршила на Сорбони, која је при томе за

13 AJ-63-26-62: Акт деловодни бр. 4469 од 11. децембра 1922. године.

14 AJ-64-26-29: Допис лекара завода Лазара Бесарабића, број 1420 од 24. марта 1922.

15 AJ-64-26-27: Писмо шпедитера и комисионара Димитрија Раденковића из Београда, од 25. фебруара 1921, акт управника завода С. Трифковића бр. 15352 од 5. априла 1921.

16 AJ- 63-40-171: Предмет Софије Љешевић, бр. 136 од 16. јануара 1922.

време свог службовања у Пожаревцу по много чему задужила локално здравство и своје суграђане, можемо један од разлога свакако пронаћи у њеној израженој хуманости и приљежности коју је исказивала свом позиву и делању. Свој позив је часно обављала, настојећи да допринесе унапређењу здравствених прилика у свом животном и радном окружењу, посебно као оснивач Диспанзера за заштиту мајки и деце у Пожаревцу. Чињеница да је потекла из свештеничке породице, указује да је од најранијег детињства била васпитавана у духу искрених, хришћанских, моралних вредности: отуда њен добротворни ангажман у оквиру Кола српских сестара града Пожаревца. Не треба скрајнути ни жељу да стечена медицинска знања што обухватније и корисније примени, са можда мало и осећајем бунта тадашњих образованих дама у Србији, које су настојале да се изборе за равноправност са мушкарцима и обезбеде еманципацију, образовну, културну, политичку, социјалну. Поред залагања у Женском покрету, чији је оснивач за град Пожаревац била 1926. године, враћајући се на полазиште овог кратког омажа Љешевићевој, могуће је и њен рад у болници Пожаревачког казненог завода, на „искључиво мушком терену", разумети као жељу да признањем и изједначавањем са мушким пословима и вредностима. Остаје за посебно тумачење, откуда онда таква Софија Љешевић као народни непријатељ 1945. године којој је конфискована целокупна имовина и одузета грађанска права у трајању од 15 година.[17]

Политички осуђеници у Казнено-поправном заводу Пожаревац, 1918-1941.

После Државног провизоријума (1918-1921),[18] у нестабилним политичким околностима, које су југословенску државу пратиле од оснивања 1918. године, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је добила свој први *Устав*, који је изгласан на Видовдан 28. јуна 1921. године (Видовдански устав). Значио је то покушај унификације законодавства у свим областима правног живота и успостављања прокламованог јединства и целовитости новоуспостављене државне заједнице. Рад на унификацији кривичног законодавства подразумевао је и уједначавања казнене политике у земљи.[19]

Политичке разлике и трвења су одликовала југословенску краљевину, а интензитет истих довео је до радикалних заокрета у државном и политичком уређењу. Иако је више опција формирало политичку сцену у земљи, државна власт је комунистичке идеје сматрала једним од својих најозбиљнијих непријатеља и претњи одржању система „интегралног југословенства".[20] Након општих избора за уставотворну скупштину 1920. године Комунистичка партија је, истрајна у свом класно-социјалном програму, добила око 1.983.736 гласова и освојила 59 скупштинских мандата,[21] по чему је избила на треће место по бројној снази међу политичких странкама у држави. Овако велики политички успех партије која је отворено позивала на рушење актуелног режима, у условима опште нестабилности, државна власт је оценила као директну опасност за свој опстанак, па су предузете оштре мере против радничких и комунистичких организација. Владина наредба усмерена против комуниста, *Обзнана,* донета је 29. децембра 1921. године. Ограничавањем права на слободно изражавање мишљења, посебно промовисање социјалних идеја, „свођењем делатности" политички изузетно мотивисане Комунистичке партије, државна елита је очекивала успешно сузбијање комунистичких идеала и активности.[22]

17 Јасмина Живковић, *Коло српских сестара Пожаревац*, Пожаревац, 2007, 78-79.

18 Љубодраг Димић, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, 39-50. Прелазно доба од уједињења до првог устава, трајало је у Краљевини СХС више од две и по године, 1. децембра 1918. -28. јуна 1921. У том је периоду, на темељима српске државности изграђивања југословенска државна заједница, од самог почетка бременита бројним разликама и противречностима.

19 Јасмина Живковић, *Пожаревачки магистрат, Први нахијски суд у Србији*, 1821-2011, Изложбени каталози, каталог 19, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011, 63-68. Ivana Dovrivojević, *Kazneni zavodi u Kraljevini Jugoslaviji, 1929-1935*, u: „Istorija 20. veka", 1/2006, Beograd, 2006, 45-68.

20 Бранко Петрановић, *Историја Југославије, 1918-1978*, Београд, 1978, 29-36.

21 Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, 72.

22 Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013, 116-117. Ауторка наводи да је КПЈ називала Краљевину СХС творевином западног империјализма, у којој је српска буржоазија узела себи слободу да потчини

Исте је 1921. године био донет и пропис којим је борба против комуниста добила легитимитет, а партијски рад „преведен у илегалне оквире“.[23] Предмет закона су биле постојеће политичке странке, са нагласком на комунистичку, уз ограничавање политичких али и других окупљања народа по политичком основу,[24] као и „растурање“ свих политичких странака које у програму имају „ознаку верског или племенског“. Није било искључиво забрањено оснивање нових политичких удружења, али је то морало бити урађено уз услов – дозволу управне власти која је гарантовала легитиман рад истих. Намера је очигледно била да се учврсти краљева власт и да се спречи било каква организација која би представљала промену поретка у земљи. За такво деловање, законом кажњив, била је предвиђена смрт или тешка робија у трајању од 20 година.[25]

Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави (1921) познат и као *Закон о заштити државе*, прогон против комуниста је „увео“ у нову и ефикаснију фазу, са превасходним циљем да се Комунистичкој партији нанесе „јак ударац одузимањем 59 скупштинских мандата“, те хапшењем партијских првака и симпатизера, партија организационо и кадровски уништи.[26] Као један од најрепресивнијих закона у том времену, прописао је смртну казну за седам нових кривичних дела. Истим су *Законом* суспендоване уставне одредбе о слободи збора и удруживања грађана и о слободи штампе.[27] Као злочинство у смислу казненог законика, по *Закону о заштити државе* су се сматрала и дела писања, издавање, штампање, растурање књига и других објава, којима се подстиче на насиље према државним властима предвиђеним Уставом или се уопште угрожава јавни мир и доводи у опасност јавни поредак. Ово је посебно било предвиђено за сваку „писмену или усмену комунистичку или анархистичку пропаганду или убеђивање других да треба променити политички или економски поредак у држави злочином, насиљем или ма којом врстом тероризма“. Ту је долазило и организовање, потпомагање и постајање чланом удружења које има за сврху пропаганду комунизма, анархизма, тероризма или удружења ради припреме или извршења убиства, или за нелегално и непарламентарно присвајање власти, затим издавање у закуп или ма у ком виду уступање зграда или простора за окупљање лица, као и организовање, удруживање, пропаганда са циљем да се проузрокује војна побуна, метеж или незадовољство код војника или да се грађани или војници не одазивају војним којима је циљ припрема или рад на остварењу циљева насилне промене система власти у земљи, као и уопште свака пропаганда против војске у свим сегментима њеног ангажовања. Такође производња, прикупљање оружја, или сличних „опасних справа“, њихово прикривање у циљу рушења поретка, довођење увезу са особама или сличним политичким удружењем у иностранству, ради помоћи у остваривању циљева против уређења, поретка или јавног мира у земљи, и најзад припрема, покушај или извршење убиства ма ког органа власти или политичке активности – сматрали су се делима против јавне безбедности и поретка у држави. Казна за „ма које од кривичних дела из члана 1. овог Закона“ представљала је смртну казну или робију до 20 година, а припреме за исто робијом до 20 година, уз конфискацију предмета кривичног дела. Закон је захтевао беспоговорно саглашавање „одредби из општег каз-

јужнословенске народе и да израбљује радничку класу.

23 М. Ж. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 116-118. КПЈ је прешла у илегални рад, њени су чланови хапшени, мучени или протеривани

24 Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад, 2002, 518. Милена Анђелковић, *Шестојануарска диктатура и Кривични законик Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (мастер рад), Ниш, 2018, 18.

25 *Закон Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, година III – 1921, број 170А од 3. августа 1921.

26 Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић, *Државно правна историја Југославије*, Београд, 1984, 399. Обзнаном, актом владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 30. децембра 1920. године је био забрањен рад Комунистичкој партији Југославије. Образложење је било да „растројени и реакционарни елементи спремају ових дана напад на државу, њено устројство и друштвени ред“ да би „завели болест бољшевичку, која се зове комунизам, влада је наредила да се забрани „свака комунистичка и друга разорна пропаганда“ да се обуставе њихове организације, затворе њихова збориштa, забране њихове новине и сви други списи који би мутили мир и спокојство државе...“ Истим актом је било наређено да се из државне службе отпусте сви чиновници који спроводе бољшевичку пропаганду, а студентима комунистима одузму стипендије. Vahidin Mahmutović, *Politički osuđenici u KZ Zenica u periodu 1918-1941. godine*, u: „Anali pravnog fakulteta univerziteta Zenici“, god. 6, br. 12, Zenica, 2013, 267-276.

27 Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Београд, 2013, 305-307.

неног законика и других споредних казнених закона, као и закона о штампи, о удружењима и зборовима, и других закона“ те се исте неће примењивати, уколико су противне *Закону о заштити државе*.[28] За судбину „недозвољених“ политичких мишљења и иступања, значајно је рећи да је, поред других одредби, *Видовдански устав* утврдио класична права и слободе, карактеристичне за грађанске уставе. Истовремено, уставне одредбе које су гарантовале одређена грађанска права и слободе су девастиране односно ограничене законом заснованом управо на самом Видовданском уставу.[29]

Питање државне стабилности, која је од почетка заједничког живота у Краљевини СХС била на сталном испиту, дошло је до изражаја стављањем Видовданског устава ван снаге и ступањем на сцену династичке диктатуре оличене у личности Краља Александра I Карађорђевића. Краљ Александар I Карађорђевић је 6. јануара 1929. године у Београду саопштио:

„Моме Драгом Народу, Свима Србима, Хрватима и Словенцима! Највиши народни и државни интереси и њихова будућност заповедају Ми, да се, и као Владалац и као Син ове земље, обратим непосредно Народу и да му отворено и искрено кажем оно, што Ми у садањем тренутку налажу Моја савест и Моја љубав према Отаџбини. Наступио је час, када између Народа и Краља не може и не сме више бити посредника. ...Моја очекивања, као и очекивање Народа, да ће еволуција нашег унутарњег политичког живота донети срећење и консолидовање прилика у земљи, нису се остварила. Парламентарни ред и сав наш политички живот добијају све више негативно обележје, од чега Народ и Држава имају за сада само штете....Од таквог нездравог политичког стања у земљи страда не само унутарњи живот и напредак, него и срећивање и развијање спољних односа наше Државе, као и стање нашег угледа и кредита у иностранству. Парламентаризам, који је као политичко средство по традицијама од Мога незаборављеног Оца, остао и Мој идеал, почеле су заслепљене политичке страсти злоупотребљавати у тој мери, да је постао сметња за сваки плодни рад у Држави.....Моја је света дужност, да свим средствима чувам Државно и Народно јединство. И ја сам решен, да ову дужност без колебања испуним до краја....Ради тога решио сам и решавам да Устав Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године престане важити. Сви земаљски закони остају у важности, док се према потреби Мојим Указом не укину. На исти начин доносиће се у будуће нови закони. Народна Скупштина изабрана 11. септембра 1927. године распушта се. Саопштавајући ову Моју одлуку Моме Народу, наређујем свима властима у Држави, да по њој поступају, а свима и свакоме заповедам, да је поштују и да јој се покоравају“.[30]

Након суспензије парламентаризма у Краљевини, уследила је оставка министарског савета изабраног од стране Народне скупштине и постављање новог сазива Владе, од стране Краља Александра. Краљева и власт државне управе је потом уређена *Законом о Краљевој власти и Врховној државној управи*.[31] Личност Краља је по Закону била неприкосновена и неповредива, а као носилац све власти у земљи, он није сносио никакву одговорност нити је могао бити „тужен“.[32] Истовремено је десетогодишњи напор да се прокламовано државноправно уједначавање окончa, исказивао сву спорост и нагомилане тешкоће, узроковане већ поменутим суштинским разликама између региона и народа који су конституисали Краљевину Југославију. Тако, без обзира на квалификацију суспензије парламентарног живота као дик-

28 *Закон Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, година III – 1921, број 170А од 3. августа 1921. Иван Јанковић, *нав. дело*, 328-330. Доношењу закона је и претходила два политичка атентата: Спасоје Стејић, комуниста опредељен за индивидуални терор, покушао је атентат на регента Александра Карађорђевића, а Алија Алијагић, као члан комунистичке групе „Црвена правда, је убио некадашњег министра унутрашњих послова и творца Обзнане, Милорада Драшковића. Обојица атентатора су осуђена на смрт.

29 Љубомирка Крклуш, *нав. дело,* 306-316.

30 *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, година XI-1929, бр. 6/1929. *Београдске општинске новине*, год. XXXIII, бр. 1. од 14. јануара 1929.

31 *Закон о Краљевској власти и Врховној Државној управи*, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, година XI-1929, бр. 6/1929. године. У односу на Устав из 1921. године, основна новина се огледала у законодавној власти која је припала искључивој надлежности Краља. Укидањем Народне скупштине, закони су установљавани строго Краљевим указом, потписаним од стране Председника Министарског савета и ресорног министра.

32 Милена Анђелковић, *нав. рукопис*, 18.

татуре оличене у личности југословенског монарха, управо су се тада, макар и у негативном контексту, стекли услови да се правни систем уједначи на територији читаве Краљевине Југославије. Тако се 1929. године и кривично-правна материја се нашла у корпусу унифицираних законодавних решења. У истом смислу, прописи о издржавању казни и санкционисању казнених дела, процесна правила у кривичном поступку, добили су своју легислативну форму, којом су правни партикуларизам и разлике у функционисању казнено-поправних завода углавном једнообразно сведене. Врховни законодавни савет, основан при Министарству правде 1929. године, успео је да уједначи материјално и процесно кривично право.[33]

Дакле, почев од 1930. све казне извршаване су по истом нормативном систему у целој земљи. Смртна казна 206 (вешањем), робија 207 (доживотна или временска од једне до двадесет година), заточење (од једне до двадесет година), строги затвор и затвор (од седам дана до пет година) и новчана казна биле су прописане као главне казне, а губитак часних права и губитак службе као споредне. Законик је предвидео и више мера безбедности: задржавање по издржаној казни (до десет година у посебном заводу или 204). [34]

Кривични законик за Краљевину СХС, донет 27. јануара 1929. године (ступио на снагу 1. јануара 1930. године, допуне и измене од 9. октобра 1931)[35] спадао је у ред тадашњих модерних грађанских кривичних закона: поставио је принцип легалитета кривичног дела и казне, забранио ретроактивну примену закона, осим када је он блажи за учиниоца, прихватио формалну концепцију кривичног дела, предвидео деобу кривичних дела на злочине и преступе, успоставио посебан режим за малолетне учиниоце кривичних дела, и казне и кажњавање само за законом предвиђене кривице. Закон је разликовао две групе кривичних дела – кривична дела против опстанка државе, која су се квалификовала као издаја, и кривична дела против унутрашњег уређења државе, која су сматрана велеиздајом. Кривична дела против опстанка државе и њеног уређења су се сматрала „најглавнијим и најтежим делима политичке природе". Правничка разматрања ових дела, указивала су да за правилно схватање појма „политичког кривичног дела" није било довољно само „пазити на мотив кривичног дела или на његов објекат", јер су оба момента од велике важности. Чубински каже: „…погрешно би било, ако би се политичко дело уопште схватило као идејно дело, чији мотиви нису ни прљави, нити себични. Политички кривци из убеђења (као и други кривци ове групе), чак и ако се јављају као фанатичне присталице једних или других идеја, могу се у исто време руководити претераном амбицијом, жеђи за славом или влашћу, чак и користољубљем. Сходно томе, ако по правилу нормална казна за политичка дела мора бити *custodia honesta*, то у случају постојања себичних мотива, и законодавац и суд у делокругу своје власти, могу потпуно оправдано да не дају горњу привилегију". Када се говори о објекту кривичног дела код политичких кривица, управо је објекат то што их одваја од других кривичних дела. Објекат у овим делима је обично „егзистенција државе и непоколебљивост њене целине, независности и основа њеног уређења", јер чување ових добара представља једну од најважнијих дужности државе, те сваки напад на иста и сваки покушај да се на незаконити начин учини промена у тим добрима, квалификује се као „једно тешко дело против државе". Међутим, све је била приметнија тенденција, да се издвоје из опуса политичких дела и „на тај начин одстране од сваких могућих привилегија кривична дела, која нису управљена против уређења једне или друге државе, већ теже да се уништи свако садашње државно уређење и основе свега садашњег социјалног поретка". Таква дела су се сматрала анархистичким комунистичким

33 Љубодраг Димић, *Историја југословенске државности III, Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, 314-316. Поред кључног *Кривичног законика за Краљевину СХС*, само је у току 1929. године донето око 200 „обећавајућих" централних законских прописа. Ј. Живковић, *Пожаревачки магистрат*...., 67-68.

34 Dušan Jakšić, Dragomir Davidović, *Razvoj kaznenog sistema u krivičnom pravu Srbije,* u: „Specijalna edukacija i rehabilitacija", vol.12, br.4, Београд, 2013, 530.

35 *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, godina XI – 1929, br.33-XVI od 9. februara 1929. godine. Драгослав Лазић, *Кривични законик за Краљевину Југославију од 27. јануара 1929. са изменама и допунама од 9. октобра 1 931, II књига – Посебни део*, Београд, 1934, 87.

делима, и она су у значајном броју европских земаља била санкционисана у специјалним законима, што је учињено и у Краљевини СХС, односно Југославији. Ако су комунисти, по правилу сматрани „злочинцима из убеђења“, као најопаснији су у тој групи били виђени анархисти и комунисти, они из мржње према основима тадашњег државног и социјалног уређења, врше ради победе својих тежњи најтеже, најкрвавије и најопасније за државу злочине“.[36]

Другу групу значајних кривичних дела на чије се дешавање држава строго и бескомпромисно оглашавала, представљала су кривична дела против државне власти. Државна је власт један од битних елемената унутрашњег државног уређења, који се састоји у праву „заповедања над људима, на основу кога држава прописује одређени поредак који обавезује све људе на њеној територији, и које је обезбеђено правом на употребу силе према оном ко повређује та правила“. Кривична дела против државне власти су она која за предмет чињења имају повреду државне власти, права државе на заповедање и принуду, државну вољу, а преко државних органа. Иако је овој групи кривица је посебну пажњу посветио Кривични законик, ипак су поједина кривична дела чији је објекат заштите државна власти били уврштена у посебне законе. *Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави* је предвидео кривична дела уперена против унутрашњег уређења, а његове су се одредбе у тим кривицама примењивале као специјалне.

Посебну групу су представљала кривична дела против јавног мира и поретка, јер је добар правни поредак гаранција сваком грађанину „да може са сигурношћу и безбедношћу обављати своје редовне послове, знајући да ужива заштиту државне силе која брине о грађанима“. Стога је правни поредак једно од „најдрагоценијих правних добара, са којим заједно иде и јавни мир, као јавно уверење грађана о поштовању правног поретка“. За удруживање су биле предвиђене посебно тешке казне (робија до 10 година или строги затвор и губитак часних права). Потпомагање непријатеља за време рата против земље, повлачило је казну робије до 10 година, док је 15 година робије било предвиђено за дезертерство или подстрекавање на исто, побуну, убиство или непокорност војника Краљевине, одавање војних тајни и слична дела „слабије кажњивости“ у вези са војском и војном обавезом Краљевине СХС.[37]

У погледу политичких кривичних дела, *Кривични законик* из 1929. године је био *Lex generalis*, јер се за поједина кривична дела овог типа примењивао, скоро истовремено проглашен, *Закон заштити јавне безбедности и поретка у држави* (1929), као *lex specialis*. *Закон о заштити државне безбедности и поретка у држави* је изричито предвидео кривична дела, за које су казне биле много строже у односу на казне према *Кривичном законику*. Одредбе *Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави* су се одржале на снази и после доношења Кривичног законика, а што се образлагало потребом да се „додатно заштити поредак установљен“. [38]

Суштина посебног *Закона* односи се на квалификацију злочинства, „у смислу казненог законика“, за сва дела која су у писаном облику, штампи, усменим изјавама, организовању, пропагандом, удруживањем, издавањем простора у закуп, довођењем у везу или сваковрсних повезивањем лица и удружења, или само појединаца, производња или прикривање оружја и сличних, и најзад припрема, покушај или извршење убиства ма ког органа власти, којима се „иде на то да се ко подстрекне на насиље према државним властима, да се угрози јавни мир или доведе у опасност јавни поредак“. То је важило и за сваку писмену или усмену пропаганду или убеђивање других да треба променити политички или социјални поредак у држави злочином, насиљем или ма којом врстом тероризма“. Иза учињено кривично дело овако квалификовано је била предвиђена казна смрти или робија до 20 година.[39]

36 Мих. П. Чубински, *Научни и практички коментар Кривичног законика Краљевине Југославије (Посебни део)*, Београд, 1930, 2-4.

37 М. Анђелковић, *нав. рукопис*, 52-54. *Кривични законик СХС*, Службене новине КСХ, година XI -1929, бр. 33-XVI.

38 М. Анђелковић, *нав. рукопис*, 52-54

39 *Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави*, Службене новине Краљевине СХС, година XI-1929, бр. 6/1929.

Према *Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави* (1929), „злочинствима у смислу казненог закона“ су се сматрала дела: писање, издавање, штампање, растурање књига, новина, плаката или објава, којима се подстрекавало на насиље према државним властима, угрози јавни мир и доведе у опасност јавни поредак. Даље, организовање потпомагање или постајање чланом каквог удружења које би имало за сврху пропаганду комунизма, анархизма, тероризма или удружења са илегално приграбљивање власти“, уступање простора за окупљање лица који је циљ припрема или рад за остварење најпре наведених циљева, као и организовање, удруживање или пропаганда у циљу проузроковања војне побуне, метежа, непослушности или незадовољства код војника, неодазивању војним дужностима од стране грађана. За сва наведена дела по овом специјалном закону, учинилац је могао бити кажњен казном смрти или робијом од 20 година, док се предмети кривичних дела конфисковала. Посебне казне су биле предвиђене и за државне чиновнике, службенике, раднике војне администрације, службенике самоуправних тела, када су појединачно или у групи збор штрајка напуштали своју службу, казном затвора од 6 месеци до 3 године. Сва удружења и политичке партије које су вршиле циљеве кажњиве по чл. 1 *Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави*, као и сва удружења и политичке странке које врше пропаганду или убеђивање других лица о потреби промене постојећег поретка у држави, као и „све политичке странке, које носе обележје верско или племенско - забрањују се и растурају“.[40] Изменом Закона нешто касније додато је као дело против јавне безбедности и поретка у Држави писање, штампање издавање или растурање књига, новина, плаката, објава или слика, или на ма који други начин вршење пропаганде са циљем да се „створи убеђење или расположење код других, да се неки део Краљевине Срба, Хрвата или Словенаца издвоји из целине или као самостална државна власти да се сој са којом страном државом, или се циља промена постојећег државног уређења или промена политичко и социјалног поретка, казниће се робијом до 5 година“. Недела писања, штампе и слично представљала су и лажна тврђења у намери да се изложи „порузи или презрењу државне установе, узакони, уредбе или наредбе власти, политички или социјални поредак у земљу, или се чини раздор међу „племенима или друштвеним редовима или се на исти начин изазива племенска раздвојеност или раздор, такође подлеже кажњавању према одредбама поменутог Закона.[41]

Штампарске кривице, чувене у политичком и казненом животу Краљевине Србије,[42] остале су актуелне и у законодавном систему Краљевине СХС/Југославије, као основ за кривична гоњења лица чија је реч, изречена или забележена била на један или други начин уперена против власти, државе, поретка, у земљи или иностранству. *Законом о изменама и допунама закона о штампи* (1929) је било забрањено растурање и продавање новина и других штампаних списа, ако су исти садржали „увреду владаоца и чланова краљевског дома, увреду страних државних владара, непосредно позивање грађана да силом мењају земаљске законе, тешку повреду јавног морала, ако се штампаним списом изазива мржња против државе као целине, верски или племенски разлог, или ако је у штампаном делу почињен који злочин или преступ против државе по кривичном закону или по закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави“.[43] У односу на Закон о штампи, уочавамо да је *Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави* имао приоритет код примене казнених мера, за кривична дела, уколико су за иста дела у закону о штампи биле предвиђене блаже казне него *Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави*.

40 *Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави*, Сл. новине КЈ, година XI-1929, бр. 6/1929. Д. Јанковић, М. Мирковић, *нав. дело*, 389-391.

41 *Закон о измени и допуни Закона о заштити јавне безбедности и поретка у Држави од 6. јануара 1929. године*, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, година XI-1929, бр. 54 – XXII.

42 Јамина Живковић, *Поступање са осуђеницима у Пожаревачком казненом заводу – случај политичких криваца*, у: Група аутора, „Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казненог завода 1953-1918 - књига прва“, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, 181-213.

43 *Закон о изменама и допунама закона о штампи од 6. августа 1925*, објављен у Службени новинама КСХ, година XI-1929, бр. 6/1929.

Оснивање *Државног суда за заштиту државе*, као одељења Касационог суда у Београду, 1929. године, ради заштите јавног поретка и јавне безбедности, представљало је једну од манифестација јачања личне власти владара. У делокруг рада овог суда, Законом су стављени „извиђање, расправљање и суђење о кривичним делима из главе XI Кривичног законика Краљевине Србије и о делима из члана 1, 9, 13, 14 *Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави*". Предмети су били везани углавном за увреде краља или краљевске породице, антидржавни рад и слична дела. Овај суд је постао највиши у земљи, јер против његових одлука није било правног лека, радио је у већима од по седам судија, а чланове суда је бирао краљ, на предлог министра правосуђа. Касније је овај суд постао самосталан. Занимљиво је рећи да је *Закон о државном суду* имао ретроактивно дејство, дакле могао је бити примењен и на ситуације пре његовог доношења, „ако у тим делима још није изречена пресуда по суду прве инстанције", што су многи познати правници оценили као реакционарно законско решење. [44]

Када се говори о односу кривице и санкције, према „слову" *Устава* „смртна казна се није могла установити за чисто политичке кривице", уз изузетак „случајева извршења или покушаја атентата на личност Владаочеву и на чланове Краљевског Дома, за које је одређена смртна казна у кривичном закону". Изузетак од ослобођења од смртне казне представљали су и случајеви, у којима је уз „чисто политичку кривицу, учињено још неко кажњиво дело, за које је у кривичном законику одређена смртна казна, а такође и случајеви, које војни закони казне смртном казном". *Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави* (1929) је за дела која су предвиђена чланом 1. *Закона* (у оквиру којих се налазила „припрема, покушај или извршење убиства ма кога органа власти", али и сва друга дела квалификована као најтежа, која су представљала основ за санкционисање политичких криваца) је била предвиђена казна „смрти или робија до 20 година, уз конфискацију предмета кривичног дела".[45] Да ли је то значило кршење уставног начела о некажњавању политичких криваца смртном казном, или је овом законском одредбом врховни владалац показао да је „изнад уставног основног начела" у својој неприкосновеној владавини и управљању државом али и њеним грађанима? Критичари неодређености појма „политичке кривице", међу којима се налазио и Павле Павловић, говорили су о опасности да се „у времену мрака и подземног паковања" смртна казна изврши и над политичким кривцем. То је могло значити и да изрицање смртне казне за лица која, поред политичке учине и друго кривично дело, има само „једну сврху", а то је да „када се политички кривац жели казнити смрћу, дата формулација оставља могућност да се истом лицу придода још и нека друга кривица која ће учинити да оно оде у смрт".[46] Према званичним статистикама, само су у Србији од 1920. до 1940. године биле изречене 459, а извршене 232 смртне пресуде, што даје годишњи просек од 22 пресуде и 11 погубљења (у целој Југославији је у истом периоду изречене 904, а извршена 291 смртна пресуда, тј. у просеку 43 пресуде и 14 погубљења годишње).[47]

Смртне казне су изрицане највише за убиство и разбојништво са смртном последицом, али и за тероризам. Као терористи су кажњавани комунисти и хрватски, македонски и косовски сепаратисти. Код политичких кривица је „оштрица репресије" била усмерена према хрватским и македонским сепаратистима, углавном члановима усташке и македонске револуционарне организације. Против албанских сепаратиста су примењивана више оружана него

44 *Закон о државном суду за заштиту државе*, од 9. јануара 1929, објављен у Службеним новинама Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, број 7/1929. Јасмина Живковић, *Пожаревачки магистрат*... 68. У позитивном правној теорији и пракси, правним системима, основна начела доношења правних аката, општих или појединачних, законских и подзаконских, апсолутно искључују њихову ретроактивну примену.

45 *Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави*, Сл. новине КЈ, година XI-1929, бр. 6/1929.

46 Иван Јанковић, *На белом хлебу, Смртна казна у Србији 1804-2002*, Београд, 2012, 319-320. Приговори на решење о примени смртне казне на стицај кривица политичког и других карактера су пристизале са стране различитих политичких опција левих схватања и опортуних државној власти и монарху, при чему су најгласнији били југословенски комунисти, осокољени прилично добрим изборним резултатима 1920. године.

47 *https://sr.wikipedia.org/sr/Smrtna_kazna_u_Srbiji* (преузето 20.12.2019)

правна средства, иако су појединачни случајеви били забележени, као што се радило о лицу албанске народности који је, како би избегао плаћање дуга, убио свог повериоца, али уз помоћ двојице одметнутих качака, који су за свој рачун опљачкали имовину жртве. Та сарадња са одметницима га је „коштала главе“, па је осуђен на смрт и обешен у Пећи 1933. године, док његови сарадници, одметници никада нису ухваћени. Одборници Дечанске општине су тада тврдили да би „вешање било примљено са задовољством у народу, пошто о овоме месту још није било смртне казне“.[48]

Иван Јанковић је, на основу сачуване осудне документације, дошао до податка да је „двадесет правоснажних смртних пресуда“ изречено политичким кривцима. Од тог броја десет је пресуда изречено „припадницима усташког покрета“, а шест македонским сепаратистима, док су изречена пет помиловања. Кривице које су имале за последицу убиство, пуцање на жандаре или друга службена лица, или су за последицу имала смрт једног или више лица, велика материјална разарања изазвана активирањем експлозивних направа. У појединим случајевима суд је ценио као олакшавајућу околност младост, претходно понашање, неосуђиваност, признање, кајање, реакцију јавности. Тако је у случају извесног **Јураја Јуце Рукавине**, који је осуђен на смрт пред Државним судом 1933. године, јер је као члан удружења „Усташа“ прикупљао „оружје и поставио паклену направу на постоље споменика Петру I на Оточцу“, од значаја за помиловање била његова „врло уздржана“ молба у којој се бранио да се не залаже за „отцепљење Хрватске већ га је руководило искључиво незадовољство хрватског народа радом владе“. Државни органи су сматрали да је исказао „искрено кајање, а у обзир су узете и његове породичне прилике“.[49]

Велики број чланова комунистичке партије, њихових помагача и симпатизера је завршавао у казненим заводима. У малобројним изузецима, изрицање смртне казне код политичких криваца било је условљено постојањем другог кривичног дела квалификованог за казну лишења живота. Забележена су два случаја смртне казне. Потпоручник **Драгољуб Атанасковић** је одговарао пред војним судом с групом официра Мариборског гарнизона за припремање комунистичког преврата и комунистичку пропаганду, за које је дело осуђен на смрт и стрељан 1933. године. **Ђуро Харабаец** је процесуиран пред Државним судом за заштиту државе са групом комуниста оптужених за организовање „одбрамбених чета“ и комунистичку пропаганду и осуђен је на смрт, а спадао је у ред оптужених за стицај политичке и друге кривице, јер је једини одговарао и за убиство полицајца током демонстрација незапослених лица у Загребу. Обешен је 1936. године.[50]

Као „заведен“ је био помилован и зидарски помоћник **Антун Подгорелец**, члан „тројке“ која је припремала атентат на Краља Александра у Загребу. У овом случају је имао и велику подршку црквених великодостојника католичке надбискупије у Хрватској, који су се позивали на „хришћанску благост... помирење духова у великој нашој отаџбини Југославији“ а узрок се огледао у „партијском фанатизму“.[51] За кривицу што је био у контакту са софијским Друштвом избеглица из Западних покрајина, везано за Унутрашњу македонску револуционарну организацију (ВМРО), **Константин Вељковић Јорданов** је осуђен на смрт, али и помилован, јер је „по свему судећи“ био само један о учесника.[52] Комунисти заиста нису у већем броју „завршавали на губилишту“, према мишљењу И. Јанковића, вероватно јер је њихова организација стављањем у илегални рад ослабила, али могуће и због тога што је удруживања комуниста осуђеника у казненим заводима била веома добра, строго и јединствено позивала на примену основних уставних и законских прописа, која су начелно изузимала политичке кривице од смртне казне.

48 AJ-63-140-55: предмет из 1933. године. Иван Јанковић, *нав.дело*, 381.

49 AJ-63-108-1: Предмет из 1933. године. Иван Јанковић наводи још да је помилован на доживотну робију, Јурај пуштен из затвора 1939. године. У независној државни Хрватској имао је чин пуковника, а после рата је осуђен на смрт и стрељан као ратни злочинац. Видети. И. Јанковић, *нав. дело*, 382.

50 AJ-63-85-61: Предмет из 1936. године. И. Јанковић, *нав. дело*, 381.

51 AJ-63-64-33: Предмет из 1934. године. И. Јанковић, *нав. дело,* 382.

52 AJ-63-177-63: Предмет из 1933. године. И. Јанковић, *нав. дело,* 382.

Алија Алијагић – комуниста осуђен на смрт. Осудни случај Алије Алијагића,[53] није био непосредно везан за Пожаревачки казнени завод, али са „судеће“ и кривично-правне стране, вреди проговорити о судбини виновника једне од првих драстичних реакција комунистичке организације на доношење, код радништва социјалистички опредељених, озлоглашене *Обзнане*. Столарски радник Алија Алијагић је био одборник Синдикалног радничког већа, претходно социјалиста, а након *Обзнане* постао је „увјерен комуниста“. Сматрао је да пут којим су пошли социјалисти исте „неће никада довести до власти, нити ће имати жељени успех, те да је једини пут да радничка класа дође до власти у држави, пут отворене борбе, револуције и, по томе, уведење режима по руском примеру“. У Загребу је 1921. године извршном пресудом Кривичног судбеног стола, био осуђен ради „злочинства противу отечества, владатеља и устава и злочинства постојаног уморства по пар. 134 и 135 бр 1. Хрватског казненог закона на штету Министра Милорада Драшковић“. Досуђена му је смртна казна.[54]

Занимљиво је размотрити ток даљег суђења у случају комунисте Алијагића. Првостепени суд је 1922. године, по жалби Алије Алијагића и предлогу за помиловање донео негативну одлуку. У образложењу одбијања предлога за помиловање били су наведени „разлози јуристички, толико и они од јавног интереса“. Јуристички (правни) разлози као објективни су били ти што је оптужени „систематски и промишљено припремао, што је починио потајно уморство уз тежак злочин против отечества“. Надаље, по мишљењу првостепене судске инстанце, није било олакшавајућих околности: „има се уважити да оптужени није показао кајање, те да на чин није нагнан бедом“, као и то да је оптужени „чин починио у извршењу циљева комунистичког програма“. Моменат „ванредне погибељности његова чина за државу и поредак претеже, а што се види баш из учесталих атентата“ . Због тога је смртна казна оправдана једино као „средство генералне превенције“, јер „се омладина бацила фанатично на терористичку акцију“, што је све био довољан разлог да суд оптуженог Алију Алијагића „одбије за помиловање“.[55]

Међутим, далеко блажи став је имала виша судска инстанца. Кривични суд седморице Касационог одељења суда у Загребу није усвојио предлог првостепеног суда, јер „држи да, мада су по пресудном суду наведени разлози важни, ипак постоје околности, колико обзиром на нарав деликта, толико обзиром на особу оптуженикову, чине Алију Алијагића вредним помиловања“. Суд је даље образложио да је овај оптужени и осуђени починио „додуше уморство“, али је исто почињено из политичког мотива: „Алијагић пуца на Милорада Драшковића као носиоца противне политичке идеје, он пуца из партијског фанатизма, на из особног егоизма“. Из тог разлога, сматрало је одељење Касационог суда да „по пресудном суду наведене јуристичке објективне и субјективне околности губе на тежини, јер је наведени мотив дела врло важан за одмеру казни, а потом и код питања помиловања“. Као олакшица су истакнуте биле личне и породичне околности осуђеног, који је са „17 година остао без мајке, коју је убио отац, који је потом остао препуштен сам себи, у годинама када би требало највише родитељске љубави да има“, затим околности „светског рата“, а уз то лично није „био порочног пред живота, своја је дела делимично признао“. Довољно разлога, по мишљењу другостепеног суда, да је осуђени „вредан помиловања, а за случај овога да би му се смртна казна имала заменити са казном доживотне тешке тамнице“, закључио је Кривични хрватски славни стол седморице, као суд касациони у Загребу.

53 *Алија Алијагић* (1805-1922), родом је из сиромашне породице, завршио столарски занат и већ са шеснаест година постао је члан синдикалног покрета. Мобилисан је за време Првог светског рата, када је и протестовао због лоших услова у војној радионици у Мостару, када је први пут и ухапшен. Члан Социјалистичке радничке партије (комуниста) је постао 1919. године, а 1921. године је ступио у организацију „Црвена правда“. Као актер првог од политичких убистава у Краљевини СХС, био је осуђен на казну смрти. Видети више: Ђуро Загорац, *Завере и атентати у Србији*, доступно на www.tvoracgrada.com (приступљено 23.09.2020)

54 AJ-63-40-18: Решење Министарства правде о одбијању помиловања од смртне казне, бр. 7643 од 22. фебруара 1922. Циљ социјализма, по Алијагићу, се није могао постићи еволуцијом „јер она скреће идеју на десно, а презентанти те идеје постају опортунисти на штету радничке класе.“

55 AJ-63-40-18: Предмет Алије Алијагића у помиловању од смртне казне, број 3299-1921, достављен Одељењу Министарства правде, Загреб, 1922.

Занимљива је била и одбрана Алијагића. Тврдио је да је „припремао само уморство Драшковићево, што не може да буде злочинство против отечества. Противуречност је када је против припремних радњи суђен за злочинство против отечества, а ради свршеног чина за злочинство уморства, а може бити само једно или друго“. Припремне радње за кривично дело „смеране су само на нападај живота, а не на устав, па да се стога о злочинству против отечества не може говорити, тим пре јер није постојала ни вероватност да би се делом могла постићи сврха“. Истакао је да се налазио у „праведној нужној одбрани“, јер су „*Обзнана* и сви поступци државне власти били противправни напад на радничку класу, а пошто су сви мирни покушаји, да се тај напад отклони, остали без успеха, то је осуђени бранио живот, слободу и иметак својих другова и себе“. Даље је тврдио да је његов чин „чиста политичка кривица, по мотиву и сврси, а атентат на Драшковића је извршио јер је овај био творац *Обзнане* и спроводио против комунистичке политике, а не против Устава. Није само велеиздаја политички деликт, већ је то и уморство учињено изу политичких мотива, па да се стога имала узети у обзир, сходно уставу, одредба која у таквом случају искључује смртну казну.“ У првостепеном је поступку суд на главној расправи по своме слободној оцени стекао уверење да је Алијагић са осталим са оптуженима створио посебно терористичко удружење у сврху, да се путем револуције, силом и крвопролићем уведе совјетски режим у држави дакле силовитим начином посве промени досадашње државно уређење, те да то постигне одлучио се извршити атентатом на више министара“.[56]

На основу изнетих судских аргумената, појашњења, оптужбе и одбране, уочили смо међусобно супротне констатације, које нису неуобичајене у судским кривичним споровима, када окривљена страна настоји да свој положај побољша у смислу постизања што мање казне или чак ослобађања. Окривљени комунистички „прегалац“ раних година је, међутим, посредно признао везу између дела убиства и основне идеологије коју је заступао, а која је у ствари била директно усмерена на државних пропис којим је југословенски законодавац стриктно санкционисао комунистичко деловање. Дух револуционара комуниста, Алијагић је јасно исказао одбацивши мирни пут политичких и социјалних промена, те је његово опредељење за револуцију, у датом тренутку сматрано насиљем и тероризмом, те деловањем против државе и њеног уређења. Држава је, у случају овог комунисте, одабрала строжи степен кажњавања, јер се радило о удруженим делима комунистичког рада са убиством као смртним исходом. Из тог разлога, казна је остала најтежа: Алија Алијагић је осуђен на смрт и обешен у загребачком затвору 8. марта 1922. године.

Телеграм браниоца Алије Алијагића, адвоката Ива Политеа, југословенском краљу, са молбом за помиловање окривљеног, надахнуто образложеном, није помогао. Политео је писао: „У име човечности и из љубави према државним интересима који се у данашњим приликама који се у данашњим приликама боље учвршћују обзиром и благошћу, него ли скрајном строгошћу, молим као држављанин и бранилац Алије Алијагића да Ваше Величанство изволи помиловати на смрт осуђеног мог брањеника политичког и неегоистичног делинквента жртву свог фанатизма. Усуђујем се то молити непосредно Ваше Величанство, јер право помиловања као чисто лично право припада по Уставу, Закону и нарави саме ствари, једино и искључиво Вашем Величанству. Ако Ваше Величанство не би изволело удовољити овој молби, онда молим бар ту милост да се јустификација обави стрељањем, а не вешањем“. Међутим, тадашњи министар правде није могао „ову молбу препоручити Њ.В. Краљу, па према томе имаће се судска казна над Алијом Алијагићем извршити вешањем“.[57]Режим је показао своју одлучност да сузбије социјалне, револуционарне и комунистичке идеје, док је истовремено сам чин према Алијагићу довео до масовних демонстрација од стране комуниста, док се и сама даља активност комунистичке партије наставила, те

56 AJ-63-10-18: Став Кр. хрв. слав. далм. стол седморице, као суд Касациони у Загребу, од 21. јануара 1922. године.

57 AJ-63-40-18: Предмет из 1924. године.

су казнени заводи у земљи све више примали на издржавање казне осуђенике по основу ове политичке кривице.[58]

На другој страни, са ослобађајућим или веома благим казнама, налазила су се дела која су према *Кривичном законику*, била усмереним на „јавно излагање порузи или презрењу Владаоца, његова права, законити ред наслеђа или постојећи облик владавине". Два случаја политичких дела нису била везана за комунистичке активности и деловање. Извесна **Халиловић Зида**, тежакиња из Доње Вишће, општина Живинце среза Тузланског, је била осумњичена да је 11. октобра 1933. године у „свађи са комшијом око имања опсовала Краља и државу који му је дао право на земљу". Затим је „опсовала цркву где се Краљ Богу моли и бројанице које на себи носи". Осумњичена, наравно, није признала вређање Краља, већ само свађу са комшијом који „ју је гледао, јер је била као муслиманка непокривена", као и да је пријављена „из освете". У реферату Министарства правде је наведено да јој се „овога пута кривична одговорност неће узети у обзир", јер се из „ислеђеног материјала види да је између осумњичене и сведока пријавитеља дошло до свађе из чисто верских обзира, уз манифестацију међусобне нетрпељивости, због чега је осумњичена изговорила инкриминисане изразе у изазваном стању без размишљања о последицама својих речи, па како је у накнадној својој молби навела, да се никада о Краљу не би огрешила и да је сирота, а деца да су јој без икакве заштите". У другом случају извесног **Савић М. Миливоја**, тежака из Топонице, среза пожаревачког, сачињен је реферат због преступа из пар. 307 Кривичног законика, према коме је исти приликом премеравања земљишта у његовом дворишту напао геометре и том приликом „псујући их грдио је и Краља и цео краљевски дом и целу државу , која их је упутила у његово имање". Иако се сумњичени бранио да се не „сећа да је ма кога псовао па ни Краља и Краљевски дом", оцењено је такође да изјава само једног сведока није довољан доказ да се пријава проследи јавном тужиоцу ради кривичног гоњења, те су списи архивирани.[59]

Комунисти – најбројнији политички осуђеници у Пожаревачком казненом заводу

Закон о заштити државе и јавног поретка је добио свој пуни исказ и примену код процесирања чланова Комунистичке партије Југославије. Скоро одмах по доношењу нових казнених прописа у Краљевини (1929), велики број младих лица је било је осуђен по основу одредаба *Закона о заштити државе*. Комунистичке кривице су, и поред судбине Алијагића, учестале, процесуирани и осуђени кривци упућивани на издржавања досуђене казне у неколико југословенских затвора. Према писању М. Манојловића, а на основу М. Владимировића, прву групу политичких осуђеника који су осуђени на временске казне после доношења *Обзнане* 1920. године и *Закона о заштити државе*, пристиглу у Пожаревачки казнени завод чи-

58 *Исто.* Предмет **Родољуба Чолаковића**, такође осуђеног на робију, открива да је заједно са Димитријем Лопандићем посредно саучествовао у кривичном Алије Алијагића, када су још 1921. године одлучили „извести атентате на министра председника Пашић, министра Драшковића, Прибићевића и Куковца." Чолаковић је у сврху атентата на министра „на расположењу Милорада Драшковића, дао оптуженом Алији Алијагићу 300 динара за подмирење трошкова путовања из Загреба, након чега је заиста Алијагић извршио злочин", што је значило да су за „злочинство потајног уморства навлачно прибавили средства те уз то саветом и упутом за сигурно извршење тог злочина допринели", за које је дело по чл. 87. кривичног закона, с обзиром на пар. 34 и 68 Кривичног законика утврђена „казна робије у трајању од 15 година". У образложењу се каже да је Родољуб Чолаковић, ђак високе трговачке школе у Загребу, „од југославенског националисте постаје након преврата уверени комуниста, којему је комунизам једно корисно и нужно добро за човечанство". И даље се образлаже да је „..њему циљ комунизма тај да радничке класе преузму путем социјалне револуције сву политичку власт у своје руке, и то на тај начин, да разбију буржујску државну машину и на место њено ставе своју државну машину". Након издавања Обзнане, састао се Чолаковић у Загребу јула 1921. године са **Рудолфом Херцигоњом**, те су у разговору о услед тога насталој политичкој ситуацији дошли до закључка да се „тако велико социјални проблем, као што је рушење буржујске државне машине и стварање радничких и сељачких совјета, не може решити путем терора, али да се индивидуалним терором може бар да успостави стање какво је биле пре Обзнане. Касније се разлаже ситуација као треба да буде организована та терористичка организација, а Чолаковић помоћ планира са садруговима како би се у Бјељини имала основати терористичка организација у свађу извођења атентата на министра и чланове владе, у циљу да се прилике да повуку обзнану. Чолаковић. Лопандић и Херцигоња су саставили манифест радницима и сењацима, који је писао о томе да су Обзнаном радници стављени у „изванредни положај, а излаз из ове ситуације да је могућ једино тако да се на терор буржоазије одговори њиховим терором. На састанку који је сазвао Чолаковић, присуствовали су Лопандић, Петровић, Алијагић и Ивановић.

59 АЈ-63-139-147: Акт Министарства правде бр. 103561 од 14. новембра 1933. године.

нили су управо комунисти. Међутим, ако своја сазнања о политичким осуђеницима у југословенским затворима међуратног периода, изведемо из оквира стереотипа обојених комунистичким сентиментом, објективизираћемо их пажљивим проучавањем архивске грађе која је похрањена у данас доступним архивским установама.[60] У њој налазимо сазнања о првим револуционарним идејама комунистичког миљеа, њиховим заступницима и промотерима, који су пострадали од „слова" законског прописа о заштити државе инспирисаног тек донетом *Обзнаном*.

У Пожаревачки казнени завод су 1922. године спроведени **Филип Филиповић**, први секретар КПЈ, а поред њега и **Владимир Чопић**, **Никола Ковачевић**, **Ђуро Салај**,[61] **Шимон Паликаш**,[62] као и чланови Извршног одбора КПЈ, **Иван Чоловић** и **Драгомир Марјановић** (обојица по занимању типографи), **Влада Мирић** (бравар), **Лаза Стефановић** (столар), те професори **Живота Милојковић** и **Милош Требињац**.[63]

Филип Филиповић. Један од познатијих политичких осуђеника у Пожаревачком казненом заводу између два светска рата био је **Филип Филиповић** (1879-1937). Иако је рођен у Чачку, његов отац Васа Филиповић био је родом из Великог Градишта, а једно време је радио и као наставник у Пожаревачкој гимназији. Филиповић је завршио основну школу и Гимназију, матуру је полагао у Београду, потом прву годину дана студија окончао на Техничком факултету у Београду, након чега је прешао у Петроград и са одличним успехом завршио природно-математички одсек Филозофског факултета. Веома брзо је постављен за професора у Трговачкој академији у Петрограду. Ту се упознао са идејама социјалне демократије и постао члан једног марксистичког кружока. Придружио се покрету Димитрија Туцовића, српском радничком покрету и постао његов близак сарадник. Уочи Првог светског рата, на позив самог Туцовића, Филиповић је дошао у Београд и постао секретар Радничке коморе. У Првом светском рату је заробљен и одведен у логор Ашах, одатле у Беч, а један део свог живота у заробљеништву провео је и у будимпештанској тамници. [64]

По завршетку Првог светског рата Филиповић се вратио у Београд, где је на Конгресу уједињења КПЈ у Вуковару, постао први секретар Комунистичке партије Југославије. Тада је и на општинским изборима изабран за председника београдске општине, нешто касније се налазио и на листи Комунистичке партије за посланика у старопазовачком срезу. Када су донета *Обзнана* и *Закон о заштити државе 1921. године*, Филип Филиповић је, заједно са Николом Ковачевићем и Владимиром Чопићем, изведен пред суд у „Видовданском процесу", а после седам месеци проведених у београдском затвору „Главњача", 22. марта 1922. године му је, у поступку пред судом, заједно са атентатором Стејићем и групом комуниста, изречена пресуда од две године робије.

На издржавање казне је био упућен најпре у казнени завод у Сремској Митровици, а у Пожаревачки завод је пребачен 21. марта 1923. године, у коме је окончао издржавање казне затвора и на слободу пуштен 5. септембра 1923. године. Владимировић је забележио да је приликом изласка из затвора, Фили-

60 AJ-726: Тако се у Архиву Југославије чува грађа Управе казнионе у Пожаревцу, која обухвата 37 предмета осуђених комуниста. Предмете сачињавају досијеа у којима се налазе осуђенички листови са прилозима. Предмет носи назив према прво именованом лицу у оквиру предмета. Сачуван је регистар судских пресуда. Постоје и посебне групе докумената које се односе на предмете осуђених партизана 1942-1943, „мариборску аферу" 1932-1940, као и група предмета који нису заведени у регистар Пожаревачке казнионе. У овом делу збирке сачуван је допис Министарства правде управи Казненог завода Пожаревац, којим се доставља Указ краљевских намесника о помиловању осуђеника од 24. марта 1936. грађа је оригинална и односи се на период 1919-1943.

61 *Ђуро Салај* (1889-1958) је веома рано почео са пропагирањем и борбом за социјалдемократска права, а један је од оснивача Социјалдемократске радничке паније Југославије 1919. године. Наредне 1920. године је на изборној листи КПЈ изабран за градског заступника у Славонском Броду, а после неуспелог атентата на краља Александра I је ухапшен и у оквиру Видовданског процеса је 1922. године осуђен на две године затвора које је издржао у Пожаревачком казненом заводу. У каснијем периоду наставио је да се бави партијским и синдикалним радом, као и друштвено-политичким радом у социјалистичкој Југославији. Видети више: https://sr.wikipedia.org/sr-esDjuro_Salaj (pristupljeno: 01.10.2020)

62 AJ-726-K1: акт Одељења јавне безбедности Управе града Београда бр. 15253 од 15. јула 1922. године. Физикус града Београда је прегледао осуђена лица пре почетка спровода и утврдио да су сви „здрави и да пут могу издржати".

63 М. Манојловић, *Пожаревац у међуратном времену II 1918-1941,* Пожаревац, 2019, 12,13. Младен Владимировић, *5 векова писане речи*, Пожаревац, 1965, 142-143.

64 Перо Дамјановић, *Филип Филиповић, Фрагменти за биографију*, у: „Годишњак града Београда" књ.VI, Београд, 1959, 205.

повића дочекала „маса народа, пожаревљана“. Заједно са Ковачевићем и Чопићем, као и групом пожаревачких радника, најпре је посетио гроб Васе Пелагића и одао почаст узору социјалних идеја и слобода. Тада се упутио у виноград свог пријатеља, где су се окупили најближи сарадници и чланови организације из Пожаревца, „певала се Интернационала и држали политички говори“. Тада је дошло до сукоба са жандармеријом, која је покушала „плотуном из пушака да спречи манифестације радника својим ослобођеним посланицима Комунистичке партије, а потом их је многе ухапсила, кундачећи их по затвору“.[65] У сукобу је било повређено више лица, а сам Филиповић је „стражарно“ био спроведен у Дубравицу, одакле је 5. септембра био упућен бродом за Београд. На београдском пристаништу га је такође сачекала група присталица, а Саша Марковић је записао да су тада Филиповићу и групи његових сабораца и другова из затвора, Моша Пијаде и Бора Продановић „организовали величанствен дочек“.[66] Вреди поменути да је Филиповић у Пожаревачком казненом заводу написао популарну књигу „Развитак друштва“. Исписане странице књиге је дотурао својим пријатељима из Пожаревца, а ови су сав материјал слали у Београд, где је одмах вршена припрема за штампање, што се догодило чим је изашао из затвора. Занимљиво је истаћи и познату одбрану којом се Филиповић обратио суду на суђењу 1921. године, између осталог, и овим речима:„…Ми се не боримо против личности, него противу застарелих историјских установа...“.[67]

Пуниша Рачић. Посебну пажњу тадашње југословенске политичке и друге јавности је заокупљао случај Пунише Рачића (1886-1944), народног посланика из Слатине. Свакако је био најпознатији осуђеник политичке природе који је казну затвора издржавао у Пожаревцу. Жустра посланичка расправа у Народној скупштини 20. јуна 1929. године имала је трагичан епилог. Представник народних радикала, посланик Пуниша Рачић је тада у атентату на посланике Хрватске сељачке странке у Народној скупштини, убио др Ђуру Басаричека, Павла Радића, ранио Стјепана Радића, који је преминуо од последица рањавања, и ранио Ивана Гранђу.[68] Према другостепеној пресуди Апелационог суда у Београду, Пуниша Рачић је био осуђен по више дела: најпре за дело покушаја убиства према „др Ивану Пернару, са шест месеци затвора, која казна претворена у казну робије износи 4 месеца затвора“; за друго дело убиства Ђуре Басачирека, осуђен је на 20 година робије, за треће дело „покушаја убиства према Ивану Гранђи са пет година робије, за дело убиства Стјепана Радића, са 20 година робије и за дело убиства Павла Радића, такође на 20 година робије“. Апелациони суд је одлучио да оптужени Пуниша Рачић за дело хотимичног убиства с предумишљајем и дела покушаја свих убистава за које је оптужен, буде „пуштен испод суђења“.[69] Иако је за стицај свих дела, по вишеструким кривицама, добио укупну казну од 33 године и 8 месеци робије, осуђен је на 20 година јер је то била максимална казна по важећем кривичном праву у земљи. У исту је било урачунато време проведено у притвору.

Прву ноћ по хапшењу, Пуниша Рачић је провео у ћелији судског затвора у Београду. *Правда* је писала тим поводом (1928):

„Судски затвор, који се налази у истој згради где и полицијски, није имао таквога госта све од оног дана када су притворени 1921. године комунистички посланици. Пуниша Рачић добио је исту ону ћелију у којој је претходно био затворен комунистички посланик **Никола Ковачевић**.[70] Чим је, у неко доба ноћи, саслушање Пунише Рачића, од стране истражног судије г. Свете Милутиновића, завршено, прит-

65 Перо Дамјановић, *нав. рад,* 207.

66 М. Манојловић, *нав. дело*, 13. Саша Марковић, *Стазама смелих*, Пожаревац, 1979, 7-8.

67 Младен Владимировић, *Пет затвореника пожаревачке тамнице*, у: „Пожаревачки алманах, Пожаревац, 1957, 212-213.

68 Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, књига 1, Београд, 1988, 76-95.

69 АЈ-726-К-1: Пресуда Апелационог суда у Београду, бр. 73653 од 25. јула 1929. године

70 *Никола Ковачевић* (1890-1964), брат Саве Ковачевића, команданта Треће ударне дивизије НОВЈ и народног хероја, члан Комунистичке партије од 1920., револуционар, као новинар и представник КПЈ живео од 1937. до 1941. живео у САД и Канади, у послератној Југославији био истакнути друштвено-политички радник. Извор: *Мала енциклопедија Просвета*: општа енциклопедија 1, К-Пн, Београд, 1986, 1016.

ворени посланик спуштен је у ћелију која је већ била опремљена....Ћелија је једна обична соба, голих зидова и потпуно празна. Ни кревета, ни игде ичега изузев можда прљавих отисака по бело окреченим зидовима од пригњечених стеница. Рачић је, приликом спровођења из канцеларије где је вршено саслушање, до ћелије, ћутљиво и озбиљно посматрао необичну околину. Самртна тишина која је на све стране владала у овој кући, утицала је на Рачића поражавајуће".[71]

После годину дана проведених у београдској самици, за време истраге, Рачић је био премештен у Пожаревачки казнени завод, на даље издржавање казне. Стога се и његова породица преселила у Пожаревац, како би могла чешће да га посећује. По издржаној казни од 10 година, што је чинило половину од укупно изречене осуде, у складу са правилима поступања у затвору, Рачић је добио статус слободњака, а са тим и привилегије у односу на остале затворенике. Тако је могао слободно да се креће градом током дана, што му је омогућило да са породицом проводи пуно времена.[72] Према допису Управе Пожаревачког казненог завода осуђеник Пуниша Рачић М. Бр. 9163, је 8. јуна 1941. године отпуштен из завода на условни отпуст. [73]

Углавном је за политичке кривице, ако нису биле удружене са тежим кривичним делима по Кривичном законику, биле досуђене казне у висини од 1 године строгог затвора или 1 године робије, до 5 година робије, али је било осуђених и до 10 година (два осуђеника на 10 година робије, налазила су се у бекству). Тако је **Иван Бријачек** из места Збијег код Осијека (Хрватска) осуђен је 1928. године од стране Београдског суда на 5 година затвора, по чл. 1 ст. 2 *Закона о заштити државе*. Карактеристика Ивана Бријачека, по занимању кројачког занатлије, каже да је био члан Комунистичке партије, дела извршио из мотива „социјалне револуције", у казненом заводу се добро владао, али је добио негативно мишљење Саветодавног одбора у погледу условног отпуста „пошто је осуђен по Закону о заштити државе и нема изгледа да ће његов живот користити постојећем друштвеном поретку, то га одбор не предлаже за условни отпуст".

Фрања Кордић Дебељко, стар 35 година из Мостара, осуђен је од стране Државног суда за заштиту државе на две године строгог затвора, као члан Комунистичке партије, социјални револуционар, први пут осуђиван. **Алојз Михаљчић**, двадесет трогодишњи студент медицине, био је осуђен 1930. године такође на 2 године строгог затвора, јер је као „члан комунистичке партије радио на ширењу комунизма". По истом су основу у Пожаревачком казненом заводу робијали и др **Јосип Потрч** из Птуја, доктор медицине, „осуђен на две године строгог затвора, јер је из мотива социјалне револуције, био члан Комунистичке партије", **Јосип Радобаља** (фабрички радник, 25 година стар) из Омиша, **Јосип Цази,** машинбравар, стар 23 године.[74]

Истих година углавном били су **Ковачевић Павле**[75] (23 године, приватни чиновник), из Грахова (код Никшића), осуђен на пет година затвора, и **Кечић Димитрије,** звани „Димко", 26 година стар, зидарски радник из Паланке у срезу Јасеничком. Пресудом Београдског апелационог суда од 18. априла 1928. године за дело из чл. 1 тачка 2 *Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави,*

71 Лист *Правда*, број 165, од 22. јуна 1928, страна 5.

72 Мартин Матијашевић, *Политички осуђеници у Забели 1929-1931 – контекст једног времена*, у: „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац", год.VII, број 7, Пожаревац, 2018, 214.

73 AJ-726-K-1: акт бр. 3989 од 10. јуна 1941. године.

74 *Јосип Цази (1907-1977):* Био је активан члан СКОЈ-а од 1920. године, а када је 1927. године откривена илегална штампарија листа „Млади Бољшевик", био је осуђен на пет година затвора, ка казну је издржавао у Пожаревачком казненом заводу. После робијања је био интерниран 1933. године у Вуковар, где је наставио да се бави комунистичким и синдикалним радом. Доступно на: https://sr.wikipedia.org/sr-ecJosip_Cazi (приступљено 01.09.2020)

75 *Павле Ковачевић (1905-1942)*: Био је веома политички активан, члан Савеза Комунистичке омладине Југославије, потом и Комунистичке партије Југославије, због чега је 1927. године ухапшен у Београду, а 1928. заједно са Николом Котур и Јосипом Цази осуђен на петогодишњу казну затвора, коју је издржавао у Пожаревачком казненом затвору. О револуционарном путу Павла Ковачевића предмет расправа су биле одређене контроверзе, попут информација да је заједно са појединим својим комунистичким саборцима почетком 1942. године учествовао у „лијевим скретањима", која су се одликовала „учињеним многим тешким грешкама у развоју Народноослободилачке борбе у Херцеговини, и извршени одређени злочини у циљу спровођења социјалистичке револуције". Једним од злочина у којима је учествовао, сматрало се и убиство оца Павла Ковачевића, Петра, који је био раније официр војске Црне Горе. То је довело до неповољних последица по развој Народноослободилачког покрета у Херцеговини, па су актери „лијевих скретања 1942. године партијски кажњени". Видети више: *Херцеговина у Народноослободилачкој борби,* Београд, 1986, доступно на: https://sr.wikipedia.org/sr-Павле Ковачевић (приступљено 23.09.2020),

био је осуђен на пет година заточења, такође због чланства у Комунистичкој партији. После бекства, када је ухваћен на граници у Марибору, „стражарно“ је спроведен у Пожаревачки казнени завод на издржавање казне.[76] Условни отпуст такође нису добили „пошто су чланови Комунистичке партије у илегали и не дају доказа да ће постојећем друштвеном поретку користити“. На једну годину затвора, по истој пресуди су осуђени: **Обрен Николић**, обућарски радник, **Коча Митић**, кројачки радник, **Лука Марушић**, кројачки радник, **Богосав Тодоровић,** столарски радник, **Гојко Самарџић**, студент технике, **Александар Здравковић**, браварски радник, **Ђорђе Папрић**, зидарски радник, **Петар Прашћело Петровић**, ткалац, **Василије Стајковић**, столарски радник и **Светислав Стефановић**, трговачки помоћник су осуђени на по 6 месеци затвора. Сви су казну издржавали почев од 1928. године, у Пожаревачком казненом заводу.[77]

Светисав Стефановић „Ћећа“, родом је из пожаревачког краја, рођен је у Кучеву 1910. године, у сиромашној породици. У родном месту је завршио основну школу, потом у Пожаревцу два разреда гимназије, али је због слабог материјалног стања напустио гимназијско образовање и отишао у Београд на занат. У контакту са социјал-револуционарним идејама, постао је члан Савеза комунистичке омладине Југославије 1927. године, активан као секретар партијске ћелије, касније и секретар Рејонског комитета СКОЈ-а „Дунав“. Крајем 1927. је ухапшен, с групом скојеваца, и фебруара 1928. године осуђен на шест месеци затвора, које је издржао у пожаревачком затвору. И у каснијем периоду активног рада у комунистичкој партији, Стефановић је био осуђиван, али је казну затвора издржавао у Сремској Митровици. У послератној Југославији био је један од високих партијских и државни функционера, пре свега познат као помоћник министра унутрашњих послова Александра Ранковића од 1946-1953. године. Носилац је бројних југословенских и иностраних одликовања, између осталог Ордена народног хероја Југославије (1953). [78]

Поред наведених, као комунисти су у Пожаревачком заводу казну издржавали **Иван Милутиновић**, **Ђоко Пајковић,**[79] **Вуко Тмушић**. Као осуђеници политичке природе у Пожаревачком заводу су били евидентирани и професор **Огњен Прица,** студент права **Петар Пешут** студент права, као и **Јозеф Финци**, књижар. **Иван Милутиновић „Милутин“** је као члан комунистичке партије, био добро познат београдској полицији, чији су га агенти често пратили. Ухапшен је 18. јануара 1928. године, мучен у београдском затвору Главњача, признао је да је „члан удружења марксиста на Београдском универзитету и да је идеолошки комуниста, али да није члан Комунистичке партије нити Комунистичке омладине“. По оптужници је процес пред првостепеним суду у Београду трајао месец дана, када су оптужни докази тврдили да је „растурао забрањену штампу, да је у његовом стану нађен већи број књига и часописа забрањене комунистичке литературе, да се у полицији лажно бранио и слично“. Осуђен је по Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави на казну затвора у трајању од шест месеци, коју је издржавао у Пожаревачком казненом заводу у периоду од 17. марта до 7. августа 1928. године,

76 АЈ-726-К-1: Спроводна акта са личним описом осуђеног лица, од 14. јуна 1930. године.

77 АЈ-726-К-2: Акт Управе казненог завода бр. 4261 од 19. маја 1928.

78 *Narodni heroji Jugoslavije N-Ž, Beograd, 1982*, 219-220. Бојан Димитријевић, *Ранковић, други човек*, Београд, 2020, 347-362. Био је један од дискредитованих партијских кадрова, заједно са Ранковићем, у сад већ историјском Четвртом (Брионском) пленуму 1966. године. Остало је забележена његово излагање (и одбрана) када је за разлику од Ранковића „иступио енергично, одлучно изневши своју одбрану“. Не тврдећи да није било грешака у његовом раду у органима безбедности, негирао је оптужбе на његов и Ранковићев рачун…закључио је своје излагање констатацијом да је „заслужио и даље чланство у Савезу комуниста Југославије, али је на Партији да донесе одлуку о томе“. Партија је донела одлуку: Стефановић је разрешен свих политичких функција, искључен из ЦК СКЈ И СКЈ и пензионисан. Умро је у Београду 1980. године.

79 *Ђорђије Ђоко Пајковић (1917-1980*) је постао члан Савеза комунистичке омладине Југославије 1935. године, почетком 1936. године примљен је у чланство КПЈ. Неколико дана потом је ухапшен када је дошло до сукоба између омладине и жандармерије. Пошто је том приликом био убијен један жандарм, Пајковић је заједно са групом омладинаца био оптужен за убиство. Од стране Државног суда за заштиту државе је био тад аосуђен на три године затвора, коју је казну издржао у пожаревачком затвору „Забела“. Учесник је био народноослободилачке борбе, истакнути политички радник у социјалистичкој Југославији, носилац бројних признања, између осталог и Ордена народног хероја Југославије. Извор: *Narodni heroji Jugoslavije N-Ž, Beograd, 1982,* 66-67.

када је пуштен на слободу. По изласку из Пожаревачког казненог завода, наставио је политички рад у Београду, а поново је као комуниста 1930. године био осуђен на шест година робије и „трајан губитак часних права.“ Обу затворску казну је издржавао у Сремској Митровици и Лепоглави. Остала је забележена његова изјава по саопштењу казне када је упитан од председника Суда за заштиту државе има ли нешто да каже, одговорио: „Ја сам по убјеђењу био и остаћу комуниста“.[80]

Из изјавних списа утврдили смо да је у Пожаревачком казненом заводу казну издржавао и **Отокар Кершовани**,[81] новинар, један од уредника часописа „Млада Југославија“ и касније часописа „Нова литература“, члан Савеза комунистичке омладине Југославије и Комунистичке партије Југославије. Први пут је ухапшен 1928. године, када је казну затвора издржавао у Пожаревцу. Током 1928. године је сачињена његова изјава према којој је признао да је вршио недозвољену преписку са другим политичким осуђеницима у овом Заводу. Према његовом образложењу, „цедуља коју је послао осуђенику **Милораду Радовићу**“ била је истина непотписана, али са његовим признањем оригиналности, а исту је послао зато што је „остао у политичком духу да делује на своје саборце и те у том смислу није тражио од управе нити било ког органа Завода посебно одобрење“. Саслушање по истом или сличним прекршајима дисциплине у затвору, давали су и други осуђеници политичке природе. За своје понашање, Отокар Кершовани и Милорад Радовић добили су дисциплинске казне, и то Кершовани „са једним даном усамљеног затвора а Радовић са 10 дана усамљеног затвора.“[82]

Код оптужених **Коцмур Алојза**, **Бабовић Ибрахима**,[83] **Марковић Милорада**, **Хафнер Антона** и **Отокар Кершованија**, суд је уважио као олакшице и њихове личне прилике, пошто су „имали своје брачне и породичне заједнице“. Што се тиче пратећих осуда, у случају ове групе политичких осуђеника, **Алојзе Коцмур**, **Отокар Кершовани** и **Ибрахим Бабовић** су били осуђени и на „трајан губитак часник права“, а **Милан Станишић**, **Милорад Марковић**, **Стојан Гавриловић**, **Мате Видаковић**, **Антон Хафнер**, **Живојин Ђурчић** и **Никола Стијовић** на „временски губитак часних права“. Истовремено су сви осуђени, осим **Алојза Михелчића** и **Едварда Кардеља**, добили и казну „да се по издржавању казне протерају из Београда односно Љубљане, сматрајући њихово бављење у тим местима опасним по јавним поредак“.[84] Нисмо пронашли податке о томе да су сва наведена лица издржавала казну затвора за политичко деловање у Пожаревачком затвору, али је сигурно да су у њему боравили **Отокар Кершовани** и **Едвард Кардељ**. У Пожаревачки казнени завод су као политички осуђеници спроведени на издржавање казне 1930. године **Стјепан Лесковар** и **Антун Беничкн**. **Стјепан Лесковар** је осуђен на две године строгог затвора, те је по истеку казне затражено од надлежног министарства „поуздано лице – службеник који ће именованог осуђеника спровести до места пребивалишта“. Захтев одбијен од стране

80 *Иван Милутиновић (1901-1944)* је био југословенски комуниста и револуционар, члан руководства Комунистичке партије Југославије, учесник Народноослободилачке борбе и народни херој Југославије. Извор: *.Narodni heroji Jugoslavije A-N*, 554. Павле Љумовић, *Иван Милутиновић, човјек и ратник*, Доступно:*https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_2_svj_ratu/pavle_ljumovic_ivan_milutinovic_covjek_i_ratnik.htm* (прегледано 16.09.2020).

81 *Отокар Кершовани (1902-1941*) је као студент у Загребу почео да се бави новинарством. У Београду је 1927. године постао члан Савеза комунистичке омладине Југославије, а годину дана касније је примљен у Комунистичку партију Југославије. Учествовао је у раду југословенског академског клуба „Јанушић“ и покренуо часопис „Млада Југославија“, чији је један од уредника био од 1923. године. Потом је покренуо и часопис „Нова литература“. Више је пута хапшен, а коначно је из затвора изашао 1940. године. После поновног хапшења, стрељан је 1942. године, заједно са неколицином других комуниста. Извор: *https://sr.wikipedia.org/sr* (преузето: 10.09.2020)

82 АЈ-726-5-2:преписка осуђеника и управе Казненог завода у Пожаревцу од 22. маја 1928. године, број 4287

83 *Ибрахим Бабовић* (1907-1934) је постао члан СКОЈ-а 1924. године, а члан Комунистичке партије Југославије 1926. У периоду од 1927. до 1929. године је радио у Пожаревцу на организовању СКОЈ-а и Партије. Био је секретар Месног комитета КПЈ у Београду, када је 1930. године ухапшен и осуђен на 7 година робије. Казну је издржавао у Сремској Митровици, потом Старој Градишки и Лепоглави, у коју је из Сремске Митровице због штрајка глађу пребачен 1933. године. Тада је већ оболео од туберкулозе, па је услед болести и рана које је задобио у казнионама и преминуо 1934. у затворској болници. Био је сарадник и супруг Спасеније Цане Бабовић, која је управо у времену када је Ибрахим радио у Пожаревцу, издржавала казну затвора у Пожаревачкој казниони. *https://sr.wikipedia.org/sr* (преузето: 10.09.2020)

84 АЈ-726-К-2: Извод из пресуде Државног суда за заштиту државе у Београду, од 18. септембра 1930. године, Д.С. бр. 94/30.

Поглаварства управне општине Преграда у Хрватској, због недостатка средстава.[85]

Одељење кривичне полиције Управе Града Београда је током 1932. године спровело у Пожаревачки казнени завод више осуђених лица по пресуди Државног суда за заштиту државе ДС бр 6/32 од 4. јула 1932. године. У завод су тада стигли: **Јосип Кашуба, Јосип Салај, Јанош Катона, Михаело Левеи, Боришка Фукс, Антун Вуковић** и **др Карло Бенат**. Старост осуђеника се кретала од 28 до 43 године.[86] Занимљиво је упознати се са ставовима **Кашубе Јосипа**, по доласку у Пожаревачки казнени завод. Почетком 1933. године, овај осуђеник је на рапорту код надлежни органа завода изјавио „без ичијег притиска или наговора, својевољно“ да никада није „био комуниста нити је припадао ма којој политичкој партији“, иако је пресудом Државног суда био осуђен што је „чинећи извесне услуге својим пријатељима, ако тим услугама није себе сматрао чланом и сарадником комунистичке партије и њихове идеологије“. Према његовим даљим наводима, од дана доласка у Казнени затвор, био је смештен у одељење са осталим политичким осуђеницима, али је својевољно „иступио у децембру 1932. године“, јер се „са осуђеницима није слагао у ма ком погледу“. Истовремено се овом изјавом одрекао сваког чланства у комунистичкој партији, и обећао да „у будућности са комунистима никакве везе имати неће, као и да ће се строго придржавати постојећих закона у држави, да ће својим владањем водити рачуна о државним интересима који никаквим својим поступцима неће нарушавати, а од дана изласка на слободу боравити код родитеља, живети животом моралног југословенског грађанина“. На крају, моли „државне власти да га у будуће сматрају грађанином сходно горњој његовој изјави“. Оверена изјава овог осуђеника је достављена министарству на надлежност.[87] **Золај Еуген** је из Казненог завода у Пожаревцу отпуштен 18. маја 1933. године, где је провео казну од једне године строгог затвора по пресуди Државног суда за заштиту државе на основу чл. 1. ст. 1 *Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави*. Бравар по занимању, владао се добро, а отпушен је по издржаној казни у целини.[88]

Мариборски „комунистички пуч“. Током 1932. године донете су правоснажне пресуде за 12 лица са територије Словеније и Хрватске, међу којима се налазила једна жена, због дела „што су почетком 1932. године у Марибору са осталим официрима мариборског гарнизона основали комунистичку организацију и спремали препад и оружани устанак за свргавање постојећег поретка“ и „што су као чланови КПЈ растурали по Хрватској и Словенији комунистичке брошуре и часописе и тако вршили пропаганду против државе“.

Пред Државним судом за заштиту Државе у Београду је 5. јула 1932. године отворен главни претрес против оптужених **Славка Најмана**, **Шарлоте Фридфелд**, **Аделе Прагер** и **Миле Стефановић**, због злочинства из чл. 1, тач. 2, и чл. 2 *Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави*. Изречена је пресуда којом су **Славко Најман** и **Шарлота Фридвелд**, оглашени кривима „што су почетком 1932. године у Марибору сазнавши да је почивши Милојковић Мирослав, бивши пешадијски поручник, са другим њему оданим официрима основао комунистичку организацију и са њима спремао препад и оружани устанак у Мариборском гарнизону, на тај начин што би једне ноћи као дежурни официри присилили на послушност поједине војне јединице и тако помоћу њих насилним путем заузели сву власт у овом гарнизону, те ово нису пријавили државним властима, дакле знали су да се припрема злочинство из чл. 1 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави а о томе нису на време известили државне власти.“[89]

Учесник у Мариборској афери, политичком процесу, **Ђокић Војислав** [90] из Сарајева, бивши пешадијски

85 AJ-726-K-1: Осудна/спроводна акта за политичког осуђеника Лесковар Стјепан, 1930.

86 AJ-726-K-2: Спроводни лист, дел. бр. у Пожаревачком казненом заводу 9023 од 6. јула 1932. године.

87 AJ-726-K-2: Писмена изјава политичког осуђеника Кашуба Јосипа, од 5 јануара 1933. године.

88 AJ-726-K-2: Статус отпуштеног осуђеника из казненог завода у Пожаревцу, од 17. маја 1933. године.

89 AJ-726-K-2: Пресуда Државног суда за заштиту државе од 7. јула 1932. године, бр. Д.С. бр.19/32.

90 *Војислав Ђокић* (1893-1943), по вокацији војник, завршио је Војну академију

мајор, са боравком у Марибору, учинио је кривично дело: „што је ноћу између 24. и 25. априла 1932. године, сазнавши од почившег поручника Милојковић Мирослава да је у Мариборском гарнизону формирана комунистичка организација у циљу насилног прибављања власи у Мариборском гарнизону, те је поред тога 27. априла 1932. године прочитао код капетана Атанацковића прокомунистички летак, па по свему томе није известио одмах свог претпостављеног команданта V5 пеш. пука, дело кажњиво према Закону о заштити државе“. Као мотив је била наведена „другарска наклоност“, уз напомену да је учесник у Мариборској афери. Решењем Великог војног суда у Београд, Ђокић је осуђен на „15 година заточења, губитак војничке части заувек и губитак часних права за време издржавања казне“. У Казнени завод је примљен 30. јуна 1932, а право на „слободњачко одељење и на условни отпуст, по протеку одређеног броја година издржаних у затвору“, стекао је 1938. године, док је казна требало буде окончана 1. маја 1947. године. Решењем Министарства правде је 1940. године пуштен на условни отпуст, што иначе није било уобичајено када су у питању политички осуђеници или лица осуђена за дела према *Закону о заштити државе*. У напомени о понашању осуђеног Војислава је наведено да је на рапорту 10. новембра 1939. године „молио да у вароши Пожаревац купи одело из свог депозита у висини до 2.500 динара: одобрено да му се одели заради.- није му одобрен одлазак у варош“.[91]

Ђокић Војислав је био један од политичких и војних осуђеника који је за време издржавања казне радио на свом образовању и интелектуалном усавршавању. Наводи се да је „превео Бен Хура од Валаса у две књиге“. Истовремено је написао драмско дело у 4 чина под именом „Ја се склањам“. Занимљиво је тумачење овог рада које даје управник Казненог завода када 1939. године тражи мишљење Министарства правде, одељења за казнене заводе, о подобности и судбини ових дела, могуће и њиховог стваралаца. У допису се каже: „Прве две књиге су обичан превод наведеног дела по Немачком преводу, док је драма оригинално дело осуђеника Ђокића. Како се у овој драми расправља питање његове осуде, јер је његова личност приказана под именом „Веселин“, то је Управи час умолити Министарство за објашњење; да ли ће и дела овакве врсте пустити као цензурисана јер у њему постоје извесни пасуси који се односе на осуду осуђеника Ђокића и његово уверење да је недужно осуђен, као и изјава Маре својој снахи, Веселиновој жени, да буде храбра и достојна њега, бившег вишег официра“. Наводи се да осуђеник у својој ауторској драми износи своје мишљење, па је дело прослеђено министарству на критику и одлуку о евентуалном штампању.[92]

За разлику од Казненог завода у Зеници, у Пожаревачком казненом заводу није било политичких осуђеника учесника „Велебитског (Личког) Устанка“ из септембра 1932. године, које су организовали и реализовали припадници организације Усташа – Хрватска револуционарна организација, којој је на челу био Анте Павелић .[93] Иако се због својих терористичких акција судионици овог покрета и устанка нису сматрали само обичним политичким осуђеницима, треба знати да је руководство Комунистичке партије у децембру 1932. године јавно у својим гласилима пружило подршку вођама и учесницима устанка. Сарадња две различите политичке идеологије и опције имале се сличан поглед на будућност Југославије из ког разлога се њихова сарадња могла остварити.[94]

у Сарајеву, процесуиран по оптужбом да је у Мариборској касарни припремао „комунистички пуч“, учесник је народноослободилачке борбе и члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ, додељен му је чин генерал-мајора, смртно је страдао од последица рањавања приликом бомбардовања партизанских положаја код Рибника, 1943. године. Извор: *https://sr.wikipedia.org/sr-Војислав Ђокић* (преузето: 12.09.2020.)

91 АЈ-726-К-2: Лични лист осуђеника, бр. 1044, преведен у слободњаке од 25. септембра 1935, број 123.

92 АЈ-726-К-2: Акт Управе казненог завода Пожаревац, бр.3619 од 17. априла 1939. године

93 Вахидин Махмутовић, *нав. рад,* 268-270. Усташе су Југославију сматрале државом наметнутом Хрватима, проти воље већине хрватског народа, сматрали су је Великом Србијом, док су комунисти заступали идеју, у складу са тадашњим схватањем и ставом Коминтерне, да Југославију као Версајску творевину треба разбити.

94 Комунистичка партија „поздравља усташки покрет личких и далматинских сељака и ставља се потпуно на њихову страну,“, пите „*Пролетер*“, Лист Централног Комитета Комунистичке партије Југославије 28. децембра 1928. године

То се најбоље огледало у политичких организација у југословенским заводима, посебно оној Заједници политичких осуђеника у којој су се нашли хрватски национални револуционари, македонски национални револуционари и комунисти, основана у Лепоглави 1934. године.

Издвојили смо и један „неспецифични случај“ политичке кривице **Перичић Миливоја** из Подгорице. Он је у Пожаревачком казненом заводу издржавао казну од једне године, јер је учинио „дело вређања владе и личности Н.В. Краља, из мотива социјалистичких идеја“, [95] али изричито нису наведене комунистичке симпатије или активности у његовој осуђеничкој карактеристици.

Статистички гледано, осуђена лица „из мотива социјално-револуционарних“ у Пожаревачки казнени завод су дошли понајвише из западних делова Краљевине. Само је током 1928/1929. године у Заводу боравила „прва већа група политичких осуђеника из Босне и Херцеговине и Словеније, од 18 лица, која је током 1928. године извршила дела на територији Босне”. По правоснажној пресуди од 21. марта 1930. година поједини су осуђени јер су „били активни чланови КПЈ у Сарајеву, штампали и растурали разне летке и брошуре комунистичког садржаја по Босни“.

Са подручја Словеније, Хрватске и Војводине, правоснажне пресуде током 1931. године су донете за 46 лица дела инкриминације „што су као активни чланови КПЈ одржавали активну сарадњу са Коминтерном и комунистичким партијама других земаља, а унутар земље вршили пропаганду ради обарања постојећег поретка“, односно „постали чланови КПЈ, Савеза комунистичке омладине Југославије, вршили врбовање чланова и пропаганду за КПЈ“. Према сачуваним евиденцијама осуђеника по политичким кривицама у периоду 1929-1931, година, процесуираних према *Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави* (1929), на издржавању казне у Пожаревачком казненом заводу се налазило 35 осуђених лица, углавном пореклом са подручја Словеније и Војводине. Десеторо лица је било осуђено на основу правоснажне пресуде од 21. јуна 1930. године за дела „пропаганде против режима“ која су као активни чланови КПЈ извршили на територији Херцеговине. Још 11 осуђених лица комуниста са територије Словеније и Хрватске је стигло у Пожаревачки завод на основу правоснажне пресуде од 14. новембра 1931. године, јер су „постали чланови КПЈ и Савеза комунистичке омладине Југославије, вршили врбовање чланова и пропаганду за КПЈ“. Ова статистика каже да је у периоду од 1929-1931. године на издржавању казне у Пожаревачком казненом заводу било 74 политичка осуђеника, а државна статистика је показала да је само током 1929. године било осуђено 242 лица за дела „против краља и државе“, од ког броја је 20% њих издржавало казну у Пожаревачком казненом заводу. [96] Ако погледамо социјалну структуру и занимања осуђених лица, чланова партије или њених симпатизера, видимо да се углавном ради о осуђеним лицима занатлијама (столар, кожар, ташнер, пеглери, бравари, ковач, опанчар, тесар, кројачица, обућар, стругар, пекар, лимар, механичар, шофер, радник, инжењер, адвокатски приправник). Мањи је знатно био број чиновника, земљорадника, лекара спорадично, студената такође: евидентиран је један студент филозофије, трговачки помоћник, а осуде су се кретале у распону од 10 месеци затвора до 10 година робије. Увидом у спискове осуђеника можемо размотрати социјалну структуру, занимање и образовање осуђених комуниста, висину досуђене казне, што говори и о тежини дела. У највећем броју лица са територије Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине, мање из Војводине, углавном су занатлије, мајстори или трговци (столар, ташнари, кожарски радници, бравар, ковач, опанчар, тесар, кројачи, пекар, обућар, стругар, лимар, седлар, механичари, баштовани, типограф, књижар, трговачки помоћник) мајстори или

95 AJ-726- к-2:Статус случаја отпуста та отпуштеног осуђеника из казненог завода у Пожаревцу, од 17. маја 1933. године, извод из пресуде Државног суда за заштите државе у Београду, 1932. година.

96 AJ-726-K1: Списак осуђених лица. Мартин Матијашевић, *Политички осуђеници у Забели 1929-1931 – контекст једног времена*, у: „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, година VII, бр. 7, Пожаревац, 2018, 210-212. Попис лица према овим списковима детаљно је сачинио колега Мартин Матијашевић у поменутом чланку.

шегрти и помоћници. Од државних чиновника проналазимо адвокатског помоћника Бујић др Бранка из Сарајева, „званичника Базник Ивана, из Љубљане“, књиговођу „Планк Франца из Љубљане“, али и професора, ученика и студената.[97]

Комунисткиње

У евиденцији осуђених лица по молбама за условни отпуст, налазиле су се и жене комунисти, сараднице или симпатизери Комунистичке партије. Већ поменута осуђеница **Шарлота Фридвелд** из Марибора, (југословенска држављанка, јеврејка, удата, мајка једног детета, „кућаница“, писмена, неосуђивана, без имовине“), у јулу 1932. године је дала изјашњење пред управом Пожаревачког казненог завода, по коме „није комунисткиња, али пошто се води као комунисткиња и нема право на условни отпуст, тражила је да буде у соби са комунисткињама и да не ради, као и оне“. Приликом доласка у завод, Шарлота је најпре казала „да није комунист и да не жели са њима“, мислећи да ће имати право на условни отпуст. Пошто до тога није дошло, закључивши да је положај комуниста односно политичких затвореника повољнији у односу на друга осуђена лица, Шарлота је храбро затражила да буде смештена у соби са комунисткињама, „јер оне имају боље собе, велике, више ваздуха и у свему боље, но остале осуђенице“. И све то јер „није најбољег здравља“, што је као последњи аргумент оставило у другом плану све пређашње наводе о томе да ли јесте или није, када и из којих побуда, ситуација или повољности, уверења, била комуниста, у затвору или ван њега.[98] **Шарлота Фридвелд** је, иначе, осуђена на казну робије од једне године и на казну губитка часних права за време од 5 година, као комунисткиња.[99]

Поред Фридвелдове, која није „била сасвим сигурна да ли је комуниста или не“, у списима Пожаревачког казненог завода се помиње **Марија Брезник** из Марибора, домаћица, удата и мајка двоје деце, која је пресудом Државног суда за заштиту државе бр. 1615 од 25. јануара 1930. године била такође осуђена на 3 године робије и 5 година губитка часних права, као члан Комунистичке партије Југославије. Према изводу из пресуде, у Личном листу осуђене се у погледу учињеног дела и мотива, каже: „Заједно са својим мужем....у 1929. г. у Марибору, примала је комунистичког курира **Бирла Милана** (Милоша) и др. за које су знали да одлазе у Аустрију и оданде доносе разне књиге и брошуре комунистичке садржине у сврху растурања у нашој држави и тиме помагали удружење које је имало сврху пропаганде комунизма“, уз мотив „социјал-револуционарни“. Брезникова није била претходно осуђивана, а у затвору није дисциплински кажњавана, доброг владања „бавила се кућанским пословима.“[100] И поред тога, као и у другим случајевима политичких осуђеника, Саветодавни одбор је стао на становиште да „нема довољно доказа да се поправила“ , због чега није била предложена за условни отпуст. **Говорушић Ката**, служавка, осуђена на 5 година робије, у Пожаревачки је казнени завод је стигла 1928. године.[101] **Нускари Еву** (22 стара, родом из Сарајева) је Државни суд за заштиту државе осудио по чл. 1. тач. 1, 2 и 4 *Закона о заштити државе* на 3 године строгог затвора, јер је „као члан Комунистичке партије писала против државе летке – објаве, те подржавала социјално-револуционарну делатност, због чега је 1930. године на „три године строгог затвора“.

97 AJ-726-K-1: Списак осуђених лица. Мартин Матијашевић, *нав. рад,* 210-212.

98 AJ-726-K-2: Изјава Шарлоте Фрицфилд, од 21. јула 1932. у Пожаревачком казненом заводу.

99 AJ-726-K-2: Пресуда Државног суда за заштиту државе од 7. јула 1932. године, бр. Д.С. бр.19/32.

100 AJ-726-K-2: Лични лист осуђенице Брезник Марије, број 9281.

101 Cecilija Toskić, *Kata Govorušić*, u: „Suvremena pitanja“, časopis za prosvjetu i kulturu, godište XII, broj 24, Mostar, 2017, 157-158. Ауторка на занимљив начин даје кратак прилог личности Кате Говорушић. Она каже: „Иако није бацала деке по непријатељским тенковима, Ката Говорушић је имала несумњиве заслуге. По самом изгледу није се нарочито разликовала од сасвим обичних и незаслужних жена. Имала је исту женствену кошуљицу као моја покојна тетка Кате…а за такву практичност су другарице из АФЖ-а вјеројатно добивале пункте. Другарица Ката је, наиме чланица АФЖ-а и судионица НОБ-а. Оно по чем се Ката још разликовала од обичних жена тога доба је радио. Ката је била модерна и ишла укорак са слободном Европом. Још у оно доба је слушала радио, леп округласт радио, с дугмади на два краја….застрт хекланим ручним радом. Незаслужне жене су тек годинама после први пут виделе ово чудо технике… Другарица Ката је, нажалост, имала и двије мане: свога сина није послала у СССР него у Америку на школовање, и он је тамо и остао….син у Америци велика је, али не и неопростива грешка. Има једна већа и неопростива: Ката је читала новине, велико дневно издање *Ослобођења*…И сликала се баш оног дана када је на насловници била на реду ћирилица….“.

Још две осуђенице за политичка дела, са подручја Словеније, своје су осуђеничке дане живеле, **Лидија Шентјурс** и **Иванка Муачевић**, прва осуђена на две године строгог затвора а друга на две године робије, због тога што су као „чланови Покрајинског комитета за Словенију издавале летке и брошуре комунистичке садржине и са истима вршиле пропаганду у циљу обарања постојећег режима". У истој, 1930. години, је издвојена белешка о **Борису Кидричу**, тада студенту технике у Љубљани, који је истом пресудом ослобођен кривичне одговорности, а био је оптужен да је „стајао у кореспондентној вези са **Лидијом Шентјурс** и да је исту прикривао од власти".

Ана Михота, звана и „*Анка Кордић*", стара 35 године, из Циглане, код Бјеловара, приватна чиновница, римокатоличке вере, по чл. 1, тач. 6 *Закона о заштити државе* осуђена је 1930. године на 2 године строгог затвора, за дело „прикривања код себе писаће машине комунистичке организације, пошто је члан комунистичке партије илегалне". **Барбара Селеши**, стара 21 годину, из Великог Бечкерека, кројачица, осуђена по чл. 2 ст. 1 *Закона о заштити државе* на 2 године строгог затвора 1931. године, као члан комунистичке партије. Сачувано је одобрење за посету од стране њеног оца, под ознаком „хитно", је „његова кћерка осуђеница врло тешко оболела, и да ако жели, може доћи ради виђења са њоме, јер је стање њеног здравља критично".[102]

Комунистичке идеје заживеле су и међу високо образованим академцима у Југославији. Сачуван је лични спис осуђенице **Анке Берус**, родом из Сплита, по занимању професор,[103] чија је кривица „комунизам" довела до осуде по чл. 1. ст. 2 *Закона о заштити државе* на „2 године робије и 2 године губитка часних права". После једне провале је била ухапшена и осуђена пред Државним судом за заштиту државе у Београду, а казну је у периоду од 1936. до 1938. године издржавала у Пожаревачком казненом заводу. Према изводу из пресуде крива је била „што је неизвеснога дана 1933. год. постала чланица Комунистичког удружења које има за сврху пропаганду комунизма", а мотиви дела квалификовани су као социјално револуционарни. Карактеристика осуђене Анке за време издржавања казне у Пожаревачком казненом заводу, одељак за жене, јесте добро владање, без дисциплинских казни, бавила се кућним радом и боравила у заједничком затвору. Занимљиво да је именована осуђеница дала изјаву на забелешку код управе завода 1937. године да за случај да буде условно отпуштена „услов не прима и не потписује." Стекла је право на условни отпуст 1937. године, право за слободњака 1938. године, али је из затвора пуштена по издржаној казни 1938. године, од помиловања је изузета указом 1937. године.[104]

Анка Берус је сачинила и пажње вредан запис-изјаву о осуђеници **Савки Тасић** из Ниша, која је била осуђена на десет година робије, пристигла у Пожаревачки казнени завод 1936. године. Савка Тасић је била ухапшена у мају 1929. године, након „акције растурања првомајског летка ЦК КПЈ" и осуђена заједно са групом других комуниста.[105] О Тасићевој, Анка Берус је писала: „За време мог робијања у Пожаревцу, Моша Пијаде је писао неколико пута Савки Тасић. То је била легална преписка. Сећам се да нас је у једном писму оштро критиковао....".[106] Значи ли ова изјава потврду да је и Савка Тасић била осуђеница политичке природе, осуђена на високу казну лишења

102 AJ-726-K-1: Акт Управе Пожаревачког казненог завода бр. 6767 од 29. јуна 1931.

103 *Анка Берус (1903-1991),* девојачко Зидарчић, завршила је Филозофски факултет у Љубљани и радила као професор Гимназије у Сплиту. Материјалне потешкоће и скромно породично стање су је мотивисали да се још као студент прикључи радничком покрету. Касније је наставила револуционарно деловање, развијала идеје хуманизма, револуционарних и социјалних идеја, због чега је често била у сукобу са управом школе, „растурала марксистичку литературу". Придружила се Комунистичкој партији Југославије 1934. године, а као комунисткиња је у више наврата хапшена и осуђивана. Наставила је активан политички рад, учествовала у Народноослободилачкој борби, била истакнута друштвено-политичка радница и функционер у социјалистичкој Југославији „јунак социјалистичког рада", носилац је више југословенских одликовања, међу којима и Ордена народног хероја Југославије од 1953. године. Видети више: *Narodni heroji Jugoslavije, A-N,* Beograd, 1982, 72.

104 AJ-726-K-1: Лични досије осуђенице Берус Анке, м. бр. 12895.

105 *Hronologija radničkog pokreta i SKJ, 1919-1979, tom I, 1919-1941,* Beograd, 1980, 186. Пресуда комунистима из Ниша, у: „Политика" од 22. 01. 1930, Пресуда Државног суда за заштиту државе, у" „Политика", од 26.01.1930, доступно: *digitalna.nb.rs.*

106 М. Манојловић, *нав. дело*, 13, Младен Владимировић, *Савка Тасић, осуђеница са којом се дописивао Моше Пијаде*, у: „Реч народа", бр. од 17. децембра 1976, 11.

слободе, верујемо због постојања стицаја више кривичних дела, међу њима и политичких.

На 10 година затвора је била осуђена у исто време (1929) и **Роза Мартон**, која је осам година осуде издржала у Пожаревачком казненом заводу. По истом делу је осуђена **Поповић Бојана**, рођена у Бечу, са стеченим образовањем трговачког профила. У осудном листу је наведено да је „мржња против државе и поретка“ нагнала именовану да „неизвесног дана 1936. године у Загребу постане чланица комунистичке партије и што је исте године у свом стану прикривала већу количину комунистичких брошура и новина, које су биле одређене за растурање у циљу пропаганде“. Осуђена на 2 године робије и 2 године губитка часних права, а доласком у Казнени завод, она је као и сви други осуђеници губила своју индивидуалност, постајала је број, идентификован личним описом и фотографијом према тада важећим процедуралним прописима. **Поповић Бојан**а је „стигла у затвор здрава, без повреда, приликом спровода није је нико тукао, а никакве жалбе нема да изјави против својих спроводника жандарма“. Међутим, лекар завода др Димитрије Јанковић је проценио да је „осуђеница приликом доласка у Завод боловала од тешке реуме, у заводу је лечена али са слабим побољшањем“, због чега је препоручио да исту „треба упутити у болницу ради „диатермичког лечења, јер заводска болница нема могућности да болесници пружи потребно лечење“. На основу тога је Поповићева пребачена у Државну болницу у Београду.[107] **Злата Штросер,** из Ремета, среза Загребачког, за исто дело је била осуђена на 1 годину и 6 месеци строгог затвора 1935.године, а казну је у целини издржала у Пожаревачком казненом заводу.[108]

Марија (Марица) **Патаки** из Загреба, сличне судбине, своју казну за дела против државе је издржавала у трајању од једне године и 6 месеци у пожаревачком заводу у предвечерје Другог светског рата.У родном је граду завршила основну школу и Државну другу женску реалну гимназију, а потом студирала Државну трговачку академију и истовремено радила у фабрици. Маричина политичка активност је почела још за време студија, када је била активна у синдикату и студентском културном друштву „Свјетлост“. Као члан КПЈ, 1939. године је са неколицином партијских другова изнајмила кућу у којој су организовали илегалну партијску штампарију. Штампарија је у илегалним условима уредно радила до септембра 1940. године, када је жандармерија провалила у кућу и ухапсила присутне, међу којима се налазила и Марија. Процесуирана је пред Државним судом за заштиту државе у Београду, осуђена на годину и по дана робије, коју је издржала у женском одељењу Пожаревачког казненог завода. Тада је имала 25 година. Почетком 1940. године писала је мајци из Пожаревачког затвора:

„Драга мамице, примила сам твоје писмо од 14. и карту од 22. прошлог мјесеца. Кривња што још ниси добила од мене никакве вијести није до мене него до цензуре на којој писма и уопће сва пошта заостаје дуље него што треба. Ми имамо право на писање два пута мјесечно и то првог и петнаестог, ја ћу теби редовно писати сваког првог у мјесецу, друго писање хоћу искористити за своје познате… Са здрављем сам добро, једино што трпим много од зубобоље, па сам одлучила да их овђе поправим…. Не знам мамице како мислиш с новцима. Је ли ми мислиш сваки мјесец слати и колико? Овђе као и код вас све је страшно скупо, а саме си кухамо и набављамо животне намјернице. За сваку је потребно 200 дин мјесечно За ова два мјесеца, кад ми требаш слати за зубара, одлучиле смо да мало стегнемо с храном, јер знам да би ти било тешко...“ Марија је у Пожаревцу била до капитулације Југославије, 1941. године. Заједно са својом пријатељицом из затвора, Анкицом Сертић, успела је да побегне из затвора. За време Другог светског рата наставила је рад у партијској организацији и партизанском покрету. Живот је завршила у логору Лепоглави, 9. априла 1945 године, свега месец дана пре ослобођења, стара само 29 година. [109]

107 AJ-726-K-1: Лични досије осуђенице Поповић Бојане, м. бр. 13587.

108 AJ-726-K-1: Лични досије осуђенице Штросер Злате, м. бр. 12768

109 Доступно на: https://actacroatica.com/en/memory/Marica_Pataki/ (прегледано, преузето: 23.09.2020)

Сертић Анкица из Развале у Хрватској, по занимању „одгојитељица“, која је сарађивања са Маријом Патаки, такође је осуђена на једну годину строгог затвора, из мотива социјал-револуционарства због тога што је „у току месеца фебруара 1940. године до свог хапшења у друштву својих саучесника, Војичек Милана, у стану Патаки Марије у Загребу штампали а потом растурали летке комунистичког садржаја.“ Такође, Државни суд за заштиту државе је изрекао пресуду и **Матошић Марији,** из села Свилај, среза Славонски Брод, до тада неосуђиваној, „на раду у Београду, југословенског држављанства, римокатоличке вере, писмена и без имовине, за дело „што је 14. фебруара 1930. године примила од Отокара Кершованија једну кутију у којој су били чланци за лист *Билтен* и индиго папир, знајући за садржину истих чланака и цедуљу са адресом **Мезулић Миливоја**, студента права у Загребу, да све ово преда Бабовићу, кад овај дође, те му је исто и предала, и ако је знала да су **Кершовани Отокар** и **Бабовић Ибрахим** комунисти и чланови комунистичке организације“. Тиме је оцењено да је Матошићева потпомагала удружење, које је имало за сврху „пропаганду комунизма и тероризма и илегално приграбљивање власти“ – чиме је учинила злочинство из чл. 1, тач. 2 *Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави.* Марија Матошић је осуђена на казну строгог затвора од једне године, као и да се по издржавању казне затвора протера из Београда за време од 3 године. Као разлози за осуду били су наведени и то да је оптужена на главном претресу признала „све радње“, а њено је признање „било подупрто исказима саоптужених Кершованија и Бабовића“. Марија је тврдила да није знала да је материјал, који је примила од Кершованија и по његовом налогу предала Бабовићу, комунистичке природе. Државни суд је, међутим стекао уверење да је „оптужена Матошић Марија управо знала да се ради о комунистичком материјалу по томе, јер је познавала Кершованија као комунисту, „упознала га је у Пожаревцу, где је био у затвору заједно са њеним ванбрачним мужем Цазијем, кога је она често посећивала, а обојица су издржавала казну, на коју су били осуђени по закону о заштити државе“. Како је Марија, сматрао је даље, Државни суд, у Пожаревцу упознала и Бабовића, према свему томе је морала „знати да је поменути материјал имао да служи за сврхе комунистичке пропаганде члановима једне комунистичке организације, коју је, према томе, свесно помагала, посредујући између њених чланова, па је тиме учинила дело према Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави“.[110]

У литератури и периодици се помињу и друге осуђенице по основу комунистичке делатности, које су своју казну затвора издржавале у Пожаревачком казненом заводу. **Иванка Ивић**, осуђена је на осамнаест месеци затвора и **Бешка Бембаса**, осуђена на две године затвора, казну су издржале у периоду 1933-1935. године.[111]

Свакако је једна од најпознатијих комунисткиња које су биле осуђиване и казну издржавале у пожаревачком затвору, била **Спасенија Цана Бабовић (1907-1977)**, која је била члан КПЈ од 1928. године. Родом из Лазаревца, срца Шумадије, животни и револуционарни пут Спасенију Бабовића, довео је у Пожаревац. У пролеће 1929. године удала се за Ибрахима Бабовића, младог геометра на служби у пожаревачкој Катастарској управи и истакнутог члана пожаревачке партијске организације, са којим је у Пожаревцу и живела. Као комунисткиња и револуционарка, ухапшена је 1927. године, а после борвка у истражном затвору и суђења пред Државним судом за заштиту државе (21. јануара 1938. године), осуђена је на две године затвора. Као осуђеница је поново дошла у Пожаревац, овог пута у Пожаревачки казнени завод, где је казну у целини издржала у женском казненом одељењу. Са Спасенијом Бабовић, су, поред Славке Тасић, тада у Пожаревачком казненом заводу боравиле и осуђене политичке раднице – комунисткиње **Јелена Михаиловић**, **Зора Николић**, **Анка Гржетић**. Одмах по доласку у Пожаревачки завод, Спасенија је била међу активнијим осуђеницама комунисткиња-

110 AJ-726-K-1: осудна акта Матошић Марије.

111 М. Манојловић, *нав. дело*, 12, а на основу М. Владимировић, *Бешка Бембаса и Роза Мартон*, у: „Реч народа“, од 4. марта 1977. године.

ма, те је у априлу 1938. године била једна од учесница у „успешном штрајку осуђеница“.[112]

О затворским данима, Цана Бабовић је писала:

„Услови робијања у женској казнионици у Пожаревцу у моје време су били подношљиви. Међутим, раније је било много теже, нарочито у време шестојануарске диктатуре када су над осуђеницима спровођење оштре мере. Малтретирали с их, тукли и мучили. Најтеже од свега је било прекидање рада у полету. Када сам дошла у пожаревачку казниону, наједаред сам осетила да сам потпуно изолована од покрета. Ту је било још неколико жена комунисткиња. Имале смо Моши превод „Капитала“. Не знам како је унет.“ Друге су осуђенице сведочиле такође о тешком положају политичких осуђеника и осуђеница, посебно у време најоштријег прогона комуниста.[113]

Велеиздаја

Кривични законик Краљевине Југославије (1929) је познавао „велеиздајничке радње“, дефинисане у неколико чланова законског текста. Детаљније су у коментару *Закона,* велеиздаја и издаја појашњени као тешка кривична дела, те је наведено и која „се противправна поступања сматрају овим делима“. Поред основне карактеристике да се радило о делима „против опстанка државе и њеног уређења“, велеиздајом се сматрао и „напад на живот носиоца врховне власти у држави (атентат)“. Велеиздајничком радњом, блиском по својој природи, сматрана су дела усмерена „против живота краља и наследника престола, његовог затварања, изгнанства из земље или предаје непријатељу“ (казна: вечита робија), или „истоврсна дела према члану краљевског дома“ (казна: робија најмање десет година). Тачно је законом било дефинисано и „ступање у односе са иностранством, злоупотреба службене власти, скупљање или вежба људи, прибављање, спремање или дељење оружја, муниције или новца“, али и предње наведено у вези са политичким кривицама „оснивање удружења које за циљ има убеђивање или подстрекавања других на уништење садашњег поретка насилним путем“.[114] На тај начин су у предњим објашњењима политичке кривице вредноване као врста велеиздаје односно дела издаје. Додајмо и томе однос *Закона о заштити државе и јавног поретка* из 1929. године, који је у односу на *Кривични законик* представљао специјални пропис, али су се као дела уперена против државе и њеног поретка, политичке кривице често у санкционисању „удруживале“ са делима издаје односно велеиздаје. Отуда смо сматрали за сходно да истакнемо починиоце дела велеиздаје или издаје који су за иста санкционисани казном лишавања слободе, те њеним издржавањем у Пожаревачком казненом заводу.

Две су главне групе кривичних дела за која су са елементима политичких дела, као што су дела против државе, поретка, јавног реда, власти осуђивани и своје казне издржавали у Пожаревачком казненом заводу, према архивским документима и евиденцијама осуђених лица. Почетком двадесетих година 20. века, квалификације специфичних политичких кривица биле су нешто другачије. До ступања на снагу закона из 1929. године поред комуниста, било је дела квалификованих као „издаја или велеиздаја“, док су у периоду 1928-1932. година преовладавале осуде чланова Комунистичке партије Југославије, а по мотиву „социјално-револуционарном“. До 1929. године је по основу чисто комунистичких политичких кривица, у Пожаревачком затвору било мање осуђених лица, него што је то био случај после доношења новог *Кривичног законика КЈ* односно *Закона о заштити државе и поретка*, 1929.године.

Извесни **Димко Аџи Кимовић** трговац из Штипа је у Пожаревачком казненом заводу издржавао осуду на две године затвора казне, зато што је „радио на организацији Бугарског комитета у циљу да се „угрози јавни поредак и Македонија одвоји од државне целине“, а које је дело квалификовано као кривица против државе, по чл. 1. т. 5 и чл. 2, од. 1 и 2 *Закона о*

112 Станко Младеновић, *Спасенија Цана Бабовић*, Београд, 1980, 34-60.

113 М. Манојловић, *нав. дело,* 13. М. Владимировић, *Херој Цана Бабовић*, у: „Реч народа“, од 8.априла 1977, 12.

114 Михаил П. Чубински, *Научни и практички коментар Кривичног законика Краљевине Југославије (Посебни део)*, Београд, 1930, 4-13.

заштити јавне безбедности. Године 1923. је тражено помиловање за ово лице, које је у току издржавања казне у заједничком затвору, било доброг владања, без дисциплинског кажњавања, али с обзиром на врсту учињеног дела, место у коме живи и мали временски део преостале казне, Саветодавни одбор је био мишљења да осуђеника не треба помиловати.[115]

Мишевић Ђоша, стар 55 година из Стањевца, земљорадник, удовац, отац шесторо деце, православне вере, био је 1924. године осуђен по чл. 1, т. 5 и чл. 2 *Закона о заштити државе* на 10 година робије, због велеиздаје, а као разлог је било наведено то „што је 1922. године примио у своју кућу Бугарске комите и хранио их". Одбијен је по молби за условни отпуст пошто је осуђен по *Закону о заштити државе* и „не даје довољно гаранције за будући частан живот".

Митевић Андон, из струмичког села Белотин, земљорадник, стар 60 година, ожењен, такође отац шесторо деце, православне вере, био је за дело велеиздаје осуђен, јер је радио „у корист Бугарских комита", на „10 година робије у тешком окову". Овде је вредно истаћи да је Струмички провостепени суд Андона Митевића са групом својих сарадника, за наведено дело, казнио једном годином дана затвора. Међутим, по жалби државног тужиоца, Апелациони суд у Скопљу је пресуду преиначио на 10 година робије у тешком окову, што је Касациони суд и потврдио. У личном спису осуђеника се наводи као основ Пресуда Апелационог суда у Скопљу из 1923. године, осуда за дело „служба непријатељу" из чл. 5, тач. 2 и 5 *Закона о заштити државе*. У изводу из пресуде се образлаже: „…крив је што је стајао у вези са комитском четом Ђорђа Вандева и ову потпомагао у извођењу својих циљева; присуствовао је збору те комитске чете, примао од ње савете, упуте и наредбе и положио заклетву на верност бугарској комитској организацији, помагао чету храном и показивао јој путеве, чиме је себи створио кривицу према Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави" - побуда дела „мржња". Приликом суђења, Митевић је признао дело присуства комитском скупу „на гувну", али „заклетву није положио". У сарадњи са комитском организацијом, Митевић је био део групе у којој се налазило више исто опредељених чланова. Из његовог осудног предмета се такође види да је побегао из земље у Бугарску непосредно после доношења пресуде из притворног затвора, а на издржавање казне је био упућен по повратку из бекства у коме се „третирао" 4 године. За време трајања осуде, тражио је помиловање односно условни отпуст, који му у првом захтеву није одобрен. Министарство унутрашњих дела је својим актом од 29. септембра 1924. године доставило *Указ Краља Александра I о општој амнестији лица осуђених за кривична дела*, поред осталих и према одредбама *Закона о заштити државне безбедности и јавног поретка*, за починиоце дела са одређених територија у земљи, а од амнестије су изузети случајеви лица које су као комите активно учествовали са комитским четама, или су учинила убиства, разбојништва, паљевине или насилне изнуде у којима су активно учествовала са комитским четама, која су поред ових дела извршила и друга тешка кривична дела, као и она која су се налазила у бекству, лица која су била осуђена на смрт, па им је смртна казна замењена временском, осуђена на више дела истовремено. Митевић, с обзиром на бекство није био у категорији да му се одобри амнестија, а по повратку је казну затвора издржао у Пожаревачком казненом заводу, са радном обавезом у кутијарској радионици. Међутим због стања његовог здравља, заводски лекар је тражио да се исти „поштеди од ношења окова у трајању од месец дана", што је било одобрено. На условни отпуст је пуштен годину дана пре истека редовне казне. Казну је уредно издржао и по изласку и затвора, пријавио је занимање „земљорадња којим ће се на своме имању у слободном окружењу бавити".[116]

На 10 година робије је био осуђен, такође због велеиздаје, **Спасић Анђел** из околине Криве Паланке, док **је Стоиловић Андон** из Панчарева (Вардарски срез), био за исто дело осуђен на 6 година робије.

115 AJ-63-39-34: Извештај Саветодавног одбора Пожаревачког казненог завода бр. 4072 од 28. септембра 1923.

116 ИАП, а.ф. Казнено-поправни завод Пожаревац, Забела,1963-1945, к2, лични спис осуђеног Митевић Андона, м. бр. 9805, 1. септембар 1933. година.

Мурат Ћамил из Треске у Кочанском крају, стар 32 године, земљорадник ожењен, вере муслиманске, осуђен је био на Првостепеном суду у Штипу, 1925. године на 12 година робије, мотив велеиздаје, јер је био „саучесник при убиству Мите Стојановића, соколарског и Илије Стојковића у Виници 1924. године“. **Милан Веселиновић**, часовничар из Куманова је пресудом Кумановског првостепеног суда осуђен на 10 година заточења, што је „у времену окупације у служби непријатеља тукао, злостављао и интернирао наше грађане као тајни полицајац“. Обзиром на учињена дела и начин извршења истих, Саветодавни одбор Управе пожаревачког затвора није дао позитивно мишљење по питању помиловања истог од даљег издржавања казне. **Коста Димевић**, „23 године, неожењен, шнајдер, неосуђиван“, због дела против Краљевине СХС, јер је радио на одвајању Македоније од Краљевине, осуђен је на 5 године (1921-1926) и није предложен за помиловање.

Дела велеиздаје нису била страна ни женама изгредницама: тако је **Нушевић Ката**, стара 58 година, из Штипа, православне вере, по чл. 2 ст. 2 *Закона о заштити државе* била осуђена на 5 година робије, као велеиздајник, јер је „прикривала атентаторе који су убили генерала Ковачевића“. **Миладиновић Ката** звана „Голошија“, стара 64 године из Балвана, Штипског краја, осуђена је 1925. године, по чл. 1, тач. 5, *Закона о заштити државе* на 8 година робије, јер је „скривала у својој кући и припремала за бекство убицу Војводе из мотива социјално револуционарних“. Уочавамо у наведеним осудама, да су починиоци углавном са јужног подручја Краљевине СХС, где су везе са бугарским становништво биле значајније.

Да ли се може квалификовати политичким злочином, није сигурно, имајући у виду да је осуђено лице процесуирано према одредбама општег Кривичног законика, и да се ради о убиству „у цивилству“, али заслужује пажњу. Наиме, **Ценић Павлија** (56) из Трновча, среза Млавског у Пожаревачком округу, је пресудом Првостепеног петровачког суда од 19. септембра 1920. године бр. 12541 за дело по параграфу 155 *Казненог законика* на 18 година робије јер је „за време окупације потплатила Бугарског војводу Пржву да убије њеног мужа са којим је хрђаво живела“. Предложена је, али без одобрења условног отпуста.[117]

Осуђеници по војним кривичним прописима

Војни кривични законик Краљевине Југославије је донет 1930. године и дефинише војна кривична дела као повреду војних дужности предвиђене у овом закону. Представља посебан законски пропис по коме су процесуирана војна лица и у појединим случајевима грађанска лица, ратни заробљеници или становници заузетих непријатељских области, уз синхронизацију са одредбама *Кривичног законика* из 1929. године, у смислу примене општег кривичног закона за дела војне природе која нису предвиђена посебним прописом Према *Војном кривичном закону* видимо постојање смртне казне, робије, заточења, строгог затвора и затвора као основне казне, док су новчана казна, губитак чина, губитак службе, губитак војничке части и губитак часних права, предвиђене споредне казне. Војна лица су робију, заточење, као и казну строгог затвора без обзира на дужину, уколико је уз то изречена споредна казна губитка чина, службе, војничке части или часних права, као и казну затвора преко једне године, издржавала у грађанским казненим заводима отуда су у Пожаревачком казненом заводу пронађене евиденције и подаци о лицима процесуираним за војна кривична дела која су казну издржавала у овом заводу. Истим су законом предвиђена детаљно кривична дела против војске и војне службе према својој тежини, како су и санкционисана.[118]

У Пожаревачком казненом заводу су се налазила и лица осуђена према одрема Војног кривичног закона. За казне према одредбама Војног кривичног закона, су у периоду од 1920. до 1927. године била осуђена лица: **Жупањевац Бранислав** из Крушевца, бивши активни пешадијски потпоручник, чл. 62, ст. 1 и 2

117 АЈ-63-79-48: Списак пунолетних грађанских осуђеника под „А“ предложених за отпуст, 1929.

118 *Војни кривични законик Краљевине Југославије*, Службене новине Краљевине Југославије, година XII-1930, бр. 43-XV од 24. фебруара 1930.

Војног кривичног закона, на 20 година заточења, мотив избегавање борбе, што је као водник пао у ропство непријатељу, које није могао оправдати". **Марко Лисић**, бивши официр, према чл. 113, ст. 1, ал. 3 Казненог закона, на 14 година заточења, због пронађеног новчаног мањка приликом ванредног прегледа, мотив користољубље. **Терзић Светозар**, бивши официр, чл. 62, ст. 2, Војног казненог закона, на казну смрти, замењену са 20 година заточења, мотив издаја отаџбине, „што је на положају Безимена кота предао се непријатељу са потпоручником Ћирковићем и 27 војника". Тихомир Ћирковић је пресудом Војног суда као официр по чл. 62 ст. 2 *Војног казненог закона* 1920 /1921. године био осуђен на казну смрти, која је замењена указом на казну од 20 година заточења. [119]

У Пожаревачком казненом заводу су се налазила и осуђена лица која су за одређене кривице у току вршења војне службе процесуирана пред Високим војним судом. Бивши административни потпоручник **Танасије Стајић**, издржавао је казну у трајању од 2 године заточења, за кривично дело утаје државног новца из касе, за време посла као благајник тешке артиљерије. У затвору није био дисциплински кажњаван, добро се владао, већи део казне издржао, због чега је Саветодавни одбор Управе завода 1923. године предложио да се помилује, односно условно отпусти.[120]

Милић Милићевић бивши активни официр стар 27. година је пресудом Великог војног суда 1919. године био осуђен на смрт за дело из параграфа 70 тачка 3 војног казненог законика, која му је казна замењена са 20 година заточења указом краља, те му је умањена за 10 година. С обзиром на учињено дело и начин извршења истога, а пошто је и казна смрти довољно ублажена са 10 година, саветодавни одбор је био мишљења да истог осуђеника не треба помиловати даљег издржавања казна дело се сматра.[121]

Према Списку војних осуђеника предложених за условни отпуст 1929. године, видимо да је у Пожаревачком заводу било 12 лица на издржавању казне затвором, осуђених по основу војног законика. За „војне послове" била је везана и једна жена, **Јана Вучковић**, која је пресудом Скопљанског првостепеног суда од 19. фебруара 1925. године била осуђена на 10 година робије, за дело из параграфа 113 *Кривичног законика.* Дело је учинила као чиновник обвезничког реда при пошти Врховне команде, али како се није радило и строго политичком осуђенику, за исту се тражило помиловање „с обзиром што је поменута тешко болесна и изнурена".[122] Углавном се радило о лакшим делима, судећи према казненој политици: крађа или проневера ситнијег новца, где бисмо могли издвојити једно осуђено лице које је као „званичник Јасеничког среза" за себе задржао суму новца из државне касе. Али је било и озбиљнијих преступа: наводимо пример лица Р.В. из Костолца, који је осуђен на две године и седам месеци затвора према цивилном казненом законику и „и више дела из војног казненог законика" крао је и за себе задржао „два јагњета", тукао војника и задао му повреду". Издвајамо два осуђена лица на по 20 година заточења и 20 година заточења и 5 година полицијског надзора, која су суђена по војном казненом законику, и одобрен им је условни отпуст 1929. године, јер су се добро владала у затвору и пружила гаранција да ће после отпуста наставити да живе као честити грађани.[123]

Молба Каје Јовановић из Ниша да се помилује њен вереник **Танасије Стајић**, из Горње Тре(силовице) „среза Јасеничког окр. Крагујевачког, стар 27 год. бив. (актив. Административни) официр, осуђен на 2 године заточења (од стране Војног суда), јер је као благајник 3. пука тешке артиљерије у Нишу проневерио државни новац у суми 11.614,05 дин." Казна му се завршава 22. новембра 1924. (недостаје страна са мишљењем начелника – начелник мисли да га не треба помиловати. (3.маја 1923)[124]

119 AJ- 63-67-114: Списак осуђеника са одлукама Саветодавног одбора Управе Пожаревачког казненог завода, децембар 1931., акт број 13591 од 23. децембра 1931. године.

120 AJ-63-67-34: Акт 4072 од 28. септембра 1923. године.

121 AJ-63-39-209: Списак осуђеника Пожаревачког казненог завода предложених за условни отпуст, 1929-1932.

122 AJ-63-101-14: Акт Управе Пожаревачког казненог завода бр. 7993 од 26. септембра 1928.

123 AJ-63-39-209: Списак пунолетних војних осуђеника под „А" предложених за отпуст , 1929.

124 AJ-63-40-209:Списак осуђеника по чијим је предметима решавао

Забележена су 1929. године „три случаја јатаковања“ са хајдуком **Бабејићем** их Хомољског округа са седиштем у Жагубици. Осуђена су два лица на блажу казну на казну од 3 године робије и пет година полицијског надзора, сви из истог краја Пожаревачког округа, уз образложење пресуде „што је био јатак озлоглашеном хајдуку Бабејићу“: једно лице, родом и Љешнице, осуђено је на 6 година робије и 3 године полицијског надзора „пошто се хајдук Бабејић и данас налази ту а овај му је био јатак, те постоји опасност да и убудуће то буде“, Саветодавни одбор није допустио условни отпуст, уз образложење „пошто је осуђен за јатака хајдука Бабејића, који је и сада у шуми: одбор га не предлаже за условни отпуст“.

Хајдучија није била само „мушки посао“. У Пожаревачком заводу је био евидентиран и случај осуђенице **Кристине Васиљевић** осуђене на 20 година робије и 5 година полицијског надзора, 1920. године, јер је „у дружини хајдука Грујичића Милорада камом убила љубавницу и извршила више злих дела“. У заводу је била дисциплински кажњавања, чак и за крађу, те није добила позитивно мишљење саветодавног одбора по молби за условни отпуст.[125] Такође, хајдучија је била једно од дела која су строго третирана и после 1929. године, тако да су помиловања у овим случајевима била ретка. **Маринко Радић**, познат као „последњи хомољски хајдук“, осуђен је заједно са својих „59 јатака“ на смрт за убиство жандара, али је 1937. године помилован, пре свега јер је уживао велику подршку у источној Србији.[126]

Љубица Петровић, мајка осуђеника **Миливоја С. Петровића**, писала је Пожаревачком казненом заводу молбу да се њен син, пресудом Војног суда за официре осуђен 1920. године на 15 година заточења, за дело из параграфа 113, у вези пар. 229 *Кривичног законика*, „помилује од даљег издржавања казне путем највише милости“. Разлози које је навела у молби мајка овог осуђеника, били су породичне природе, „незбринута и болесна стара мајка, без икаквих средстава за живот морала је да пронађе уточиште у азилу, а двоје малолетне деце без мајке, остала су без старатеља и родитеља“. Преовладало је у мишљењу Саветодавног одбора у интересу „ове деце - највећег блага родитеља, друштва и државе, јер и поред родитеља много случајева има да деца иду странпутицом и пропадну, а камо ли ова два малишана, без надзора родитеља, као и слабог надзора у Дому, који ће морати пропасти, и тиме би држава изгубила два добра грађанина, друштво два члана, а отац двоје деце, што није циљ казне“, да се осуђеник М. Петровић „с обзиром на своје досадашње владање –оцене у заводу, предложи за помиловање од даљег издржавања казне.[127] У случају осуђеног **Живојина Н. Стијановића**, поред доброг владања, ревности на служби, тачности и обављања свих послова на „задовољство претпостављених“, а ван службе „понашања примерног, спреме врло добре и заслужује препоруку, пажњу и унапређење“ за време издржавања казне у трајању од 8 година заточења, почев од 1920. године, позитивно мишљење Саветодавног одбора за условно отпуштање добио и због тога што је био учесник у свима ратовима као обвезник борац, 1912-1918, једини хранилац своје породице, а „време проведено у заводу, утицало је на њега много, с обзиром на само учињено дело и лица над којим је исто извршено, сматрало се да ће постати користан члан друштва“.[128]

Осуђеници учесници пробоја Солунског рата у Пожаревачком казненом заводу

Управа пожаревачког казненог завода је „на основу докумената и изјава“ утврдила 1928. године да је један број осуђеника овог завода за време пробоја Солунског фронта учествовао у борбама. Према списку осуђеника учесника Солунског фронта који је Управа Пожаревачког казненог завода доставила Министар-

Саветодавни одбор Управе казненог завода у Пожаревцу, 1918-1922.

125 AJ-63-67-62: Списак пунолетних грађанских лица која се не препоручују за условни отпуст, 1929.

126 AJ-63-100-39: Предмет из 1937. године. И. Јанковић, *нав. дело*, 383.

127 AJ-63-67-62: Мишљење саветодавног одбора Управе Пожаревачког казненог завода.

128 AJ-63-67-34: Записник са седнице саветодавног одбора у Пожаревачком казненом заводу од 4. априла 1921. године, поводом молбе Надежде Стојановић, супруге осуђеника Живојина Н. Стојановића.

ству правде, у 1928. години је било 32 осуђена лица учесника у Првом светском рату. Међу њима се један број налазио по осуди Великог војног суда, за дела из војне обавезе, али је било и кривица по цивилним казненом законику.

Према војним прописима су осуђени:

1. **Александар Стефановић**, из Београда, старости 39 година, за дело из чл. 40 ст. 2 војног Казненог законика, када је „као пешадијски капетан I класе, у међусобној свађи из револвера убио пешадијског потпуковника Николу Ј. Николића“, осуђен на 20 година заточења;

2. **Петар Максимовић**, из Краљева, стар 49 година, по чл. 102 Војног казненог законика јер је „као водник 35-те граничне групе у 4 маха псовао и тукао војнике граничаре – ради њихове непослушности“, 7 месеци затвора;

3. **Милан Гавриловић**, Зајечар, 43 година, за дело по параграфу 104, *Војног кривичног законика*, као „адм. поручник“, у два маха нанео увреду свом претпостављеном, осуђен је на једну годину затвора;

3. **Стојанче Игњатовић** из Војница, 38 година, осуђен што је „као командир...утајио 52.000, лишио бесправно грађане слободе и малтретирао их“, на 15 година и 20 дана заточења;

4. **Ђорђе Јовановић**, стар 44 године, као благајник за време војне службе је утајио 97.000 динара, због чега је пресудом Великог војног суда осуђен на 10 година заточења;

5. **Раденко Анђелковић** из Округа Крагујевачког, 35 година стар, према члану 106 *Војног крив. законика*, извршио је кривицу када је „као батаљонски официр Штипског војног округа ослободио од обавезе 2 обвезника, уз мито од по 1000 динара“. Уследила је осуда на 15 година заточења.

6. **Стеван Васиљевић**, из Прељина (Чачански округ), стар 36 година, такође је као „благајник.....утајио 85.000 динара“, те је пресудом Великог војног суда осуђен на 20 година заточења, иако је за своје је заслуге у Великом рату био одликован похвалом Команданта југословенске дивизије Ђ.Ш. 306 од 1. јануара 1919. [129]

Преостали осуђеници Пожаревачког завода, који су учествовали у пробоју Солунског фронта, казне су издржавали по основу осуда цивилних судова у земљи и за дела према *Кривичном законику*. Занимљиво је навести да су се међу њима налазила осуђена лица родом из насеља Пожаревачког округа, процесуирана пред Пожаревачким првостепеним судом, Првостепеним судом у Великом Градишту и Петровцу. Тако је:

1. **Светолик Живковић** из Курјача, стар 45 година, био осуђен на 2 године робије за дело из чл. 223 „у два маха извршио крађе дувана..“;

2. **Лазар Јенчић** из Пожаревца (44 године) такође је за дело крађе по Казненом законику, био осуђен на 3 године робије;

3. **Аранђел Јовић** из Драговца, старости од 38 година, је „у одбрани своје ...убио Марка Којића Козу“, чиме је по чл. 156 ст. 1 *Кривичног законика,* пресудом Пожаревачког првостепеног суда бр. 2394 од 26. марта 1927. осуђен на три године затвора;

4. **Илија Николић** из Царевца у Рамском срезу, стар 40 година, за дело из параграфа 113 у вези 132 *Кривично законика*, јер је „примио од Андреја Митровића 30.000, да му купи њиве, па новац задржао за себе, прикупљао прилоге за зидање цркве и новац у 11.000 динара утајио“, осуђен је на казну од 12 година и 4 месеци робије (наредник II завојишта дринске дивизије);

5. **Драгутин Стојановић** из Добре, срез Голубачки, (редов Бојне коморе 21 пешадијског пука, стар 45 година), утајио је 57.500 динара општинског новца као председник суда општине - осуђен на 10 година робије;

6. **Милан Стаиковић** (43 година), житељ Трњана, као „председник општине утајио је 210 комада обвезница ратне штете“, и осуђен на 10 година робије (каплар, за време Великог рата);

7. **Кузман Благојевић** (34 година стар) из Вуковића, срез Голубачки, осуђен за дело из чл. 240 *Кривичног*

129 АЈ-63-101-14: Списак осуђеника Пожаревачког казненог завода, који су учествовали у рату приликом пробоја Солунског фронта 1918. године па су доцније учинили дела, кривицу и осуђени, бр. 7993 од 26. септембра 1928. године.

законика законика, „јер је у друштву извршио разбојништво са убиством над Н.Ј. и његовом женом“: досуђена му је казна „15 година робије у тешком окову“ (на основу његовие изјаве у рату учествовао као каплар 1. чете II Битољске дивизије пешадијског пука);

8. **Тодор Илић**, из Стамнице, Млавски срез, 47 година, осуђен је пресудом Првостепеног петровачког суда од 27. јануара 1925. године бр. 633, на 6 година и 1 месец затвора, јер је нанео увреду Његовом Величанству Краљу и Њ.В. Краљици кад му је предавано одличје у општинској судници. Као наредник одликован је за ратне заслуге са 2 златне и сребрну медаљу за храброст).

9. **Драгољуб Стојковић** из Лучице (51 старости, командир трупне коморе 21 пешадијског пука), по чл. 156, ст. 1 *Кривичног законика*, осуђен је на 15 година робије јер је „ударио ножем жену Ж.М. са којом је невенчано живео из разлога што му је све имање упропастила па потом напустила....“.[130]

Поред тога, у овој групи осуђеника Пожаревачког казненог завода се налази и један инострани држављанин - француски ђенерал-штабни капетан **Рејмон Луј Карлије**, који је пресудом Првостепеног суда за град Београд од 15. маја 1924. године био осушен на 20 година заточења за дело из параграфа 155 Кривичног законика. Иако није био учесник пробоја Солунског фронта, наводи се да је „учествовао у свима борбама као француски официр и одликован Легијом части“ што је требало „имати у виду приликом помиловања и помоћи осуђеника“, посебно имајући у виду тешко здравствено стање овог осуђеног лица.

Из архивске грађе евиденција о лицима за које је Саветодавни одбор Пожаревачког казненог завода разматрао могућност условног отпуста, види се да су политички затвореници били лишени могућности да буду отпуштено и по овом основу, пре истека казне досуђене. Као правило, ово није било везано само за случај осуђеника за ширење комунистичке идеологије, већ је било засновано и у казненим прописима који су важили до 1929. године. Непосредно после Првог светског рата, 1919. године дато је од стране министарства правде објашњење „политике“ помиловања од даљег издржавања казне затвора. Тада је указом престолонаследника Александра Карађорђевића, помиловање односно смањење казне било одобрено за лица осуђена на казну затвора преко 15 година – смањење за 4 године, лица осуђена до 15 година – 3 године, лица осуђена од 5-10 година – 2 године, лица осуђена до 5 година – 1 година. Изузета од помиловања су била лица осуђена на смрт, па им је казна „у путу милости“ замењена робијом, лица која су „на другој осуди или повратy“ и најзад лица која су осуђена за шпијунажу и за дела из користољубља, као и она која су у бекству. Такође је казна протекла за време евакуације у току рата била свима урачуната у издржану казну.[131]

Политичким затвореницима, односно онима који су осуђени за дела кривице по *Закону о заштити државе и јавног поретка*, условни отпуст није одобраван. На примеру Пожаревачког казненог завода, у образложењу је било наведено да осуђеник „пошто је осуђен по закону о заштити државе и нема изгледа да ће његов живот користити постојећем друштвеном поретку, то га одбор не предлаже за условни отпуст. [132]

Поправка млађих малолетника – Завод „Дубравица“ код Пожаревца

Кривични прописи Краљевине Југославије су предвиђали могућност извршења тежих или лакших кривичних дела од стране малолетних лица. Начелне одредбе *Закона о извршењу казни лишења слободе* су предвиделе могућност кажњавања малолетника за учињена кривична дела санкционисана казном лишења слободе „робија, заточење, строги затвор и затвор од једне године и дуже“, које је могло бити

130 АЈ-63-101-14: Списак осуђеника Пожаревачког казненог завода, који су учествовали у рату приликом пробоја Солунског фронта 1918. године па су доцније учинили дела, кривицу и осуђени, бр. 7993 од 26. септембра 1928. године.

131 ИАП, а.ф. КЗП Забела, акт Министарства правде бр. 3211 од 23. марта 1919. године.

132 АЈ-63-67-34: Из рада Саветодавног одбора Управе Пожаревачког казненог завода.

спроведено само у „нарочитим казненим заводима, уређеним према врсти казне и то одвојено…за малолетнике“ (посебно за жене и пунолетна мушка осуђена лица).[133] Међутим, питање кривица и одговорности малолетних лица, као и најбољег начина борбе са криминалитетом малолетника, представљало је једно од важних питања у науци кривичног права и југословенском законодавству. Према тадашњим савременицима права који су се бавили проблематиком малолетничких кривица, преовладавало је становиште да „морално напуштену и злочиначку децу не треба посматрати као огорчене непријатеље, чију је вољу „неопходно потребно сломити“, већ пре свега као лица којима треба пружити помоћ у „великом циљу поправљања“, како је образложио М. Чубински у коментару *Кривичног законика* из 1929. године. [134]

У корак са новим кривичним законодавством, почетком 1930. године су донети уредбени прописи којима је утврђен систем спровођења казни лишења слободе и поправљања малолетних лица. *Уредбом о оснивању и раду државних завода за васпитање и поправљање млађих малолетника из 1930. године*, су били предвиђени „заводи у којима ће се вршити принудно васпитање и поправљање деце и млађих малолетника“. Циљ државних завода је био да „наставом, васпитањем строгошћу и редом, као и навиком на радљивост, поправе своје питомце и изобразе их да постану корисни чланови грађанског друштва“.

Према Чубинском, кривично законодавство из 1929. године је правило разлику, степеновање у тежини и санкционисању кривичних дела, у зависности од узраста лица, а до стицања пунолетности, односно навршене 21 године. Дететом се према *Кривичном закону* сматрало лице које није навршило 14 година. [135]

Млађим малолетником се сматрало лице узраста од 14 до 17 година. У случају кривица млађих малолетника, примењивало се правило да се исти „не може казнити, ако није могао да схвати природу и значај свога дела или према томе схватању да ради“. Малолетни преступник се предавао родитељима или старатељима „да се о њему старају, да га казне и над њим воде надзор“.

Заводи за поправљање млађих малолетника, су за разлику од претходних установа, могли бити само државни. Упућивање у Завод за поправку малолетних лица, као мера се изрицало „против млађих малолетника, који су учинили кривично дело, а при томе су толико зрели да су могли схватити природу и значај свога делања и да према томе схватању раде, али су толико и покварени да се не могу упутити у завод за васпитање.“ Зрелост млађих малолетника се ценила управо према његовој способности да схвати значај свог дела те се према томе и понаша, односно учини дело или одустане од њега. И у оквиру ових степена, веома пажљиво се вредновало постојање услова за упућивање малолетног лица у завод за поправљање. На пример, уколико је судија за млађе малолетнике утврдио постојање „такве зрелости“ код малолетних учинилаца кривичних дела, тада је против истог могао да изрекне „укор“ или „отпуштање на покушавање“ (што се сматрало једном од облика условне осуде). У супротном, малолетни учинилац је упућиван у завод за васпитање или у завод за поправљање млађих малолетника, у коме је могао остати „док се не поправи, најмање три а најдуже десет година“. Уопштено, млађи малолетници који су извршили кривична дела „нису трпели правне последице, већ су се и поред изречених мера, сматрали непорочним“.[136] Поред тога је било прописано и кажњавање

133 *Закон извршивању казни лишења слободе*, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, година XI-1929, бр. 47-XXI

134 Мих. П. Чубински, *Научни и практични коментар Кривичног законика Краљевине Југославије од 27. јануара 1929. године*, Општи део, Београд, 1930, 90-91.

135 Вељко Радић, *Казна Малолетничкг затвора (мастер рад), Универзитат у Приштини Правни факултет, Косовска Митровица,* 2017, 10-11. *Распоред за упућивање малолетника-ца у заводе за васпитање и поправљање*, Службене новине Краљевине Југославије, година XII, 1930, бр. 5-1. Према евиденцијама Пожаревачког казненог завода, у истом није било осуђених лица до овог узраста, а према прописима о извршавању казни лишења слободе и распореду осуђеника, при пожаревачком заводу није ни било планирано посебно одељење за „васпитање“ деце преступника односно малолетних лица до 14 година.

136 *Уредба о оснивању и раду државних завода за васпитање и поправљање деце и млађих малолетника,* бр. 5297 од 18. јануара 1930. године, *Службене новине Краљевине Југославије*, година XII-1930, број 23-IX. Мих. П. Чубински, *Научни и практични коментар Кривичног законика Краљевине Југославије од 27. јануара 1929. године*, Општи део, Београд, 1930, 90-91. Закон је сматрао да у годинама када није навршило 14 година, лице нема „потребне зрелости и развијености

малолетника са навршених 15 година, за случај да у Заводу за васпитање или Заводу за поправљање или ван завода учини „злочинство и суд нађе да је толико зрео, да је могао схватити природу и значај свог дела и према томе схватању радити“, у складу са одредбама *Кривичног законика*, дакле као пунолетно лице.“ [137]

Нешто другачији, озбиљнији приступ је био заступљен када је реч о старијим малолетницима. То су била лица која имају 17, а нису навршила 21. годину, те је закон полазио од претпоставке да је „у то доба живота малолетник доста зрео и подобан за урачунљивост, али се подразумевало да у сваком конкретном случају суд на основу стварних чињеница и података може утврдити да ли постоји неурачунљивост или смањена урачунљивост. Стога се према овим починиоцима није примењивала мера поправке, већ кажњавања, али имајући у виду да код ових лица „обично нема довољног животног искуства и потпуне физичке и умне зрелости, те да у то доба врло јако утичу на владање страсти“, законодавац је прописао специјално кажњавање, које је везано не само за ублажавање казне, већ и са другим особинама. Специјално кажњавање старијих малолетника се састојало у томе да исти нису могли бити осуђени на смртну казну, вечиту робију и губитак часних права. Уместо смртне казне или вечите робије „долазила је робија или заточење најмање 7 година“, а ако је законом предвиђена временска казна, није смела прелазити 10 година робије или заточења. Суд је могао изрицати и блаже казне, уместо робије или заточења, строги затвор или затвор. Изузетак од принципијелних и темељно образложених основних прописа кривичног законодавства, представљао је параграф 19 *Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави* (1929), према коме „за злочин учињен по овоме закону кривац ће се моћи осудити на смрт, ако је у време учињеног дела имао пуних 18 година живота. То је представљало изузетак у односу на одредбе казненог закона за Краљевину Србију, али се односило и на новоустановљени *Кривични законик Краљевине Југославије*.[138]

На основу „овлашћења“ која су произлазила из казнених прописа донетих 1929. године, Министар правде је прописао *Уредбу о васпитању и поправљању старијих малолетника осуђених на казну лишења слободе* (1930). Старији малолетници су издржавали казну лишења слободе у „нарочитим заводима“, а циљ извршења казне је било „њихово васпитање и поправљање, као и оспособљавање за самосталан рад и частан начин живота по изласку у слободу“. Уочавамо да је и у овом случају васпитању посвећена пажња, те је оно дефинисано као „опште и професионално“. Опште је васпитање било „за све малолетнике у подједнакој мери“, и то као религиозно, морално, интелектуално и физичко. Можемо издвојити морално васпитање с обзиром на чињеницу да се радило о обуци „у основним појмовима о моралним принципима и грађанским дужностима према себи, породици, друштву отаџбини-држави и људској заједници“, што је било веома важно за узраст малолетних изгредника, без обзира да ли радило о млађим или старијим малолетницима. Истина, поправљање старијих малолетника као лица довољне зрелости да схвате значај, сврху али и последице почињеног кривичног дела, захтевало је више труда и напора, јер се радило донекле већ о формираним карактерима личности, схватањима, друштвеној, па и политичкој оријентацији. Наравно, мишљења смо да се ни једна област предвиђена у оквиру општег васпитања малолетних осуђеника не би могла посебно издвојити, или скрајнути, ако се разуме крајњи циљ поправљања и санкционисања преступника у малолетничком добу.

Професионално или стручно васпитање је поседовало карактеристику индивидуалности, јер се

за урачунљивост и стога проглашавао да се дете никад не може казнити по кривичном закону, нити гонити по прописима кривичног поступка“, већ казна може у овим случајевим бити само дисциплинска, како је законом наведено.

137 *Исто*. Мих. П. Чубински, *нав. дело*, 90-91. У казненој пракси тада, као једина репресивна мера против „морално покварених“ малолетника, био је прописан „завод за васпитање“, док се „завод за поправљање“ примењивао само „ванредно и изузетно“. Такође, у Југославији је тада још увек било мало завода за „напуштену и злочиначку децу“, што је било у супротности са захтевима новог *Закона*, који је управо акценат код малолетничких кривица стављао на повећаном броју завода за васпитање или поправку малолетника, између којих се, поред осталог, у пракси правила веома мала разлика.

138 Мих. П. Чубински, *Научни и практични коментар Кривичног законика Краљевине Југославије од 27. јануара 1929. године, Општи део*, Београд, 1930, 95-100.

прилагођавало способностима сваког малолетног васпитаника и у зависности од тога да ли би он од датог занимања могао самостално себе да издржава по изласку на слободу. Када су старији малолетници у питању, истакли бисмо особеност која се односила на осуђенике на казну лишења слободе од једне, или дуже од једне године дана, уколико су исти били пореклом са села, поседовали земљу за обрађивање, или су родом из „варошких средина, али слабог здравственог стања". У том случају, овакви осуђеници су се упућивали у Пољопривредне колоније за васпитање и поправљање старијих малолетника. *Уредбом* је детаљније било предвиђено уређење оваквих колонија, а вреди поменути постојање „васпитне школе за опште васпитање и образовање, општих и специјалних течајева за стицање знања из пољопривреде". Занимљиво је истаћи да се у колонијама малолетних преступника предвиђало постојање књижнице и читаонице са „потребним књигама и часописима поучног и забавног карактера". По сличном принципу су биле замишљене и функционисале и занатске колоније, а обе врсте поправке малолетника старијих су организоване као државне или приватне.[139]

Према званичном државном *Распореду за упућивање малолетника у заводе за васпитање и поправљање*, видимо да је 1929. године био предвиђен Завод за поправљање млађих малолетника „Дубравица" код Пожаревца као „нарочито одељење и један засебни павиљон казненог завода у Забели", у који су упућивана малолетна мушка деца осуђена од „стране свих судова на територији апелационог суда у Београду и Скопљу". Такође, при женском казненом заводу у Пожаревцу је формирано „нарочито одељење за поправку млађих малолетница, у које су упућиване осуђене малолетне девојчице по основу пресуда судова на територији Апелационог суда у Београду, Скопљу и Новом Саду". Пожаревачки завод за поправку млађих малолетника је као и остали заводи сличног карактера, према *Уредби* требало да има, поред осталих обавезних служби, и „одељење за школе са потребним бројем учионица, кабинета, наставничке и васпитачке канцеларије", одељење за богослужење, као и занатске радионице са потребним одељцима, салу са позорницом и собом за гимнастику, амбуланту са собом за лекаре и чекаоницом, собом за преглед, апотеком, посебно одвојене просторије одељења за заразне и незаразне болеснике.[140] У одељењу за малолетне осуђенике су почетком 1931. године вршене поправке на објекту, примера ради израђен је елаборат за израду прозора са предрачуном.[141]

Поправка млађих малолетника је обухватала њихову радну обавезу, у складу са правилима о кућном реду у Казненом завору у Пожаревцу. При Пожаревачком казненом заводу није постојала посебна пољопривредна или занатска колонија за поправку старијих малолетника, или бар о томе нисмо пронашли релевантна архивска сведочанства. Међутим, следећи *Уредбу*, можемо рећи да су исти казну лишења слободе издржавали у виду васпитања и поправљања у нарочитом одељењу судских затвора, али уз обавезу управе затвора да се установи потребан број пољопривредног течаја и радионице са занатима и индустријским пословима ради њиховог обучавања , а „наставни план и метод за течајеве и школе, као и предмети који се предају" морали су се „удесити смишљено и разумно тако, да се од заостале, непослушне и преступима склоне младежи, добију пословно и правно способни грађани, који ће бити од користи и себи и друштву".[142]

Малолетни осуђеници су били ангажовани на раду свакодневно у радионици (њих 11, од укупног броја од 45 по казнама) према статистичком извештају за 1932. годину. Један број малолетних лица се налазио на поштеди од рада, један број је због болести био смештен у болници, а њих шест по каз-

139 *Уредба о васпитању и поправљању старијих малолетника осуђених на казну лишења слободе*, Службене новине Краљевине Југославије, година XII-1930, бр. 23 - IX

140 *Распоред за упућивање малолетника-ца у заводе за васпитање и поправљање*, Службене новине Краљевине Југославије, година XII, 1930, бр. 5-1. AJ-63-259-57: акт управе пожаревачког завода 2675 од 26. априла 1932.

141 AJ-63-259-57: Акт управе пожаревачког завода 2675 од 26. априла 1932.

142 *Уредба о васпитању и поправљању старијих малолетника осуђених на казну лишења слободе*, Службене новине Краљевине Југославије, година XII-1930, бр. 23 - IX

ни у ћелији. Малолетни осуђеници су радили у столарској радионици, у којој су се израђивали предмети по захтевима странака, уз њихов материјал. У четкарској радионици се радило „по обртном капиталу државном“, о чему је уз набавку материјала и расходима водио рачуна економ радионице. Посебно су затвореници „слободњаци“ радили и у ковачкој радионици.[143] У сврху прописаног обавезног образовања малолетних осуђеника био је ангажован „потребан број стручних учитеља и њихових помоћника“. Дужност учитеља је била да у одређеном времену оспособе своје ученике „у занату“, како би ови са успехом могли да положе „помоћнички испит“ и по изласку из завода били способни да сами зарађују средства за своју егзистенцију. Поред тога, поправку малолетних лица чиниле су „вештине и уметности“, тако да наставници за музику, певање, гимнастику, били ангажовани као хонорарно заводско особље, заједно са лекаром и свештеником. Из сачуване документације о Пожаревачком казненом заводу, није могуће поставити јасну границу између поправног деловања посебно образованог Завода за млађе малолетнике и санкционисања и поправљања старијих малолетних осуђеника. Сачувани списи казују да је у Пожаревачком казненом заводу било на издржавању казне и поправци, и старијих малолетника, који су такође радили на пољопривредној економији или у занатским одељењима Казнено-поправног завода у Забели. Малолетни осуђеници су се по занимању углавном бавили занатима и то плетари, четкари, столари, ћилимари.

О раду Завода за поправку млађих малолетника Дубравица код Пожаревца сведоче у периодични извештаји о бројном стању малолетних осуђеника током 1932. године. За месец април 1932. године, је било 44 осуђених малолетника, а додатно је евидентиран долазак „једно лице на укупном стању које је се бавило ручним радом, осуда од 3-10 година, док је укупно оболелих у заводу били 30 лица“.[144] Према извештају за месец мај те године, првог дана у месецу је „затечено стање бројало 45 малолетних затвореника, а у том је месецу стигао још један“. Премештаја у други затвор, бекства или смртних исхода у том месецу није било. Осуђена лица према овом броју су укупно у затвору провела 1395 дана. У погледу здравственог стања, било је евидентирано 62 случаја оболелих „у опште“, док „специјално од заразе није било евидентирано оболелих“.[145]

Према списку малолетних осуђеника под „а“ који су 1929. године предложени за условни отпуст било је 25 осуђених лица. Увидом у податке о осуђеним малолетним лицима из овог евиденције, видимо да је старосна граница била од 16 до 22 године, од чега је највећи број изгредника био старости 18 до 20 година. Процесуирани су за кривична дела према *казненом законику (до унификације)*, и то за дела утврђена члановима 101, 154, 155, 157, 203, 177, 221, 164, 191,223, 241, према коме су највише „одрезиване казне затворске од пола године до 3 године, казне робије до 5 година, полицијског надзора, без губитка грађанске части“. Осуђено је било лице старији малолетник (19) које је 1925. године извршило „провалу у стан пешадијског капетана Милоша Чарапића и крађу службеног револвера“. У делима предложених за отпуст било је других крађа уз провалу „у мануфактурну радњу“, али и покушај убиства или наношења тешких повреда „у љутини“. Није било тешких кривица, које би искључивале право на условни отпуст, али је и у овим случајевима позитивно решење по молби за отпуст било у једном броју случајева одбијено. Може се рећи, према овом документу, да су малолетна лица у наведеном периоду била „доброг владања“ у заводу, због чега су и била предложена за условни отпуст.[146]

На основу прегледа услова рада и живота осуђеника у Казненом заводу у Пожаревцу из 1932. године, било је предложено да се у смислу *Уредбе о оснивању и раду државних завода за васпитавање и поправљање*

143 AJ-63-259-57: Статистички извештај/јутарњи рапорт о бројном стању осуђеника и њиховом запослењу на радове, од 23. јуна 1932.

144 AJ-69-89-117: Акт управе Завода за поправку млађих малолетника Дубравица Пожаревац, од 30. априла 1932, бр. 6272.

145 AJ-63-259-57: Статистички извештај/јутарњи рапорт о бројном стању осуђеника и њиховом запослењу на радове, од 23. јуна 1932.

146 AJ-63-89-114: Списак „а“ малолетних осуђеника предложених за условни отпуст, 1929.

деце и млађих малолетника, именује Саветодавни одбор који ће што пре отпочети са радом, као и са се у смислу одредаба исте *Уредбе* оснује „Фонд ученика“ и саставе правила о раду фонда чији је циљ био помагање „свршених питомаца по отпуштању из завода и што боља организација завода, уколико за то недостају редовна средства“. Фонд ученика је обезбеђивао средства за своју намену из улога чланова (добротвора, утемељача, редовних и помажући чланова), закупа од локала у којима су малолетни осуђеници изучавали занате и радили за предузимаче, као и других „пригода“ на пример од забава, концерата, уз помоћ државних, разних установа или општине, као и средствима легата. [147]

Међутим, међу малолетним осуђеницима, који су подносили захтев за условни отпуст, било је и веома тешких кривица: на пример убиство из освете „поливањем канте бензина“, за које је малолетном лицу изречена казна од 12 година робије. Евидентирано је и дело из мотива крвне освете, које се састојало у „рањавању лица из пушке, које је од последица тога умрло“. Радило се о млађем малолетном извршиоцу (старости 16 година), који је за извршено дело био осуђен на 10 година робије, а у карактеристици је забележено „користољубље, освета, свађа, мржња са последицама покушаја убиства са смртним исходом“. Управа Пожаревачког казненог завода је у јануару 1934. године известила Министарство правде о отпусту „четири млађа малолетника на поправци овог завода, а по наређењу тог министарства“, која су то право стекла у 1933. години. [148]

Када је реч о евидентирању малолетничких кривица и тежине криминалитета, статистике су биле збирне, нисмо пронашли издвојене евиденције о млађим и старијим малолетницима изгредницима. По врсти злочина и преступа, статистика малолетничких кривица је 1932. године указивала на постојање тешких кривица и то не у малом броју у односу на број осуђених малолетника у Заводу. Код малолетника је било је покушаја убиства из мотива освете, са описом дела на једном примеру, где је учинилац стар између 16 и 17 година „ноћу између 17. и 18. октобра 1927. године пуцао из револвера у намери да га убије, али га је промашио“. Осуда за ово дело је износила „најмање 3 а највише 10 година“, док је иста казна била превиђена за дело крађе из користољубља. За дело „убиство без предумишљаја“ је у Пожаревачком заводу било на издржавању казне и поправке, 9 малолетних лица, за убиство са предумишљајем – седам лица. Највећи број осуђених малолетника (24) је одговарало за дело крађе. У 1933. године, само у новембру месецу, је за дело убиства са предумишљајем било 7 млађих малолетних осуђеника, а за исто дело без предумишљаја – четири лица. И даље је по бројности доминирала крађа (14 осуђених малолетника).[149] Поред тога су биле евидентиране тешка телесна повреда, силовање (2 лица), док дела разбојништва, проневере, фаслификата или преваре, општеопасних злочина и других преступа код млађих малолетника није било.[150]

Старији малолетници (20 година) бележе учешће у тучама са последицама покушаја убиства, „обљубе над малолетним лицима уз заразу“, из мотива полне пожуде. По мотиву користољубља за дела разбојништва, провале, крађе, код старијих малолетних осуђеника (углавном старости од 19 и 20 година) је било и повратника. У случају дела разбојништва, наведен је старији малолетник Б. Л. из Србобрана, који је био осуђен на казну робије у трајању од 4 године и 3 месеца, због испуњености услова пуштен је на условни отпуст, али је за време трајања услова извршио ново кривично дело, због чега је отпуст поништен у смислу параграфа 30 *За-*

147 *Уредба о оснивању и раду државних завода за васпитање и поправљање деце и млађих малолетника, 1930.*

148 AJ-63-89-114: Списак млађих малолетника на поправци код завода за поправку Дубравица, који су по одредбама Закона стекли право за условни отпуст 1933. године. акт 513 од 16. јануара 1934.

149 AJ-63-89-114: Стање млађих малолетника/ца Пожаревачког казненог завода Завод за поправку млађих малолетника Дубравица, на дан 1. децембра 1933. године, акт бр. 12806.

150 AJ-63-89-114: Списак млађих малолетника на поправци код завода за поправку Дубравица, који су по одредбама Закона стекли право за условни отпуст 1933. године

кона о извршењу казне лишења слободе, пошто је осуђеник „напред цитираним извршеним кривичним делом пољуљао веру у даљи честити живот у слободи“.[151]

По висини казне односно „трајању поправке“, у току 1932. године је на 1 годину осуде је било 3 малолетника, на период од 1 до 3 године 13 малолетних лица, на период од 3 до 10 година, 30 малолетних лица. Један старији малолетник је због убиства из освете, био осуђен на 12 година робије, а предлог за условни отпуст није био одобрен. Поред освете, као мотиви за извршење кривичних дела од стране старијих малолетника, евидентирани су међусобна туча, полна пожуда, користољубље, љубомора, кавга, крвна освета, свађа и међусобна свађа. Забележен је случај старијег малолетника (18 година), који је из мотива пожуде и страха од могућих последица, извршио кривично дело силовања и потом „својим рукама угушио“ шеснаестогодишњу девојку, за која дела у стицају је био осуђен на 20 година робије. Било је и стицаја „више опасних крађа, просте и опасне крађе“, или чак убиства и крађе, као што је био случај малолетника старог 17 година који је „удавио на спавању…удову и извршио крађу“, за која је дела осуђен на 20 година робије и 3 године полицијског надзора. Стицај кривичних дела са убиством починио је и малолетни Ш.А. (17. година), који је „убио слугу Мемета и отео волове…; у друштву напао и тешко ранио…од чега је овај умро“, па је и осуда била тежа: 20 година робије и 1 година полицијског надзора“.[152] Иначе, по вероисповести, преовладавала су осуђени малолетници православне вере (34), римокатоличка - 1 лице, мухамеданске - 10 и „мојсијеве“ (јеврејске) - 1 лице.[153]

Верска опредељеност није имала утицаја на однос према комунистичком деловању, бар према статистици осуђеника у Пожаревачком казненом заводу. На примеру малолетних, али и пунолетних осуђеника за политичке кривице, уочили смо да су се осуђена лица уредно изјашњавала о својој вероисповести, као и да је у знатно већем броју посуђених комунистичких активиста било римокатоличке или мухамеданске, него православне вероисповести.[154] Међу старијим малолетним осуђеницима налазили су се и починиоци „политичких кривица“. Један од њих је био **Славко Валент** из Загреба, који је „из мотива социјалне револуције“ као члан Савеза Комунистичке омладине Југославије, 1930. године осуђен на 3 године строгог затвора. **Милосав Шорић,** родом из Зајечарског округа је за исто дело осуђен на „2 године строгог затвора и 3 године протеривања из Београда“. Малолетни **Филип Синдичић**, стар 20 година из Подравске Слатине, ливац по занимању, осуђен је на 3 године строгог затвора, јер је „био члан Комунистичке партије и радио у покрету“. **Миливоје Феликс**, опет старости од 20 година, из Београда, као члан Комунистичке партије „растурао је летке“, због чега је осуђен на „четири године строгог затвора“. Заједно са **Маријом Матошић**, били су осуђени **Алојз Михелчић** (блажом казном „промене робије у строги затвор“), **Милисава Ђорић** и **Едвард Кардељ,** су у време осуде били „старији малолетници“, због чега им је суд ублажио казну и уместо робије изрекао „строги затвор“. Браварски помоћник из околине Осијека, **Матија Станић** имао је 19 година, када је био осуђен пресудом Државног суда за заштиту државе у Београду (1930), за дело из члана 1, тачка 2 *Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави* и преступ из пар. 307 *Казненог законика*, са две године строгог затвора, „мотив социјално револуционарство“, јер је био члан „ћелије у Осијеку Савеза комунистичке омладине Југославије, ширио комунизам и растурао пропагандистичке летке“. По истеку казне је 1931. године отпуштен из Пожаревачког казненог завода.[155]

151 AJ-63-18-187: Акт Министарства правде бр. 9203 од 28. јануара 1935.

152 AJ-63-89-117: Из седнице Саветодавног одбора Управе Пожаревачког казненог завода, број 13591 од 23. децембра 1931.

153 AJ-63-89-117: Акт управе Завода за поправку млађих малолетника Дубравица Пожаревац, од 31. маја 1932, бр. 7452.

154 AJ-63-89-117:Спискови осуђених лица која су предложена за условни отпуст-из рада Саветодавног одбора Пожаревачког казненог завода, 1932. година.

155 AJ-726-K-1: осудна акта за Станић Матију, осуђеника Пожаревачког

У Пожаревачком се заводу, на издржавању поправне казне налазио **Едвард Кардељ,** као старији малолетник (20) година и један од младих комуниста, који је у свом зрелом политичком деловању свакако обележио развој југословенске социјалистичке државе после 1945. године, ако не и трасирао пут њеног распада. Родом из Љубљане, овај свршени учитељски приправник је постао члан Комунистичке партије Југославије 1928. године, када је и први пут био привођен у истражни затвор због свог револуционарног деловања. У фебруару 1930. године је поново ухапшен у полицијској провали која се догодила у Централном комитету СКОЈ-а у Београду. По хапшењу је провео седам месеци у истражном затвору Главњача, а у септембру 1930. године је изведен пред Државни суд за заштиту државе, који га је због комунистичког деловања, по чл. 1, тачка 2 *Закона о заштити државе*, осудио на две године строгог затвора, које је провео у Пожаревачком казненом заводу.[156] У осудном листу старијег малолетника Едварда Кардеља (матични број листа 9268), је наведено као разлог осуде „то што је био члан Комунистичке партије Југославије“, из мотива „социјалне-револуција“. Казну затвора у Пожаревачком казненом заводу је издржавао од 18. септембра 1930. до 17. септембра 1932. године, када је стекао право на условни отпуст (17. септембра 1931. године). По том је основу четири пута предлаган за отпуст, због „доброг владања у затвору, доброг здравља, бавио се обичним пословима, боравак у заједничком затвору“, по условном отпусту „ће наставити студије филозофије у Љубљани“. Условни отпуст није одобрен уз образложење „пошто је осуђен по закону о заштити државе, то га одбор не предлаже за условни отпуст“.[157]

Јашаровић Лиман из Васиљевца, стар 17. година, је 1930. године био осуђен на 3 године робије, мотив велеиздаја, јер је „илегално прелазио границу Албаније и одржавао везу са качацима“. **Сеферовић Рифат** (16 година), из Стаиковца (Вардарски округ), осуђен је на 3 године робије, по истом делу и мотиву, а у пожаревачком затвору се налазио од 1930. године. Маја 1923. године **Харалампије Јовановић**, из Прилепа, срез Прилепски, округа Битољског) „стар 21 годину, неожењен, земљоделац; осуђен на 1 год. затвора због дела на одвајању Македоније од Краљевине СХС“. Закључак Начелника Министра правде је да може бити условно пуштен.

Закључићемо да је у погледу озбиљности кривица које су чинили малолетници, углавном старији, није било велике разлике ако упоредимо тежину дела извршених од стране пунолетних лица. Тешких кривичних дела није било много, али она евидентирана и процесуирана су указивала на сву озбиљност напуштеног васпитана и одрастања малолетних изгредника. Да ли су и колико су њихова поправка и санкционисање у затворским условима били делотворни, у склопу друштвених и економских околности у земљи, свакако може престављати предмет и тему посебног истраживања. Тек, а што се види из ниже приказаних примера из осуђеничког живота, код малолетних осуђеника су се јављали и дисциплински преступи, који су удружени са политичким аспирацијама пунолетних политичких и тежих осуђеника, али и проблемима у организацији и раду особља, у Пожаревачком казненом заводу довели до два значајнија штрајка осуђених лица, у међуратном периоду.

казненог завода.

156 *Едвард Кардељ* (1910-1979), пореклом из радничке породице, а још од ране младости је поред родитеља социјалдемократски опредељених, дошао у додир са идејама радничког покрета. Бавио се политичким радом у КПЈ у илегали, учествовао у Народноослободилачком рату, у послератној социјалистичкој изградњу Југославије био је један од његових идеолога, чије су либералне идеје у погледу одржања јединства федерације, подстакле управо њен распад и осамостаљивање република и аутономних покрајина СФРЈ. Бавио се публицистичким радом, теоријом самоуправног социјализма, креирао основне поставке уставног уређења послератне Југославије. Био је близак и поверљив сарадник Јосипа Броза Тита, а за свој револуционарни рад је одликован највиших признањима некадашње СФРЈ. Извор: *Narodni heroji Jugoslavije, A-N*, Београд, 1982, 79.

157 AJ-63-89-115: Списак осуђених лица по чијим захтевима се решавало за условни отпуст, малолетници под „Б“.

Осуђенички живот –политички и малолетни осуђеници

Живот осуђеника у Пожаревачком казненом заводу, међу њима и политичких, био је одређен заводским правилима о кућном реду, којих су током издржавања казне затвора, осуђеници су били дужни да се придржавају. Неуједначеност казнених прописа до 1929. године је довела до тога да се на примеру Пожаревачког казненог завода до 1929. године примењују *Правила о домаћем реду у казненим заводима у Београду, Нишу и Пожаревцу донета још 1868. године*, чија је важност, уз неопходне измене и допуне, била верификована у *Збирци Кривичних закона* коју је сабрао Тома Живановић 1921. године.[158] За непоступање по истом, могли су бити кажњени дисциплинским казнама и то укором, тежим радом, „одузимањем погодности, тврдом постељом до осам дана, ограничењем хране код неких или свих оброка сваког другог дана у најдужем трајању до 14 дана, затвором у ћелији до шест недеља и везивањем до 4 недеље". Уколико која од ових мера није дала резултате, примењивало се додатно и стављање „у окове у ћелији до три месеца". У изузетним случајевима, када је требало умирити насилни отпор осуђеног, могла се применити „утега у трајању до шест сати".[159]

Посебно је осетљиво било питање дисциплинских казни за малолетне осуђенике. Позивајући се на важност поменутих *Правила о домаћем реду* и тумачењима Т. Живковића, Управа Пожаревачког казненог завода је актом из 1922. године тражила одређена појашњења од надлежног Министарства правде. Предмет разматрања и дилема била је врста и примена дисциплинских казни на малолетне осуђенике до 18 година у погледу „усамљеног затвора који је подразумевао да је кривац сам у ћелији затвор". За лица до 18 година, као малолетна, која су „у заједничком затвору неред правила" дисциплинска казна усамљеног затвора се могла применити „на неколико сати и то само дању само". Управа пожаревачког завода је сматрала да разлике у објашњењу висине и трајања дисциплинске казне за малолетне осуђеника нису примерене, као и да су као такве прописане „врло мале, па и када се примене код неких непослушних малолетника немају никаква дејства и нису ни од каквог утицаја на његову поправку, пошто има и таквих малолетних дечака, за које су ове казне без обзира на њихове године старости, врло благе". Због тога је основна дилема управе завода била у томе које ће се казне примењивати на малолетне дисциплинске преступе у заводу, због чега је и тражено и мишљење министарства. Одговор министарства није разрешио дилему, али је позвао на прецизну примену одредаба *Правила о домаћем реду у казненим заводима од 7. октобра 1868*. године, са изменама и допунама из 1904. године,[160] а према коме је требало применити за старије малолетнике „казну затвором у мрачној ћелији најдуже 24 часа и овако се могу казнити највише три пута у недељи, док се лица испод 18 година нису могли на овај начин кажњавати."[161]

Када је 1929. године извршена кодификација казненог законодавства у Краљевини Југославији, *Законом о извршењу казне лишење* слободе прописано је да се са осуђеним лицима мора поступати „строго, али праведно и хумано". Извршење кривичних санкција у Краљевини Југославији несумњиво је имало узлазну развојну путању у односу на период пре уједињења, мада је због неадекватних архитектонских и грађевинских решења наслеђених „пенитенцијарних установа", као и ограничених материјалних и кадровских ресурса било озбиљних проблема у практичној имплементацији ирског модела прогресивног система издржавања казни затвора. У периоду док није био довршен павиљон са издвојеним појединачним

158 Тома Живановић, *Збирка кривичних закона*, Београд, 1921,172-150.

159 Невенка Кнежевић Лукић, Јасмина Живковић, Радован Б. Радовановић, *Квалитет и услови живота у Пожаревачком казненом заводу до 1918. године,* у: Група аутора, „Казнено-поправни заводи у Србији – пример пожаревачког казненог завода 1953-1918 - књига прва", Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, 97-153. АЈ-63-22-26: Нацрт кућног реда за казнене завода израђен у смислу наређења Министра правде у Београд од 27. септембра 1919. године, број 75092. Ненад Ж. Бингулац, *Правна природа и сврха казне затвора (докторска дисертација),* Нови Сад, 2015, 303.

160 *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, бр. 57, 1904.

161 АЈ-63-62-111: Акт Управе Пожаревачког казненог завода бр. 3383 од 22. септембра 1922. и одговор Министарства правде.

ћелијама, највећи број осуђеника је казну у Пожаревачком казненом заводу је казну издржавао у II степену – заједничком затвору, а један мањи број у III степену – слободњачком одељењу. С обзиром на велики број осуђених лица (1314), веома је било тешко у датим условим одржавати мир и ред у заводу. Према евиденцијама, и политички осуђеници су у Пожаревачком заводу, боравили у заједничком затвору, а нису биле ретке молбе за прелазак у фазу „слободног издржавања затворске казне", које су као и молбе за отпуст, одбијане од стране управе Казненог завода.[162]

Законска правила о кућном реду у затворима су налагала и прописивала стандарде, али је стварност била другачија. Посебно су се на „увиду јавности" налазили политички кажњеници, а опозициона јавност у земљи и „гласници из иностранства", говорили су о „стравичним тортурама над политичким затвореницима у Краљевини Југославији".[163] Примера ради, 1935. године је „606 лица" потписало петицију упућену Краљевском намеснику Кнезу Павлу којим се тражила амнестија свих политичких затвореника. У писму је наведено да „целокупан народ са пуним поверењем прати напоре Краљевског височанства да земљи поврати пољуљани мир и спокојство…..а један од потеза у духу такве државничке политике представљало је „давање опште амнестије за све политичке затворенике".[164]

Према појединим мишљењима живот и услови боравка у Пожаревачком казненом заводу су били „најлошији у земљи". Међутим, према извештају надлежног лекара и изасланика министарства правде о стању у Мариборском затвору током 1934. године, слична је ситуација била у скоро свим казнионама. Приликом лекарског прегледа оболелих осуђеника у „мариборској тамници", на пример, утврђени су „бројни недопустиви услови живота: врло мањкаве хигијенске прилике, прљави кревети, тврди јастук, без јастучнице, невероватно прљаво рубље у коме се налазе на болесним осуђеницима". Политички кажњеници су непрекидно указивали на лоше услове боравка у затвору, као и поступања према њима, наводећи да су сви „допремљени политички кажњеници смештени у подрумске врло нехигијенске просторије". Примера ради даље, у Мариборској казниони су се политички осуђеници од свог доласка непрекидно налазили у самицама, иако су „неки од њих издржавали већ шесту годину казну и премда су доследно томе, већ давно издржали приписани први степен казне т. ј. тромесечно бављење у ћелији". Боравак у самицама је имао посебно тешку психичку последицу по осуђенике.[165] Поражавајући налаз о стању политичких осуђеника у мариборском и другим југословенским затворима је навео представника Министарства правде да закључи како „ниједан од захтева политичких осуђеника не значи какав посебан привилегиј, сваки од њих значи тек нешто блажу примену и онако престрогих прописа за најнесретније међу онима, који су само што, јер су друкчије мислили, лишени на дуги низ година не само онога, што уопште душа и тело човека требају, него и најдрагоценијега – слободе. Кад већ нема толико тражене и потребне амнестије, онда би бар с политичким осуђеницима ваљало хуманије поступати, јер ако се не ради на њиховом смиривању, нема смиривања ни вани, смиривање је циљ данашње владине политике".[166]

162 AJ-63-32-53: Списак осуђених лица по чијим захтевима се решавало за условни отпуст.

163 Ivana Dobrivojević, *Kazneni zavodi u Kraljevini Jugoslaviji, 1929-1935*, u: „Istorija 20. veka", 1/2006, Beograd, 2006, 45-62, а на основу AJ-ФО, 371-393-14-440: Извештај Хендерсона Форин Офису од 14. јануара 1930. Посебно се интересовало Британско посланство преко својих конзула где је прикупљало информација о „наводним злостављањима по југословенским казнионама". Са своје стране конзули у земљи су оповргавали ове тврдње, достављајући извештаје према којима су наводи о мучењима и тортурама политичких затвореника „доста преувеличани, иако је влада спремна да сузбије сваку непријатељску критику" Сарајевски конзул је покушавао да нађе оправдање појашњавајући да „иако се влада према затвореницима често поступа са претераном бруталношћу, треба имати на уму да је Краљевина врло заостала и да напредак у било ком правцу, социјалном, економском или политичком, мора бити спор".

164 AJ-63-32-53: Петиција о општој амнестији политичких затвореника, 1935-1936. година. Вреди поменути да су петицију потписали не само појединци, већ и велики број грађанских удружења, спортски клубови, радничка удружења, удружења трговачког подмлатка. Потписника међу појединцима било је из разлитичих професија: занатлија, радника, лекара, новинара, учитеља, студената, инжењера, али и домаћица, сељака и „44 припадника других професија".

165 AJ-63-221-40: Затворски лекар је приликом прегледа, утврдио је на појединим осуђеницима „почетак тежег кататоничног стања". Безизражајно зурење у под, залили су се на потпуну бесаницу, главобољу, унутрашњу узнемиреног, халуцинације, које добивају у самици. Самица делује на осуђенике тако да имају осећај да ће полудети, не може се издржати, па се западне у потпуни нехај". Душевно стање тих осуђеника озбиљно забрињава.

166 AJ-63-221-40: Лекарски извештај о прегледу неколико кажњеника Мариборске тамнице, 9/15. децембар 1935. Смањена предохрана осуђених лица се

Слика политичког тамновања у мариборској казниони преносила се и на друге затворске установе у земљи, не само на политичке, већ и малолетне или осуђенике по „неполитичким“ кривицама. Тако је у Сремској Митровици положај политичких осуђеника био карактерисан као веома лош, са гледишта честих приговора самих осуђеника. Њихове су се „тражње, захтеви и молбе“ углавном сводиле на поправку хигијенског стања, лошу исхрану (јер лекар препоручи бољу храну, а управник завода не дозволи), слабо грејање, недостатак зимске ћебади, а највише на „шупирање“, односно на „то што их Управа по издржаној казни предаје полицији, а ова их спроводи до њихових кућа по 10-15 дана од среза до среза, где се поново разбољевају, увашљиве и изнуре“. Политички осуђеници су такође тражили „побољшање библиотеке“, односно право да набављају и читају дневне листове као што су „Време“ „Самоуправа“, али и недељне часописе, попут „Господарске слоге“, затим радничких новина и томе слично, али и „радио апарат, грамофон, више писаћих машина, проширење кружног зида ради простора за шетњу који је исувише мали“, слободно фотографисање како би „фотографије слали својима“ (о чему наравно није могло бити ни говора). Такође су били изражени захтеви за дописивање са друговима у другим казненим заводима, што није могло бити дозвољено. [167]

Поступање са осуђеницима, без обзира на врсту дела, нађено је као неодговарајуће и у Пожаревачком казненом заводу, приликом прегледа истог током 1932. године, када је и велики број осуђеника изнео низ жалби и приговора на услове живота у Заводу. Јавности су достављане посебно тешке слике стања односно прилика које су владале у погледу хигијене, али и других видова живота. Завод је био без канализације, одељења нису имала трпезарију, па су осуђеници јели на креветима, прљајући постељину и читаве собе. Затворска болница је била неадекватно опремљена а одељења за малолетнике није одговарало „ни хигијенски ни практично“. Министарство правде је тада наложило Управи завода да „најхитније поднесе писмени предлог ради увођења канализације, реновирања болничке зграде, израде столове и клупе за ручавање у свакој соби“.[168] Инспектор Министарства правде Миодраг Зарић је 1934. године известио своје претпостављене како је осуђеницима у Пожаревцу „управа пуна два месеца давала свакога дана за јело само пасуљ, а један цео месец за оброк само пиринач, те да управних Васа Пушић храну није пробао како је било прописано. Зарић је известио да „се управник својим радом сасвим онемогућио за ову струку, због чега је преко потребно да се бар из овог великог завода што пре уклони, ако се налази да нема места његовом уклањању из струке“.[169]

Због великог броја осуђеника и неразвијености грана радиности у затвору због чега је велики број осуђеника неупослен, управа Завода је сматрала да је потребно увећати непокретно имање завода. Стога је предложено да се купи у близини постојеће врло плодно непокретно имање које је припадало Пожаревачкој општини, сада је коришћено по основу закупа, јер је обрађивање туђег великог имања било знатно неповољније од обраде сопственог имања. Такође је било потребно повећати број чувара у заводу и запослити једног стручног економа- рачуновођу, обзиром да су поводом тога стављене значајне примедбе.[170]

Током 1932. године је у Пожаревачком казненом заводу био забележен, не тако безначајан, инцидент између чувара и затвореника, чијим се истраживањем од стране надлежних органа утврдило постојање озбиљнијих проблема у организацији и раду Завода. За-

огледала у укидању доручка, свођењем уноса меса у оброке на два пута недељно, четвртком и недељом, те укидање меса уторком уз оброк, редукцију осталих намирница које су следовале према правилима кућног реда за осуђенике. По извештају Комесару главне контроле за преглед казненог завода у Пожаревцу, министар правде је наредио управнику Казненог завода Васи Пушићу да „у свему извиди горе изнете случајеве по жалбама осуђеника на изнете случајеве чуварског особља, па према тома даље се поступи по закону

167 AJ-722-1:Извештај начелника одељења за казнене заводе Министарства правде од 1. децембра 1933. године, пов. 1374, о стању политичких затвореника у Казненом заводу у Сремској Митровици.

168 A J – 63 (поверљива архива – 10 (к10) Поверљиво бр. 474 од 4 јуна 1931.

169 I. Dobrivojević, *nav. rad,* 47-60.

170 AJ-63- 172- 149: Извештај о стању у казненим заводима са предлогом мера, од 30. јуна 1932. године.

поведник страже В. Урошевић је тада упутио Управи казненог завода Пожаревац извештај о кажњавању и понашању малолетних осуђеника, за коју он, према наводима „није знао“. Сви малолетни осуђеници су „били постројени пред улазном капијом Дома за малолетна лица“, која је требало да се казне јер су „у вечерњим сатима лармали у собама“, а казна се састојала „у чишћењу снега око зида са унутрашње стране“. Поједини од њих су то одбили, „одрекли се послушности“, те су примењене казне „по две шибе“ за сваког малолетника. Иако је заповедник Урошевић наредио да се прекине са таквом казном, незадовољство је код малолетника било велико, па су почели штрајк глађу, „непримањем хране“. Малолетнички бунт је се проширио и на осуђенике у трећем павиљону, са већом осудом, који су се „забарикадирали и не пуштају никог унутра, а разлог за то није био познат“.[171]

Поред осуђеника Ђокић Војислава, осуђеници Тодоровић Драгољуб, Пауновић Божидар, Ристић Михаило су протестујући због непозивања на саслушавање, одбили „да приме хлеба за вечеру и отпочели штрајк глађу, 1934. године.[172] Према евиденцији о осуђеницима који су кажњени због повреде дисциплине и правила Казненог завода, у овом штрајку је Ђокић Војислав било наведен као „духовни покретач штрајка малолетних осуђеника и осталима свима давао знакове охрабрења и организовано своју обавештајну службу по свима павиљонима: последица - кажњен са „1 месецом ћелије“.[173] Предмет штрајка је био анализиран, управник завода је у објашњењу Министарству правде, образложио да су именована лица ступила у штрајк глађу једино са разлога што је управник одбио да им дозволи куповање политичких листова. При томе је истакао да су наводи у захтевима осуђеника били потпуно неистинити, јер „у заводу не постоје батине, злостављања и псовке; нико и никада именоване није грдио, нити им је ко претио, а доказ је тај што и они сами ту чињеницу ничим не поткрепљују. Нико није њихове породице малтретирао а управа не налази да је то малтретирање, што они који хоће да посете осуђенике морају 2-3 минута никад више, да чекају док се не извиди ко су и код кога хоће. Напротив, њиховим се породицама до сада чинило олакшице, јер састанци осталих осуђеника услед недостатка просторија, врше се напољу, док су се састанци њихови вршили у канцеларији.“ Што се тиче уважавања захтева политичких осуђеника о редовним рапортима за молбе, наведено је било да су свих „редовно примани на разговор, у границама закона им се излазило у сусрет, посебно именованим, а никаква се пресија на њих не врши приликом саслушања, осим ако им се скрене пажња да у изјавама буду учтиви и кратки, пошто управа не може због њих да води излишну преписку“. Политички су осуђеници имали приговор и на поступање односно рад Управе казненог затвора, у погледу тога да су поједини осуђеници радећи на канцеларијским пословима као испомоћ управи „баратали по осудним актима“, мада је констатовано у прегледу осудних листова именованих осуђеника, да управо њихове пресуде недостају, а „како су управо они радили на преписивању осудних аката под ранијом Управом и своју пресуду преписивали, то је заиста над њиховим стварима извршен претрес, којом је приликом нађен оверен препис али не и оригинал“. Предмет је убрзо окончан, „пошто су именовани осуђени почели да примају храну, па је престала потреба да се саслушавају и позивају да храну приме“.[174]

Због побуне у првом и трећем павиљону, управник завода је саслушавао стражаре, а изасланик Министарства правде је изнашао низ неправилности у поступању са осуђеницима, међу њима и малолетницима. С почетка наведена дилема око дисциплинског кажњавања малолетних осуђеника је путем побуне у Пожаревачком затвору добила и своју видљиву конотацију. У извештају представника министарства је због непримереног кажњавања малолетника истакнута „посебна одговорност управника Завода“. У случају

171 AJ-63-18-6: Писмена белешка заповедника страже В. Урошевића од 29. децембра 1935.

172 AJ-726-K-2: Забелешка заповедника страже, бр. 1898, од 23. фебруара 1934.

173 AJ-63-179-184: Списак пунолетних осуђеника Пожаревачког казненог завода који су штрајковали и правили нереде у заводу, састављен према наређењу Мин. правде бр. 44120 од 7. маја 1938. године.

174 AJ-726-K-2: акт Управне казненог завода бр. 1961 од 27. фебруара 1934.

млађег малолетника за поправљање (Д.Б.) нађено је да „га је управа осудила и већ га држи у мрачној ћелији 8 дана без саслушања и решења о томе, као и лекарског приговора“. Такође, један старији малолетник је од стране управника завода кажњен дисциплинском казном са „три месеца у окову, без лекарског приговора, а при томе је болестан“. У погледу случајева малолетника С.Б. и Д. Ш. наложено је да се стање „одмах поправи и саобрази применом чланова 53, 54, и 55 *Закона о извршењу казне лишења слободе*, с тим да управнику завода се овом приликом скреће пажња на одговорност – како кривичну тако и дисциплинску, ако се буду и даље овакви случајеви поновили“. [175]

Поред малолетника, „нарочито они прописи који говоре о дисциплинским казнама, мерама предохране, тешким условима живота“, су се кршили и у случају пунолетних осуђеника, политичких или других кривица. Као примери су наведене казне осуђеника „са 40 дана ћелије без велике и незаслужене стављања на терет кривице“, неуручивање пакета или поште, на које су затвореници имали право према правилима кућног реда и слично. Поступање управе и чувара завода супротно утврђеним правилима осуђеницима није могло „помоћи да се поправе и оспособе у добре грађане, када буду пуштени на слободу“, закључио је представник Министарства правде у свом извештају о стању у Пожаревачком казненом заводу.[176]

Осуђеници су, замерајући чуварском особљу низ незаконитости у поступању, тражили побољшање положаја. У овим се захтевима политички осуђеници на издржавању казне нису посебно издвајали, али се из њихове преписке са „друговима“ у другим затворима или на слободи, може закључити да су у подржали „побуну, штрајк глађу од стране малолетних осуђеника“ из чега је произашли шири немири у Пожаревачком казненом заводу.

Полазећи од неопходности стручног и професионалног оспособљавања осуђеничке популације, казнени заводи су организовали одговарајуће облике рада. Осуђени су били обавезни да раде,[177] с тим што су имали могућност избора рада према својим способностима и склоностима. Рад осуђеника се одвијао и изван затворског круга, на економији, пољопривредној производни, али и на Управи Пожаревачке ергеле. Овој управи су у првим послератним годинама додељена 50 осуђеника Пожаревачког казненог завода, а због потреба посла потраживано је још 30 осуђених лица, тако да је за њих 80 Ергела у Љубичеву обезбеђивала исхрану за рад обављања пољопривредних послова /за време трајања пољских радова у тој години“.[178] Такође, током 1922. годину су осуђеници из Пожаревачког завода су радили по захтеву Суда општине града Пожаревца на уређењу општинских паркова и улица, за одређену надницу, која је требало да буде смањена у „односу на досадашњих 8 динара, за коју је Суд општине града Пожаревца сматрао да је велика“, па је потраживао од Министарства правде утврђивање ниже наднице, што је министарство и учинило „смањивши надницу на 5 динара дневно“.[179] Обилазећи осуђенике на раду у Ергели Љубичево, управник Завода је вршио контролу њиховог понашања, али и квалитета исхране осуђеника, коју је према уговору била дужна да обезбеди управа Ергеле. Често је било примедби у том смислу, јер исхрана осуђеника није одговарала стандардима који су били прописани правилима о исхрани осуђених лица, а које је стандарде требало да поштује управа Ергеле. Осуђеницима је следовао пшенични хлеб „добро печен и охлађен 100 гр, према уговору са Ергелом, док су они стварно на раду добијали хлеб „мешен од ражи са разним уродицама“, горак који се није могао јести. Због рђаве хране, су се осуђеници на раду у ергели у више махова жалили, а једном приликом су одбили оброк, али чак и после тога управа ергеле није побољшан квалитет исхране осуђеника. Управник се лично у то уверио и тражио деловање министарства правде.[180]

175 AJ- 63 -172-149: Извештај Комесара 8525 од 20. јуна 1931, и Наређење министра правде од 25. јуна 1932. године.

176 *Исто.* Комесар је, истина по акту Управе казненог завода, засноване на анонимној дојави, обратио пажњу приликом прегледа и на евентуалне могуће пропусте у пословању, рачуноводственом и економату, код овог Завода.

177 Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, 1, 57-64

178 AJ-63-40-184: акт 1769, од 29. априла 1922.

179 AJ-63-40-160: акт Општине Пожаревачке бр. 2314 од 21. априла 1922. године

180 AJ-63-40-124: допис Управе Пожаревачког казненог завода Министру прав-

За свој рад осуђеници су имали право „награду за употребу њихове радне снаге“, што у Пожаревачком казненом заводу није поштовано. У Заводу је у једном месецу радило на појединим пословима 800-1000 осуђеника. Стога је 1932. године управник Пушић морао поступити по наредби Министарства правде и исправити погрешку у том смислу, као и обезбедити правилну примену прописа о осигурању осуђених лица при раду.[181] Иначе је приликом великог прегледа рада овог Завода 1932. године било нађено низ неправилности, међу којима су се налазиле и административне, финансијско рачуноводствене природе: невођење прописаних књига евиденција о осуђеним лицима или другој осуђеничкој архиви, подела осуђеничке зараде није вршена сваког месеца, храна осуђеника и услови њиховог живота у заводу су такође оцењени као лоши па се наредбодавно тражило исправљање погрешака и побољшање стања.

Између осталог, констатовано је да се у заводу не воде тачно и у реду књиге о наплати осуђеничке радне снаге, односно нису у складу са *Уредбом о организацији, употреби и наплати осуђеничке радне снаге у казненим и другим сличним заводима* из 1930. године, бр. 5295. Многи запослени осуђеници на разним привредне и занатским гранама жалили су се да им се месецима није извршио обрачун припадајуће им награде, нити је иста унета у одговарајуће евиденције. Слично је било и са књигом осигурања осуђеника у несрећним случајевима, која се морала обрачунавати из зараде осуђених лица и месечно опредељивати за „Фонд за осигурање осуђеника у несрећним случајевима при раду“. Стога је било наређено управнику завода Васи Пушићу да се та „ствар одмах извиди“ и неправилности отклоне.[182] Нерационално је било искоришћена радна снага осуђеника, наиме од 1183 осуђених лица око 600 их је било радно ангажовано, малолетници већим делом нису били запослени, док се у женском затвору више било заступљено радно ангажованих осуђеница. Сточарска група такође није била много заступљена. И у овом периоду је било одбеглих осуђеника. *Грађанин* је забележио да је 1932. године „Јосиф Ширма, робијаш Пожаревачког казненог завода, који је одговарао и био под ислеђењем због убиства чувара Дабића, побегао из затвора са још три притвореника“.[183] У организованој потери одбегли робијаш је убијен.[184]

О радној обавези политичких осуђеника постојала су посебна правила. Из више изјава писмених датих од стране политичких осуђеника у Пожаревачком казненом заводу, 1928. године, међу којима су се налазили **Александар Здравковић**, **Богосав Тодоровић, Лука Марушић, Јосип Радобоља, Павле Ковачевић, Иван Бријачек, Јосип Цази, Ђорђе Папрић, Василије Стајкић, Петар Петровић, Светислав Стефановић Ћећа, Кочо Митић, Обрен Николић**, било је наведено скоро идентично изјашњење од стране сваког политичког осуђеника, према коме они као лица осуђена према одредбама *Закона о заштити државе и јавног поретка*, за политичке кривице нису у обавези да раде, а „свако друго тумачење или отпочињање са радом, једино је меродавно да им пренесе њихов адвокат др Радоје Вукчевић“. Из тог су разлога ови осуђеници одбијали да буду распоређени на радне задатке, иако су ти задаци били везани за њихова занимања углавном занатски послови у оквиру завода које су исти радили и на слободи. [185] Тумачење управе Казненог завода по одбијању радне обавезе од стране поменутих политичких осуђеника, а уз образложење да по *Закону о заштити државе* то нису обавезни, било је да према одредбама кривичног законика сви осуђеници осуђени на казну затвора (изузев државних чиновника) морају за време издржавања казне радити задати им посао, па исто тако осуђеници према *Закону о заштити државне јавне безбедности и поретка ка у држави*. Стога су сви наведени осуђеници, који су одбили радну обавезу, за повреду дисци-

де, бр. 882. од 18. марта 1922. године.

181 АЈ-63-82-95: Акт од 25. јуна 1932. године.

182 АЈ- 63- 172-149: акт Управе Казненог завода бр. 85241 од 25. јуна 1932. године.

183 ИАП, *Грађанин*, бр. 56. од 13. јула 1933.

184 ИАП, *Грађанин,* бр. 57. од 16. јула 1933.

185 АЈ. 726-5-2: Изјаве осуђеника на записник, рађен 21. маја 1928. године у канцеларији Управе казненог завода у Пожаревцу.

плине били кажњени са „по једним даном усамљеног затвора и да им се забрани састанак са страним лицима за два месеца од данас, као и да за две недеље не могу ништа набављати од јела.“

Било је и других пропуста али и напора да се устроји рад Завода према свим прописима. Управа Пожаревачког завода је 1929. године обавестила Министра правде о томе да при заводу „не постоји звање заменика управника и учитеља осуђеника“, иако је према прописима о извршењу казни оба профила особља била обавезни чланови Саветодавног одбора који је, између осталог одлучивао о казненим олакшицама и условним отпустима. У Казненом заводу у Нишу је, примера ради, већ у том периоду био организован аналфабетски течај за осуђеника, у трајању од шест месеци током зимског периода, на коме су била два учитеља као предавача.[186]

Поремећени односи у заводу су констатовани и између стражарског и другог особља завода мушког и женског, где „не влада не само дружељубље и хармонија, већ што више и недостојна и тежа повреда дужности службе, као и ван службе, праћена још и тежим дисциплинским кривицама, због чега се онемогућава свака правилна и савесна функција у служби, коју треба да обављају службеници завода, нарочито чуварско особље“. Због тога је наложено управнику Завода да покрене поступак према појединим, инкриминисаним стражарима, како би се утврдило да ли исти прекршили правила поступања према одредбама *Закона о чиновницима* и *Уредбе о службеницима казнених и других завода* из 1931. године.[187] Примера ради, административна непослушност се уочила и у случају политичког осуђеника **Мажуран Ђорђа,** који је по издржаној казни у Пожаревачком заводу морао по налогу бити, као комуниста спроведен управи полиције у Загребу (1933), али су надлежне службе одбијале то да учине. [188] Све то заједно, одражавало се на живот осуђеника, посебно малолетника и политичких, који су по природи ствари, као посебне категорије осуђених лица, привлачили пажњу правника, државних органа, шире јавности.

За политичке осуђенике је у овом периоду карактеристичан „илегалан организациони рад“ и у затворским условима. Наиме, комунисти су придавали важност организовању и у време издржавања политичких или других осуда, без обзира у ком су се казненом заводу налазили. Организација политичких осуђеника је прокламовала њихово јединство у борби против „војнофашистичке диктатуре и најдивљег терора против радничке класе, сељаштва и угњетених народа“, који нису „сломили револуционарни покрет, већ су комунистичке присталице очеличиле, ојачале и збиле своје редове, проширујући из дана у дан свој утицај на народне масе, под чијим се ударцима тресе и пуца зграда версајске Југославије“. У *Прогласу свим политичким осуђеницима*, који је осмишљен и изнедрен у ћелији политичких осуђеника у Заводу у Сремској Митровици, писали су да се „пред пуним банкротом свог режима и терора од страха пред порастом револуционарне борбе радника, сељака и угњетених народа“ налази „владајућа србијанска буржоазија и монархија“ која „тражи излаз и спас у новим маневрима, и заваравању народних маса“. Јединство и заједничка борба против војно-фашистичке диктатуре, заједничка борба свих политичких осуђеника без обзира на политичке групације, помогнута борбама маси изван казнених завода, могла је спречити намере режима и остварити и очувати повољније услове живота осуђеника у казненим заводима, али и изван њих, сматрали су комунисти. Иако се инсистирало на јединству свих политичких осуђеника, потешкоће у остварењу тог циља су долазиле углавном из личних и политичких размимоилажења, или погрешног схватања самог јединства. Као најпогоднији и најбољи организациони облик јединственог наступања политичких осуђеника, према управи завода тако и међусобног помагања, прокламована је Заједница свих политичких осуђеника, „заснована на начелу демократије и равноправности која обухвата све политичке осуђенике и све политичке групације

186 AJ-63-72-114: акт Управе Казненог завода у Нишу, 1929.година.

187 AJ- 63 -172-149: Акт Управе казненог завода у Пожаревцу бр. 8354 од 25 јуна 1932.

188 AJ-726-K-1: Акт од 6. марта 1933.

не дирајући у њихову организациону и политичку самосталност". Био је то позив свим политичким осуђеницима да се организују у Заједницу политичких осуђеника.[189]

Најангажованији у погледу формирања и заживљавања Заједнице политичких осуђеника, били су политички осуђеници у Сремској Митровици су били.[190] Они су сачинили Правилник заједнице, у коме су дефинисали назив и основне циљеве ове врсте удруживања. Такође је на Конференцији Заједнице проглашена Резолуција која је потврдила позитивне учинке рада заједнице на политичком и идеолошком унапређењу чланства заједнице у борби против управе казнених завода али и режима у целини. Истовремено су предочени и недостаци (као што је недовољно чување колективне имовине, недовољно ангажовање здравствене комисије Заједнице и слабог ангажовања на појачању исхране политичких осуђеника), на чему се захтевало више труда у наредном периоду. [191]

У задатак Заједнице политичких осуђеника налазило се и брига о квалитету исхране осуђеника, о чему је заједница водила „педантне" податке, и настојала да се болесним осуђеницима обезбеди појачана исхрана, коју је препоручивао заводски лекар. Квалификована тих година као економска, констатовано је да ни једна заједница политичких осуђеника нужно није могла да почива само на заједници економских интереса и потреба политичких осуђеника. Заједница њихових интереса у односу према режиму и управи је исто тако врло важан разлог за окупљање политичких осуђеника око једне њихове чврсте организације. Ово посебно на основу искуства Лепоглавске заједнице политичких осуђеника, па делатност заједнице нарочито у овом периоду није могла остати само на економији него се је развила „у више праваца". Пракса је показала да је организације донекле прерасла оквире прокламованих Правила, у складу са чиме је извештај о раду Заједнице политичких осуђеника обухватао не само економско стање и живот политичких осуђеника, већ и друге сегменте остваривања посебних права ових осуђених лица.[192] У документацији Пожаревачког казненог завода нисмо пронашли податке о постојању организације политичких осуђеника, али је честа преписка и комуникација са саборцима изван или у другим затворима, као и подршка штрајку малолетника који се „прелио" на пунолетне осуђенике, указивала на прихватање и примену „организационих правила" комунистичких осуђеника и у Пожаревачком казненом заводу.

Закључићемо…

Пожаревачки казнени завод има дугу традицију, ако не најдужу, онда свакако спада у ред казнених установа у Србији које су међу првима „отворише своја врата" кажњеницима осуђеним на казну лишења слободе. Вреди поменути да архивска грађа садржи податке о комуникацији и сарадњи казненог завода у Београду (Топчидер) са економијом у Пожаревцу, на којој ће од оснивања Пожаревачког казненог завода радити осуђена лица.

189 AJ-722-1: Проглас свим политичким осуђеницима, пројект бр. 8604 у документацији ЦК СКЈ. Они у извештају о раду ове политичке, у првом реду економске организације, како су креатори сами назначили, током 1935/1936. године, политички осуђеници наводе, да је „седмогодишње искуство по разним казнионама јасно показује да су поцепаност и пасивност политичких осуђеника доводиле до несносно тешког и убитачног положаја каква режим стално настоји да наметне политичким осуђеницима". Искуства заједнице политичких осуђеника у Лепоглави се преносило и на друге затворе у којима су били на издржавању казне политички осуђеници. Осуђеници су тражили допремање књига којима су уздизали своја политичка и револуционарна, социјална знања, углавном је образовање политичара у осудним данима представљала основ за њихово дале комунистичко и политичко деловање. У овоме су сви они показали јединствено деловање, што није изостало и код других „ситних акција". Јелена Ковачевић, *Организовање комуниста у Казненом заводу Сремска Митровица 1927-1935*, у: „Архив", Часопис Архива Југославије, 1-2/2016, Београд, 2016, 118-122.

190 AJ-63-198-154: акт Министарства правде бр. 45336, од 30. априла 1938. године. Према информацији Министарства правде, 1938. године је у затвору у Сремској Митровици је на издржавању казне било 132 осуђеника комуниста.

191 AJ-722-1: Правилник и Резолуција Заједнице политичких осуђеница у Сремској Митровици, 1935/1936.

192 AJ-722-1: Извештај Е.О. а за период од октобра 1935. до фебруара 1936. године, бр. 8593/IV2-1. Једна од протестних акција у казненом заводу у Сремској Митровици односила против лажне амнестије, када су приликом одласка амнестираних окупљени сви осуђеници пред излаз у двориште, када је у кратком говору објашњен прави значај лажне амнестије, изнете су пароле садржине доле лажна амнестија, доле заваравање народа, живела слободна Хрватска, Словенија, Македонија, Црна Гора, певане су хрватске националне и политичко револуционарне песме, осуђеници су тада ступили у 24-сатни протестни штрајк глађу.

У међуратном периоду, Пожаревачки казнени завод се издвојио у односу на остале у Краљевини Југославији, по неколико специфичности: најпре, при Заводу је постојао посебан Завод за поправку млађих малолетника у Дубравици, али су и старији осуђени малолетници издржавали казну затвора у посебном одељењу Пожаревачког затвора у Забели. Такође, постојало је и посебно одељење за жене осуђенице у Пожаревцу.

Када говоримо о основној теми нашег истраживања и поглавља историје пожаревачког казненог завода који се односи на политичке осуђенике, такође морамо приметити да се традиција завода из 19. века наставила и у периоду југословенске краљевине. Са малим разликама у односу на период до 1914. године, када је Пожаревачки казнени завод био један од водећих, имајући у виду осуде за политичке кривице, у периоду од 1918-1941. године то није био случај. Значајнији број политичких осуђеника налазио се „равномерно распоређен" у другим казненим заводима широм земље. Међутим, из затворских евиденција видимо да су значајне особе, које су обележиле комунистичку и социјалистичку југословенску путању, боравиле „по казни" за своја политичка уверења и делања, у Пожаревачком казненом заводу.

Политички осуђеници су имали посебан положај у казненим заводима, а томе је свакако допринело стално занимање југословенске и иностране јавности о стању и положају политичких осуђеника. Не мања пажња је придавана малолетним осуђеницима, из разлога разматрања њихове старосне границе и зрелости када је у питању чињење кривица односно сврха казни лишења слободе или поправке таквих лица у специјалним заводима. Отуда и наш покушај да кроз неколико података из архивских извора уочимо паралелу између третмана политичких осуђеника и малолетника у Пожаревачком казненом заводу. Закључак би се могао свести под наводе да су се обе категорије осуђених лица у овом Казненом заводу издвојиле у односу на друге категорије осуђених пунолетних лица, процесуираних према одредбама *Кривичног законика*. Наравно, негде између политичких и цивилних кривица, вредновали смо и осуде по војном казненом законику, дела за издају или велеиздају, увреде владара или чланове његове породице. Вреди најзад поменути и то да је међу политичким осуђеницима комунистима у Пожаревачком казненом заводу било и старијих малолетних лица, што потврђује историјску премису да су носиоци револуционарних промена, без обзира на политичку конотацију, углавном припадају млађој популација.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори (архивска грађа)

Архив Југославије (АЈ)

1. АЈ -63, Министарство правде Краљевине Југославије,1918-1944 (1896-1944)
2. АЈ-722- Политички осуђеници у казнионама и концентрационим логорима, 1919-1941
3. АЈ-726 -Управа казниона (Пожаревац, Сремска Митровица, Марибор) - предмети осуђених комуниста, 1919-1943

Историјски архив Пожаревац (ИАП)

1. ИАП, а.ф. Казнено-поправни завод Пожаревац, Забела,1863-1945

Објављени извори (правни прописи)

1. *Војни кривични законик Краљевине Југославије*, Службене новине Краљевине Југославије, година XII-1930, бр. 43-XV од 24. фебруара 1930.
2. *Закон Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, година III – 1921, број 170А од 3. августа 1921.
3. *Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави*, Службене новине Краљевине СХС, година XI-1929, бр. 6/1929.
4. *Закон о измени и допуни Закона о заштити јавне безбедности и поретка у Држави од 6. јануара 1929. године*, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, година XI-1929, бр. 54 – XXII.

5. *Закон о изменама и допунама закона о штампи од 26. августа 1925. године*, Службене новине КСХ, година XI-1929, бр. 6/1929.

6. *Закон о државном суду за заштиту државе*, од 9. јануара 1929, објављен у Службеним новинама Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, број 7/1929.

7. *Закон извршивању казни лишења слободе*, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, година XI-1929.

8. *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, бр. 57, 1904.

9. *Кривични законик СХС*, Службене новине КСХ, година XI -1929, бр. 33-XVI.

10. *Распоред за упућивање малолетника-ца у заводе за васпитање и поправљање*, Службене новине Краљевине Југославије, година XII, 1930,

11. *Уредба о оснивању и раду државних завода за васпитање и поправљање деце и млађих малолетника,* бр. 5297 од 18. јануара 1930. године, *Службене новине Краљевине Југославије*, година XII-1930.

12. *Уредба о васпитању и поправљању старијих малолетника осуђених на казну лишења слободе*, Службене новине Краљевине Југославије, година XII-1930, бр. 23 - IX

Периодика

1. *Грађанин*, бр. 56. од 13. јула 1933.

2. Лист *Правда*, број 165, од 22. јуна 1928

3. *Београдске општинске новине*, бр. 1. од 14. јануара 1929.

4. Лист *Реч народа,* 1976, 1977.

Истраживачки научни радови (докторске дисертације, мастер радови)

1. Анђелковић, Милена, *Шестојануарска диктатура и Кривични законик Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (мастер рад), Ниш, 2018.

2. Бингулац, Ж. Ненад, *Правна природа и сврха казне затвора (докторска дисертација),* Нови Сад, 2015.

3. Радић, Вељко, *Казна Малолетничкг затвора (мастер рад), Универзитат у Приштини Правни факултет, Косовска Митровица,* 2017

Зборници закона, коментари закона

1. Живановић, Тома, *Збирка кривичних закона*, Београд, 1921.

2. Лазић, Драгослав, *Кривични законик за Краљевину Југославију од 27. јануара 1929. са изменама и допунама од 9. октобра 1 931, II књига – Посебни део*, Београд, 1934.

3. Чубински Павловић Михаил, *Научни и практички коментар Кривичног законика Краљевине Југославије (Посебни део)*, Београд, 1930.

4. Чубински Павловић Михаил, *Научни и практични коментар Кривичног законика Краљевине Југославије од 27. јануара 1929. године*, Општи део, Београд, 1930.

Литература (књиге, монографије)

1. Владимировић, Младен, *5 векова писане речи*, Пожаревац, 1965.

2. Димић, Љубодраг *Историја српске државности, Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001.

3. Димитријевић, Бојан, *Ранковић, други човек*, Београд, 2020.

4. Јанковић, Драгослав, Мирковић, Мирко, *Државноправна историја Југославије*, Београд, 1982.

5. Живковић, Јасмина, *Судство као сегмент српске државности, 1804-1914, пожаревачки суд од магистрата до првостепеног суда округа Пожаревачког*, Изложбени каталози, каталог 3, Историјски архив Пожаревац, 2004.

6. Живковић, Јасмина, *Коло српских сестара Пожаревац*, Пожаревац, 2007.

7. Живковић, Јасмина, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа*, Посебна издања, књига 6, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009.

8. Живковић, Јасмина, *170 година локалне (само)управе у Пожаревцу, 1839-2009*, Изложбени каталози, каталог 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009.

9. Живковић, Јасмина, *Пожаревачки магистрат, Први нахијски суд у Србији*, 1821-2011, Изложбени каталози, каталог 19, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011.

10. Живковић, Јасмина, Милорадовић, Драгана, *Занатство округа Пожаревачког*, Изложбени каталози, каталог 24, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.

11. Јанковић, Драгослав, Мирковић, Мирко, *Државно правна историја Југославије*, Београд, 1984.

12. Јанковић, Иван, *На белом хлебу, Смртна казна у Србији 1804-2002*, Београд, 2012.

13. Крклъуш, Љубомирка, *Правна историја српског народа*, Нови Сад, 2002.

14. *Мала енциклопедија Просвета*: општа енциклопедија 1, К-Пн, Београд, 1986.

15. Манојловић, Мирољуб, *Пожаревац у међуратном времену II 1918-1941,* Пожаревац, 2019.

16. Марковић, Саша, *Стазама смелих*, Пожаревац, 1979.

17. Мирковић, Зоран *Српска правна историја*, Београд, 2019,

18. Младеновић, Станко, *Спасенија Цана Бабовић*, Београд, 1980.

19. *Narodni heroji Jugoslavije N-Ž, Beograd, 1982.*

20. *Narodni heroji Jugoslavije, A-N*, Beograd, 1982.

21. Петрановић, Бранко *Историја Југославије, 1918-1978*, Београд, 1978.

22. Hronologija radničkog pokreta i SKJ, 1919-1979, tom I, 1919-1941, Beograd, 1980.

23. Чалић Мари Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013.

Чланци:

1. Владимировић, Младен, *Пет затвореника пожаревачке тамнице*, у: „Пожаревачки алманах, Пожаревац, 1957.

2. Владимировић, Младен, *Савка Тасић, осуђеница са којом се дописивао Моше Пијаде*, у: „Реч народа“, бр. од 17. децембра 1976.

3. Владимировић, Младен, *Бешка Бембаса и Роза Мартон*, у: „Реч народа“, од 4. марта 1977.

4. Владимировић, Младен, *Херој Цана Бабовић*, у: „Реч народа“, од 8.априла 1977.

5. Дамјановић, Перо, *Филип Филиповић, Фрагменти за биографију*, у: „Годишњак града Београда“ књ.VI, Београд, 1959.

6. Добривојевић, Ивана,*Судство и судије у доба шестојануарског режима Краља Александра (1929-1935*), у. „Историја 20. века“, 1/2006, Београд, 2006

7. Dobrivojević, Ivana, *Kazneni zavodi u Kraljevini Jugoslaviji, 1929-1935*, u: „Istorija 20. veka“, 1/2006, Beograd, 2006.

8. Живковић Јасмина, *Судови општина као административни и управни органи власти у Пожаревачком округу*, Зборник радова са Међународног научног скупа „Браничево у историји Србије“, свеска 6, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац – Београд, 2008.

9. Живковић, Јасмина, *Поступање са осуђеницима у Пожаревачком казненом заводу – случај политичких криваца*, у: Група аутора, „Казнено поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918 – књига прва“, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

10. Jakšić, Dušan, Davidović, Dragomir, *Razvoj kaznenog sistema u krivičnom pravu Srbije,* u: „Specijalna edukacija i rehabilitacija“, vol.12, br.4, Београд, 2013.

11. Кнежевић Лукић, Невенка, Живковић, Јасмина, Радовановић Б. Радован, *Квалитет и услови живота у Пожаревачком казненом заводу до 1918. године,* у: Група аутора, „Казнено-поправни заводи у Србији – пример пожаревачког казненог завода 1953-1918 - књига прва“,

Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

12. Ковачевић, Јелена, *Организовање комуниста у Казненом заводу Сремска Митровица 1927-1935,* у: „Архив“, Часопис Архива Југославије, 1-2/2016, Београд, 2016.

13. Матијашевић, Мартин, *Политички осуђеници у Забели 1929-1931 – контекст једног времена*, у: „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, год.VII, број 7, Пожаревац, 2018.

14. Mahmutović, Vahidin, *Politički osuđenici u KZ Zenica u periodu 1918-1941. godine*, u: „Anali pravnog fakulteta univerziteta u Zenici“, god. 6, br. 12, Zenica, 2013.

15. Огорелица, Никола, *Казнени заводи*, у: „Јубиларни зборник живота и рада КСХ, 1.XII 1 918-1928“, Београд, 1928.

16. Toskić, Cecilija, *Kata Govorušić*, u: „Suvremena pitanja“, časopis za prosvjetu i kulturu, godište XII, broj 24, Mostar, 2017.

Електронски извори

1. Ђуро Загорац, *Завере и атентати у Србији*, доступно на *www.tvorac-grada.com* (приступљено 23.09.2020)

2. *https://sr.wikipedia.org/sr-ecJosip_Cazi* (приступљено 01.09.2020)

3. *Херцеговина у Народноослободилачкој борби,* Београд, 1986. доступно на: *https://sr.wikipedia.org/sr-Павле Ковачевић* (приступљено 23.09.2020),

4. Павле Љумовић, *Иван Милутиновић, човјек и ратник*, доступно: *https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_2_svj_ratu/pavle_ljumovic_ivan_milutinovic_covjek_i_ratnik.htm* (прегледано 16.09.2020).

5. *https://sr.wikipedia.org/sr-Војислав Ђокић* (преузето: 12.09.2020.)

6. https://actacroatica.com/en/memory/Marica_Pataki/ (прегледано, преузето: 23.09.2020)

Слободанка Цветковић
Историјски архив Пожаревац

КАЗНЕНИ ЗАВОД ЗАБЕЛА ПОД ОКУПАЦИЈОМ (1941-1945)

Често је сигурније бити у ланцима него слободан.
Франц Кафка

УВОД

Затвор је по самој дефиницији установа у којој се човеку ограничава слобода ради кажњавања за прекршене друштвено утврђене норме понашања. Затвори имају свој поредак, своју унутрашњу хијерархију, како између затвореника и чувара, тако и међу онима који врше надзор и међу самим осуђеницима. Посебност ове установе интригира и у редовним околностима, а истраживати њено функционисање у ратним околностима представља далеко већи изазов.

Истраживање о раду Казнено-поправног завода Забела у Пожаревцу у периоду Другог светског рата отежано је због релативно мале количине архивске грађе и литературе. Текст о Казненом заводу Забела у Пожаревцу у периоду Другог светског рата који је пред читаоцима претежно је писан на основу архивске грађе која се чува у Историјском архиву Пожаревац у оквиру архивског фонда Казнено-поправни завод Забела (1858-1941) у којој је грађа за период Другог светског рата само фрагментарно сачувана уз архивску грађу која углавном датира до 1941. године, фонда Градско поглаварство Пожаревац (1922-1946) и извештаја окружних и среских начелника у оквиру Недићеве архиве из Војног архива. За потпуније истраживање требало би истражити и архивске фондове Архива Југославије (Министарство правде Краљевине Југославије 1918-1944, Министарство правосуђа ФНРЈ (1943-1953), Збирку Политички осуђеници у казнионама и концентрационим логорима (Лепоглава, Билећа, Ниш, Марибор, Пожаревац, Сремска Митровица (1919-1941), Збирку Управа казниона (Пожаревац, Сремска Митровица, Марибор) – предмети осуђених комуниста (1919-1943), фондове Архива Србије (Министарство правосуђа НР Србије Београд 1945-1965) и Архива Војводине (фонд Краљевска банска управа Дунавске бановине – Нови Сад (1929-1941) у којима претпостављамо да би могле да се налазе бар делимично и информације о раду Казненог завода у Забели током окупације.

У овом покушају реконструкције рада Казненог завода у Забели, због немогућности за истраживање у другим установама, рад пишемо само на основу тренутно расположиве грађе Историјског архива Пожаревац, дајући релативно кратак преглед рада ове затворске установе. Због тога неће бити могућности да се донесу неки конкретнији и сигурнији закључци о њеном раду и деловању. Напомињемо и да је грађа овог фонда несређена, документа из више година спајана су у једну фасциклу, без утврђеног поретка. За овај период у грађи су сачувана и документа на немачком језику која аутор није имао могућности да користи.

Озбиљан проблем је представљао и недостатак адекватне литературе. Поред оне опште, везане за раздобље Другог светског рата, о самим затворима, а посебно о раду затвора и затворских установа у периоду немачке окупације (не говоримо о логорима и затворима који су привремено формирани и трајали у периоду окупације, већ о државним затворима који су постојали у казненом систему Краљевине Србије и Краљевине Југославије и пре Другог светског рата) у скоријем периоду готово да није писано.[1] Новији рад на тему казнених завода објавила је Ивана Добривојевић под насловом *Казнени заводи у Краљевини*

1 Објављена је монографија Историјског архива Пожаревац, али за раздобље до 1918. године. Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918 – књига прва*, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац 2016.

Југославији 1929-1935.[2] Њени закључци ће нам зато бити полазна основа за писање о Управи Пожаревачког казненог завода Забела у периоду окупације.

Рад затвора у међуратном периоду био је регулисан бројним прописима. Поред *Закона о извршавању казни лишења слободе* (1929)[3] постојали су и бројни подзаконски акти који су регулисали сложени систем затворског живота и извршења кривичних санкција.[4] Прописи из краљевине Југославије наставили су да се примењују и у периоду окупације, с тим што је поред Министарства правде, које је било на врху пирамиде правосудног система и затворских установа, своју надлежност у овом периоду делило и са немачким окупационим властима.

КРАЈ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Србија у периоду окупације

Период Другог светског рата у Србији имао је своје специфичности у односу на остатак Европе. Рат који се водио на територији окупиране Србије био је и одбрамбени, али и грађански, братоубилачки, нејасан по својим циљевима, за разлику од Првог светског рата када је било јасно дефинисано ко је непријатељ и шта су циљеви.

Потписивањем капитулације 17. априла 1941. године кренуло је комадање Краљевине Југославије. Мађарска је заузела део Војводине, док је Банат је остао прикључен територији под влашћу немачког Војног заповедника у Србији, са високим степеном самоуправе. Бугарска је добила читаву југословенску Македонију, пиротски и врањски округ, док је у италијанској интересној сфери, поред формирања Велике Албаније, била Црна Гора, део Косова и Метохије и знатан део Далмације. Немачка је анектирала већи и део Словеније, а Босна и Херцеговина и цео Срем са Земуном ушли су у састав Независне државе Хрватске. Остатак Србије у размерама пре Балканских ратова уз додатак Баната и северног Косова проглашен је територијом немачког војног заповедника у Србији.[5] Подручје окупиране Србије подељено је на четири обласне војно-управне команде – фелдкомандантуре, које су преко Управног штаба биле потчињене Војноуправном команданту Србије. Седишта фелдкомандантура биле су (бр. 599) у Београду, (бр. 809) у Нишу, (бр. 610) у Смедереву, (бр. 816) у Ужицу. На подручју фелдкомандантура образоване су окружне команде тзв. крајскоманде, укупно њих 10 за подручје Србије и Баната: Крајскоманда 378 у Пожаревцу, 923 у Петровграду, 847 у Шапцу, 832 у Крагујевцу, 834 у Јагодини, 833 у Крушевцу, 838 у Косовској Митровици, 861 у Ваљеву, 857 у Зајечару и 867 у Лесковцу.[6] У децембру 1941. године враћен је предратни окружни систем управе. Окупирана територија Србије је тада подељена на 14 округа: Банатски, Београдски, Ваљевски, Зајечарски, Крагујевачки, Краљевачки, Крушевачки, Лесковачки, Митровачки, Моравски, Нишки, Пожаревачки, Ужички, Шабачки. Окрузи су подељени на срезове, те их је било 93.[7]

Врховна немачка окупациона управа успостављена је 20. априла 1941. године под називом Штаб Војноуправног команданта у Србији, на челу са генерал-потпуковником Хелмутом Ферстером, кога је у јуну 1941. године сменио генерал-мајор Шредер, затим у јуну генерал-мајор Данкелман, а потом од октобра 1941. именован је генерал Франц Беме.[8] На подручју Војноуправног команданта Србије важиле су одредбе немачког казненог права. У случају не-

2 Ivana Dobrivojević, *Kazneni zavodi u Kraljevini Jugoslaviji 1929-1935*, Istorija 20. veka, 1/2006, Beograd 2006, 45-62.

3 Службене новине Краљевине Југославије, 47/1929.

4 *Уредба о уређењу казнених завода*, Службене новине Краљевине Југославије, 276/1931, *Правилник о употреби оружја правосудне страже казнених и других сличних заода*, Службене новине Краљевине Југославије 43/1931, *Правилник о униформисању осуђеника казнених завода и судских затвора*, Службене новине Краљевине југославије, 37/1932, *Кућни ред за казнене заводе*, Слубене новине Краљевине Југославије бр. 3/1932, *Уредба о организацији, употреби и наплати осуђеничке радне снаге у казненим и другим сличним заводима*, 30/1930, *Правилник о исхрани осуђеника казнених и других сличних завода*, Службене новине Краљевине Југославије, бр. 173/1930, Видети: Ivana Dobrivojević, *nav. delo*.

5 Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, Београд 2015, 99.

6 Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, 133-134.

7 Ivan Brborić, *Ministarski savet Milana Nedića, decembar 1941- novembar 1942*, Istorija 20. veka 3/2010, Beograd 2010, 170.

8 Д. Алексић, *Привреда Србије* .., 129.

извршавања наредби, саботажа и других кривичних дела, са становништвом се поступало по ратном војном закону.[9]

У јесен 1941. године обједињене су управна и војна функција Команданта Србије.[10] Управни штаб, основан крајем априла 1941. године био је највиши орган цивилне управе на територији Србије, а по оснивању квислиншке владе у Србији, био јој је непосредно надређен. У надлежности Управног штаба била су сва административно-управна питања на немачком окупационом подручју Србије.[11] Управни штаб је одобравао све законске прописе и уредбе које је квислиншка влада у Србији доносила и организовао је полицијску службу у Србији и Банату. На челу Управног штаба био је Харолд Турнер, генерал-поручник.[12] На самом почетку окупације, док су још трајале ратне операције Немци су издали наређење којим је задржан локални систем власти, а све општинске и државне управе, полиција, школе, банке и трговачке радње морале су да наставе рад. Окупатор је тим чином желео да што пре „нормализује" живот у окупираној земљи.[13]

У циљу лакше контроле окупиране територије, свесни односа становништва Србије према окупатору, Немци стварају привид домаће управе. Под контролом окупационих власти формирана је влада, познатија као Савет комесара, 30. априла 1941. године,. Председник Савета комесара био је Милан Аћимовић, док су се на осталим позицијама у влади налазили: комесар министарства правде Момчило Јанковић, министарства финансија Душан Летица, министарства пошта, телеграфа и телефона Душан Пантић, комесар министарства просвете био је Ристо Јојић, министарства привреде инжењер Милосав Васиљевић, министарства саобраћаја др Лазар Костић, министарства исхране Јеремија Протић, министарства социјалне политике и народног здравља др Стеван Иванић и министарства грађевина инж. Станислав Јосифовић.[14] Комесаријат је био подређен Управном штабу команданта Србије. Среска начелства су била под надлежношћу фелдкомандантура, а функционисање локалне управе контролисао је и надзирао командант места.[15] Због неефикасности Савета комесара у гушењу устанка на окупираној територији и недовољног угледа у народу, Немци у августу 1941. године реоганизују српску управу и формирају такозвану Владу народног спаса на челу са генералом Миланом Недићем. Владу народног спаса чинили су: Милан Недић као председник министарског савета, Милан Аћимовић као министар унуташњих послова, Огњен Кузмановић је био министар грађевина, Јосиф Костић заступник министра саобраћаја и министар пошта и телеграфа, Панта Драшкић министар рада, Момчило Јанковић министар без портфеља, др Љубиша Микић министар финансија, др Чедомир Марјановић министар правде, др Милош Радосављевић, министар пољопривреде и исхране народа, Михајло Олћан, министар народне привреде, др Милош Тривунац министар просвете и др Јован Мијушковић министар социјалне политике и народног здравља. Влада је била антикомунистичка, а главни циљеви новоформиране владе су били сузбијање устанка, завођење реда и поретка и обнова земље од последица рата.[16]

Немци се нису оптерећивали претерано са изменом државног и правног система окупиране територије. Задржали су на снази све законске прописе Краљевине Југославије који нису били у супротности са интересима Немачког Рајха. У органима управе је задржано и предратно чиновништво и постојећа општинска власт.[17] Већ почетком маја отпочели су са радом судови и тужилаштва у Србији, а како Драган Алексић примећује, надлежности српске цивилне управе и немачке војне управе и окупационих власти никада нису јасно разграничене[18] што је додатно стварало несигурност код домаћег чиновништва

9 *Исто*, 131.

10 *Исто*, 132.

11 *Исто*, 132-133.

12 *Исто*, 133.

13 *Исто*, 129.

14 Д. Алексић, *Привреда Србије* .., 137.

15 *Исто*, 138.

16 Александар Стојановић, *Идеје, политчки пројекти и пракса владе Милана Недића*.., 109, 141.

17 Д. Алексић, *Привреда Србије* .., 140; Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*.., 109.

18 Д. Алексић, *Привреда Србије* .., 140-141.

и представника власти, па су можда због тога били спремни на уступке и више него што је окупатор на то рачунао.

Главни циљ немачке окупационе власти била је пре свега економска експлоатација и ту су чиновници домаћег управног апарата требали да буду најмарљивији. Све је требало обезбедити у погледу мира и стабилности да би овај сегмент окупационе управе функционисао беспрекорно. Читава привреда окупиране Србије радила је у циљу обезбеђивања сировина за немачке војне напоре. То се највише осећало у погледу испоруке пољопривредних производа и рударских сировина. Због обавеза према окупатору, српска цивилна квислиншка власт је додатно редуковала количине жита за исхрану становништва. Д. Алексић примећује да потребе становништва и пре рата нису могле да буду подмирене у потпуности. Већ у првој ратној години за добијање хлеба предвиђено је 570.000 тона жита што је по становнику извносило око 160 кг годишње, а за исхрану стоке за клање још 120.000 односно 33,6 кг по становнику. Поређења ради, пред рат се трошило око 350 кг житарица и још 150 кг за исхрану стоке по становнику, у сиромашнијим крајевима нешто мање, 200 кг за становништво и 75 кг за стоку, а у Београду је тај просек био годишње 280 до 350 кг жита за исхрану становништва и 900 грама масти месечно.[19] Забелешке адвоката Драгутина Ранковића крајем јуна 1942. године говоре о стању потенцијалне глади. Он бележи да су у Београду пијаце биле празне, а килограм кромпира је коштао 60 динара, килограм парадајза 100 динара, шљива (најлошијих) 60, бораније 50, једно јаје се могло купити за 7 динара, а литар млека за 35. Он наводи и да је крајем 1942. године месечна чиновничка плата требала да буде три пута већа да би задовољила потребе породице. Потрошња меса је била редукована већ у лето 1941. године. Уведена су два безмесна дана у недељи, а поједине пекаре нису радиле по 15 дана због недостатка брашна. Количине хлеба које су продаване становништву Београда задовољавале су тек између 15 и 25% потреба, а грађани су имали све већи број дана без хлеба на трпези. Хлеб се већ у крајем 1941. правио пола од пшеничног брашна, пола од кромпира, а већ 1942. године најчешће се јела проја. У децембру 1942. оброк хлеба износио је свега 190 грама по глави становника.[20]

Свакодневни живот становништва, не рачунајући проблем исхране, био је изузетно тежак. У заробљеништву је било више од 100.000 српских војника, радно способних мушкараца који су требали да буду ослонац својим породицама. Србију су преплавиле избеглице из осталих крајева бивше Краљевине Југославије, посебно са територије под контролом Независне државе Хрватске. Према расположивим подацима, већ у првим недељама рата у Србију је дошло више од 100.000 избеглих, а њихов број током окупације кретао се у распону од 200.00 до 400.000. Новац је изгубио вредност, црна берза је цветала, а доминантан облик размене добара постала је натурална размена. Поменути Драгутин Ранковић је забележио да је уочи нове 1943. године његова пензија износила 2.961 динар, а да му је за најосновије потребе требало 19.000 динара месечно. Владала је и несташица лекова, хигијенског и медицинског материјала. Недостајала је обућа, па се све чешће носила дрвена. О томе говори случај директора Пожаревачке гимназије крајем 1944. године који тражи „да се за два наставника који не могу да долазе на посао, јер немају обућу, набаве опанци“.[21] Недостајала је и одећа.[22] О стању просветних радника извештава и министар просвете Велибор Јонић министру народне привреде и каже да „слаба и врло скромна гардероба професора, учитеља и осталих просветних радника дотрајала је у тој мери да многи од ових честитих људи и ваљаних државних службеника због очајног стања својих

19 Д. Алексић, *Привреда Србије* .., 176-177.

20 Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом 1941-1944, Искуство једног Грађанина*, Београд 2011, 23, 28; Наташа Милићевић, *О исхрани у окупираном Београду 1941-1944*, Токови историје 2/2012, Београд 2012, 78-82.

21 Слободанка Цветковић, *Окупирана школа 1941-1945*, у: Јасмина Живковић, Мирољуб Манојловић, Слободанка Цветковић, Ана Влајовић, Иван Маринковић и Снежана Милишић, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревац 2012, 272.

22 Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*.., 109, 113-117.

одела и своје обуће трпе озбиљну потиштеност и зазиру да излазе у свет“[23] као и „...наставници, да би сачували потребну пристојност и спасли наставнички углед, усред лета (су) обављали своје дужности у мантилима и зимским капутима“....[24] „За живот су недостајале основне намирнице. Хлаб се набављао преко Одељења за исхрану и хлебних књижица“. Већ крајем 1941. године „дошло се у ситуацију да су пекаре услед недостатка брашна престале да раде, а становништву за исхрану делило се само пројино брашно“, наводи С. Цветковић.[25]

Целокупна привреда у окупираној Србији била је под контролом Немаца, посебно рудници бакра, олова, цинка, сви рудници угља, дрвна индустрија. Примање и отпуштање радника, наднице, дужина радног времена и друго, регулисани су специјалном уредбом која је донета још 12 маја 1941. године. Како би обезбедили експлоатацију борских рудника, рудника у Костолцу и Трепчи, Немци су уз помоћ колаборационистичких власти принудно током 1943. године мобилисали радну снагу у свим крајевима Србије. Донета је посебна уредба о обавезном раду свих лица рођених од 1917. до 1921. године у трајању од 4 месеца. Примера ради, у првој половини те године из Пожаревца је упућено у Борски рудник 66 лица.[26] Велики број радно способног становништва у заробљеништву, један део у шумама, велики део радно ангажован на обавезном раду, смањио је бројно стање оних који су могли да произведу довољну колину пољопривредних производа за прехрану становништва и подмиривање захтева немачке војне управе. Тиме се улазило у зачарани круг у коме је становништво и то онај његов најрањивији део сносио највеће последице у стању ратне привреде.

Пожаревац у окупацији

Осећање страха, опреза, немира, присутно је одмах по избијању Другог светског рата. Већ у другој половини октобра 1939. године у локалној штампи срећу се наслови: *Како треба градити склониште од напада из ваздуха*, текстови о опасности од шпијунаже, током 1940. у новинама су чести прилози који се односе на тумачење звукова сирена за опасност, а „у фебруару 1941. године према истраживању С. Цветковић, председник Градског поглаварства у Пожаревцу, Милутин Д. Милојковић, издаје Наредбу о припремама за пасивну заштиту и обезбеђење склоништа и замрачења[27]. Наредбом се наређује становништву да направи склоништа за заштиту од ваздушних напада или да адаптира јаме и подруме, да ископају ров, са тавана да уклоне запаљиве предмете, окрече греде на тавану, спреме алат, сандуке са песком, обезбеде апарате за гашење пожара.[28]

Окупаторска војска је 18. априла 1941. године ушла у Пожаревац, а већ 19. априла командант места Тихсен јавно је обавестио становништво да немачка војска презима сву власт у граду и да се њена наређења морају извршавати. Уведен је полицијски час, „а часовници су већ од 21. априла прилагођени немачком времену“[29], односно померени за један час унапред пише С. Цветковић. Сваки напад на Немце, било каква врста саботаже, најстрожије су санкционисани. Од становништва је тражена предаја оружја и војне опреме, предвиђена је смртна казна за присвајање државне имовине, а сви производни погони морали су да наставе да раде. Наређено је обавезно враћање свих затвореника, наложено утврђивање

23 Слободанка Цветковић, *Пожаревачке школе у периоду немачке окупације 1941-1944*, у: М. Мраовић, Ј. Живковић, С. Цветковић, *Србија и Пожаревац у Другом светском рату – Окупацио*на управа, избеглице и просвета, Посебна издања, књига 13, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац 2015, 240.

24 Слободанка Цветковић, *Школа у периоду Другог светског рата 1941-1945*, у: Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, Весна Новковић, Зоран Ташић, *Великоградиштанска гимназија*, Велико Градиште 2019, 200.

25 Слободанка Цветковић, *Окупирана школа 1941-1945*, у: Јасмина живковић, Мирољуб Манојловић, Слободанка Цветковић, Ана Влајовић, Иван Маринковић и Снежана Милишић, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревац 2012, 272, 228.

26 Група аутора, *Србија у рату и револуцији 1941-1945*, Београд 1976, Београд 1976, 250.

27 С. Цветковић, *Ратне прилике у Пожаревцу и околини 1941-1944*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, Година V, бр. 5, Пожаревац 2016, 154.

28 Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Окупирани Пожаревац 1941-1944 – слике из свакодневног живота*, Изложбени каталози, каталог 22, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, 7-9.

29 Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Окупирани Пожаревац 1941-1944 – слике из свакодневног живота*, 8.

цена животних намирница, обавезно чишћење путева, улица, одржавање хигијене домова, а све у циљу обезбеђења немачке војске и задовољавања њених ратних потреба. Пожаревац је према немачкој окупационој управи припадао Фелдкоманди 610 којој је седиште било у Смедереву, а водио се у немачком окупационом систему као Крајскомандантура 378. У децембру 1941. године враћен је окружни административни систем који је егзистирао и пре избијања рата, те је Пожаревац поново био центар Пожаревачког округа. За окружног начелника Пожаревачког округа прво је постављен Душан Јевтић, до маја 1942, када је именован Милан Калабић. Он је на тој позицији остао до октобра 1942. када је због оптужби са сарадњу и помагање покрету Драгољуба Михаиловића био стрељан. Након њега, све до ослобођења окружни начелник је био Драгољуб Маринковић.[30]

У мају 1941. је преко Градског поглаварства Пожаревац, објављена наредба Команде места Фелдкомандантуре Смедерево у којој се каже да је југословенска држава престала да постоји. Сви знаци државног достојанства морали су се уклонити са зграда и предмета. Југословенска застава се не сме истицати. Униформе Војске Краљевине Југославије могле су бити у употреби, али без знакова „државног достојанства“.[31]

Пожаревац је током све четири године опседала такозвана „шумска војска“, којом су називали како партизане, тао и четничке јединице, легалне и нелегалне. Као и у остатку окупиране Србије током све четири ратне године постојао је проблем са снабдевањем и обезбеђивањем основних животних намирница. Проблеми са исхраном услед неповољних временских услова, јер је 1942. била сушна, приноси слаби, па је као последицу тога, али и последицу обавезне предаје немачкој војној сили, исхрана становништва, нарочито у граду била отежана. У извештајима окружног начелника наводи се да код становништва постоје озбиљни знакови неухрањености. У зиму 1942/1943. године због недостатка резерви хране говорило се о реалној опасности од глади. Градско поглаварство је добијало по два вагона хране недељно[32], док је сеоско становништво добијало и мање количине хране. Недостајали су лекови, санитески материјал, остале животне намирнице, огрев. Притисак на већ исцрпљене резерве вршио је и стални долазак избеглица који је бројао више хиљада. „У пожаревачком округу број избеглица је растао, па се на почетку 1943. попео на 8234“.[33] Поред обезбеђења основних животних намирница, успостављању бар привида нормалног живота сметале су сталне претње и извршења одмазди због убијања Немаца, затварање талаца, стрељања. Почетком 1943. уследила је немачка одмазда и стрељано је 50 комуниста и присталица Драже Михаиловића због нестанка једног немачког војника.[34]

Кишно пролеће 1943. обећавало је добру годину, али су земљорадници оскудевали у алатима, у справама за обрађивање земишта, у људској и сточној радној снази. Од 1. фебруар 1943. године од градске власти више нису могле да обезбеде храну за становништво. Млинови који су били дужни да предају ушур за потребе Одељења за исхрану, нису га више испоручивали, јер га није било.[35] Да би се спречиле злоупотребе са брашном и хлебом, сви грађани су од августа 1941. године морали да се пријаве код свог пекара на списак. Пекари су га достављали Одељењу за исхрану Градског поглаварства са именом и презименом, улицом и бројем куће, бројем одраслих чланова и бројем деце до 10 година, као и податком која је количина хлеба потребна, са назнаком да ли је грађанин Пожаревљанин или је досељен. За нетечане податке пекари су кажњавани затва-

30 С. Цветковић, *Ратне прилике у Пожаревцу и околини 1941-1944*.., 154-156.

31 ИАП, Збирка плаката, Објава од 9. маја 1941. године.

32 С. Цветковић, *Ратне прилике у Пожаревцу и околини 1941-1944*.., 162.

33 *Исто*, 161.

34 *Исто*, 161.

35 Још у октобру 1941. године Градско поглаварство Пожаревац извештава Житарску централу у Београду да је Одељење за исхрану у врло тешком положају с обзиром на његов задатак снабдевања, пошто нема резерви у пшеници ни у брашну, а сви млинови сем млина „Бајлони“ потпуно су отказали сваку испоруку брашна. Испоруке су млинови правдали немањем ушура, тј. престанком мељаве пшенице. ИАП, Градско поглаварство Пожаревац (ГПП), 685, л. бр. 27. Одељење за исхрану Градског поглаварства града Пожаревца основано је 30. августа 1941. године. (ИАП, ГПП, 685).

рањем радње.[36] Како је окупација одмицала, стање са снабдевањем било је све теже. „Испред начелства је свакодневно дефиловала маса која вапије за хлеб“ наводи се у једном од извештаја пожаревачког окружног начелника у мају 1943. године.[37] Стизали су према његовим речима и извештаји о смртним случајевима због глади. Цене воћа и поврћа скочиле су за 300-400% у односу на претходну годину. Да невоља не долази сама, пољопривредне усеве је поново оштетила суша у лето 1943. године. Немцима је морала да се обезбеди потребна количина пшенице, тако да је становништво збрињавано са оним што је преостало.[38]

Рат је Пожаревцу и околини окончан половином октобра, тачније 15. октобра 1944. године када је град ослобођен акцијом Црвене армије. Већ почетком октобра око Пожаревца се чуло тутњање топова, а град надлетали руска извиђачка авијација и руски бомбардери. Од бомбарадовања црвеноармејаца изгинуло је и нешто „нашег живља“ примећује се у Летопису државне грађанске школе у Пожаревцу.[39] Бројка која је позната је да је страдало 49 становника Пожаревца, углавном жена.[40] Пожаревац је ослобођен 15. октобра 1944. године. „На улицама тих дана могло се видети разног материјала, изломљеног стакла, цигала, малтера од разрушених и демолираних зграда“.[41]

36 ИАП, ГПП, 685, Објава о формирању Одељења за исхрану од 30. августа 1941. године.

37 С. Цветковић, *Ратне прилике у Пожаревцу и околини 1941-1944* .., 162. Војни архив (даље ВА), Недићева архива (даље НА) , 23-2-20, Извештај окружног начелника за мај 1943.

38 Детаљније о исхрани и снабдевању и привредном животу у окупацији у: Ј. Живковић, С. Цветковић, *Окупирани Пожаревац*... 32-33 и С. Цветковић, *Ратне прилике у Пожаревцу и околини 1941-1944*..., 154-167.

39 Слободанка Цветковић, *Државна мешовита грађанска школа Пожаревац – Летопис школе*, „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, Година IV, бр. 4, Пожаревац, 2015 (200-215), 210-211.

40 Д. Богдановић Буцић, *Записи из окупираног Пожаревца*, Пожаревац 1995, 73, бележи да је 11. октобра 1944. године у бомбардовању Пожаревца поред огромног броја Немаца погинуло и 49 становника Пожаревца, углавном жена.

41 Слободанка Цветковић, *Државна мешовита грађанска школа Пожаревац – Летопис школе*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, Година IV, бр. 4, Пожаревац 2015 (200-215), 210-211.

РАД УПРАВЕ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА У ПОЖАРЕВЦУ ТОКОМ ОКУПАЦИЈЕ 1941-1945.

Предратни казнени систем

Из периода Краљевине Југославије, осуђенички живот је поред закона регулисало седам уредби два правилника и два кућна реда. Врховну управу над свим казненим и судским затворима вршио је министар правде. Сваки завод је пред Други светски рат имао по једног хонорарног учитеља, лекара, православног и католичког свештаника, по потреби и хонорарног вероучитеља других вероисповести, као и једног чувара на десет осуђеника.[42] По *Закону о извршавању казни лишења слободе* (1929) казна је могла бити изречена као казна робије, заточења, строгог затвора и затвора, а издржавала се одвојено према полу и старости у заводима за жене, малолетнике или мушкарце. Казна до годину дана издржавала се у затворима судова који су казну изрекли, а дуже казне издржаване су у казненим заводима. Казнени систем који је примењен у Краљевини Југославији био је *ирски прогресивни модел* где је процес одслужења казне био подељен у четири степена. У току последње, четвртог степена, осуђеник је могао тражити условни отпуст.[43] Према закону, телесна казна над затвореницима била је забрањена.[44] Затвореници су требали да имају одела различитих боја и кројева у зависности од казне.[45] Рад који су обављали затвореници морао је бити хигијенски и здравствено подесан, па закону ни један затвореник није смео да ради посао који би угрозио његово здравље или живот.[46] Исхрана је по закону требала да буде таква да је довољна за одржавање здравља и радне снаге средњег радника. За болеснике лекар је давао инструкције, у погледу исхране. Затвореници су требали да имају три оброка дневно, кувани ручак и

42 Ivana Dobrivojević, *Kazneni zavodi u Srbiji*..., 45.

43 *Исто*, 46-47.

44 *Исто*, 48.

45 *Исто*, 49.

46 *Исто*, 50.

вечеру уз додатак 750 гр хлеба дневно. Додатну храну су могли да набављају од новца који би добили за рад, али само они који су имали добро владање.[47] На исхрану у пожаревачком затвору у министарство правде је још 1932. године стигла притужба да су затвореници пуна два месеца сваког дана јели само пасуљ, а месец дана само пиринач.[48]

Казнени завод на почетку окупације

У времену када је цела окупирана територија, у својеврсној неслободи и окупацији, затворске установе одржавају и даље свој затворски живот. Управо Кафкина реченица са почетка текста *Често је сигурније бити у ланцима него слободан* у овом периоду у потпуности постаје јасна. Боравак у затвору у овим смутним временима често је био безбеднији, него живот на слободи. Затвореници нису морали да се одлучују између четника, легалних или нелегалних, између партизана, да страхују од ноћних препада непознатих наоружаних војника. Затвореници и даље воде свој затворенички живот по истим правилима и истом извесношћу да ће следећи дан бити поново у затвору. Њихов тежак живот није се разликовао од тешког живота оних који су били код својих кућа, гладни, голи и боси, живећи у неизвесности да ли ће следећи дан завршити ухапшени, убијени, они или неко од њихових. За затворенике је затворска извесност сигурна као и затворска свакодневица. Рад, надзор, дисциплина, мало хране, мало одмора, уз сталну жељу за слободом, чине затворски живот независно од спољашњих околности.

Казнено поправни завод Пожаревац у пожаревачком насељу Забела постоји од средине 19. века.[49] Састојао се из мушког затвора у Забели и женског одељења у Пожаревцу, а постојао је и део за малолетнике. Карактеристично за период окупације у Другом светском рату је да су затвори ницали и мимо званичних. Готово да је свака „војска“ имала своје затворе. У Пожаревцу у току окупације су постојали и радили и Окружни затвор, на простору између данашњег Дома културе и Општинског суда, Општински затвор у згради Општине (данашња Виша техничка школа), у подруму зграде Гимназије (данас ОШ Доситеј Обрадовић, у школи Краљ Александар, у подруму Пољопривредне школе, Петрикине школе (зграда данашње Средње медицинске школе) и затвор Гестапоа у Немањиној бр. 20. Помињу се и затвори у улици Воје Дулића бр. 14 и у кафани Врба током 1941. године где су, по наводима Драгана Богдановића Буцића сакупљани пожаревачки Јевреји. У свакој од ових зграда нека од званичних или незваничних војски и одреда који су се налазили у Пожаревцу привремено или дуже, имала је свој затвор. [50]

После априлског рата и поделе Југославије, на подручју Србије успостављена је немачка војна управа. Обновљен је домаћи административно-управни апарат, у првом реду органи принуде, полиција и жандармерија, док је рад судова обновљен делимично. Милан Кољанин наводи да су пресуде изрицане „у име војног заповедника у Србији“,[51] међутим, то није био случај са пресудама окружних и средских судова у Пожаревцу. Вероватно да је то био случај са пресудама немачког Војног суда.[52]

Пожаревац је окупиран од немачке војске 18. априла 1941. године.[53] Команда места налазила се у згради гимназије. Гестапо је био смештен у Немањиној бр. 20.[54] Први податак о затвореницима након окупације налазимо у *Месној наредби бр. 2* команданта места Тихсена коју објављује Градско поглаварство у Пожаревцу. Између осталог, у тачки 11. ове наредбе се каже да сви осуђеници који су за време рата ослобођени из затвора или привремено отпуштени *имају се од-*

47 *Исто*, 52.

48 *Исто*, 56.

49 Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918*, књига прва, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

50 Драган Богдановић Буцић, Записи из окупираног Пожаревца, Пожаревац 1998, 32.

51 Milan Koljanin, *Srbija u nemačkom „novom poretku“ 1941-1942*, Istorija 20. veka, 1/2011, Beograd 2011, 69-70.

52 ИАП, судске пресуде у оквиру фондова Сремски суд Пожаревац и Окружни суд Пожаревац за период 1941-1944.

53 ИАП Пожаревац, Збирка плаката, Месна наредба бр. 2, 1941.

54 Драган Богдановић Буцић, Записи из окупираног Пожаревца.., 32.

мах пријавити Командантури места. Они који то не учине до 20. априла у 8 сати, биће стрељани када се ухвате. Иста казна била је предвиђена и за свакога ко крије осуђенике. Ко осуђенике крије или им омогућава боравак излаже се истој казни. Грађанство је било обавезно да сваког одбеглог осуђеника пријави или приведе Месној командантури.[55]

Документа која непосредно говоре о ситуацији у Казненом заводу пред почетак Другог светског рата у фондовима и збиркама у Историјском архиву Пожаревац нису пронађена. Тек из документа из 1943. године[56] говори се о евакуацији Казненог завода Забела 11. априла 1941. године, када су, према наводима, пуштени осуђеници из Завода.

У сачуваној документацији Казненог завода Забела проналазимо и инструкције од 21. јуна 1941. године[57] које говоре о начину извршења казни лишења слободе: да сва лица српске народности осуђена од немачких војних судова на казну лишења слободе преко три месеца издржавају казну у српским казненим заводима и то: мушка лица осуђена од војног суда команде Фелдкоманданта у Нишу и Ужицу упућиваће се на издржавање казне у казнени завод у Нишу; мушка лица осуђена од Војног суда при главном заповедништву у Београду и од судова војне команде Фелдкоманде у Београду и Смедереву упућиваће се на издржавање казне у Казнени завод у Пожаревцу; старији малолетници осуђени од свих судова наведени под 1. и 2. упућиваће се у одељење за старије малолетнике при казненом заводу у Забели Пожаревац. Женска лица осуђена од свих наведених судова упућиваће се на издржавње казне у Женски казнени завод у Пожаревцу. Казне мање од три месеца осуђеници ће издржавати код надлежних судских затвора односно полицијских власти, а по потреби ће бити упућивани у казнене заводе према наређењу горе датим, а одлуку ће доносити осудни судови. Ова правила нису важила за лица осуђена због војно-политичких кривица, јер ће се о њима, како је наведено, посебно доносити одлуке. Такође се наводи да немачке војне власти имају право контроле у погледу извршења казне над напред наведеним осуђеним лицима. Приликом пријема у завод лица напред наведених управа завода ће одмах извршити обрачун казне и исти у препису доставити на увиђај суду који је казну изрекао. Препис овог решења, наводи комесар министарства правде, ће доставити казненим заводима у Нишу и Пожаревцу.

О раду завода у првим данима окупације поред овог, говори и акт бр. 4471 од 22.6.1941. године[58] где Управа Казненог завода Пожаревац одговара Окружном суду за Београд по захтеву Окружног суда за неке осуђенике. У истом се каже да су осудне књиге и осудни списи приликом евакуације овог завода уништени. Из наведеног можемо можда извести одређене закључке: да су 11. априла затвореници из Завода пуштени због рата, као и да су одмах по успостављању немачке окупационе власти у Пожаревцу 18. априла, већ 20. априла издате наредбе о враћању затвореника у затвор односно о пријављивању и хапшењу одбеглих. Такође, из дописа комесара министарства правде сазнајемо да је у погледу судских и извршења санкција функционисао двојни систем, судови под надзором окупационих власти и независна немачка војна команда односно немачки војни суд, с тим што је немачка војна власт имала право контроле извршења санкција у целини.

Стање у затвору у Забели током окупације

Затвори су у међуратном периоду били претрпани због велике стопе криминалитета. На два спојена кревета спавала су и по три осуђеника, а управници су често тражили од Министарства правде премештај затоврника у друге казнене заводе. То говори о сиромаштву државе која није могла да финансијски испрати грађење нових и модернизацију старих затвора, примећује Ивана Добривојевић и описује у међурантом периоду стање у Пожаревцу где је завод био без канализације, а ниједно одељење није имало

55 ИАП Пожаревац, Збирка плаката, Месна наредба бр. 2, 1941.

56 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, дел. бр. 6781.

57 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 59, бр. 4606 од 26.6.1941.

58 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 53, бр. 4471 од 22.6.1941.

трпезарију па су осуђеници јели на креветима. Наводи се и да је затворска болница била неопремљена, а одељење за малолетнике неодговарајуће. Министарство је од управе Казненог завода тражило да хитно поднесе писмени предлог за увођење канализације и реновирање болничке зграде, да се израде столови за ручавање и клупе. О стању из међуратног периода у пожаревачком Заводу говори и жалба затвореника из 1933. године да се не купају по два месеца, да има вашки, стеница и остале гамади, да нема креча за кречење, да се ни клозети не креч е, да се према затвореницима лоше поступа, да их не уче ничему корисном за живот, читању, писању, да је смрад из клозета несносан... Затвореници пожаревачког затвора су спавали без постељине на прљавим и црним сламарицама.[59] Стање се до почетка окупације, а и током окупације није променило на боље.

О стању у затвору, о ономе шта би требало поправити и урадити говори и Извештај са предлогом управника Б. Спасојевића од 17. септембра 1942. године[60] који је насловљен на Министарство правде Одељење за казнене заводе. Из извештаја који је елаборатског типа наводи се да је изградња завода у Забели завршена 1914. године и да је био намењен искључиво стријим малолетницима којих у то доба није могло да буде више од стотине. С обзиром на тај број и тадашњи начин издржавања казне подигнуте су зграде и добијено земљиште за башту у величини.... хектара.[61] Наводи и да се Завод састоји из шест павиљона, а сваки павиљон има четири одељења са четири засебна улаза. Зграде су једна од друге прилично удаљене. После 1918. године у те павиљоне смештено је преко 1200 осуђеника пунолетних и малолетних који су осуђени на робију, заточење, строги затвор и затвор.[62] Констатовано је да начин издржавања казне не одговара *Закону о извршењу казни лишења слободе* из 1929. године јер са оваквим системом грађевина Управа нема довољну контролу над осуђенцима. У павиљонима нема места за надзорника чувара, нити му подела зграде на четири засебна одељења и улаза дозвољава ма какву контролу. Запослен је велики број чувара без ефикасности... Изнет је предлог од стране управника, да треба подићи уместо три павиљона једну централну зграду са добром поделом одељења где би били смештени осуђеници са два степена казне. У том случају остала три павиљона могла би да буду прерађена за радионице и магацине и евентурално за старије малолетнике. Наводи да и сада два павиљона служе за те сврхе јер завод не располаже засебним зградама за магацине и радионице. Такође, наводи се и да је 1936. дат предлог за подизање штале, млина, касарне за чуваре, ограде око садашње чуварске касарне коју је требало оправити и претворити у болницу јер је за ту сврху и подигнута, проширити или подићи нову економску зграду, кујну, пекару, купатило и перионицу, јер је постојећа грађена за много мањи број осуђеника. Треба, каже управник, подићи нове станове за службенике на имању преко пута Завода, јер ове три садашње нису довољне за смештај свих службеника и близу су оградног зида. Наводи и податак да је за потребе подизања станова за ожењене чуваре купљено имање од општине још 1935. године.

У извештају са предлозима у делу који се односи на проблем осуђеника наводи се да више од 90% осуђеника потиче из села, да зато треба улагати у пољопривреду, а не у радионице. У извештају је изостављен податак о количини земљишта којима располаже завод, али се наводи да је пре рата због састава осуђеника сваког дана било у заводу 600 до 700 осуђеника незапослено јер нису познавали занате. Наводи и да с обзиром на број осуђеника требало би да Завод има 800 до 1000 хектара обрадивог имања, чиме би се запослили сви осуђеници и подмириле потребе за исхрану Завода. Износи мишљење и да унапређење економије и пољопривреде може уследити тек када се купи већи комплекс имања, па се затим може приступити набавци стоке, алата и машина. Са друге стране, унапређење занатства лакше се постиже набавком материјала, алата и машина, али и оно

59 Ivana Dobrivojević, *nav. delo*, 53-55.

60 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 53, бр. 8747 од 17.9.1942. године

61 Није наведено колико хектара, већ је остављено празно.

62 *Закон о извршавању казни лишења слободе*, Службене новине Краљевине Југославије, 47/1929.

зависи од погодних просторија и обичних осуђеника, примећује у свом извештају.

У извештају се управник дотиче и питања и статуса затворских службеника. Сматра да би се добило способно и савесно чиновништво и стражарско особље неопходно је да они буду материјално обезбеђени. Особљу казнених завода постепено су укидане бенефиције, а и оне које су остале не извршавају се. Тако већ више од 10 година особље не добија припадајућу количину дрва, већ обично само пети или шести део, примећује он. Још 1940. једним објашњењем министарства одређено је да особље по заводским радионицама може имати попуст у радној снази највише у износу до 20 надница годишње, а толико оде само на крпеж обуће за једну породицу, примећује управник. Све преко 20 надница, службеници су морали да плаћају пуну цену као и приватна лица. Такође, сматра да забрана држања свиња и незнатни попуст у животним намирницама, јако погађа особље затвора. Попуст од 30% на поврће је незнатан по његовом мишљењу, јер заводи немају поврће када му је цена висока, већ кад је и на пијаци цена ниска. Готово увек особље плаћа поврће и воће много лошијег квалитета по цени која важи за најбољи квалитет, сматра управник. Закључује да све пољопривредне установе и друге имају много веће бенефиције него особље казнених завода које чак не сме да држи ни једну свињу искључиво за своје потребе, док особље пољопривредних и других установа сме да држи и по више комада и још добија и храну за исте. Завод, осим у Сремској Митровици који има велико имање, не може да подмири ни своје потребе око исхране осуђеника, а још мање око исхране особља. Завод зависи од особља, сматра управник, и не може се захтевати од особља да дановоћно врши своју напорну дужност када је исто материјално необезбеђено. Зато су се и дешавале неправилности и због тих неправилности нису трепели само учиниоци већ и остало исправно особље ... јер се пошло од становишта да треба укинути и оно мало бенефиција, како би се тобож спречила злоупотреба а резултат је да су се злоупотребе видљиве и невидљиве повећавале и особље остало све недисциплинованије. Управа предлаже да се свом особљу одреди месечна награда на терет привредних грана или додатак на службу из буџета и да се повећају бенефиције и то: за поврће, воће и млеко на 50%, за месо и друге намирнице 30%, за рад у кројачкој и обућарској радионици да остане 50% и осталим радовима 25% попуста од радне снаге и режијских трошкова али без ограничења наднице. Ако се утврди да је неко злоупотребио овај попуст, треба му укинути бенефиције или га уклонити из службе; затим треба дозволити држање једне свиње искључиво за своје домаћинство; предвиђену количину дрва обезбедити и уредно издавати; чуварском особљу обезбедити и уредно издавати одећу, обућу и веш како је то уредбом предвиђено и обезбедити напредовање особља до групе до које по школским квалификација имају права... Чуваре не треба постављати као дневничаре већ као служитеље и по положеном испиту у смислу уредбе о чиновницима у казненим заводима и сличним установама постављати за званичнике с тим да нису старији до 30 година како је то уредбом предвиђено.

У вези са осуђеницима, управник је предложио олакшавајуће околности за повратнике (условни отпуст) за мања кривична дела. Његово мишљење је било и да се предлози за условно отпуштање подносе на крају сваког шестомесечја, а не сваког тромесечја као што је то била пракса у том тренутку... На крају, управник закључује да се куповина земље, зидање, набавка стоке и алата не може се извршити *док се прилике не нормализују*. Управа не може да заврши ни зграде за слободњаке јер је немогуће набавити потребан материјал.[63] Из поменутог документа се може сагледати проблематика рада и функционисања затворских установа, односно затвора у Пожаревцу, како у погледу смештаја у затвору, тако и у погледу стања осуђеника и положаја чувара и службеника у затвору. Из свега онога што управник наводи да је неопходно, можемо наслутити какво је заиста стање и у опремљености затвора, његово функционисање, безбедност, питање службеничког кадра и положаја осуђеника.

63 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 53, бр. 8747 од 17.9.1942. године

Почетак окупације донео је распрачавање имовине школа, интерната и других установа које су имале материјална добра потребна за смештај и одржавање војне силе окупатора и домаћих јединица. „..За време рата многе школске зграде биле су порушене или делимично оштећене, многе заузете за војне потребе, у многим школама намештај, учила, библиотеке и архиве су упропашћени“.[64] Од тога нису поштеђене ни друге приватне и државне зграде, па ни затвор у Пожаревцу. Из преписке која је вођена током августа 1943. године види се колико је инвентар Завода био оштећен у првим месецима окупације.[65] На захтев Министарства правде од 16. јула 1943. године управа завода је тражила повраћај државних ствари од Дунавске бановине, Градског поглаварства у Пожаревцу, немачких војних власти, Окружног начелства и г. Андреје Килијана. Од комесаријата Дунавске бановине у Смедереву тражила је повраћај 100 комада гвоздених кревета и исто толико сламарица и добила одговор да су немачке војне власти однеле 80 комада кревета и 80 комада сламарица, а да ће остатак ствари вратити када се службеници сместе у приватне станове. По ликвидацији Бановине управа је тражила повраћај ствари од Министарства унутрашњих послова, али никаквог одговора није добила, иако је имала уредне реверсе издате од Комесаријата Дунавске бановине. У преписци се наводи да је ствари Завода Комесаријату Дунавске бановине издао Здравко Костић тадашњи заступник управника Завода по наређењу Комесаријата. Не зна се где се налазе ствари и износи се запажање да нема вероватноће да се исте могу вратити Заводу, па је управа била мишљења да се расходују и искњиже.[66]

Из сачуваних докумената сазнајемо да је Окружном начелству у Пожаревцу управа Завода издала 3 комада ирских пећи са чунковима по одобрењу министра правде и по реверсу. Градском поглаварству је издато 30 комада гвоздених кревета и 90 комада даски за кревете по одобрењу министра правде. Андереју Килијану управа завода је издала по реверсу 3 гвоздена кревета, 5 креветских чаршава, 5 сурих ћебади, три јастука, једну сламарицу за смештај осуђеника који раде у слагалишту по усменом наређењу као и писменом наређењу немачких војних власти у Пожаревцу. Повраћај ствари су тражили, а исте је издао поменути Здравко Костић. Издате су и ствари по наређењу разних немачких војних власти у Пожаревцу по реверсима и то: 175 сламарица, 87 комада гвоздених кревета, 20 комада чаршава и 20 комада јастука. Немачке војне власти које су ствари примиле више нису у месту, примећује се у акту, те се ствари од њих не могу тражити, и нема изгледа се исте могу вратити, па их треба расходовати.[67] Из овога се види колико је инвентара однето, односно са колико мало инвентара се располагало у периоду окупације за смештај осуђеника. Поставља се оправдано питање, ако је толико кревета и друге опреме издато, колико тога је остало за смештај 600 до 800 осуђеника колико их је било у Заводу.

Због несташице разних сировина током рата, све поправке су биле доведене у питање. Чак и један фијакер којим је располагала заводска економија био је неупотребљив јер су му точкови пропали.[68] Тражена је набавка колских шина за оправку.

Заводски коњи били су слаби и изнурени што се види из дописа ветеринара који пише управи 30. марта 1943. да је извшио преглед коња установе и да је установио да су коњи Зора, Вера, Мундра, Олга, Брња и Султан потпуно слаби и изнурени тако да се тешко дижу без помоћи. С тога је предузео лечење ињекцијама, па за њих тражи поштеду од 10 дана колико траје „кура Ореском“.[69]

64 С. Цветковић, *Пожаревачке школе у периоду немачке окупације 1941-1944*, у: Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Србија и Пожаревац у другом светском рату 1941-1944 – Окупациона управа избеглице и просвета*, Посебна издања, књига 13, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2015, 198. О размерама уништења на пример у Гимназији у Великом Градишту видети и: Слободанка Цветковић, *Државна реална гимназија Велико Градиште у социјализму 1945-1956*, и С. Цветковић, *Интернат при Државној ралној гимназији у Великом Градишту*, у: Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, Весна Новковић, Зоран Ташић, *Великоградиштанска гимназија 1879-2019*, Велико Градиште 2019, 217, 164.

65 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 44, 8186 од 23.8.1943. године; Одговор под бр. 6493/41, к. 12, бр. 8186 од 23.8.1943.

66 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 44, бр. 8872/42 и бр. 8184/43.

67 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 8186 од 23.8.1943.

68 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, акт 9103 од 9.10.1943. године

69 ИАП, КПЗ 1853-1941, к.12, од 30. марта 1943.

Колико је финансијска ситуација Завода била тешка, али и читаве државе сведочи и наређење министарства правде Казненом заводу 24. јуна 1943. године[70] да се коверте после прве употребе не бацају већ тако отварају да се могу преокренути и још једном употребити јер у противном случају неће бити могуће ни једно надлештво снабдевати довољним количинама коверата услед велике несташице хартије, као и да се потрошња сведе на најмању меру.

По наређењу полицајкрајсштеле у фебруару 1943. године извршен је премештај мушких осуђеника из Забеле у женски завод у Пожаревцу, а осуђеница из женског казненог завода у Забелу. Разлог није познат.[71] У априлу 1943. је дошло до пресељења и дела управе у Женски казнени завод.[72] *Пошто је мушки казнени завод са радионицама пресељен из Забеле у женски казнени завод у Пожаревцу што је у интересу бржег и правилнијег отправљања послова потребно да се и поједина оделења управе завода преместе из Забеле у Пожаревац.* Наређено је да се благајна, књиговодство и водитељ обрта са најнужнијим инвентаром преселе у женски казнени завод у Пожаревцу са даном 10. април 1943. године. Такође, да послови администрације не би трпели и самим тим били у застоју, наређено је да се једно лице из архиве, г. Ђура Шпадијер, одвоји и пређе у Пожаревац за вођење деловодног протокола. Сваку завршену свеску деловодног протокола г. Шпадијер ће слати главном архивском одељењу у Забелу са актима свршеним за фасцикулисање, наложено је. Пријем и експедиција поште вршиће се при Управи завода у Пожаревцу. Сва остала одељења до даљег наређења остала су у Забели. Благајна и књиговодство смештени су привремено у једно одељење које је резервисано за гостинску собу, док су водитељ обрта и архива смештени у одељење где је до тада била канцеларија тишлерског пословође. Предвиђено је да управник завода ради и у Пожаревцу и у Забели, по потреби.

70 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 23194 од 24. јуна 1943. године

71 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 958 од 8.2.1943.

72 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 2443 од 9.4.1943.

Службеници Казненог завода

Због сиромаштва државе број чиновника у казненим заводима смањиван је још од 1929. године, а дисциплинске казне према стражарима постајале су све строжије. Пред рат су затворски чувари били неадекватно наоружани у сталном страху од могуће побуне осуђеника.[73] Проблем недостатка особља био је још израженији у периоду окупације због мобилизације војно способног становништва, великог броја оних који су одведени у заробљеништво или ангажовани на принудним пословима у име окупатора. То је видљиво из дописа министра правде од 20.9.1943. године[74] господину изванредном комесару за персоналне послове у Београду, да је намеран да при Казненом заводу у Пожаревцу постави за чувара Арсића Светозара из Драговца, да за то постављење има слободног места и по буџету и по систематизацији, а поред тога потреба за чуварско особље код казнених завода је врло велика. Арсић је како се наводи земљоделац и као такав не подлеже обавези рада, па с обзиром на преку потребу оваквог особља, тражи сагласност за постављење.

Питање опстанка у условима окупације, несташице основних животних намирница, несташице обуће, одеће, било је стално присутно. У погледу обезбеђивања минимума животних потреба становништва, пажња се посвећивала државним чиновницима, с обзиром да већина њих осим државних примања није имала никакве друге изворе прихода. Самим тим је било важно обезбедити њихово редовно снабдевање пре свега основним животним намирницама. У том смислу је и управа Казненог завода предложила министарству правде у новембру 1943. године[75] да се службеницима завода доделе баште од заводског земишта на бесплатно уживање у смислу Уредбе о принадлежностима у натури службеника. С обзиром на данашње тешке прилике око снабдевања службеника животним намирницама, а имајући у виду

73 I. Dobrivojević, *nav. delo,* 57.

74 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, од 20.9.1943.

75 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 42759 од 25. новембра 1943.

чињеницу да се сви баштенски производи добивени са заводског земљишта имају у првом реду употребити за потребе исхране осуђеника, усвајам предлог управе казеног завода на основу Уредбе о принадлежностима у натури државних слубженика из 1931. године, стоји у одговору министра. Решено је да се службеницима казненог завода у Пожаревцу доделе баште заводског земишта на бесплатно уживање и то: Стојановић Момчилу в.д. управника 1000 м^2, Костић Здравку, канцеларијском чиновнику, Радовић Александру чиновнику, Давидовић др Гојку лекару, Ристић Александру благајнику, Благојевић Милошу књиговођи, Николајевић Настасу, архивском чиновнику по 400 м^2, Вуковић Панти стручном пословођи чиновнику 300 м^2, Ивановић Никодиму, чиновнику економу, Станковић Љубомиру архивском приправнику, Миленковић Јевросиму стручном пословођи, Николић Дојчину приправнику заповеднику страже по 400 м^2, Шутовић Драгољубу стручном пословођи 300 м^2, Шпадијер Ђури, архивском приправнику 400 м^2, Рудић Стевану стручном пословођи кројачу 300 м^2, Обрадовић Јездимиру, стручном пословођи кројачу, Шпадијер Ристи, стручном пословођи фотографу, Петровић Б. Михаилу, стручном пословођи столару, Радовановић Николи стручном пословођи машинисти, Стојковић Лазару стручном пословођи обућару, Цветковић Драгољубу, стручном пословођи опанчару, Фајлер Душану, стручном пословођи обућару по 300 м^2. Укупно 8900 м^2. Према анализи Наташе Милићевић, просечни редовни приходи чиновика су већ крајем 1942. године покривали свега 10% стварних потреба чиновничке породице, а лоше стање у коме су живели чиновници одразило се и на њихов однос према служби, односно, сиромаштво је било добра подлога за корупцију и злоупотребу.[76]

Затворски чиновници су премештани по одлуци министарства правде у друге затворе и обрнуто.[77] Против службеника су покретани и дисциплински поступци.[78] Преко управе Завода службеници су вршили набавку животних намирница.[79]

Чиновници су имали право на годишњи одмор, а у овом периоду су га користили за збрињавање породица.[80] Одсуства су одобравана, али редуковано.[81] Дужа одсуствовања нису толерисана, па је тако на захтев за одсуствовање чувара Војислава Цветановића из септембра 1943. године одговорено негативно. Он је тражио 2 месеца неплаћеног одсуства да би родитељима саградио кућу. Управа је заузела став да му не треба одобрити двомесечно одсуство, јер би се за таква одсуства јавио велики број чувара ради свршавања својих послова што би ишло на штету рада у заводу. *Сад су највећи послови у заводу не располаже се са довољним бројем чувара, па је са изведеног разлога боље уважити му оставку него дати му тражено досуство*, одговорено је на захтев.[82]

Чувари осуђеника су били у обавези да положе чуварски стручни испит.[83] У априлу 1943. године

76 Nataša Milićević, *Činovnici u okupiranoj Srbiji 1941-1944*, Istorija 20. veka, 2/2018, Beograd 2018, 77, 82.

77 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 7940 од 25. фебруара 1943. премештен је из Казненог завода у Нишу Марковић Андрија чувар дневничар Казненог завода у Пожаревцу по молби. Под бр. 7939 истог датума премештен из Казненог завода у Пожаревцу у Казнени завод у Ниш Цветановић Драгомир, чувар званичник треће положајне групе.

78 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, Управа Казненог завода Пожаревац бр. 25 од 8.2.1943. године министарству правде шаље пресуду Управног суда Ниш као дисциплинског суда од 16.11.1942. године по дисциплинској кривици Кекић Гојка чувара приправника овога завода с молбом да се приључи његовом централном службеничком листу и изврши потребна констатација; ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, акт бр. 6222 од 14.5.1943. године, извештај о саслушању чувара Казненог завода Пожаревац и бив. економ Николић Михаила сада чиновник завода у Нишу, због мањка ћебади. Траже од Нишког завода да га саслушају.

79 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, акт бр. 695 од 31.1.1943. године благајни Завода достављен списак за наплату разних економских артикала изузетих од стране особља овог Завода у току месеца јануара 1943. године. и то: без попуста 634,800 кг говеђег меса, 18,500 кгр вина „Хамбург“ прво по 35, друго по 21,50 динара. Са 30% попуста 811 кг крављег млека по 8 динара, 8 кгр купуса по 7 динара, 30 кгр репе по 0,80 динара. Да књигодство управе задужи рачуне особља.

80 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12 бр. 6043 од 1. маја 1943. године Светозар Дељанин чувар званичник 3. групе тражи одсуство 8 дана годишњег одмора да може отићи кући у село Г. Микулане срез Косанички у циљу опскрбљавања породице животним намирницама. Напомиње да током 1943. године није користио годишњи одмор. Одобрено му је.

81 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 2932 од 1.5.1943. године. Божидару Павловићу одобрено одсуство од 5 дана да оде кући ради посете старе мајке и набавке животних намирница у село Дљин срез Драгачевски. Допис в.д. командира наредника Ст. Мијаиловића да именовни у овој години није одсуствовао.

82 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, акт 8563, од 14.9.43. Војислав Цветановић чувар казн. завода Пожаревац 8. септембра 1943. године молио је да му се одобри 2 месеца одсуства, неплаћеног, да родитељима сагради неку кућу. Није одобрено.

83 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, Војислав Цветановић чувар служитељ 2. групе 16.4.1943. године тражио од управе да му одобри полагање чуварског стручног испита пошто је стекао право за полагање поменутог испита

Ивановић Никодиму канцеларијском званичнику одобрено је 20 дана одсуства од дужности ради спремања државног стручног испита.[84]

Службеници су имали право на боловање, али им је врло често у боловање урачунаван и редован годишњи одмор.[85] Забележен је и случај чувара Радојковић Ђорђа који је из Ниша пребачен у Пожаревац, али се на дужност није јавио. Управа државне болнице у Нишу је известила да је примљен на лечење, потом и да је отпуштен из болнице, али како се није јавио 2 месеца на дужност ствар је окончана одлуком да се отпусти из државне службе.[86]

У документима се налази забележено и да је затворски чувар био притворен од немачких власти. То је случај Драгића Дунића чувара званичника који је био одређен за магационера и надзорника на заводској економији у Женском заводу у Пожаревцу. Због притварања на његово место постављен је Војислав Јаковић, чувар званичник. Разлози притварања нису познати.[87]

Чиновницима је у затвору било омогућено напредовање. Шпадијер Риста стручни пословођа Завода у Пожаревцу је у мају 1942. стекао услов да се преведе у прву периодску повишицу, јер је у трећој групи званичника провео три ефективне године, па је на основу чл. 52 Закона о чиновницима стекао услов за превођење.[88]

84 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 56, бр. 13428 од 16.4.1943. године.

85 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 38547 од 12. октобра 1943. Одобрава се Седлић Милојку чувару кз Пожаревца 30 дана боловања ради лечења и опорављања с тим да му се у исто рачуна и редовни годишњи одмор; Министаство правде одобрава Јеремић Љубици чуварки званичнику Завода у Пожаревцу 2 месеца боловања ради лечења и опорављања с тим да јој се у исто урачуна и редовни годишњи одмор, бр. 5630 од 16. фебруара 1943.

86 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, акт бр. 2128 од 30.3.1943. године по одлуци Министарства правде 2. фебруара 1943. премештен из Ниша у Пожаревац чувар Радојковић Ђорђе на систематизовано место чувара званичника па се до данас није јавио на службу, а управа државне болнице у Нишу јавила да је примљен у болницу на лечење. Из Ниша је стигло обвештење да је изашао из болнице али да има неку поштеду. Отпуштен из болнице 29.3.1954. (акт 2440 од 9.4.1943), али пошто се није се јавио у Завод више од 2 месеца (2968 од 3.5.1943) то је извештено да се отпусти из државне службе. Он је још 5. фебруара 1943. премештен у КЗ Пожаревац.

87 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, акт 4338 од 2.8.1943. године.

88 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 44, бр. 17069 од 19. маја 1943. године, Шпадијер Риста званичник 3. групе стручни пословођа Казненог завода у Пожаревцу, решењем од 9. маја 1939. постављен у трећу групу званичника. На дан 9. маја 1942. је провео у садашњој групи три ефективне године, па је на основу члана 52. Закона о чиновницима стекао услов да се преведе у прву периодску повишицу.

Поред затворских чувара Завод је имао и остале службенике, између осталих и затворске лекаре који су хонорарно ангажовани. У марту 1941. године сазнајемо да је месечни хонорар лекара др Момчила Ненадовића износио 1500 динара. Хонорар је са 1200 динара колико је раније износио повећан одлуком министра правде.[89] Затвор је имао и лекара Женског казненог завода што сазнајемо такође из одлуке о повећању месечног хонорара др Јованке Давидовић Коларов са 600 на 800 динара почетком априла 1941. године.[90] Више је него очигледна разлика у висини хонорара између ова два лекара. У затвору је непосредно пред окупацију био ангажован и хонорарни католички свештеник са месечним хонораром од 350 динара. Био је то Видо Иванушец смедеревски жупник који је ангажован крајем марта 1941. године.[91]

Чланови породице службеника затвора имали су право на лечење по основу осигурања, па је у августу 1941. године управи Бановинске болнице упућена Стамена Терзић супруга Терзић С. Драгише службеника Завода с молбом да је према лекарском налазу приме у болницу ради операције и лечења. У образложењу наводе да је Стамена законита жена Терзића, да је он активни службеник у Заводу по Закону о чиновницима разврстан у III/2 групу *званичника* и према томе има право на лечење своје породице у јавним државним болницама о трошку државе.[92]

Осуђеници

Бројно стање

Број осуђеника током окупационог периода на основу расположиве архивске грађе није могуће прецизно утврдити, осим за поједине периоде на основу извештаја који су слати Министарству правде. Управа пожаревачког казненог завода је 2. јануара 1943. године доставила Министарству правде по наређењу

89 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 61, Министарство правде бр. 32944 од 31. марта 1941.

90 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 61, Министарство правде бр. 32941 од 2. априла 1941.

91 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 61, Министарство правде бр. 32899 од 2. парила 1941.

92 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 61, ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 13, бр. 6313 од 17.8 1941.

тог Министарства преглед бројног стања осуђеника-ца овог завода на дан 1. јануара 1943. године. Наведено је да су пунолетни мушки затвореници разврстани по категоријама: робија 382, заточење 14, строги затвор 46, затвор 69, укупно 511; пунолетне женске: робија 80, заточење 3, строги затвор 4, затвор 3, укупно 90; малолетни мушки: робија 42, заточење 12, строги затвор 29, затвор 26, укупно 109; малолетне женске: робија 2, заточење 1, строги затвор нема , затвор 3, свега 6. Укупно суђеника и осуђеница било је 716, млађих малолетника на поправку 9, млађих малолетница на поправку 3, укупно 728. Од наведеног броја осуђеника-ца од стране немачке власти осуђено је било 89 мушких и 5 женских, укупно 94. Поред тих осуђеника-ца у заводу се налазило и 27 притвореника и 4 притворенице који су притворени од Окружног суда у Пожаревцу[93], а од управне власти 7 притвореника и 1 притвореница.[94]

На основу извештаја од 3. априла 1943.[95] по наређењу Министарства правде достављено је бројно стање осуђеника на дан 1. априла 1943. године. Према извештају осуђеници су рангирани на две основне категорије:

1. Осуђени од наших судова. Пунолетни мушки: робија 360, заточење 4, строги затвор 36, затвор, 7 укупно 407. Пунолетне жене: робија 78, заточење 4, строги затвор 6, затвор нема, укупно 88; малолетни мушки: робија 33, заточење 12. строги затвор 22, затвор 8 укупно 75; малолетне жене: робија 2, заточење 1, строги затвор нема, затвор нема, свега 3. Укупно осуђеника и осуђеница осуђених од наших судова 573, млађих малолетница на поправку 2, укупно 575.
2. Осуђени од немачке власти: пунолетни мушки: 20 на робији, 62 затвор; пунолетне жене: робија 1, затвор 6, укупно 7; малолетни мушки: робија 3, затвор 23, укупно 26; малолетне жене: у затвору 2, укупно 2, укупно осуђеника и осуђеница осуђених од немачких власти 117;

Укупно осуђеника и осуђеница у заводу 692.

Поред тог броја осуђеника-ца у заводу су се налазили и 17 притвореника и 1 притвореница Окружног суда у Пожаревцу, а од управне власти налазило се 3 притвореника, као и притвореника од немачке власти којих је било 170.

У извештају од 2. јула 1943. године, на основу наређења министарства правде од 8. маја 1943. достављен је статистички преглед за месец јуни. Од 652 осуђеника колико је остало на крају месеца маја, њих су 533 осуђена су од стране југосовенских и српских судова, а 119 од немачких судова. У извештају се на крају наводи да је за 1942. и 1941. статистички преглед у раду, и доставиће се министарству чим буде готов.[96]

Осуђенице

Управа затвора женског и мушког функционисала је заједно. Докумената о женама у затвору и уопште о женском затвору у оквиру архивске грађе Казеног завода у Забели врло је мало, готово да их нема, осим помена у извештајима о бројном стању. Информације су посредне и фрагментарне. Из сачуваних докумената сазнајемо да су у женском затвору биле и две осуђенице које су осуђене од судова са територије које су сада посели Мађари.[97] У питању су Јанковић Ана из Бездана срез Сомборски, из села Подоље, срез Батински, вере римокатоличне, осуђена од Окружног суда у Сомбору 1935. на вечиту робију због дела убиства чл. 167, а која јој је замењена 1937. казном 20 година робије и 1940. умањена за годину и 6 месеци. Казна јој се завршавала 21. 9.1953. године, а право на условни отпуст стицала је 21. јуна 1944. Помиње се и Ласло Ф. Марија рођена у Сенти, ромокатоличке вере, осуђена пресудом Окружног суда у Сомбору 7. марта 1936. године на 15 година робије због дела убиства чл.

93 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 4853 од 15. фебруара 1943. године, Министарство правде управи Казненог завода у Пожаревцу, у вези акта управе бр. 936/43 извештава да је по питању смештаја притвореника Окружног суда у Пожаревцу референсано господину министру и г. министар се сагласио са мишљењем те управе, с тим да се притвореници до проналаска потребних просторија сместе у подрум Женског завода у Пожаревцу. О исхрани и чувању тих притвореника нека се стара Окружни суд о чему и њих треба известити.

94 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 47 од 2.1.1943.

95 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 2287 од 3. априла 1943.

96 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 3951 од 2. јула 1943.

97 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 3254 од 25.5.1943.

167, а како јој је казна умањена, исту је требала да заврши 19. нов. 1947, докје право на условни отпуст стицала 9. децембра 1943. године.

Млађи малолетници

У затвору су боравили и млађи малолетници, али је почетком фебруара 1943. године то одељење укинуто. То сазнајемо из преписке управе Завода везано за млађег малолетника Каменчић Душана који је требао да према пресуди Окружног суда у Ћуприји буде смештен у Заводу у Пожаревцу. Из преписке сазнајемо да је Одељење за млађе малолетнике при Заводу укинуто решењем Министра правде бр. 4387 од 4.2.1943. године, и да малолетнике преузима Дом за малолетнике у Београду смештен у улици Краљевића Марка бр. 9.[98] Исти је случај био и са Драгић М. Николом из Станова код Крагујевца који је из Пожаревачког завода по решењу Министарства правде од 11. јуна 1943. године премештен на даље издржавање казне у Дом за млађе малолетнике у Београду.[99] У дом је упућен због покушаја паљевине.

Однос са немачким властима

О односу са немачким окупационим властима нема довољно информација. У архивској грађи су сачувана и документа на немачком језику, али како аутор текста нема знање немачког језика, ова документа нису истражена. Чињеница је да су у затвору боравила и лица која су ту послата по одлуци немачких власти. Из документа из марта 1943. године сазнајемо да је управа Завода предала 13 лица немачким властима.[100] У надлежности немачких војних судова била су углавном лица која су осуђена због војно-политичких кривица, а немачке војне власти имале су право контроле у погледу извршења казне над тим осуђеним лицима. [101]

Условни отпуст

У току окупације затвореници су пуштани на условни отпуст. Из документа Архива Југославије[102] од 10.6.1941. године сазнајемо да је Управа пожаревачког казненог завода известила Министарство правде да је према наређењу Министарства правде бр. 36680 од 7. јуна 1941. године пустила из завода на условни отпуст 8. јуна 1941. године осуђенике завода Рачић Пунишу[103] матични бр. 9163, и осуђеника матични бр. 12650 Вукелић Стевана. О томе је министарство правде известио заступник управника Здравко Костић. Касније, у јулу 1943. године из докумената сазнајемо да су на условни отпуст по решењу министра правде пуштена 42 осуђеника,[104] а октобру исте године су пуштена укупно 33 осуђеника.[105] Остали осуђеници који су од стране те управе предложени за пуштање на условни отпуст такође су били предмет решавања и комисија, али њихови захтеви нису усвојени јер су ти осуђеници већим делом осуђени због разбојништва или су извршили велики број крађа и провала па их министар није могао пустити на условни отпуст *с обзиром на данашње прилике*, стоји у образложењу. Приликом отпуста вођено је рачуна и о мотивима кривичног дела и о начину извршења, као и о томе колико је који поједини осуђеник провео у заводу. Отпусти су разматрани свака три месеца.

Бекства

Бекства из затвора су била честа, како због жеље за слободом, тако и због немогућности за подмиривањем основних животних потреба. Већ почетком окупације забележена су бекства из Пожаревачког затвора у Извештају среског начелника Банској управи Дунавске бановине од 21. октобра 1941. где се наводи да је за 30 дана у периоду од 20. септембра до 20. октобра 1941. године побегло из пожаревачког казненог завода 20 осуђеника. Ова честа бекства из затвора правдана су тиме што немачке власти чувају осуђени-

98 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 44, бр. 2995 од 5.5.1943.

99 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 44, бр. 3631 од 19. јуна 1943.

100 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12. У марту 1943. године по списку на немачком језику 13 лица предата су немачким властима, бр. 1958 од 20.3.1943.

101 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 59, бр. 4606 од 26.6.1941.

102 Архив Југославије, AJ-726-K1-0012.

103 Један од најпознатијих пожаревачких осуђеника.

104 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 4048 од 9.7.1943.

105 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 36543, од 1. 10. 1943.

ке те да у слабом надзору леже узроци бекства. Месец дана касније 27. новембра 1941. године, забележено је у извештају пожаревачког среског начелника Банској управи Дунавске бановине у Смедереву да је у периоду од 20. октобра до 20. новембра побегло из казненог завода 14 осуђеника, као и да је смањен број одбеглих из завода по мишљењу среског начелника јер су чување осуђеника преузели стражари Завода. [106]

Бекства осуђеника тиме нису заустављена. Забележено је да је у априлу 1943. године побегао осуђеник Савић Драгомир из села код Јагодине, осуђен пресудом Окружног суда у Јагодини на 4 године робије као и да се налази код своје куће. Тражено је од Начелства среза Јагодина да га приведу, али се додатном истрагом утвредило да то није Савић Драгомир затвореник, већ да је затвореник Савић Драгомир из неког другог села.[107] Забележена је смрт робијаша Живковић Милосава из Ћуприје, који је убијен у бекству 2. маја 1943. године. Он је при бекству убијен од патроле станице Српске државне пољске страже у Ћуприји. Покушао је да побегне патроли која је изашла ради увиђаја поводом извршеног дела крађе.[108] У јуну 1943. године Управи Казнеог завода обратило се Начелство среза брзопаланачког и одред Српске државне пољске страже да су у потрази за затвореником у Јабуковцу проверили да није код куће, али се он по речима родбине, налази о *у шуми*. Навели су и да ће чим буде ухваћен бити спроведен у Пожаревац.[109]

Разлози бекства углавном нису навођени. Изузетак је изјава Ерић Страхиње затвореника који је 30. децембра 1942. године био на раду у Сопоту и око 8 часова изјутра искориствиши прилику кад је стражар био у бараци, побегао у село да тражи хлеба да купи, па да се врати на рад, како сам изјављује. У тој потрази, због непознавања терена је залутао, отишао је у општину, али не зна у које село и тамо се пријавио и тражио да му дају написмено да иде да се јави у Завод. Патрола у том селу га је притворила у општину и наредног дана спровела за Завод. У изјави Ерић наводи да није учинио никакве штете ни крађе, да је отишао само да набави хлеба, јер му од куће нико не долази, те да нема никакве помоћи, да је сиромах.[110]

О одбеглим робијашима управа Завода достављала је извештаје Министарству правде.[111] Како су се ратне прилике окретале против окупатора, бекства из затвора су била чешћа. Управи Казненог завода Пожаревац обратио се командир Дојчин Николић 5. јуна 1944. године и известио је да је са рада из Костолца побегао осуђеник м. бр. 3018 Обрадовић Драган родом из једног села у Срезу прокупачком. За време бекства био је под надзором чувара Бакића Раденка.[112] Истог датума код истог чувара побегао је са рада из Костолца и осуђеник Коцић Славко родом из села Буниброд Среза лесковачког. [113]

Затвореничка радна снага

Осуђеничка радна снага коришћена је у сврху укључивања Србије у немачку ратну привреду. Уговор између КПЗ у Пожаревцу и *Заступништва великопродаје соли у Смедереву* закључен је ради коришћења осуђеничке радне снаге по одобрењу Министарства правде. Управа завода се обавезала да овом предузећу да 30 осуђеника почев од 1. маја 1943. године уз цену од 45 динара дневно. Закупац Атевић Душан је био дужан да их храни о свом трошку, са најмање три оброка дневно и то јаче хране и у довољној количини, с об-

106 Војни архив, ВА, НА к 28, 7/4; к 28 8/4.

107 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12.

108 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 3710 од 17. јуна 1943.

109 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12.

110 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 15. од 1. јануара 1943. године, изјава Ерић Страхиње затвореника.

111 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 3043 од 15.6.1943. Управа Казненог завода Министарству правде одељењу за казнене заводе доставља по наређењу Министарства статистички преглед, табеларни преглед одбеглих осуђеника и табеларни преглед о поништају условног отпуста за месеце јануар-мај 1943. године наређење Министарства о засебном статистичком прегледу за осуђенике осуђене од стране немачких војних судова управа је добила када је преглед већ био израђен и стога у овом прегледу одвајање није извшрено. То ће се учинити за месец јуни тек. године, наводи се. Услед недостатка рубрике о делима за немачке осуђенике у достављеном формулару управа је сама отворила потребне рубрике. У табеларном прегледу одбеглих осуђеника управа је схватила да се мотив бекства има попуњавати само за оне осуђенике који су враћени јер за оне који нису ухваћени не може ни знати мотив бекства. Самог статистичког прегледа нема уз пропратни акт.

112 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12. нечитко је наведен назив села у срезу прокупачком. Такође, допис је писан 5. јуна 1942. а у тексту се помиње да је побегао 3. јула.

113 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12.

зиром на тешке телесне послове које осуђеници треба да обављају као што су изношење соли из шлепа и слично. Такође, пошто ће се цепати одело, веш и обућа, закупац радне снаге био је дужан да им набави одело, веш и обућу, да им да и потребне ствари за спавање, а управа затвора се обавезала да ће дати по једно ћебе за сваког осуђеника. Управа Завода је по уговору обезбеђивала једног чувара као дисциплинског старатеља свих осуђеника, а закупац је трабало да обезбеди храну за њега. Исплата се имала вршити сваког месеца на рачун управе Завода. Трошкове око доласка и повратка осуђеника железницом сносио је закупац. Закупац је био дужан да плаћа и управнику завода или другом службенику који буде долазио у контролу. Одмор и број радних сати требало је да буде исти и за осуђенике као и за остале обалске раднике. [114]

Управа завода је склопила уговор о изнајмљивању осуђеничке радне снаге и са *Предузећем за суву дестилацију дрвета инж. Карановић и комп. Бродица Кучево*. По цени од 60 динара дневно изнајмљивана су 2 до 3 осуђеника дневно, а већи број по потреби, до 10 осуђеника. Евиденцију о датим осуђеничким надницама и надзор требало је да врши један од чувара завода који се налазе у Кучеву. Свака започета надница у току дана имала се рачунати као цела тј. 8 сати. Предузеће је требало да даје стан, огрев и осветљење у потребним количинама. За исхрану закупац је требало да обезбеди по 800 гр хлеба или брашна, пшеничног или кукурузног како буде добијало предузеће на име следовања од Министарства пољопривреде и исхране. Такође предузеће је требало да обезбеди по 1 кгр меса недељно по запосленом осуђенику како буде добијало од Сточарске централе. Испалата дневница ишла је на рачун управе Казненог завода. Обавезу лечења осуђеника који раде у предузећу у случају телесних повреда и других обољења сносило је предузеће према одредбама *Уредбе о осигурању радника*.[115]

Рад рудника за које су Немци били посебно заинтересовани, угрожавали су устаници, али и и недостатак јамског дрвета и квалификоване радне снаге. Да би се обезбедило довољно радне снаге донета је *Уредба о обавезном раду и ограничавању слободе упошљавања чиме је озваничен обавезан рад*.[116] По одлуци немачких власти у пролеће 1942. године главни опуномоћеник за привреду у Србији донео је тарифни правилник по коме су утврђене највише наднице и плате. Према наредби коју је прописао Комесаријат за цене и наднице висина надница и плата износила је за рударе 60-100 динара за копаче, 50-85 за помоћнике копача и 36-60 динара за површинске и неквалификоване раднике. Наднице нису могле да прате раст цена. Већ средином 1942. године утврђене цене биле су за 100-200% више од оних од 5. априла 1941. године, док су цене на црно биле и 600-700 пута веће. Крајем 1943. утврђене цене биле су 300-400 % веће од оних од 5. априла, а слободне (на црно) чак 1400-1600%. Поређења ради, у марту 1941. године 100 кг пшенице коштало је 320 динара, у децембру 1941. 410 динара, у децембру 1943. 600 динара. На црно те цене су биле знатно веће, па су се крајем 1941. и 1943. кретале у распону од 1200 до 4000 динара. Килограм свињетине је у марту 1941. износио 6 динара, а на црно крајем 1941. чак 30 динара.[117]

У Костолцу, фирма *Поленски и Целнер* изнајмљивала је радну снагу осуђеника, па је приликом радова осуђеник завода Гавриловић Радиша повређен 7. августа 1943. године. Исти је радио на истовару шина и том приликом, шине су склизнуле, пале му на десну ногу и одсекле велики прст и прст до њега. Именованом је према сачуваној документацији одмах указана лекарска помоћ од стране уредског лекара др Симића, а потом је одмах првим возом пренесен у болницу Женског казненог завода ради лечења. Старешина логора у Костолцу Десимир Божовић известио је Управу Казненог завода Пожаревац о догађају.[118] На полеђини документа налазимо белешку – напомену матичном одељењу да се у смислу чл. 22. *Уредбе о осигурању осуђеника* при несретним случајевима мора

114 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, Потписао управник Управе Казненог завода Пожаревац Б. Спасојевић, заведено под бр. К. 7483 од 23.7.1943. године.

115 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 7643 од 28. јула 1943. године.

116 Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светком рату*..., 326.

117 Д. Алексић, *Исто*, 327-328.

118 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 7877 од 7.8.1943. године.

обавестити Сремски суд у Пожаревцу. Заповеднику чувара је наложено да саслуша именованог осуђеника Гавриловића. Саслушан је, а акт саслушања послат је Сремском суду у Пожаревцу 9.8.1943. године. У вези с тим 8. августа 1943. године управник Казненог завода извештава Сремски суд Пожаревац сходно одредби чл. 22. *Уредбе о осигурању осуђеника* при несрећним случајевима на раду, да је *Гавриловић Радиша осуђеник овога завода повређен јуче око 15 часова на раду у Костолцу приликом истовара шина код фирме Поленски и Целнер, да су се шине помакле из свога лежишта и пале свом својом тежином на десну ногу именованога тако да су му пресекле велики прст и прст до њега у првој фаланги. На тај начин именованом су отсечени прсти преко ноката. Повређеном је указана одмах лекарска помоћ од стране уредског лекара г. др Симића у Костолцу па је затим првим возом превезен у Пожаревац где се налази на лечењу у болници Женског казненог завода у Пожаревцу. Приликом саслушања именовани је изјавио код ове управе да је од ове несреће дошла несрећним случајем без његове кривице и могућности предвиђања са његове стране, па за исту никога не чини одговорим.* [119]

Осуђеници су радили и пољопривредне послове на имању Завода, али и на земљи која је узмана у најам, односно наполицу. Тако је према уговору управе Казненог завода у наполицу узето имање апотекара Мите Станисављевића из Пожаревца у количини од 10 хектара зиратног земљишта за 1944. годину. Земља се налазила јужно од Драговачког пута. Станисављевић је по уговору уступио и помоћне зграде на имању за смештај страже и стоке за време радова на имању, с тим да ту буде стални чувар управе Завода или неко од заводских осуђеника, под условом да се просторије одржавају у исправном стању. Мита Станисављевић се обавезао да ће за имање плаћати државни порез, прирез, кулук и све остало. Управа се обавезала да ће засејати ону врсту економских производа које буде дириговала *Уредба о планској пољопривредној производњи* за управу Завода. Управа ће дати алат, семе и остале справе. Пошто управа Завода није имала довољно теглеће радне стоке за обраду имања, то је прво орање на узетом имању требало да изврши Мита Станисављевић, с тим да му се вредност овог исплати или обрачуна давањем осуђеничке радне снаге и то према посебном комисијском налазу од стране комисије, по рачуници 600 динара по хектару за орање, а 45 динара за износ осуђеничке наднице. Уговор је склопљен 13. новембра 1943. године.[120] Управа Завода није имала адекватан алат за обраду, стока је била непоткована, алат дотрајао. Било је потребно да се изврши набавка вила и другог алата, шпаринга за потков стоке, ексера, поткивачких клинаца, лопата, мотика.[121]

За потребе набавке плавог камена за прскање винограда управа Завода је у децембру 1942. године тражила од министарства да као неупотребљиве расходују неке предмете, међу њима 5 комада бакарних казана, јер једино тако, предајом старог бакра фабрици у Крушевцу могу набавити плави камен.[122] У јануару 1943. године Централа за гвожђе издала је одобрење за набавку гвожђа или гвоздене робе. Одобрена је набавка 25 кг ексера по избору за оправку долапа са напоменом да ово одобрење важи за набавку само у унутрашњости.[123]

У мају 1943. године Управа завода је тражила од Начелства среза Пожаревачког да се набаве ексери, клинци, поткивачки клинци, шпаринзи за потков стоке ради поправке три долапа који служе за заливање баштенских усева јер су дотрајали. Наводи се и да Управа чува на имању 14 коња и 15 волова, да они служе за обраду заводског земљишта, али да су оболели да је истима немогуће обављати предвиђене послове.[124] У лето 1943. Начелству округа пожаревачког послат је допис управе Завода да наступа косидба сена, детелине, пшенице, овса, а да завод располаже са малим бројем коса и гвоздених вила, те моли начелство за дозволу да купе 10 комада коса и исто толико гвоздених вила.[125]

119 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 7877 од 8.8.1943.

120 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12.

121 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 4080 од 12.7.1943.

122 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 1128 од 15. 2.1943.

123 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 90 од 12. јануара 1943.

124 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 3285 од 26.5.1943.

125 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 3729 од 286.1943.

За потребе Завода у фебруару 1943. године тражена је понуда од предузећа *Дунав А.Д. за промет машина, моторних возила и техничког материјала Београд* за моторну пумпу. Пумпа је била немачког порекла, а београдско предузеће је добило дозволу за увоз. Плаћање је у требало обавити у рајхсмаркама фабрици у Немачкој. Увозници су напоменули у преписци да се припадајући мотор са осталим деловима из фабрике потребан за погон не може да испоручити све док траје рат у Немачкој, али се исти кажу, може набавити код овдашњих специјалних технички фирми као *Бромбањери*, *АЕГ Сиеменс* и тд. или сам Завод можда има један мотор на свом стовариштy.[126]

Поред рада на имању, осуђеници су радили и у занатским радионицама, али изгледа да тај облик рада није био обавезан. О томе говори допис пословође који извештава управу да су иступили из кројачке и берберске радионице осуђеници и да их треба избрисати из књиге запослених осуђеника и то: 14 кројача који су иступили у периоду од маја до октобра 1942. године, а стручни пословођа им је био Јездимир Обрадовић, док су 12 осуђеника иступили са рада из ткачнице 31. децембра 1942. године, а стручни пословођа им је био извесни Пар. Д. Миленковић и да и њих управа разведе из књиге запослених осуђеника.[127]

Исхрана и снабдевање затвореника

Исхрана становништва на окупираној територији била је велики проблем током читаве окупационе управе. У извештајима окружних и среских начелника исхрани становништва посвећивала се посебна пажња. Снабдевање затвора је свакако представљало додатни проблем. У септембру 1941. године издата је наредба млиновима на подручју Пожаревца да ушур од брашна хитно испоруче управи Казненог завода у Забели. Млиновима је забрањена наплата у новцу, већ је искључиво могла бити само у натури. Млинови су били дужни да дневно врше испоруку брашна по распореду. Сви млинови у округу (*Млин Бајлони* Мало Црниће, *Воја „Мали“* Пругово, *Задружни млин* Маљуревац, *Млин Славе Милића* у Братницу, *Млин Николе Грујичића* из Брадарца, *Млин Трњане, Млин Чеде Ивића* из Смољинца, *Млин Ђуре Цветковића* из Пожаревца и *Млин Несторовић* из Великог Црнића) испоручивали су брашно и кукуруз Управи за снабдевање Пожаревац и управи Казног завода Пожаревац и то управи Завода 1.100 кг брашна и 6.00 кг кукуруза дневно, док је Уреду за снабдевање Пожаревац дневно испручивано 5.500 кг брашна. Уред и Казнени завод били су дужни да сваких седам дана подносе извештај начелству које су количине брашна ког дана и од ког млина преузели.[128] Већ 24.9.1941. године Градско поглаварство Пожаревац обавестило је Среско начелство Пожаревац да су сви млинови отказали даљу испоруку брашна услед несташице пшенице за мељаву и да једино још *Млин* Бајлони шаље половину прописане количине. Да становништво не би остало потпуно без хлеба тражеено је да срески начелник нареди свим имаоцима вишкова пшенице у срезу, нарочито сопственицима вршалица да предају своје вишкове Одељењу за исхрану Градског поглаварства, јер у противном ово Одељење скида са себе сваку одговорност за несташицу хлеба.[129] Нешто касније, 7. октобра 1941. године Центала за регулисање промета житарицама, сточном храном, махунастим и уљаним плодовима обавестила је Одељење за исхрану становништва Градско поглаварства у Пожаревцу[130] да је та централа „дискпонирала“ већ прошле недеље пшеницу преко Главног задружног савеза од Земљорадничке задруге Стиг за Казнени завод у Пожаревцу и то 25.000 пшенице, а за даље се обавештавати када прими принципијелно решење. Стање је погоршано због непрестаног прилива избеглица и војске добровољачког одреда почетком октобра 1941. године.[131] У децембру исте године Одељење за исхрану

126 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12.

127 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, од 31.12.1942.

128 ИАП, Градско поглаварство Пожаревац, ГПП 685.

129 ИАП, Градско поглаварство Пожаревац, ГПП 685.

130 ИАП, Градско поглаварство Пожаревац, ГПП 685, формирано 30.8.1941. године.

131 ИАП, Градско поглаварство Пожаревац, ГПП 685, л. 27.

Градског поглаварства је од Управе казненог завода Забела тражило хитан извештај код кога овдашњег пекара и колико килограма хлеба узимају дневно за потребе чинивништва и службеника, као и да посебно наведу ако чиновништво узима код једног, а остало особље код другог пекара, као и број чиновника, односно осталих службеника, све са ознаком хитно.[132] Процена је да је дневна потрошња брашна за градско становништво Пожаревца износила у јануару 1942. године између 3000 и 3100 кг брашна.[133]

О ситуацији са исхраном затвореника сведоче и забелешке у књизи Саше Марковића,[134] где се наводе извештаји Драгољуба Дулића Моравца члана Окружног комитета СКОЈ-а који је био затворен у Забели: „Другови тежак је живот међу осуђеницима. Двеста грама хлеба добијају. Не прође два дана, а неко мора да умре. Немци их стално терају на рад.“

Ситуација се погоршавала како је окупација одмицала. У мају 1943. године управник Завода овластио је Ђорђа Рајковића да набави 5.000 кг пасуља и исти превезе до Пожаревца. Пасуљ је управи био потребан за исхрану осуђеника, па је упућена молба успутним властима да именованом никакву сметњу не чине и по потреби укажу помоћ јер је управа завода остала без хране за осуђенике.[135]

Према акту Министарства правде бр. 24741 од 25.6.1943. године Министарство пољопривреде и исхране известило је да је Генерални опуномоћеник за привреду у Србији издао налог Житарској централи да уступи управи Казненог завода Пожаревац 5.000 кг пасуља за исхрану осуђеника.[136]

У јуну 1943. године Главној земљорадничкој произвођачкој задрузи СОЈ Београд обратила се управа Завода тражећи од задруге два рачуна за купљени пасуљ јер сума прелази 100.000 динара. Рачуне траже да им испоставе један на 60 хиљада други на 65 хиљада.[137] У новембру 1943. године управа Завода извештава министарство да је од управе Државне ергеле у Љубичеву добила 12.970 кг кромпира по *максимираној* цени за исхрану осуђеника.[138] Према процени управника Завода, трошкови издржавања затвореника у току 1943. године износили су 46 динара дневно по затворенику.[139]

Оскудица се није огледала само у храни, а затвореници нису само бринули о себи већ и о породицама које су остале код куће. Из дописа осуђеника Радомира Јовичић-Јовановића осуђеника слободњака на раду у Смедереву, сазнајемо да је код своје куће у селу Забојница имао жену са једним дететом испод 10 година и мајку стару преко 75 година, па је молио управу да га пусти 10 дана на одсуство ради жетве и осталих послова на имању да му не би летина пропала. Казну издржавам од 20. јула 1942. године... у нади сам да ће управа овој мојој молби изаћи у сусрет, наводи он у молби.[140]

Затвореник Настасије Стевановић молио је управу Завода да *дејствује* преко општине Постењске среза Дежевског да позове његову жену Милеву и да јој саопшти да одмах дође код њега и да му донесе један пар веша, пар чарапа, новаца, колико је у могућности и хране, јер у свему оскудева. Преко Среза дежевског, општине Постањске, бр. 53 од 16. јануара 1943. године жена је позвана и изјавила је том приликом да је мужу послала по пар веша, пар назувака, 1 килограм пршуте и дувана, као и да ће му у посету доћи син Драгољуб или супруга.[141]

Забележен је и случај Петрик Зуске из Ковачице, која 12. јуна 1943. године тражи од управе Завода да њеног мужа Петрик Стевана који је оболео услед немаштине исхране и помањкања одела преместе у Панчево, јер има троје деце, сиромашна је и једва заради за њих. Она изјављује да не може ни да пређе у Пожаревац јер не може да добије путну исправу,

132 ИАП, Градско поглаварство Пожаревац, ГПП 685, л. 61, од 17. дец. 1941. године.

133 ИАП, Градско поглаварство Пожаревац, ГПП 685.

134 Саша Марковић, *Стазама смелих*, Пожаревац 1979, 224; позива се на документ Архива Србије, Фонд ОК-п док. бр. 1362.

135 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 6269 од 17.5.1943.

136 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 7270 од 30.6.1943; 24741 од 25.6.1943.

137 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 7235 од 29.6.1943.

138 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 44, бр. 9773 од 11.11.1943.

139 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 40, акт Министарства правде од 27. фебруара 1943.

140 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12.

141 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, од 18. јануара 1943.

а пренос животних намирница не може поверити никоме, односно нико неће да се прими услуге. Управа Казненог завода Пожаревац је одговорила да нису надлежни да решавају по молби јер је Петрик С. Стефан осуђен пресудом Немачког војног суда Главног заповедника у Србији, од 5. августа 1942. године па да се обрати њима.[142]

У јануару 1943. затвореник Милорад Белчић моли управу Завода да преко општине Велесничке у Срезу Кључком позове његовог деду Куримановића Јона да му саопшти да дође код њега и да му донесе новаца колико је у могућности и што већу количину животних намирница. [143]

Управа Завода је изгледа у неким случајевима и сама реаговала, што говори случај када се управа у име осуђеника Ђакић Петра из Д. Буниброда обратила његовом оцу у Општини губеревачкој да своме сину пошаље један пар зимског одела, два пара веша, пар вунених чарапа и пар обуће са напоменом: Ово је у интересу осуђеника... врло хитно![144]

Сама брига за најмилије у ратним околностима стварала је осуђеницима додатни проблем. Према Записнику од 13. маја 1943. Вучковић Марија осуђеница тражила је од управе Завода да преко начелника Среза бољевачког сазнају да ли су јој живи мајка, брат и ћерка Јеленка, сви из села Подгорац, среза Бољевачког, јер дуже време нема од њих никаквих вести.[145]

Здравље осуђеника

У јулу 1943. године по налогу Министарства правде управа Завода је требала да изврши комисијски преглед болесних осуђеника и да лекарска мишљења о њиховом стању и иста што пре пошаље са предлозима Министарству правде. Министарство је наложило да управа Завода обрати пажњу на хигијенске прилике и здравље осуђеника. Болесним осуђеницима речено је да се пружи сва могућа нега, а да управа и на даље извештава Министарство о сваком смртном случају по претходним наређењима.[146] Заводски лекар др Давидовић је у мају 1943. године известио управу да у заводској болници већ дуже време лежи осуђеник Александар Банковић који је тешко болестан и неминовно му прети опасност по живот ако и даље остане у заводу, јер завод не располаже ни са довољном храном а још мање са храном каква је потребна оваквом болеснику. С тога, мишљења је да му треба опростити остатак неиздржане казне и омогућити да се код своје куће лечи. Управник је тај предлог проследио Министарству на решење.[147]

У затворском систему хигијена је била веома важна за одржавање здравља осуђеника. Из дописа управе Завода сазнајемо да је у септембру 1943. године од Обласног савеза земљорадничких задруга С.О.Ј Смедерево за потребе прања осуђеничког веша, одеће и друге спреме тражено да издају преко фирме *Ко-оперативa* у Пожаревцу 78 кг сапуна перађег и 78 кг сапунског прашка за септембар 1943. године. У току месеца августа 1943. године управа Завода је утрошила за прање осуђеничког веша, одеће и друге спреме по 78 кг и једног и другог.[148]

Вашљивост је била озбиљна претња по затворену затворску заједницу, па је у фебруару 1943. године заповеднику чувара, заводском лекару и економу г. Николићу наложено од управе да предузму све могућне начине како би се осуђеници очистили од вашију. За те потребе тражен је од Дома народног здравља дезинфекциони апарат. О свему је био обавештен и окружни начелник јер су га већ обавестили да се у Окружну болницу доводе вашљиви затвореници на лечење. Зато је позвао управу да се одмах предузму све потребне мере и кажњеници очисте од вашију. [149]

142 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12.
143 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 3614 од 16.6.1943.
144 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 44, бр. 1918 од 26.2.1942.
145 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12.
146 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 1426 од 27.2.1943.
147 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 3275 од 26.5.1943.
148 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 8562 од 14.9. 1943.
149 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 926 од 6. 2. 1943. Окружно начелство округа пожаревачког Управи Казненог завода.

Политички затвореници у периоду окупације

Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави[150] и пре рата а и током рата у затворе је довео приличан број људи. Током окупације сви они који се нису слагали са окупационим властима или колаборационистичким режимом били су „материјал“ за затворске ћелије. О присуству комуниста у затвору у Забели говори и белешка Драгољуба Дулића Моравца члана Окружног комитета СКОЈ-а, који је допао жандармима у руке негде у јесен 1942.[151] Непријатељски агенти га нису одраније обележили као комунисту, па је осуђен на временску казну и спроведен у Забелу. Дулић је убрзо успео да организује политички рад међу осуђеницима од којих су већина били таоци, па чак да преко пакета и сусрета с члановима породице доставља извештаје Окружном комитету, наводи Саша Марковић. У извештајима описује прилике у затвору и политичку активност: „Овде сам формирао један актив од 8 другова.. а свега има 20 људи у затвору... Даље, овде као што сам раније писао има око 40 активних партизана који су носили оружје у руци. Двадесет су из околине Шапца из једне чете, ту је и командир, друг чије је партизанско име Косир, а политичко Цикота. Са њима сам стално у вези. Затим са другом Чочетом из 5. чете са другом Касапином из 6. чете (примедба да су то борци Пожаревачког партизанског одреда. Чоче је Периша Пековић), са Добрњцем (напомена да је то Љубомир Љуље Петровић, професор шумарског факултета касније) и још са некима из неготинског краја. Добро сам повезан с једним другом, радником Црногорцем. Он је доста изграђен а добро стоји, популаран је међу осуђеницима, јер га стално питају за новости. Исто је и са једним другом из Тополе“... Даље Дулић извештава да је дошао до тачних података „шта све овде има, тако да би насигурно рачунали на 100 до 150 људи који би пошли и који једва чекају да се нешто покрене.... овде има око 60 пушака и муниција а свега око 40 чувара. Код Курјака има 10 Руса старих који стално седе ту. У Магацину има муниције и екразита. У кругу има доста црног, новог одела, 150 пари сашивено, 150 пари веша, 200 пари опанака, 150 пари цокула с дрвеним ђоном. Што је најглавније, другови, требало би да уништимо запалимо 500 санки, коњске, за фронт, које се овде раде... Исто се раде скије и весла само што још не знам у којој количини... Другови, та акција, ако је у плану извела би се без тешкоћа и без једног пуцња. Кад су наши другови били у Костолцу и Дубравици пре извесног времена сви чувари су били спремни на предају. Ноћу само 7 чувара стражари и то 6 у кругу и један пред управом. Овде смо спровели акцију за прикупљање нешто прилога и прикупили 600 динара... Јер је слабо другови овде... И влада страшна глад... Људи иду као пребијени. Новац вам шаљем у коверти. Другови тежак је живот међу осуђеницима. Двеста грама хлеба добијају. Не прође два дана, а неко мора да умре. Немци их стално терају на рад.“[152]

Дулић је предлагао да се изведе напад партизанских чета на Забелу, да се ослободе сви затвореници који би могли приступити одреду, али због развоја догађаја овај план је одложен и није реализован.[153]

У архивској грађи Казеног завода[154] пронађен је списак датиран 15.8.1943. године који је саставио командир Дојчин Николић, а оверио управник Б. Спасојевић. На списку се налазе осуђеници осуђени по чл. 1. тачка 2. З*акона о заштити јавне безбедности и поретка у држави*.

150 Популарно називан *Закон о заштити државе*, Службене новине Краљевине СХС, 170-А/1921.

151 Саша Марковић, *Стазама смелих*.., 224.

152 Саша Марковић, *Стазама смелих* ..., 225.

153 Наводимо ради илустрације случај из Првог светског рата када су осуђеници пуштени из затвора регрутовани у Двадести пук српске војске. Приликом повлачења српске војске у јесен 1915. услед немачке офанзиве, овај пук се у Белој Паланци побунио, опљачкао и запалио град, а свог заповедника су разнели бомбом. Потом су у ноћи између 5. и 6. новембра 1915. године опустошили и Ниш у који се очекивала улазак бугарске војске. Под дејством алкохола проваљивали су у куће и продавнице, пљачкали и уништавали. Нападали су и складишта са хуманитарном помоћи. Видети детаљнији опис у: Даглас Мериведер Долд, *Авантура на Балкану 1915*, (приредила Љиљана Дожић) Архив Војводине, Нови Сад 2018, 18, 30-31.

154 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 8023 од 15.8.1943.

Мат. бр.	Презиме и име	Колико је осуђен	Зашто је осуђен	Почетак казне	Свршетак казне	Примедба
2106	Станковић Б. Ратко	5 година робије	Што је се добровољно пријавио Мачванском партиз. комунистич. одреду јула месеца 1941. године и водио борбу чл. 1. тач. 2 Закона о зашт. јавне безбедности и порет. у држави.	25.12.1941.	25.12.1946.	
2316	Тадић В. Милош	2 год стр. затвора	Што је августа месеца 1941. године у Лешници добровољно ступио у партизаску чету Орловића и вршио напад на Шабац. Дело из чл. 1. тач 2 Закон о зашт. јав. безб. и пор. у држави	1.1.1942	1.1.1944.	
2262	Живојновић Н. Живан	10 година робије	Што је септембра месца 1941. године добровољно уписао у партизанско-комун. одред Јерковића Небојше и убио човека. Дело из чл 167 и једно дело из чл. 178 Кр. закона	27.5.1942	8.2.1952.	
2256	Цикота Ј. Милан	6 година робије	Што је месеца септембра 1941. године добровољно ступио у Мачвански комунист. партизан. одред и учествовао у борбама: Злочин из чл.1. тач. 2 Зак. о зашт. јавн. безб. и по. у држави	30.12.1941.	30.12.1947.	
2255	Куцељ Ф. Фрања	2 године робије	Што је месеца сепгембра 1941. год. добровољно ступио у партизански- комунист. одред у чету Софронића Воје у Шапцу. Злочин из чл. 1 тач. 2 Зак. о зашт. јав. безб. и поред. у држави	27.11. 1942	3.2.1944.	
2254	Косијер Хајдуковић Н. Станимир	10 година робије	Што је у Штитару добровољно јула месеца 1941. г. ступио у партизан. комунистички одред као борац учествовао у борбама. Злочин из чл. 1. тач 2 Зак. о зашт. јав. безб. и пор.	12.1.1942.	12.1.1952.	
2253	Беатовић Т. Драгомир	3 године робије	Што је месеца септембра 1941. године пре напад на Шабац отишао на планину Цер и ступио у партиз. комунист. одред и учествовао у борбама. Закон за заштиту државе.	7.5.1942.	5.2.1945.	
2298	Пековић М. Периша	1 год 6 месеци робије	Што је у октобру месецу 1941. г у Пожаревцу својевољно отишао од куће и ступио у партизанске одреде у Раброву. Злочин из чл. 1 т. 2 з.о.з. ј.б. ипор. у држави.	30.3.1942	30.9.1943.	
2201	Бабић Ж. Момчило	3 године робије	Што је месеца септембра 1941. године на планини Церу ступио доборољно у Мачвански комнистички одред; те наоружан учествовао у борбама чл. 1 т. 2. З.о.з.ј.б. у држави	20.4.1942.	18.2.1945.	
2399	Радосављевић Б. Сава	9 година робије	Што је као партизан месеца септембра 1941. г. у Петровцу са још другова стрељао Пантелића Илију. Злочин из чл. 1. т. 2 З.о.з.ј.б. и п. у држави и једно дело из чл. 167/I крив. закона	23.10.1942.	4.4.1951.	
2596	Симић Б. Мијодраг	1 год и 6 месеци строгог затовра	Што је јула или августа месеца 1941. год. био у пратизнском одреду у Влакчи и још два дела изнуде Злочин из чл. 1 т. 2 З.о.з.ј.б. и п. у држави и два дела из чл. 329 К.з.	23.10.1942.	4.4.1951.	
2661	Јенић И. Милан	10 год робије	Што је као члан партизанског одреда [...] Миландиновић од 1941 до почетка 1942 учествовао у борбама у Петровцу.	Још није извршен обрачун казне јер пресуда још није извршена. [155]		

155 нечитко написано.

Један сличан обимнији списак са 120 имена настао је у мају 1945. године, а израђен је за потребе судског поступка који је вођен против затворског чувара, командира страже Дојчина Николића. Њега су после рата теретили за мучење осуђеника комуниста, терање на прекомерни рад и копање рака за родољубе које су Немци стрељали. На терет му се стављало и да је од осуђеника примао мито, а стражаре Пожаревачког казненог завода присиљавао да ступају у четничке одреде.[156] Након претреса и саслушања Николић је ослобођен кривице. Скрећемо пажњу да је горњи списак из 1943. године управо правио Николић. Овај списак са 120 имена пронађен је у предмету Окружног суда у Пожаревцу Суд. 141/45 и састављен на захтев Војног суда војне области Централне Србије у Пожаревцу.[157] У овом списку нису наведени само они који су се нашли затворени искључиво због комунистичког деловања, већ и због поседовања оружја, помагања у бекству, увреда према немачкој војсци, напада на немачке војнике, разношења летака, слушања радио станица. Углавном су на списку они који су осуђени од немачких војних судова, односно фелдкомандантура. Списак преносимо у целини како је објављен.[158]

156 Слободанка Цветковић, *Истраживање неочекиваног – Списак осуђеника осуђених за време окупације у Пожаревачком казненом заводу (1941-1944)*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, година VI - бр. 6, Пожаревац, 2017, 169.

157 *Исто*, 169-185. Сви пописани осуђеници са првог списка из 1943. године који смо навели, осим Живојновић Н. Живана и Симић Ђ. Мијодрага налазе се и на другом списку.

158 Слободанка Цветковић, *Истраживање неочекиваног – Списак осуђеника осуђених за време окупације у Пожаревачком казненом заводу (1941-1944), 172-182.*

М. број	Презиме и име осуђеника	Место рођења	Дело из §	Зашто је осуђен и колико	Од ког суда и колико је пресуђен	Примедба
1 1813	Ђурђевић Милорад	Параћин	/	Због недозвољене продаје муниције. На 1 годину.	Фелдкоманд[антура] Београд, бр. 599	Пуштен 27. IV [19]42.
2 1834	Петровић И. Филип	Лугавчина Подунавски	/	Што је без дозволе носио оружје На 3 месеца	Фелдкоманд[антура] бр. 599 Београд	Пуштен 12. X [19]42.
3 1840	Радојевић Бранислав	Голобок Јасеновачки	/	Detto[159]	Фелдкоманд[антура] 610 Панчево	Пуштен 11. IX [19]41.
4 1849	Николић Драгутин	Бивоље Расиначки	/	Што је помагао при бекству ратним заробљеницима На 1 годину	Фелдкоманд[антура] 599 Београд	Пуштен 2. V [19]42.
5 1849	Ружић Петар	Подбобње Имотски Далмац[ија]	/	Што је носио оружје без дозволе.[160]	Detto	Пуштен 29. IX [19]41.
6 1865	Зечевић М. Радомир	Липовац Опленачки	/	Detto На 3 године	Фелдкоманд[антура] 714 Топола	Пуштен 12. VII 43.
7 1869	Петковић Каранфил	Пожаревац	/	Detto На 1 год.	Фелдкоманд[антура] 610 Пожаревац	Пуштен 1. VIII [19]42.

159 Detto (ит.), већ речено, напред именовано, то исто.

160 Није наведено на колико је осуђен.

М. број	Презиме и име осуђеника	Место рођења	Дело из §	Зашто је осуђен и колико	Од ког суда и колико је пресуђен	Примедба
8 1877	Ђурђевић Г. Живан	Лојанице Владимирци	/	Detto на 1 год.	Фелдкоманд[антура] ?	Пуштен 6. VI [19]42.
9 1880	Мичић В. Миодраг	Трудељ Качерски	/	Због непредаје оружја На 2 године	Војног запов[едник] Србије Београд	Пуштен 31. VII 1943.
10 1882	Смуђ Сава	Сурдук Ст[ара] Пазова	/	Detto На 5 месеци	Фелдкоманд[антура] 599 Београд	Пуштен 17. XII [19]41.
11 1884	Живановић Н. Серафим	Краљево Вел[ико] Орашје	/	Због недозвољеног ношења оружја. На 2 год. и 6 месеци	Detto	Пуштен 28. XI 1943.
12 1887	Пуцар С. Душан	Сурдук Ст[ара]Пазова	/	Detto На 12 год.	Detto	Пуштен 17. I [19]43.
13 1904	Радосављевић М. Савко	В[елика] Врбница Расински	/	Detto На 3 год.	Фелдкоманд[антура] 809 Ниш	По издржаној казни 15. IX 1944. упућен у дом за поправак у Београд.
14 1943	Еминовић Барти	Свирце Јабланички	/	Detto На 4 год.	Detto	Побегао 10. VIII [19]43.
15 1972	Стојановић Ј. Вељко	Вајка Ст[ара] Пазова	/	Што је вређао немачку војску и претње. На 6 месеци	Фелдкоманд[антура] 599 Београд	Пуштен 2. IV [19]42.
16 1973	Кремић С. Здравко	Бајина Башта Рачански	/	Што је недозвољено држао експлозив. На 1 год.	Фелдкоманд[антура] 599 Београд	Пуштен 30. IX [19]42.
17 2024	Јовановић Љ. Радивоје	Витошевац Ражањски	/	Због ношења недозвољено оружје. На 6 месеци	Фелдкоманд[антура] 809 ?	Пуштен 15. VI [19]42.
18 2026	Ука Рифат	Слатина Подујево	/	Detto На 1 ½ год	Фелдкоманд[антура] 816 ?	Пуштен 30. IX [19]42.
19 2171	Баснић Љ. Тома	Плочица Ковински	/	Detto На 5 год.	Фелдкоманд[антура] 610 Панчево	Пуштен 20. VI [19]43.

М. број	Презиме и име осуђеника	Место рођења	Дело из §	Зашто је осуђен и колико	Од ког суда и колико је пресуђен	Примедба
20 2196	Стевановић Б. Ратко	Тршић Зворнички	Злочинизчл. 1. т. 2. о.з.д.[161]	Што је био у Мачв[анском] парт[изанском] одреду, те био команд[ант] 9. чете и учествовао у борбама. Осуђен на 5 година.	Окр[ужни] суд Шабац	Пуштен на слободу 13. X 1944. наредбом Црвене армије
21 2198	Ковић Ж. Ратомир	Богатић Мачвански	Чл. 1. т. 2. Зак. о.з.д.	Због илегалног приграбљивање власти. На 1 годину	Окр[ужни] суд Шабац	Пуштен 25. II [19]43.
22 2199	Јовановић С. Живко	Лешница Јадрански	Чл. 1. т. 2. зак. о з.д.	Detto На 1 год.	Detto	Пуштен 27. II [19]43.
23 2200	Кузмић М. Живко	Прњавор Мачвански	Чл. 1. т. 2 зак. о.з.д.	Detto На 1 год.	Detto	Пуштен 12. II [19]43.
24 2201	Бабић П. Момчило	Шабац	Чл. 1. т. 2. зак. о.з.д.	Detto На 3 год.	Detto	Пуштен у слободу 13. X 1944. наредбом Црвене армије
25 2249	Спасојевић Н. Никола	Лапово Лепенички	/	Због што је немарно вршио саобраћајну службу. На 2 ½ год.	Фелдкоманд[антура] 610 ?	Пуштен 10. VI [19]43.
26 2250	Стефановић М. Илија	Милошево Белички	/	Detto На 2 год.	Фелдкоманд[антура] 610 ?	Пуштен 10. VI [19]43.
27 2252	Рашић М. Живота	Салаковац Пожаревачки	Чл. 1. т. 2. зак. о.з.д.	Због илегално приграбљивање власти. На 1 год.	Окр[ужни] суд Пожаревац	Пуштен 16. IV [19]43.
28 2253	Беатовић Т. Драгомир	Братунац Сребренички	Чл. 1. т. 2. зак.о.з.д.	Detto На 3 год.	Окр[ужни] суд Шабац	Пуштен у слободу 13. X 1944. наредбом Црвене армије
29 2254	Косијер – Хајдуковић Н. Станимир	Шабац	Чл. 1. т. 2. зак.о.з.д.	Detto На 10 год.	Окр[ужни] суд = Касац[иони] суд Београд	Detto
30 2255	Куцељ Ф. Фрања	Бакар Сушак	Чл. 1.т.2. зак.о.з.д.	Detto На 2 год.	Окр. суд Шабац	Пуштен 3. II 1944.

161 *Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави*, Службене новине Краљевине СХС, 170-А/1921. Члан 1, тачка 2. гласи: Као злочинство у смислу казненог законика сматраће се и ова дела:.... т. 2). организовање, потпомагање или постајање чланом каквог удружења које би имало за сврху пропаганду комунизма, анархизма, тероризма или удружења ради припреме или извршења убиства или удружења за нелегално и непарламентарно приграбљивање власти као у опште, оно што се садржи у предњој тачки;

М. број	Презиме и име осуђеника	Место рођења	Дело из §	Зашто је осуђен и колико	Од ког суда и колико је пресуђен	Примедба
31 2256	Цикота [.] [162]Милан	Ивањски Бак Костајница Хрватска	Чл. 1.т.2. зак.о.з.д.	Detto На 6 год.	Касациони суд Београд Крс 184/42	Пуштен у слободу 13. X 1944. наредбом Црвене армије
32 2263	Стекић Т. Живан	М[ачвански] Белотић Мачвански	1 дело-изчл. 1. з.о.з	Detto	Окр[ужни] судШабац	Пуштен 20. XII [19]42.
33 2298	Пековић М. Периша	Крња Јела Шавнички	Чл. 1. т.2.зак. о.з.д.	Због илегалног приграбљивања власти. На ½ год.	Окр[ужни] суд Пожаревац	Пуштен 20. IX [19]43.
34 2316	Тадић В. Милош	Козјак Јадрански	Чл. 1. т.2.зак. о.з.д.	Detto На 2 год.	Касац[иони] судБеоград	Пуштен 1. I [19]44.
35 2317	Дамњановић Д. Чедомир	Липнички шор Јадрански	Чл. 1. т. 2. зак. о.з.д.	Detto На 3 год.	Окр[ужни] суд Шабац	На 5.III [19]43. умро у заводској болници.
36 2325	Рацков Р. Урош	Вел[ика] Кикинда	/	Због што је слушао Радио стан[ицу] . На 1 ½ год.	Немачки војни суд Београд	Пуштен 28. IV [19]43.
37 2350	Фејзула Ф. Хусејин	Шалце Вучитрн	/	Недозвољено држање оружја На 5 год.	Фелдкоманд[антура] 610. Врњачкабања	Пуштен 23. II [19]44.
38 2351	Суља С. Зећир	Обронча[163] Лабски	/	Detto На 5 год.	Detto	Пуштен 12. III [19]44.
39 2361	Јаковљевић Д. Радивоје	Добриње[164] Млавски	Чл. 1. т. 2. зак. о.з.д.	Што је активно суделовао у комунистичким редовима На 1 год.	Окр[ужни] суд Пожаревац	Пуштен 16. IV [19]43.
40 2364	Ђорђевић Б. Вукашин	Баточина Крагујевац	§ 334	Утаја На 2 год.	Окр[ужни] суд Чачак	Погрешно увео.
41 2365	Хасан Х. Ујуб	Трнава Лабски	/	За недозвољено ношење оружја. На 5 год.	Фелдкоманд[антура] 610 ВрњачкаБања	Пуштен 23. II[19]44.

162 Нечитко написано средње слово. Није било могуће утврдити да ли је слово Ј или Ћ.

163 Назив овог села није пронађен у *Именику места Народне републике Србије* (Србија, Аутономна покрајина Вовјодина и Аутномна косовско-метохиска област) по најновијо јадминистративно-територијалној подели, Службени гласник НР Србије, Београд 1952. (Даље *Именик места Народне републик Србије...*), већ село Обранца код Подујева, стр. 118.

164 Исправан назив Добрње. Видети: *Именик места Народне републике Србије...*, 52.

М. број	Презиме и име осуђеника	Место рођења	Дело из §	Зашто је осуђен и колико	Од ког суда и колико је пресуђен	Примедба
42 2366	Сејди С. Ђемал	Трнава Лабски	/	Detto На 8 год.	Detto	Пуштен у слободу 13. X 1944. наредбом Црвене армије.
43 2369	Кухар М. Иван	Долићи словеначка	/	Злоупотреба власти На 2 год.	Фелдкоманд[антура] 599 Београд	Пуштен 19. III [19]44.
44 2370	Ријавец Ф. Камило	Горица Италија	/	Detto На 2 год. 1 м.	Detto	Пуштен 19. III [19]44.
45 2381	Миловановић Ж. Велимир	Драговац Пожаревац	Чл. 1. т. 2. зак.о.з.д.	Што је ширио летке комунизма. На 1 год.	Окр[ужни] суд Пожаревац	Пуштен 30. VII [19]43.
46 2399	Радосављевић Б. Сава	Петровац Млава	167 и чл. 1. т. 2. з.о.з.д.	Убиство и илегално приграбљивање власти На 9 год.	Detto	Пуштен у слободу 13. X 1944. наредбом Црвене армије.
47 2401	Цвијовић Н. Радомир зв. „Рашко“	Бајина Башта Рачански	/	Због недозвољеног ношења оружја На 5 год.	Фелдкоманд[антура] 610 Врњачка-бања	Пуштен 11. VII [19]43.
48 2420	Стојков О. Душан	Самош Алибунар	/	Detto На 2 год.	Војног Немачког суда Београд	Пуштен 27. VII [19]44.
49 2433	Омдрић Р. Милош	Попратиште Ужичка Пожега	/	Недозвољено ношење оружја На 5 год.	Фелдкоманд[антура] 610. Врњачка-бања	Побегао је на 12. I 1944.
50 2453	Узуновић Н. Драгољуб	Буари Ужичка Пожега	/	Detto На 2 ½ год.	Detto	Пуштен 27. VII [19]44.
51 2435	Миловановић З. Миливоје	Detto	/	Detto На 2 ½ год.	Detto	Побегао је на 11. X [19]44.
52 2440	Туркоња И. Адам	Николинци Вршачки	/	Detto На 6 месеци	Немачки војни суд Београд	Решењем Мин[истарства] прав[де] бр. 18173/43 премештен Окр[ужном] суду Панчево
53 2450	Палатинос Катица	Вел[ика] Кикинда	/	Detto На 2 год.	Detto	Пуштена 13. X 1944. наређењем Црвене армије.
54 2460	Стефановић А. Настасије	Дежево Дежевски	/	Detto На 10 год.	Фелдкоманд[антура] 610 Врњачка - бања	Побегао 11. X 1944.

М. број	Презиме и име осуђеника	Место рођења	Дело из §	Зашто је осуђен и колико	Од ког суда и колико је пресуђен	Примедба
55 2461	Муарем М. Миодраг	Подујево Лабски	/	Detto На 4 ½ год.	Detto	Пуштен 15. II [19]44.
56 2480	Гајић Р. Миодраг	Лапово Лепенички	/	? 5 год.	Detto	Побегао 19. V [19]43.
57 2488	Кустрину Август	Подмел Горица Италија	/	? На 2 год.	Фелдкоманд[антура] 610 Врњачка-бања	Пуштен 27. IX 1943.
58 2502	Синановић Р. Милутин	Крушница[165] Ариљски	/	? На 8 мес.	Detto	Пуштен 19. VI [19]43.
59 2516	Димић Ђ. Стеван	Смед[еревска] Паланка Јасенички	/	? На 5 год.	Фелдкоманд[антура] 599 Београд	Пуштен 22. X [19]43.
60 2517	Ева Т. Николај	Овча Панчевачки	/	Због слушања Радија! На 1 год.	Немачки војни суд Београд	Пуштен 19. III [19]43.
61 2518	Лауташ Т. Трајан	Глогањ Панчевачки	/	Detto На 1 год.	Detto	Пуштен 21. III [19]43.
62. 2525	Милуновић Т. Чедомир	Добриња Моравички	/	Недозвољено ношење оружја. На 6 год.	Фелдкоманд[антура] 610 ВрњачкаБања	Побегао 11. X. [19]44.
63 2526	Алексић М. Мирко	Врабаја[166] Моравски	/	Detto На 4 год.	Detto	Побегао 11. X [19]44.
64 2594	Стефановић Андреја	Сурчин	/	Због саботаже На 10 год.	Фелдкоманд[антура] 599 Београд	Побегао 29. XI 1943.
65 2595	Симин Живко	Србобран	/	Због саботаже. На 3 год.	Фелдкоманд[антура] 599 Београд	Побегао 11. X [19]44.
66 2597	Милинковић Н. Никола	Госпић Лика	/	Detto На 3 год.	Detto	Пуштен 3. VI [19]44.
67 2598	Миљковић И. Божидар	Лесковац	/	Detto На 3 год. и 1 м.	Detto	Побегао 5. V [19]43.

165 Могуће да је у питању назив Крушчица, општина Ариље. Видети: *Именик места Народне републике Србије*...., стр. 90.

166 У *Именику места Народне републике Србије*....нема назива тог места, нити сличног.

М. број	Презиме и име осуђеника	Место рођења	Дело из §	Зашто је осуђен и колико	Од ког суда и колико је пресуђен	Примедба
68 2600	Јовановић Н. Никола	Шалвац Избеглица живи у Београду	/	Detto На 12 год.	Detto	Побегао 13. VII [19]44.
69 2601	Јаковљевић В. Миодраг	Ћуприја	/	Detto На 6 год.	Detto	Побегао 11. X [19]44.
70 2602	Глуњичић В. Никола	Кленовац Берушић	/	Detto На 12 год.	Detto	Побегао 13. VII [19]44.
71 2603	Васић В. Момчило	Ваљево	/	Detto На 10 год.	Detto	Побегао 30. IV[19]43.
72 2604	Вукеља И. Владета	Мали Зденци Хрватска	/	Detto На 4 год.	Detto	Побегао 11. X [19]44.
73 2605	Јоксимовић И. Тома	Брчко Босна	/	Због саботаже На 12 год. и 2 м.	Фелдкоманд[антура] 599. Београд	Побегао 17. XII[19]43.
74 2661	Јенић И. Милан	Дубочка Млавски	1 дело из т. 2 з.о.з	Због илегалног приграбљивања власти На 10 год.	Окру[ужни] суд Пожаревац	Умро у заводској болници дана 9. I 1944.
75 2678	Варкашевић М. Тихомир	Чачак	/	Због слушања Радија. На 8 месеци	Фелдкоманд[антура] 610 Врњачкабања	Пуштен 20. XII [19]43.
76 2680	Нешевић Стојка[167]	Кре(њ)ка[168] Златибор	/	Због ношења оружја На 1 год.	Detto	Пуштен 21. V [19]44.
77 2695	Мијајловић О. Радмила	Надрље Левачки	/	Detto На 15 год.	Detto	Пуштена 13. X 1944. Наредбом Црвене армије
78 2696	Марјановић Стефан	Раброво Рамски	/	Кријумчарење писма. На 6 недеља.	Detto	Пуштен 19. IX [19]43.
79 2713	Ђурић У. Вук	Липник Хрватска	/	Што је тешко повредио немачког држављанина вршећи званичну дужност. На 6 месеци.	Фелдкоманд[антура] 599 Београд	Пуштен 17. I [19]44.

167 У тексту се чита Стојка, али у рубрици примедба стоји „пуштен“, те с тога не можемо са сигурношћу тврдити да ли се ради о осуђенику или осуђеници.

168 Нечитко написано. У *Именику места Народне републике Србије*... није пронађено место са истим или сличним називом. Сигурни смо да не пише Кремна, што би могло најпре да се претпостави.

М. број	Презиме и име осуђеника	Место рођења	Дело из §	Зашто је осуђен и колико	Од ког суда и колико је пресуђен	Примедба
80 2714	Лазовић С. Миодраг	Бресница Љубићски	/	Detto На 1 годину	Detto	Пуштен 16. II [19]43.
81 2728	Манић В. Живојин	Моклиште белопаланачки	/	Због ношења оружја На 10 год.	Фелдкоманд[антура] 809 Ниш	Побегао 11. X [19]44.
82 2767	Пауновић Н. Милан	Јошевица Хрватска	/	Због саботаже На 10 год.	Detto	Пуштен 13. X [19]44. наређењем Црвене армије.
83 2797	Стан П. Симеун	Вел[ики] Торак Банат	/	Што се је удаљио са рада. На 5 месеци	Немачки Војни суд Београд	Пуштен 12. IV [19]44.
84 2800	Теофанов О. Васа	Банатско аранђелово НовиКњажевац	/	Detto На 4 месеца	Detto	Пуштен 12. III [19]44.
85 2801	Зарић М. Милутин	Сакула[169] Ковачички	/	Detto На 4 месеца	Detto	Пуштен 12. III [19]44.
86 2802	Шарац Ж. Светозар	Detto	/	Detto На 4 месеца	Detto	Пуштен 12. III [19]44.
87 3019	Младеновић Ј. Петар	Шарбановац бољевачки	/	Због ношења оружја На 3 год.	Фелдкоманд[антура] 809 Ниш	Побегао 11. X [19]44.
88 3020	Калиновић С. Лазар	Подгорац бољевачки	/	Detto На 3 год	Detto	Побегао 11. X [19]44.
89 3021	Живановић Г. Благомир	Рача рачански	/	Због ношења оружја На 5 год.	Фелдкоманд[антура] 816 ?	Побегао 11. X [19]44.
90 3023	Зулуф Ш. Шаћир	Бастнова[170] лабски	/	Detto На 3 год.	Detto	Пуштен 16. V [19]44.
91 3024	Јовановић С. Благоја	Лесковац	/	Detto На 10 год.	Фелдкоманд[антура] 809 Ниш	Побегао 11. X [19]44.
92 3027	Коткојевић Ј. Ђорђе	Валакоња[171] бољевачки	/	Detto На 10 год.	Detto	Побегао 11. X [19]44.

169 Сакуле.

170 У *Именик уместа Народне републике Србије*....није пронађен такав назив места. Пронађено је место Бастав код Осечине.

171 Назив је Валакоње, у општини Бољевац.

М. број	Презиме и име осуђеника	Место рођења	Дело из §	Зашто је осуђен и колико	Од ког суда и колико је пресуђен	Примедба
93 3028	Ахметовић А. Суља	Обронча[172] лабски	/	Detto На 5 год.	Фелдкоманд[антура] 610 Врњачкабања	Пуштен 29. V [19]44.
94 3029	Мерћић Ђ. Станко	Валакоња бољевачки	/	Detto На 4 год.	Фелдкоманд[антура] 809	Побегао 11. X [19]44
95 3030	Виријевић Ј. Марко	Зећевиће[173] Кос. Митровица	/	Detto На 10 год.	Фелдкоманд[антура] 810	Побегао 11. X [19]44.
96 3031	Цветковић Н Љубомир	Делиград алексиначки	Празно	Detto На 8 год.	Фелдкоманд[антура]809	Пуштен 22. VIII [19]44.
97 3032	Петровић Н. Војислав	Прелужје[174] вучитрнски	/	Због ношења оружја На 8 год.	Фелдкоманд[антура] 810	Побегао 11. X [19]44.
98 3033	Ђерим С. Исмаил	Орлова[175] лабски	/	Detto На 10 год.	Фелдкоманд[антура] 610	Побегао 3. VII [19]44.
99 3034	Ђокић М. војин	Шумане Јабланички	/	Detto На 5 год.	Фелдкоманд[антура] 809	Побегао 11. X [19]44.
100 3035	Петковић М. Раденко	Драксин рачански	/	Detto На 3 ½ год	Фелдкоманд[антура] 610	Побегао 11. X [19]44
101 3036	Петровић А. Обрад	Крупањ	/	Detto На 3 год.	Detto	Пуштен 30. VI [19]44.
102 3038	Жунић В. Лука	Љубиш златиборски	/	Detto На 3 год.	Detto	Побегао 11. X [19]44.
103 3043	Пантић М. Добросав	Скорица ражањски	/	Detto На 3 год.	Detto	Побегао 11. X [19]44.
104 3047	Станојевић С. Живојин	Прекадин Прокупачки	Празна-рубрика	Због пијанства и саботаже На 1 год.	Фелдкоманд[антура] 809.	Пуштен 18. VIII [19]44.
105 2052	Анђелић Ј. Димитрије	Оснић бољевачки	/	Због ношења оружја На 2 год.	Фелдкоманд[антура] 809.	Пуштен 1. VII [19]44.

172 Назив је Обранца, општина Подујево. *Именик места Народне републике Србије...*, стр. 118.

173 У *Именику места Народне републике Србије...*, стр. 70, наводи се у општини Зубин Поток место Зечевиће.

174 У *Именику места Народне републике Србије...*, стр. 133, наводи се у општини Вучитрн место Прилужје.

175 У *Именику места Народне републике Србије...*, није пронађен овај назив места. Помиње се место Орловић у општини Обилић, стр. 121.

М. број	Презиме и име осуђеника	Место рођења	Дело из §	Зашто је осуђен и колико	Од ког суда и колико је пресуђен	Примедба
106 3053	Благојевић Ј. Паун	Гамзиград зајечарски	/	Detto На 3 год.	Detto	Побегао 11. X [19]44.
107 2054	Стојановић Ђ. Бранко	Г[орњи] Буниброд лесковачки	/	Detto На 4 год.	Detto	Побегао11.X [19]44.
108 3070	Поповић Ј. Милоје	Београд У[права] Г[рада] Б[еограда]	/	Detto На 2 месеца	Фелдкоманд[антура] 599 Београд	Пуштен 25. VI [19]44.
109 3108	Чудић Н. Стојан	Стрмен Костајница	/	Због саботаже На 6 месеци	Detto	Побегао 5. X [19]44.
110 3174	Ивановић И. Боривоје	Београд	/	? На 6 месеци	Detto	Побегао 8. X [19]44.
111 3175	Ступар Н. Мирко	СлавонскаПожега	/	? На 2 мес.	Detto	Пуштен 6. X [19]44.
112 3176	Чокован М. Жика	Панчево	/	? На 4 месец.	Немачког војног суда Београд	Пуштен 13. IX [19]44.
113 2326	Радин И. Душан	Врањево Нови Бечеј	/	? На 2 год.	Немачки војни суд Београд	Пуштен 1. VIII [19]43.
114 2327	Муњић Д. Добриша	Пољица Сјенички	/	? На 4 год.	Фелдкоманд[антура] 610 Врњачкабања	Умро 3. IV 43. у заводској болници.
115 2328	Мурганић В. Љубисав	Вучитрн	/	? На 3 год.	Detto	Побегао 25. VIII [19]43.
116 2329	Марковић М. Ратомир	Рударе Косанички	/	? На 3 год.	Detto	Побегао 11. X [19]42.
117 2330	Луковић Б. Влајо	Слатина Дежевски	/	? На 2 ½ год.	Detto	Пуштен 19. II [19]44.
118 2331	Влајованов М. Младен	Врањево Н. Бечеј	/	? На 4 год.	Немачки војни суд Београд	Умро 13. I [19]43. у заводској болници.
119 2332	Влајованов М. Трифун	Detto	/	? На 6 год.	Detto	Пуштен 29. VII [19]44.
120 2333	Толмач А. Светолик	Detto	/	? На 8 год.	Detto	Побегао 11. X [19]44.

Закључак

Пожаревац је ослобођен 15. октобра 1944. године. О раду затвора за време борби за ослобођење и непосредно после ослобођења, имамо мало података. Знамо да је затвор радио 13. октобра 1944. године када су пуштени неки од затвореника по налогу Црвене армије. Из предмета везаног за осуђеника Јовановић М. Велисава који је пресудом Окружног суда Кзп. бр. 310/43 био осуђен на казну од 12 година робије због убиства Драгољуба Пауновића из Рашанца сазнајемо да је он 1944. године био у Казненом заводу у Пожаревцу, а да *када су руске трупе нападале Пожаревац неки војници су после бомбардовања дошли у завод и нас све кажњенике пустили својим кућама*. Јовановић се према исказу датом овициру ОЗН-е налазио код своје куће када је дошла 15. пригада Н.О. војске, заједно са оцем убијеног Драгољуба Пауновића који је тражио да га партизани стрељају. Они су га ухапсили, спровели у затвор у Петровцу а затим у Пожаревац. Милан Пауновић, отац убијеног Драгољуба је у децембру 1944. опуномоћенику ОЗН-е у Пожаревцу[176] поднео захтев за преиспитивање казне Јовановића. Обавештајни официр, извесни Ђур. Ивошевић и политички комесар Р. Сандић послали су 16.12.1944. године Казненом заводу у Пожаревцу захтев за информације. На продужење извршења казне од стране Окружног народног суда у Пожаревцу Јовановић је упућен 28.4.1945. године.[177] У мају 1945. године Управа Казненог завода вршила је преписку са Војним судом поводом случаја Дојчина Николића.

Од септембра 1945. године засигурно (од тада су сачуване матичне књиге осуђеника), па у наредних неколико година, затвор у Забели биће један од затвора где ће већину чинити политички осуђеници. За 1945. годину, према проценама историчара Срђана Цветковића у затвору је било 10.000.[178] Дакле, на основу расположивих докумената можемо претпоставити да су снаге Црвене армије ослободиле затворенике, али да је већ са успостављањем нове власти Казнени завод Пожаревац наставио са својим радом.

* * *

За Нелсона Менделу, који је добар део живота провео по затворима и можда боље него ико разумео њихову суштину, везују цитат: „Кажу да нико заиста не може упознати одређену націју уколико није био у њеним затворима. О нацији не треба судити на основу тога како третира највиши слој грађана, него на основу тога како третира онај најнижи.“

Затвор у Забели је и у међуратном и у периоду окупације свакако био слика и прилика државе и стања у којима је постојао.

ИЗВОРИ

Необјављени извори:

1. Историјски архив Пожаревац
   - Архивски фонд Казнено-поправни завод Забела (1853-1941)
   - Архивски фонд Градско поглаварство Пожаревац (1922-1946)
   - Збирка плаката (1941-1945)
2. Војни архив
   - Архива Српске владе Милана Недића - Недићева архива (1941-1945)

Објављени извори:

- *Службене новине Краљевине Југославије*
- Именик места Народне републике Србије (Србија, Аутономна покрајина Вовјодина и Аутномна косовско-метохиска област) по најновијо јадминистративно-територијалној подели, Службени гласник НР Србије, Београд 1952.

176 Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević, *Formiranje OZN-e u Srbiji i Beogradu i likvidacija „narodnih neprijatelja“ 1944*, Istorija 20. veka, 2/2010, Beograd 2010, 9-28.

177 ИАП, КПЗ 1853-1941, к. 12, бр. 1171 од 28.4.1945. и 159 од 16.12.1944. Записник о саслушању окривљеног састављен код ОЗНЕ у Пожаревцу је од 10. јануара 1945. године.

178 Srđan Cvetković, *Neki mogući oblici kvantifikacije državne represije 1944-1954*, 198-206, доступно на: http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/Hereticus/V_1/11/show_download?stdlang=lt (12.01.2019.)

ЛИТЕРАТУРА

Књиге:

- Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.
- Група аутора, *Србија у рату и револуцији 1941-1945*, Београд 1976, Београд 1976.
- Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом 1941-1944, Искуство једног Београђанина*, Београд 2011.
- Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, Београд 2015.
- Јасмина Живковић, Мирољуб Манојловић, Слободанка Цветковић, Ана Влајовић, Иван Маринковић и Снежана Милишић, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревац 2012.
- Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, Весна Новковић, Зоран Ташић, *Великоградиштанска гимназија*, Велико Градиште 2019.
- Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Окупирани Пожаревац 1941-1944 – слике из свакодневног живота*, Изложбени каталози, каталог 22, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.
- Саша Марковић, Стазама смелих, Пожаревац 1979.
- Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Србија и Пожаревац у Другом светском рату – Окупациона управа, избеглице и просвета,* Посебна издања, књига 13, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2015.
- Богдановић Буцић*, Записи из окупираног Пожаревца*, Пожаревац 1995.
- Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казненог завода 1853-1918* - књига прва, Посебна издања, књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

Чланци:

- Ivan Brborić, *Ministarski savet Milana Nedića, decembar 1941- novembar 1942*, Istorija 20. veka 3/2010, Beograd 2010.
- Ivana Dobrivojević, *Kazneni zavodi u Kraljevini Jugoslaviji 1929-1935*, Istorija 20. veka, 1/2006, Beograd 2006.
- Milan Koljanin, *Srbija u nemačkom „novom poretku“ 1941-1942*, Istorija 20. veka, 1/2011, Beograd 2011.
- Наташа Милићевић, *О исхрани у окупираном Београду 1941-1944*, Токови историје 2/2012, Београд 2012.
- Nataša Milićević, *Činovnici u okupiranoj Srbiji 1941-1944*, Istorija 20. veka, 2/2018, Beograd 2018.
- Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević, *Formiranje OZN-e u Srbiji i Beogradu i likvidacija „narodnih neprijatelja“ 1944*, Istorija 20. veka, 2/2010, Beograd 2010.
- Слободанка Цветковић, *Ратне прилике у Пожаревцу и околини 1941-1944*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, Година V, бр. 5, Пожаревац, 2016.
- Слободанка Цветковић, *Државна мешовита грађанска школа Пожаревац – Летопис школе*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, Година IV, бр. 4, Пожаревац, 2015.
- Слободанка Цветковић, Истраживање неочекиваног – Списак осуђеника осуђених за време окупације у Пожаревачком казненом заводу (1941-1944), у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“, година VI, бр. 6, Пожаревац, 2017.
- Srđan Cvetković, *Neki mogući oblici kvantifikacije državne represije 1944-1954*, 198-206, доступно на: http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/Hereticus/V_1/11/show_download?stdlang=lt (12.01.2019.)

САДРЖАЈ:

- Др Јасмина Николић и проф. др Дане Субошић
РЕЧ УНАПРЕД 5

- Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
КРИВИЧНО ПРАВО У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ ОД 1918. ДО 1941. 7

- Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
ОРГАНИЗАЦИЈА КАЗНЕНИХ ЗАВОДА
У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ 1918-1941. 44

- Др Мартин Матијашевић
КАЗНЕНА ПОЛИТИКА И ЗАШТИТА ЈАВНЕ БЕЗБЕДНОСТИ
У КРАЉЕВИНИ СХС / ЈУГОСЛАВИЈИ 91

- Др Невенка Кнежевић Лукић
ПРОСТОРНИ, АМБИЈЕНТАЛНИ И БЕЗБЕДНОСНИ УСЛОВИ ЗА ИЗДРЖАВАЊЕ
КАЗНИ ЛИШЕЊА СЛОБОДЕ У ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ (1918-1941) 116

- Мр Небојша Ђокић и проф. др Радован Радовановић
НАОРУЖАЊЕ ЧУВАРА У КАЗНЕНИМ ЗАВОДИМА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ,
КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ И КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ 141

- Др Драгана Милорадовић
ОСУЂЕНИЦЕ ПОЖАРЕВАЧКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА
У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА 155

- Др Јасмина Живковић
ОСУЂЕНИЧКИ ЖИВОТ У ПОЖАРЕВАЧКОМ КАЗНЕНОМ ЗАВОДУ, 1918-1941- СЛУЧАЈ
ПОЛИТИЧКИХ И ВОЈНИХ ОСУДА, ВЕЛЕИЗДАЈЕ И МАЛОЛЕТНИХ ОСУЂЕНИКА. 182

- Слободанка Цветковић
КАЗНЕНИ ЗАВОД ЗАБЕЛА ПОД ОКУПАЦИЈОМ (1941-1945) 235

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.81(497.11)“1818/1945“(091)(082)
343.85(497.11)“1818/1945“(082)
343.82(497.11)“1818/1945“(082)
94(497.11)“1818/1945“(082)

КАЗНЕНО-поправни заводи у Србији. Књига 2, Пример казнено-поправног завода Пожаревац, Забела : 1918-1945 / Ивана Крстић Мистрицеловић... [и др.]. - Пожаревац : Историјски архив, 2020 (Земун : Бирограф). - 275 стр. : илустр. ; 23 x 23 cm

Тираж 300. - Стр. 5-6: Реч унапред / Јасмина Николић, Дане Субошић. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад.

ISBN 978-86-84969-98-1

1. Крстић-Мистрицеловић, Ивана, 1975- [аутор]
а) Казнено поправни завод (Пожаревац) -- 1918-1945 -- Историјска грађа -- Зборници б) Затвори -- Организација -- Србија -- 1918-1945 -- Зборници в) Казнена политика -- Србија -- 1918-1945 -- Зборници

COBISS.SR-ID 27957257

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ
ЕДИЦИЈА „ПОСЕБНА ИЗДАЊА“ (2004 -)*[1]

У оквиру едиције „Посебна издања“ Историјског архива Пожаревац, у периоду од 2004. до 2020. године, објављени су следећи наслови:

17. „Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 – књига друга“, књига 16 (аутори: проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић и др), Историјски архив Пожаревац (у сарадњи са Криминалистичко-полицијским Универзитетом у Београду), Пожаревац, 2020.

16. „Освајање сфере јавног живота – Улога жена у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем 19. и почетком 20. века“, књига 15 (аутор: др Драгана Милорадовић), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019.

15. „Учитељска школа „Вељко Дугошевић“ Пожаревац – Лепопис школе 1947-1974“, књига 14 (приредила: Слободанка Цветковић), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.

14. „Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачког казненог завода, 1853-1918 - књига прва“, књига 13 (аутори: доц. др Ивана Крстић Мистрицеловић и др), Историјски архив Пожаревац (у сарадњи са Криминалистичко-полицијском академијом у Београду), Пожаревац, 2016.

13. „Србија и Пожаревац у Другом светском рату 1941-1944 - Окупациона управа, избеглице и просвета“, књига 12 (аутори: др Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, мср. и Слободанка Цветковић), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2015.

12. „Стогодишњица одбране Стига и Браничева - на копну, води и ваздуху, 1915-2015“, књига 11 (аутори: мр Небојша Ђокић, мр Драгана Милорадовић, мр Драган Шалер и мр Гордана Каровић), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2015.

11. „Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918“, књига 10 (Група аутора), Историјски архив Пожаревац и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Пожаревац – Београд, 2014.

10. „Заштита архивске грађе ван архива у Браничевском округу“, књига 9 (аутор: Јасмина Живковић, мср), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2013.

1 Идејни творац, покретач, оснивач и први главни и одговорни уредник едиције „Посебна издања“ Историјског архива Пожаревац (2004 -) је др Јасмина Николић.

9. „Два века војске у Браничеву“, књига 8 (аутори: мр Миливоје Пајовић и мр Јасмина Николић), Медија центар “Одбрана” и Историјски архив Пожаревац, Београд, 2013.

8. „Збирка одлука Касационог суда“ (приредили: Добрица Живковић и Синиша Недељковић), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011.

7. „Пожаревац, окружна варош 1858–1918“, књига 7 (аутор: др Мирољуб Манојловић), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011.

6. „Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа“, књига 6 (аутор: Јасмина Живковић), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009.

5. „175 година болнице у Пожаревцу”, књига 5 (аутори: Љубодраг Поповић, Јасмина Николић, Драгана Милорадовић и др), Историјски архив Пожаревац и Здравствени центар Пожаревац, Пожаревац, 2008.

4. „Шездесет година Историјског архива Пожаревац”, књига 4 (Група аутора), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2008.

3. „Феномен етноса у делима српских писаца кроз научни опус етнолога др Видосаве Стојанчевић“, књига 3 (приредиле: Јасмина Николић и Драгана Милорадовић), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2008.

2. „Браничевска епархија у првој половини 19. века“, књига 2 (приредили: мр Небојша Ђокић и Љубодраг Поповић), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2006.

1. „Пожаревачки округ и манастир Хиландар у XIX веку - до 1870. године“, књига 1 (приредио: Љубодраг Поповић), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2004.

ПОЖАРЕВАЦ.
УЛАЗ У КАЗН. ЗАВОД.

ПОЖАРЕВАЦ.
ЧЕСМА У КАЗН. ЗАВОДУ.